ȘTIINȚELE UMANISTE

O PANORAMĂ A CUNOAȘTERII

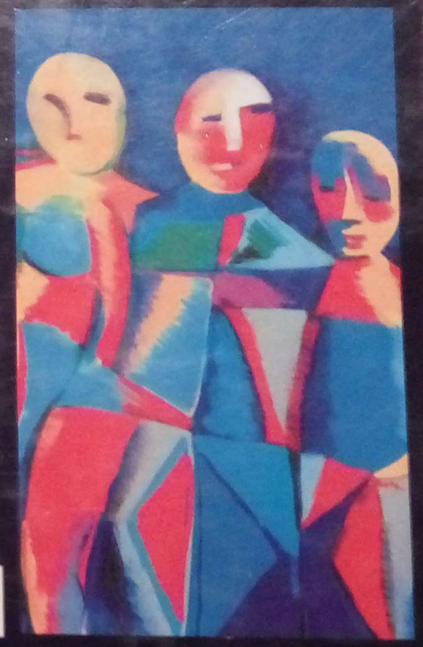

JEAN-FRANÇOIS DORTIER

56 approx. sec | FINE Cartridge | Quick Start | Auto Photo Fix II

See the box for details. / Pour plus d'informations, voir la boîte. / Weitere Informationen in der Verpackung. / Vedere il riquadro per i dettagli. / Consulte la caja para obtener más detalles.

Jean-François Dortier

ȘTIINȚELELE UMANISTE

O PANORAMĂ A CUNOAȘTERII

Jean-François Dortier

ȘTIINȚELELE UMANISTE

O PANORAMĂ A CUNOAȘTERII

Jean-François Dortier

ȘTIINȚELELE UMANISTE
O PANORAMĂ A CUNOAȘTERII

Traducere: **MĂRGĂRITA VAVI PETRESCU**

EDITURA ȘTIINȚELOR SOCIALE ȘI POLITICE

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
DORTIER, JEAN-FRANÇOIS
Ştiinţele umaniste-O panoramă a cunoşterii / Jean-François Dortier; trad.: Mărgărita Vavi Petrescu - Bucureşti: Editura Ştiinţelor Sociale şi Politice 2006
ISBN 973-85405-4-2

I. Vavi Petrescu, Mărgărita (trad.)

821.111-31=135.1

Redactare: **FLORICA BUZINSKI**
Tehnoredactare: **FLORIAN BULMEZ**
Bun de tipar: **EMILIA LEANCĂ**
Coperta: **COSTACHE CLAUDIA**

Tiparul executat la Tipografia PEGASUS
Tel./fax 240 66 77 • 0722 223 931

LES SCIENCES HUMAINES
Panorama des connaissances
Copyright © Sciences Humaines Éditions, avril 1998
Toate drepturile asupra acestei ediţii în limba română aparţin **Editurii ŞTIINŢELOR SOCIALE ŞI POLITICE**

B-dul Libertăţii nr. 4, bl. 117, et. 3, ap. 7, sector 4, cod 040128-Bucureşti,
Tel: 317.76.79, 317.76.75, 0744.530.940, 0723.334.291; Fax: 317.76.78,
e-mail: lider@e-xtreme.ro; site: www.trustul-lider.ro

INTRODUCERE

INTRODUCERE

Cum s-a născut limbajul? Este familia o instituție universală? Ce este conştiința? Istoria are un sens? Care este partea ce revine calităților înnăscute şi partea achizițiilor în conduita noastră? De unde provin inegalitățile sociale?

Pentru a răspunde la acest gen de probleme ajungem să ne interesăm de ştiințele sociale şi umaniste. Întrebările sînt simple: răspunsurile, din păcate, mai puțin. Primul scop al acestei cărți constă în a oferi o panoramă a principalelor teorii, ipoteze, pe care ştiințele umaniste le pun în fața acestor întrebări fundamentale (şi a multor altora).

Explorînd un univers de cunoştințe

Dar, mai întîi, ce sînt, de fapt, ştiințele umaniste? Să trecem rapid peste problemele de terminologie. Ar fi zadarnic să căutăm o definiție potrivit canoanelor sau o delimitare precisă a frontierelor dintre „ştințele umaniste“ (psihologia, antropologia, etnologia, filologia, istoria), „ştințele sociale, sociologia, psihologia socială“ sau „ştințele umane“ (anatomia, fiziologia umană, biochimia omului). Aceşti termeni se suprapun în parte fără a fi complet sinonimi. Definițiile sînt, în primul rînd, rezultatul interpretărilor universitare – variabile potrivit diferitelor țări şi uzanțe – şi abia apoi unei terminologii riguroase. Sensul restrîns al aceleiaşi sintagme, dar în forma *ştiințe umaniste,* desemnează cunoaşterea limbilor şi literaturii greceşti şi latine, iar termenul *umanist* este atribuit literaților renascentişti care se consacră studiului scriitorilor şi al filosofilor antici.

Această carte adoptă definiția cea mai cuprinzătoare şi mai extinsă a ştiințelor referitoare la om. Am optat pentru reunirea sub acest nume, ştiințe umanistice, a tuturor ştiințelor care se referă la om şi la societate. Acest ansamblu este alcătuit din aproximativ cincisprezece discipline care s-au constituit în jurul problemelor şi temelor de bază. Un prim tur de orizont ne permite să apreciem dimensiunea domeniilor acoperite.

Ştiințe umaniste, ştiințe sociale, ştiințe umane?

În spațiul universitar francez, termenul „ştiințe umane“ face trimitere la un nucleu format în jurul psihologiei, sociologiei şi antropologiei, căruia i se mai adaugă, uneori, lingvistica şi istoria. „Ştiințele sociale“ ar desemna mai curînd ştiințele legate de societate *stricto sensu:* economia, ştiințele

politice, geografia şi, din nou, sociologia. Pentru a denumi ansamblul, departamentul CNRS[1] implicat a ales denumirea de „ştiinţe umane şi sociale“. În Statele Unite, unde termenul de ştiinţe umaniste este foarte puţin utilizat, se vorbea acum cîtva timp de *Social and Behavioral Sciences*[2]. Dar, de puţină vreme, termenul de *Social Sciences* tinde să se impună ca echivalent al ştiinţelor umaniste.

De fapt, utilizarea termenilor nu poate fi cu adevărat riguroasă, fiindcă aceasta ar presupune trasarea unei demarcaţii rigide între domenii, cîmpuri de competenţă, ceea ce este de-a dreptul imposibil, căci se pune întrebarea: unde începe omul şi unde se sfîrşeşte societatea?

„Nu ar fi cu putinţă să stabilim nici o distincţie de natură între ceea ce numim adesea «ştiinţe sociale» şi «ştiinţe umanistice», deoarece este evident că fenomenele sociale depind de toate caracterele omului, cuprinzînd procesele psihofiziologice şi că, reciproc, ştiinţele umanistice sînt toate sociale prin unul sau altul din aspectele lor“, scria Jean Piaget într-o carte intitulată ea însăşi... *Epistemologia ştiinţelor despre om.*

Antropologia[3] s-a născut consecutiv întîlnirii dintre civilizaţie şi popoarele „sălbatice“. Proiectul ei era să descrie riturile, miturile, moravurile popoarelor planetei. În acest fel, a intenţionat să pună în lumină diversitatea (şi, de asemenea, invariantele) culturilor umane şi să pătrundă misterul originilor lor. Multă vreme centrată asupra „primitivilor“, aruncă astăzi o privire nouă şi obiectivă asupra societăţilor moderne.

Lingvistica îşi pune întrebări asupra funcţiilor, naturii şi regulilor limbajului uman. Una dintre marile teme de cercetare ale secolului al XX-lea avea să fie căutarea unei gramatici universale, realizată pe baza tuturor limbilor mapamondului.

Psihologia, ştiinţa psihismului, explorează două mari domenii ale cunoaşterii: funcţiile numite „cognitive“ (percepţie, învăţare, inteligenţă, memorie, limbaj); viaţa afectivă (emoţii, personalitate, motivaţii, impulsuri) şi meandrele nebuniei. Economia îşi propune să înţeleagă condiţiile în care oamenii produc, schimbă şi îşi repartizează mărfurile şi bunurile publice. Cîteva chestiuni-cheie au cristalizat dezbaterile în decursul secolului al XX-lea: ce atribuţii revin pieţei şi ce procent intervenţiei statului în regularizarea sistemului? Care sînt cauzele dezvoltării şi al crizelor economice?

Istoria încearcă să reconstituie trecutul oamenilor şi al societăţilor. Multă vreme concentrată asupra oamenilor „mari“ şi evenimentelor „mari“,

[1] Centrul Naţional de Cercetare Ştiinţifică (n.tr.).

[2] Ştiinţe sociale şi comportamentale (lb. engleză în original) (n.tr.).

[3] În Franţa, termenul de „antropologie“ tinde să se substituie de cîţiva ani celui de „etnologie“. Acest ultim termen era aproximativ echivalent celui anglo-saxon de antropologie socială şi culturală.

ea se preocupă, de o jumătate de secol, cu reconstituirea mentalităţilor, a modurilor de viaţă, a universurilor sociale care constituie soclul invizibil al mutaţiilor şi permanenţelor societăţilor. Sociologia, fiica societăţii industriale, s-a născut dintr-o interogare asupra fundamentelor legăturii sociale şi asupra schimbărilor din societăţile moderne. Domeniile ei privilegiate: munca, familia, puterea, timpul liber, grupurile şi inegalităţile dintre ele.

Geografia îşi propune să înţeleagă în ce fel îşi organizează oamenii spaţiul şi viaţa.

În jurul acestor discipline esenţiale s-a regrupat o constelaţie de ştiinţe periferice: psihologia socială, ştiinţele politice, ştiinţele educaţiei, ştiinţele cognitive, psihiatria, arheologia.

Filosofia însăşi este în relaţie cu ştiinţele umanistice, luînd în calcul faptul că anumite ramuri ale ei se apropie şi fecundează ştiinţele umanistice: este cazul mai ales al filosofiei ştiinţelor, al filosofiei spiritului şi al filosofiei politice.

Un proiect fondator

Preocuparea pentru destinul uman şi pentru natura societăţilor se pierde în trecut, ajungînd poate la izvoarele umanităţii înseşi. Religiile, miturile au propus nişte răspunsuri marilor enigme ale naturii umane. Filosofii au dezbătut intens problemele spiritului uman, ale rădăcinilor societăţii, ale mersului istoriei etc. Dar a trebuit să se ajungă în secolul al XVIII-lea pentru ca proiectul fondării unei „ştiinţe a omului“ să vadă într-adevăr lumina zilei.

Gînditorii Luminilor – de la Vico la Hume, de la Condorcet la Kant – au crezut cu ardoare în necesitatea edificării unei ştiinţe noi. *„Nu există problemă importantă a cărei soluţie să nu fie cuprinsă în ştiinţa omului“*, scrie în 1739, filosoful David Hume. D'Alembert, unul dintre redactorii *Enciclopediei,* va propune un *„program pentru ştiinţa omului“*.

În acelaşi timp, unii oameni de ştiinţă se dedică în totalitate acestui proiect. Stă mărturie acea „Societate a Observatorilor Omului“, creată în momentul Revoluţiei franceze. Alcătuită din naturalişti, istorici, filosofi şi medici, Societatea trimite o expediţie pe pămînturile australe pentru a fi observate modurile de viaţă ale popoarelor primitive, întreprinde o anchetă pe lîngă „Victor din Aveyron“, copilul sălbatic care tocmai fusese descoperit, se apleacă asupra oamenilor antichităţii... pe scurt, se preocupă să adune toate materialele pentru a înţelege omul sub toate aspectele lui, fizice şi morale... De altfel, un viitor membru al Societăţii Observatorilor Omului este cel care va folosi pentru prima dată termenul de „ştiinţă socială“ într-o scrisoare adresată lui Condorcet cu cîţiva ani mai înainte.

O istorie necunoscută: cea a Societății Observatorilor Omului (1799–1805)

În 1799, ia ființă la Paris o Societate a Observatorilor Omului, alcătuită din șaizeci de membri, printre care se regăsesc și naturaliști (Cuvier, Jussieu, Jauffret), filosofi (Destutt de Tracy, Gérando), medici (Cabanis, Pinel, Itard, Moreau de la Sarthe), exploratori (Bougainville, Baudin), istorici (Volney)... Scopul acestei societăți? Ea *„își propune să observe omul sub diferitele lui raporturi fizice, intelectuale și morale"* [4].

Rolul ideologilor

Cei mai mulți dintre acești savanți se declară aparținînd unui curent de gîndire numit „ideologie". Ideologia se vrea a fi, potrivit lui Destutt de Tracy (1754–1836), autorul *Elementelor de ideologie* (1824–1826), o veritabilă „știință a ideilor", a nașterii lor, a formării și a rolului lor în dezvoltarea umană[5].

Ideologia era un proiect în același timp științific și educativ. Ea refuză metafizica și înțelege să studieze realitatea plecînd doar de la fapte. Ideologii adoptă pe de altă parte o concepție colectivă a științei și acordă un rol important răspîndirii ei. Participînd ca legiuitori și consilieri în timpul Directoratului și al Consulatului, urmăresc promovarea învățămîntului. Ei se află la originea creării unor mari școli (Școli normale, Politehnica, a Limbilor orientale), organizează Institutul Franței, pun bazele Muzeului care este strămoșul *Muzeului Omului*.

Un proiect antropologic

Proiectul este cu adevărat antropologic. Aceasta înseamnă observarea și culegerea unor informații despre faptele omului „sălbatic" pentru a înțelege cum a evoluat ființa umană prin educație și cultură. Programul științific, o veritabilă „antropologie comparată", potrivit expresiei lui Jauffret, presupune studiul popoarelor antichității, cel al popoarelor numite „sălbatice" sau cel al indivizilor crescuți în afara oricărei culturi, precum „copiii sălbatici".

Astfel, contele de Volney (1757–1820), filosof, istoric și om politic, meditează asupra istoriei în lucrările *Ruinele sau Meditații asupra revoluțiilor și imperiilor (1791)* și *Noi cercetări asupra istoriei vechi (1814)*. Ideea lui constă în reunirea unor materiale privind experiențele istoriei umane (cea a revoluțiilor, a războaielor și a modurilor de viață) pentru a analiza, prin comparații și prin confruntări, natura omului. Una dintre reflecțiile sale este încercarea de a înțelege în ce mod mediul natural influențează moravurile fiecărui popor. În acest sens, el este un precursor al geografiei umane.

[4] Introducere în Memoriile Societății Observatorilor Omului.

[5] Termenii de „ideologie" și „ideologi" au căpătat conotația peiorativă modernă ca urmare a atacului lui Napoleon împotriva acestei mișcări. În corespondența lui, califică doctrina ideologiei ca fiind „tenebroasă și metafizică". Mai tîrziu, Karl Marx va prelua termenul pentru a desemna pe gînditorii germani.

Expediția pe „pămînturile australe"

Societatea, preocupată să aducă informații precise asupra modurilor de viață a popoarelor „sălbatice", va trimire o expediție pe „pămînturile australe" (Noua-Olandă, Noua-Galie de Sud, situate în Pacific etc.) condusă de căpitanul Nicolas Baudin[6]. În acest scop, baronul Joseph-Marie de Gérando (1772–1842), autorul unei *Istorii comparate a sistemelor de filosofie cu privire la principiile cunoștințelor umane* (1804), va redacta un ghid pentru exploratori. Lucrarea lui *Considerații asupra diverselor metode aplicate în observarea popoarelor sălbatice* (1800) propune o autentică cercetare etnografică, pe teren, în vederea înțelegerii moravurilor indigenilor, lansînd chiar ideea unei „observații participante", cu o sută douăzeci de ani înaintea lui Malinowski!

Gérando se va interesa, de asemenea, de educația surdo-muților și va fi autorul mai multor tratate care au acest subiect.

Copilul sălbatic

Pentru membrii societății, noutatea descoperirii unui „copil sălbatic", găsit în pădurea Caune în Aveyron, va fi o șansă extraordinară. Însuflețită de același scop, de a surprinde omul în starea lui naturală, de a vedea cum se nasc primele idei și modul în care acesta îl transformă, Societatea se va preocupa de cazul micului Victor.

Itard, tînărul medic însărcinat cu observarea și educarea lui Victor, redactează rapoarte în atenția Societății. Urmează o polemică științifică purtată cu Philippe Pinel, celebrul alienist, și el membru al Societății, care consideră că Victor, incapabil să vorbească și indiferent față de lumea exterioară, reprezintă, de fapt, un retardat mintal[7].

Societatea Observatorilor Omului va dispărea din 1804, fiind subminată de neînțelegeri interne.

Formarea galaxiilor disciplinare

Secolul al XVIII-lea a reprezentat deci o perioadă de proiecte și de încercări inițiale. Secolul al XIX-lea va fi cel al primelor fundamentări. Pornind de la rădăcini distincte, potrivit unor ritmuri diferite, vor apărea primele mari arii disciplinare. Principalele ramuri ale cunoașterii capătă formă, își trasează frontierele pe baza unor teme fundamentale, își definesc metodele și conceptele și primele modele de referință.

Împărțirea teritoriului între istorici, sociologi, geografi etc. nu a fost lipsită de dispute asupra frontierelor și a pretențiilor de hegemonie ale

[6] Relatarea călătoriei lui Nicolas Baudin va fi publicată sub titlul *Călătorie în vederea descoperirii pămînturilor australe*.

[7] Thierry Gineste, Victor din Averyon. *Ultimul copil sălbatic, primul copil nebun*, Pluriel, 1993.

autora. Problema metodelor face obiectul altor dezbateri. Astfel, în Germania, începînd din 1883, o îndelungată controversă asupra metodelor a pus față în față sociologi, economiști și istorici pentru a ști dacă este necesar să se urmeze demersul științelor sociale de către cele despre om sau dimpotrivă să se admită o abordare specifică a fenomenelor umanistice.

Totuși este cert că la începutul secolului al XX-lea, sînt trasate marile frontiere. Economia, istoria, lingvistica și-au constituit de pe acum principalele modele de referință. Sociologia și antropologia, pe cale de a se contura, sînt dotate în Europa și în Statele Unite cu primele catedre universitare. Apar tot mai multe societăți științifice de istorie și geografie... Se constituie asociații profesionale și apar reviste de specialitate. Toate aceste inițiative sînt însuflețite de un spirit optimist și dinamizator. Sînt create condițiile în vederea expansiunii științelor umanistice.

În secolul al XX-lea: O creștere spectaculoasă

Au trecut o sută de ani de la această epocă fondatoare. O privire panoramică asupra unui secol de studii, de cercetări, de dezbateri este fără îndoială îndrăzneață – dar, în mod sigur, sumară și restrictivă. Ea permite totuși reperarea unor tendințe comune diverselor științe. Mai întîi, științele umaniste au cunoscut o formidabilă creștere cantitativă (compensată printr-o extremă specializare); urmează o proliferare a modelelor și metodelor (care face dificilă o lectură univocă) și, în sfîrșit, profesionalizarea și inserția socială (mai mult sau mai puțin reușite).

• Cîte diviziuni?

Prima manieră de abordare, pur cantitativă, permite să ne facem o idee asupra dezvoltării științelor sociale și umaniste. La începutul acestui secol, în lume existau doar cîteva catedre universitare specializate în sociologie, psihologie sau antropologie. În zilele noastre, peisajul e total diferit. Cîteva cifre sînt edificatoare.

În Statele Unite, specialiștii sînt grupați în puternice organizații profesionale. American Association of Psychology întrunește aproape 110 000 de adepți, cărora li se adaugă cei 13 000 de membri ai organizației similare, American Psychological Association (APS)[8]. Politologii regrupați în American Political Science Association sînt nu mai puțin de 13 111 în toată lumea[9]. Tot în Statele Unite, sociologii profesioniști sînt

[8] Dintre aceștia psihologi, o treime reprezintă universitari și cercetători, o jumătate terapeuți, iar restul lucrează în industrie, în consiliere, în școli... Franța numără în jur de 25 000 de psihologi. A se vedea Claudie Bert, *Științe umanistice, serie excepțională* nr. 19, *Psihologia în zilele noastre,* dec. 1997–ian. 1998.

[9] APSA numără 13 000 de membri. Sediul acesteia se află la Washington. Asociația

în număr de 7000. Numai în Franța sînt 20 000 de cercetători și cadre universitare în științe umaniste. Departamentul Științelor omului și ale societății din CNRS are angajați 2000 de cercetători, repartizați în 400 de unități de cercetare.

În privința publicațiilor, cifrele nu sînt mai puțin impresionante: în fiecare an, apar, în Franța, 4000 de cărți care se referă la științele umane, fără a mai pune la socoteală, bineînțeles, articolele din reviste, tezele, rapoartele netipărite ale cercetătorilor (ceea ce numim „literatura cenușie"). *Anuarul mondial al revistelor de științe sociale,* publicat de Unesco, recenzează nu mai puțin de 1450 de reviste!

• Arborescența cunoștințelor

Această creștere arborescentă este evident sinonimul unei explozii a cunoștințelor. Este legea dezvoltării aplicată cunoașterii: diviziunea muncii științifice presupune o creștere și... o dispersie a cunoștințelor. Nu mai poate exista un Pico della Mirandola care să poată îmbrățișa toate cunoștințele timpului său, nici măcar pe cele ale unei singure discipline.

Aceasta se întîmplă fiindcă fiecare disciplină s-a împărțit în subdomenii, alcătuind o infinitate de cîmpuri specializate. Sociologia, de exemplu, s-a scindat într-o sociologie a muncii, o sociologie a organizațiilor, a familiei, a educației, a statului, a orașului etc.; economia reprezintă o știință „balcanizată" în care specialiștii în finanțe îi secondează pe specialiștii în dezvoltare. Economia dezvoltării constituie, de altfel, ea însăși, un subcontinent al cunoașterii care regrupează la rîndul ei specialiști pe regiuni, pe sectoare (agricol, industrial etc.). Bineînțeles, s-ar putea spune același lucru despre psihologie, lingvistică sau științe cognitive.

Cînd un cercetător se declară simplu „sociolog" sau „lingvist", el ar trebui să precizeze: „sociolog al familiei, specializat în studiul noilor forme de înrudire", sau „microeconomist, specialist în comerțul internațional". Adesea, plecînd de la aceste poziții localizate se construiesc puncte de vedere mai generale. Multe luări de poziție ar fi mai bine înțelese, multe dezbateri eronate sau sterile ar fi evitate, dacă am avea grijă să precizăm „tipul de formație" al specialiștilor.

Efectele specializării sînt contradictorii. Pe de o parte, ea permite o aprofundare a cunoștințelor, dar pe de altă parte, face dificile sinteza și cumulul de cunoștințe. Această hiperspecializare a domeniilor de cercetare nu reprezintă oare clopotul de îngropăciune al teoriilor generale, care pretind să ofere răspunsuri globale problemelor fundamentale ale științelor umane? Nu tocmai. Vor exista mereu, în fiecare disciplină, modele explicative care

geografilor americani numără 7000 de membri. A se vedea Martha Zuber și Jean-Claude Ruano-Borbalan, *Călătorie în țara puterii, considerații asupra științei politice americane,* Științe Umane nr. 58, febr. 1996.

să aibă pretenții de universalitate. Dar aceste modele rareori sînt articulate cu cercetările. Una dintre provocările științelor umane ar consta tocmai în depășirea acestui divorț dintre multitudinea cercetărilor dezordonate și teoriile generale, fără o bază solidă. Dar n-am ajuns încă aici.

• Un arsenal de metode

Paralel cu specializarea, cercetările empirice au necesitat o punere la punct a tehnicilor și metodelor cercetărilor sofisticate. Anchetele de teren, experiențele de laborator, monografiile erudite, seriile statistice presupun un arsenal de tehnici mai mult sau mai puțin formalizate: elaborarea de chestionare, analiza de conținut, analiza factorială, teste psihologice, modele matematice, discuții clinice etc. Toate aceste instrumente constituie trusa de unelte a cercetătorului.

De la teorie la practică

O altă tendință privește inserția științelor umane în societate. Pedagogia, psihoterapiile, marketingul, recrutarea, activitățile de consiliere (în psihologie și în management), gestiunea, traducerea automată etc., iată tot atîtea acțiuni care fac apel la cunoștințe și la metode izvorîte din științele umane. Termenul de „practică" este totuși greșit adaptat. Fiindcă, rareori există o continuitate directă între științe și acțiune, între cercetarea psihologică și pedagogie, de exemplu, sau între știința economică și politicile economice.

Trebuie totuși să admitem că avem de-a face cu o decuplare evidentă între cercetarea fundamentală și cea aplicativă. Aceasta este, fără îndoială, o altă mare provocare a științelor umane: priceperea de a îmbina teoria cu practica (respectînd totuși autonomia fiecăreia).

Către un pluralism explicativ

Științele umaniste alcătuiesc, prin urmare, în zilele noastre, un vast univers de cunoștințe, în același timp, bogat, variat și... dezordonat. Departe de a corespunde imaginii clare a unei științe unitare, ne confruntăm cu o multitudine anarhică de cercetări, de date, de modele, de ipoteze etc. Disciplinele sînt cel puțin indisciplinate...

Sursă de bogăție sau semn al lipsei de maturitate? Oricum, absența unității științelor umaniste face dificilă înțelegerea perimetrului fiecăreia și a unor progrese reale. Această carte a fost scrisă pentru a face față acestei proliferări opulente de modele și de cercetări furnizate publicării. Atitudinea pe care am adoptat-o aici este cea a unui „pluralism explicativ" care se sprijină pe următoarele principii:

– diversitatea modurilor de abordare, a modelelor, a metodelor reprezintă elementul esențial al complexității realului. Pentru a explica un fenomen social sau uman – fie că este vorba de vise, de bani, de sexualitate, de muncă etc. –, există mai multe unghiuri de vedere posibile. Să luăm un exemplu simplu: cel al modelor vestimentare. Îmbrăcămintea poate fi studiată de către economist, care se interesează de formarea prețurilor, de condițiile producției, de evoluția pieței îmbrăcămintei etc.; istoricul ar putea reconstitui istoria modelor și a stilurilor; antropologul s-ar putea întreba asupra rațiunilor care îi fac pe bărbați să nu poarte rochii, iar pe femei cravată; semiologul ar putea explora semnificația implicită a culorilor diferitelor țesături etc.;

– în interiorul fiecărei discipline există o diversitate de modele: fiecare dintre ele pune în valoare o fațetă a realității, excluzînd aspecte asupra cărora, dimpotrivă, se concentrează alte modele. O abordare globală a realității presupune confruntarea și interferarea mai multor modele;

– înainte de a opune în linii mari teoriile și modelele, se cuvine a le situa pe fiecare dintre ele în contextul respectiv, în proiectul, în programul de cercetare specific. Numeroase dispute nejustificate ar fi evitate dacă ne-am strădui să situăm fiecare grilă de citire și să definim cîmpul ei de pertinențe[10].

Aceasta este perspectiva adoptată în lucrarea de față.

Ghid de lectură

Această carte încearcă să respecte diversitatea științelor umaniste. Bine înțeles, față de vastitatea subiectului, a fost necesară o selecție. Principiile care au stat la baza redactării sînt următoarele:

– propunerea unei cartografii a principalelor domenii și discipine care alcătuiesc „marile magistrale" ale științelor umaniste;

– deosebirea dintre ceea ce ține de cunoștințele deja omologate și ipotezele în dezbatere, dintre referințele „clasice" și tendințele actuale din cercetare, dintre conceptele incontestabile și anecdotele ilustrative;

– deschidere față de diversitatea modurilor de abordare: singura mea idee preconcepută este lipsa acesteia.

Iată ce s-a făcut pentru atingerea obiectivelor cărții. Pentru lectură pot fi utilizate trei modalități:

– primul fir conducător poate fi cel al unei lecturi continue, capitol după capitol (în ordinea în care se dorește, potrivit centrelor de interes). Convins, cum spunea Gaston Bachelard că *„orice cunoaștere reprezintă*

[10] Această evidențiere nu vrea să spună că „totul este bun" și că deci totul este la fel de valabil. Toate teoriile și interpretările nu sînt egale ca rigoare.

un răspuns la o întrebare", am redactat fiecare parte plecînd de la cîteva întrebări fundamentale, care structurează un domeniu de cunoştinţe;

– altă utilizare este cea a unei mici enciclopedii. În acest caz, sînt posibile mai multe abordări: pe autori, concepte, modele, subdomenii. Sumarul detaliat şi indexurile vor servi drept ghid;

– a treia lectură este cea a unei plimbări peste paragrafele încadrate, a subdiviziunilor. Fiecare dintre aceste module a fost conceput astfel încît să poată fi citit şi într-o manieră autonomă. Şi acest tip de lectură fragmentară reprezintă o cale de parcurgere a căilor ştiinţei.

ANTROPOLOGIA
ÎN INTERIORUL SOCIETĂŢILOR

DESCOPERIREA NATURII UMANE

La întoarcerea din prima lui călătorie în America, în martie 1493, Cristofor Columb, dorind să convingă autoritățile și populația Spaniei de caracterul extraordinar al descoperirii lui, a organizat la Barcelona o defilare exotică, itinerată apoi prin toată Spania. Prezenta indieni cu pielea arămie purtînd colivii unde se puteau vedea papagali viu colorați[11]. Pentru europeni, descoperirea Lumii Noi avea să trezească o admirație extraordinară. Dincolo de fantasmele proiectate asupra pămînturilor îndepărtate și a locuitorilor acestora, o reprezentare nouă avea să se nască asupra diversității oamenilor, a modurilor lor de viață și a credințelor.

Invariabilitate și diversitate a culturilor

Antropologia s-a născut dintr-o reflecție proiectată asupra diversității culturilor umane. Odată cu călătoriile de explorare, etnografi, exploratori și antropologi se văd îndemnați să parcurgă lumea pentru a culege date asupra popoarelor Terrei, pe cînd alți gînditori se vor preocupa să adune, să claseze, să analizeze toate aceste date despre societățile umane, tipurile lor de credință, structurile familiale, normele de drept, modurile de schimb, de organizare a puterii etc. Una dintre întrebările fundamentale ale disciplinei poate deci să fie formulată astfel: care sînt invariantele și diferențele în organizarea societăților omenești?

Fundamentarea societăților

Cercetarea etnografică este însoțită de o interogare asupra fundamentelor relației sociale? Pentru Lewis Morgan (1818–1881), unul dintre părinții disciplinei, familia este o instituție de bază a societății umane avînd atributele universalității și fiind responsabilă și cu fondarea organizării sociale. Emile Durkheim (1858–1917) și Marcel Mauss (1872–1950), ambii punînd bazele antropologiei franceze, vedeau în religie o modalitate de cimentare a societăților așa-zis „arhaice". Numeroase lucrări ulterioare asupra riturilor, rudeniei, puterii etc. din societățile primitive evidențiază aceeași interogare asupra fundamentelor de ordin social ale instituțiilor umane.

---

[11] A se vedea Thomas Gomez, *Invenția Americii, Mituri și realități ale Cuceririi*, Aubier, 1992 (reeditat de Champs Flammarion, 1996) (n.a.).

Privire asupra celuilalt şi... asupra propriei persoane

Una dintre atracţiile pe care le exercită antropologia ţine de exotismul ei: ne descoperă modurile de viaţă ale boşimanilor din Africa australă, ale aborigenilor din Australia, ale eschimoşilor sau ale papuaşilor... Dar aceste societăţi sînt astăzi pe cale de dispariţie. În consecinţă, antropologul manifestă tendinţa de a se întoarce către propria lui societate şi aruncă o privire nouă şi obiectivă asupra modurilor noastre de viaţă, care par la rîndul lor la fel de bizare precum cele ale triburilor îndepărtate.

Definiţii

Antropologie: termenul s-a impus în ţările anglo-saxone la începutul secolului al XX-lea pentru a desemna ştiinţa care se preocupă, într-un sens foarte larg, cu studierea omului şi a vieţii în societate. De fapt, obiectul privilegiat al antropologiei a fost studierea societăţilor aşa-zis „primitive", deşi domeniul ei se vrea, prin vocaţie, mai larg.

Etnologie: în secolul al XIX-lea, termenul se referă mai curînd la studiul exclusiv al societăţilor primitive, etniilor, triburilor. În Franţa, termenul s-a impus multă vreme ca un echivalent la ceea ce anglo-saxonii denumesc „antropology" deşi, în zilele noastre, există tendinţa de a înlocui „etnologia" prin „antropologie".

Care este diferenţa dintre etnologie şi antropologie?

Cuvîntul etnologie a fost multă vreme utilizat în Franţa pentru a desemna studiul societăţilor aşa-zis primitive („etniile"). Antropologia a fost mult timp identificată cu antropologia fizică, cu studiul morfologiei „raselor" umane. În anii '50, Claude Lévi-Strauss a introdus în Franţa termenul de antropologie în sensul folosit de anglo-saxoni. El desemnează, în acelaşi timp, cunoaşterea sintetică a organizării societăţilor arhaice şi, la modul general, studiul global al omului.

Antropologia socială şi culturală: termenul de antropologie socială este mai curînd utilizat de englezi care au studiat, de fapt, mai cu plăcere dimensiunile sociale ale societăţilor primitive (familie, organizare economică, putere); americanii vorbesc de o antropologie culturală, deoarece cultura (moravuri, personalitate etc.) a reprezentat pentru ei obiectul unei atenţii speciale.

ISTORIE ŞI CURENTE ALE ANTROPOLOGIEI

Proiectul fundamentării unei „antropologii", care să studieze moravurile şi credinţele oamenilor, s-a născut la sfîrşitul secolului al XVII-lea.

Această disciplină se conturează avînd o dublă origine:

– filosofia, mai întîi, care meditează asupra originii omului şi a vieţii în societate;

– călătoriile de explorare, care au permis descoperirea popoarelor „sălbatice".

Evul Mediu şi Renaşterea: privire asupra „sălbaticilor"

Încă din antichitate, călătoriile lui Herodot la „barbari" (adică, cei ce nu erau greci: sciţi, perşi, egipteni etc.) comportă numeroase observaţii şi reflecţii asupra obiceiurilor exotice ale populaţiilor vizitate[12]. Astfel, Herodot descrie în detaliu practicile şamanice ale sciţilor sau ritualurile de luptă ale tinerelor fete libiene (din Africa de Nord). Pe parcursul întregului Ev Mediu european, circulă povestiri asupra existenţei, la capătul lumii, a unor oameni cu cap de cîine, oameni-lupi, canibali – despre care se discută argumentat în jurul apartenenţei, ori neapartenenţei lor la umanitate. Sfîntul Augustin (354–430) gîndea, de exemplu, că puteau exista în Etiopia *„bărbaţi şi femei, care nu aveau cap, ci nişte ochi mari fixaţi pe piept"*. Şi se întreabă asupra originilor acestor făpturi monstruoase. De unde ar putea veni? Erau ei oare descendenţi ai lui Adam? – se întreabă autorul *Cetăţii lui Dumnezeu.*

În timpul Renaşterii, descoperirea Americilor va reprezenta un prilej pentru reformarea concepţiei asupra naturii omului. Încă din secolul al XVI-lea, sînt publicate povestirile călătorilor şi misionarilor – Cristofor Columb, apoi, Hernán Cortés în Mexic, Francisco Pizzaro în Peru. E începutul unei lungi liste de povestiri, de cronici şi de cărţi de călătorie, dintre care unele au o autentică dimensiune etnografică. Descoperirea Americilor pune o chestiune de fond teologilor: cine sînt aceşti sălbatici întîlniţi în America? Se cuvine să li se acorde statutul de oameni?

[12] Jean-Marie André şi Marie-Françoise Baslez, *Călătorind în Antichitate,* Fayard, 1993.

Naturalistul Cristovaõ Acosta (1515–1580), care a participat la călătoriile conchistadorilor, este unul dintre primii care au afirmat unitatea speciei umane. Bartolomeo de Las Casas (1474–1566), care i-a susținut fără rezerve pe amerindieni, afirmă și el că aceștia sînt oameni și merită aceeași considerație ca și europenii.

Giganții patagonezi, de la mit la realitate

Istoria „giganților patagonezi" este semnificativă pentru maniera de a gîndi – și de a observa – a secolului al XVI-lea. În 1520, mai înainte de a străbate mitica strîmtoare care-i va purta numele, Magellan făcuse escală în extremitatea sudică a continentului american, în acea regiune numită astăzi Patagonia. Acolo, marinarii au întîlnit, potrivit lui Magellan și cronicarului său Pigafetta, un popor ai cărui oameni erau atît de înalți încît *„pînă și cel mai înalt dintre noi îi venea pînă la brîu"*, și al căror glas puternic *„părea cel al unui taur"*. Acești oameni uriași au fost numiți de Magellan „patagonezi", după numele unui roman cavaleresc celebru pe acea vreme și care relata legenda unui gigant cu cap de cîine, botezat Patagon.

„Oameni înalți de trei metri"

Povestirea călătoriei lui Magellan s-a bucurat de un extraordinar succes, dînd naștere mitologiei „giganților patagonezi". Timp de aproape trei secole, din sec. al XVI-lea pînă în sec. al XVIII-lea, mitul giganților va fi realimentat fără încetare prin noi cronici de călătorie și prin reflecții ale filosofilor și teologilor, care se întrebau asupra naturii acestor ființe ciudate. Numeroase relatări ulterioare se dovedesc a fi contradictorii în ceea ce privește înălțimea patagonezilor. De exemplu, în 1578, cu ocazia unei călătorii a Căpitanului Drake – „Magellanul englez" –, Fletcher, membru al expediției, vorbește despre patagonezi în acești termeni: *„în înălțime și forță acești oamnei sînt atît de deosebiți, încît nu există nici o comparație cu vreun om de pe lume"*. Cronicarul Winter, participant la aceeași călătorie, nu a văzut decît *„niște oameni numiți uriași, dar care, de fapt, nu sînt absolut deloc uriași, deși de departe, din cauza glasului lor puternic, așa ai putea crede"*. Această teză mai realistă este confirmată de către marinarul Edward Cliffe care declară *„că există englezi mai înalți decît cei mai înalți dintre ei"*.

Începînd din secolul al XVI-lea, reprezentările monstruoase vor începe totuși să dispară. Dacă anumiți teologi gîndeau că giganții puteau fi produsul monstruos al unei alianțe împotriva naturii dintre femei și demoni, teza cea mai des acceptată de Biserică include giganții și celelalte monstruozități printre oameni.

Secolul al XVIII-lea: naşterea unei „ştiințe a omului"

Abia în secolul al XVIII-lea începe să se dezvolte antropologia, ca nouă știință a omului. Noua disciplină se naște la intersecția a trei curente convergente:

– cercetările naturaliștilor (Linné, Buffon), care încearcă să situeze omul printre speciile naturale;

– reflecțiile filosofilor Luminilor (de la Rousseau la Kant) care propun o teorie a naturii umane;

– în fine, relatările și observațiile izvorîte din al doilea mare val de explorări (în Africa, în America, în Pacific).

• Antropologia în accepțiunea naturaliștilor

În prima parte a istoriei sale naturale, intitulată *Despre natura omului* (1749), naturalistul Buffon (1707–1788) pune *„bazele unei noi științe: știința despre om"*. Pentru Buffon, omul posedă cîteva caracteristici care îl deosebesc de toate celelalte animale: cuvîntul, gîndirea, tehnica (sau *„facultatea de a inventa și de a perfecționa"*) și viața în societate (sau, mai precis, viața într-o societate gestionată de *„legi și reguli morale"*).

Aceste criterii sînt suficiente pentru a stabili *„o distanță infinită între facultățile omului și cele ale unui animal perfect"*. Prin urmare, nu există nici un grad de comparație între animalele cele mai evoluate și omul cel mai frust. Omul este *„de o natură diferită"* de animal și *„nu se poate coborî insensibil și prin nuanțe de la om la maimuță"*.

• O antropologie filosofică

O „antropologie filosofică" ia, de asemenea, ființă în secolul al XVIII-lea. Este epoca în care toți filosofii se întreabă despre natura omului și propun propriile versiuni referitoare la rădăcinile umanității.

David Hume publică, în 1738, *Tratatul naturii umane* care *„introduce metoda experimentală de raționament în subiectele morale"*. Helvetius (1715–1771) susține o concepție materialistă în ce privește ființa umană în *Despre om, despre facultățile lui intelectuale și despre educația lui* (1772). În această carte (inspirată din *Sistemul naturii*, scrisă de baronul d'Holbach), formarea omului este înainte de toate determinată de educație care „poate orice": *„Nimic nu-i este imposibil educației; ea îi face pe urși să joace."* În 1798, filosoful Immanuel Kant (1724–1804) publică *Antropologia din punct de vedere pragmatic*. Jean-Jacques Rousseau (1712–1778), în al său *Discurs asupra originii și fundamentelor inegalității dintre oameni* (1755), își imaginează ce ar putea fi această stare naturală. *„Atîta vreme cît oamenii s-au mulțumit cu colibele lor rustice, atîta vreme cît s-au limitat să-și confecționeze îmbrăcămintea din piei (...), să se*

împodobească folosind flori şi scoici, să-şi picteze corpul în diverse culori, să-şi perfecţioneze şi să-şi înfrumuseţeze arcul şi săgeţile (...); într-un cuvînt, atîta vreme, cît s-au ocupat doar de lucrări pe care le puteau face de unul singur (...), ei au trăit liberi, sănătoşi, buni şi fericiţi, atît cît li se permitea să fie prin natura lor (...).“

Tema „bunului sălbatic“ tinde totuşi să dispară din preocupările intelectualilor către sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Ideea potrivit căreia sălbaticii sînt fiinţe fruste, grosolane şi care trebuie să fie civilizate se impune din ce în ce mai mult.

De la omul european la *Homo monstruosus*

Marele naturalist suedez Carl von Linné (1707–1778)[13] stabilise o deosebire între diferitele „varietăţi“ de oameni. În sistemul naturii conceput de el, oamenii se clasifică în şase mari rase: *Homo ferus* (sau omul sălbatic); *Homo europeus („alb, cu păr blond şi ochi albaştri, guvernat de legi“); Homo asiaticus („galben, melancolic. Păr negru; este sever, fastuos, avar. Este guvernat de opinie.“); americanus („oacheş, coleric, umblă drept. Păr negru (...). Este perseverent, mulţumit de soarta lui, iubind libertatea. Se pictează cu dungi roşii, întreţăiate diferit. Se guvernează prin obiceiurile sale.“); afer („e negru, flegmatic, cu o sensibilitate poltronă. Păr foarte negru, creţ (...) E viclean, leneş, neglijent. Îşi freacă trupul cu ulei sau grăsime. Este guvernat de voinţa arbitrară a stăpînilor lui.“);* şi, în sfîrşit, *Homo monstruosus,* grupă care reuneşte toate fiinţele „diferite“ şi în care Linné clasează giganţii, oamenii-cîine, pigmeii…

Linné refuză subtilităţile în clasificarea sa: toţi europenii sînt *„blonzi şi au ochi albaştri“* (ceea ce, chiar pentru un suedez, este o uimitoare dovadă a capacităţii de nuanţare). Totuşi, trebuie reţinut că rămîne partizanul „monogenismului“, teorie potrivit căreia toţi oamenii provin dintr-un tip unic.

• Primele expediţii etnografice

Călătoriile în scopul descoperirilor constituie cel de al treilea pivot al antropologiei, ca ştiinţă pe cale de a se naşte. În secolul al XVIII-lea, noile teritorii se extind graţie explorărilor în interiorul Africii, Americii, insulelor din Pacific. Expediţiile în noile ţinuturi comportă aproape întotdeauna o dimensiune etnografică. Astfel, expediţia căpitanului Cook sau a lui Bougainville în insulele Pacificului înseamnă un proiect pentru realizarea unei descrieri etnologice. Şi expediţiile lui Mungo Park (1771–1806) în

[13] Linné este părintele clasificării animalelor şi plantelor într-o nomenclatură denumită binominală, caracterizată prin două criterii: cel al genului şi cel al speciei, de exemplu, *Homo sapiens* sau *Canis Lupus* (pentru lup).

Gambia şi pe malurile Nigerului se înscriu în marele proiect de descoperire a tuturor regiunilor continentului rămase necunoscute.

• O nouă privire asupra condiţiei umane

În secolul al XVIII-lea, se operează, prin urmare, o mutaţie în concepţia asupra omului în raport cu secolele precedente. Filosofi, naturalişti şi savanţi au creat, treptat, o nouă viziune a umanităţii, care cade de acord asupra următoarelor puncte:

– nu există decît un singur gen uman, diferit de tot restul regnului animal. Nu se mai dă crezare cu adevărat fiinţelor hibride, monştrilor jumătate-oameni, jumătate-animale despre care doar literatura populară continuă să vorbească. „Sălbaticii“ sînt consideraţi ca fiinţe umane deşi nu au atins stadiul civilizaţiei. Caracteristicile omului constau în limbaj, gîndire, tehnică, viaţă în societate. Dezbătînd condiţia omului pentru a stabili dacă acesta este o fiinţă a pasiunilor sau a raţiunii, dacă gîndirea lui este produsul simţurilor sau al intelectului, toate definiţiile fiinţei umane au pretenţia de a fi ştiinţifice şi „materialiste“ (în sensul că nu se mai face apel la Dumnezeu pentru a explica fiinţa umană);

– în sînul speciei umane există varietăţi sau „rase“ diferite (Linné, Buffon), distincte din punctul de vedere al facultăţilor, al aptitudinilor, al demnităţii lor. Toată lumea admite că există grade de civilizaţie între „sălbatici“ şi „civilizaţi“. Cuvîntul „civilizaţie“ se dezvoltă cu precădere în epoca Luminilor. Pentru unii (Rousseau), „sălbaticii“ sînt „buni“ şi liberi, civilizaţia fiind aceea care le aduce aservirea. La sfîrşitul secolului al XVIII-lea, acest discurs asupra „bunului sălbatic“ se estompează. Ideea unei evoluţii care merge de la stadiul de sălbăticie la cel de „civilizat“, apoi ideea raselor, ce va domina întreaga antropologie a secolului al XIX-lea, încep să se impună;

– la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, se conturează proiectul unei noi „ştiinţe a omului“. Antropologia care se naşte este investită cu o misiune: să gîndească omul în globalitatea şi diversitatea lui. Pentru aceasta, ea îşi pune la punct metodele: comparaţia sistematică dintre culturi şi observaţia pe teren. Ea începe să elaboreze teorii generale despre om, despre formarea culturii, dispune de un bogat material de date colectate de pe toată suprafaţa lumii cunoscute.

De la secolul XIX la secolul XX: de la revoluţie la structură

Secolul al XIX-lea depăşeşte o etapă decisivă în fondarea antropologiei ca ştiinţă autonomă. Epoca este marcată pe plan intelectual de evoluţionism, iar pe planul faptelor de descoperirea noilor teritorii în Africa, în America

de Nord şi de Sud, în insulele Pacificului şi în Australia; pe planul metodelor, de observarea şi compararea sistematică a modurilor de viaţă din societăţile studiate.

• **Evoluţionismul: mersul înainte al societăţilor**

Evoluţionismul a marcat gîndirea secolului al XIX-lea, fiind influenţat de industrializare (care dă oamenilor sentimentul că au urcat o treaptă a civilizaţiei către progres), de ideile filosofice ce consideră istoria umană sub unghiul unui progres continuu[14] şi de teoria evoluţiei descoperită de Jean-Baptiste Lamarck (1744–1829)[15] şi explicată de Charles Darwin (1809–1882), plecînd de la selecţia naturală[16]. Ideile de bază ale evoluţionismului în antropologie sînt următoarele:

– societatea a evoluat în etape, trecînd de la stadiul sălbăticiei la cel al civilizaţiei;

– fiecărei etape îi corespunde o stare dată de tehnici, moduri de viaţă, credinţe;

– fiecare stadiu marchează un progres în complexitatea societăţii, stăpînirea tehnicilor şi fiabilitatea cunoştinţelor.

În antropologie, principalii reprezentanţi ai evoluţionismului sînt: Lewis H. Morgan (a se vedea textul încadrat), sir Edward B. Tylor, sir James G. Frazer.

Sir Edward B. Tylor (1832–1917)

Acest antropolog englez a întreprins un vast proiect intelectual: a colectat, clasat şi interpretat date asupra tehnicilor, obiceiurilor, modurilor de viaţă şi credinţelor tuturor popoarelor tradiţionale.

Contrar tezelor „degradării" popoarelor primitive, susţinute de anumiţi membri ai Bisericii anglicane, Tylor e de părere că există o continuitate între societăţile primitive şi stadiile mai evoluate ale civilizaţiei. Afirmă cu putere teza „unităţii psihice a umanităţii": pretutindeni oamenii au inventat un limbaj, legi, tehnici şi mitologii. Se pot descoperi tulburătoare analogii între miturile Africii, Americii, Asiei. Este unanimă credinţa într-un suflet independent de corp, a supravieţuirii acestui suflet după moarte. Lui Tylor i se datorează noţiunea de animism, care desemnează o viziune religioasă a lumii, proprie culturilor primitive, potrivit căreia natura este însufleţită de forţe supranaturale.

Tylor priveşte studiul societăţilor primitive ca un evoluţionist, precum majoritatea oamenilor timpului său. Poate fi considerat, de asemenea, ca

[14] Condorcet, *Schiţă a unui tablou istoric al progreselor spiritului uman,* 1792.
[15] Jean-Baptiste Lamark, *Filosofia zoologică,* 1809.
[16] Charles Darwin, *Originea speciilor,* 1859 (n.a.).

unul dintre fondatorii culturalismului prin interesul pe care îl manifestă faţă de studiul sistemelor culturale şi religioase[17].

Lewis H. Morgan (1818–1881)
părintele antropologiei moderne

Acest jurist american, exercitîndu-şi profesiunea la Rochester – statul New York, a devenit unul dintre fondatorii antropologiei moderne. Observator de teren, dar şi teoretician, este foarte interesat de indienii irochezi de la care a cules numeroase informaţii asupra organizării sociale, şi mai ales asupra sistemelor de înrudire.

Înrudirea, baza societăţilor primitive

În al său *System of Consanguinity and Affinity in the Human Family* (1871), propune prima descriere şi analiză sistematică a formelor de înrudire, ceea ce îi conferă o autoritate pe termen lung. Marea lui descoperire este constatarea că legăturile de rudenie formează baza organizării societăţilor primitive. Aceste relaţii de rudenie se definesc prin reguli sociale care nu corespund doar proximităţii biologice. Astfel, Morgan remarcă faptul că, la irochezi, copiii îi spun „tată" nu numai părintelui lor biologic, dar şi fratelui acestuia (pe care noi îl numim unchi), iar acesta din urmă îi spune copilului „fiule".

Evoluţionismul: de la sălbăticie la civilizaţie

Teoretician, Morgan este în egală măsură şi un apărător al evoluţionismului. În *Ancient Society* (1877), alcătuieşte un tabel al istoriei umane, tratînd marile etape ale originii familiei, statului, formelor de organizare socială. Potrivit concepţiei lui, umanitatea a trecut prin trei stadii principale, sălbăticia, barbaria şi civilizaţia:

– sălbăticia este perioada care precede vîrsta vaselor de lut (azi, denumită paleolitic). Este epoca vînătorilor-culegători, în care domneşte, potrivit afirmaţiilor sale, promiscuitatea sexuală;

– barbaria reprezintă stadiul inventării ceramicii (corespunzînd, în termeni actuali, revoluţiei neolitice). Familia se organizează după reguli precise, cum este cazul tuturor societăţilor „primitive" studiate de Morgan. El emite ipoteza că după faza promiscuităţii sexuale, umanitatea a cunoscut o fază dominată de matriarhat, mai înainte ca patriarhatul să răstoarne acest sistem;

– civilizaţia, potrivit lui Morgan, începe odată cu scrisul.

După apariţie, această lucrare s-a bucurat de un mare succes. Engels se va inspira mult din ea în cartea *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului* (1884).

[17] Operele lui majore: *Research into the Early History of Mankind and the Development of Civilisation,* 1865; *Primitive culture,* 1871 (tradusă în franceză: *Civilisation primitive,* Reiwald, 1876–78); *Anthropology, an introduction to the Study of Man and Civilisation,* 1881.

• Antropologia socială şi culturală

În pragul secolului al XX-lea, evoluționismul care domina sfîrşitul secolului anterior începe să-şi piardă din credit. Ideea potrivit căreia umanitatea ar trebui să evolueze pretutindeni în acelaşi mod este criticată, preferîndu-se abordarea problemei în termeni de arii culturale, de răspîndire a culturilor. Marile sinteze universale pierd teren, impunîndu-se modurile de abordare mai riguroase şi interesate de analiza particularităților fiecărui sistem social.

Antropologul american de origine germană, Franz Boas, asigură tranziția între două epoci ale antropologiei.

Franz Boas (1858–1942)

Născut în Westfalia, Franz Boas a studiat mai întîi fizica şi geografia, obținîndu-şi doctoratul în 1881, cu o teză despre „culoarea mării". Şi-a început cariera de antropolog printr-o călătorie la eschimoşi. Ajunge la concluzia potrivit căreia „cultura" unui popor este mai importantă decît condițiile biologice pentru înțelegerea comportamentelor şi atitudinilor sale. Astfel, este convins că trebuie studiată cultura ca un sistem coerent, care posedă propria sa logică şi autonomie.

Stabilit în Statele Unite din 1889, devine principala figură a antropologiei americane şi formează o întreagă generație de antropologi (Robert Lowie, Alfred L. Kroeber, Edward Sapir, Ralf Linton şi mulți alții care i-au fost elevi); este autorul unei imense opere care acoperă domenii diferite, cum ar fi: antropologia fizică, lingvistica, etnologia miturilor, tehnicile etc.[18] Cercetător de teren, F. Boas refuză speculațiile şi marile sinteze. El subliniază întotdeauna complexitatea faptelor şi recuză explicațiile unilaterale. Într-o epocă în care există tendința explicării diferențelor culturale dintre popoare, plecînd de la diferențele de rase, F. Boas critică sever concepțiile rasiste, lipsite de un suport ştiințific serios. A criticat dur ideile evoluționiste care pretindeau reconstituirea istoriei umane în faze diferențiate exact. În concepția sa, faptul că aceeaşi tehnică este prezentă în mai multe locuri de pe glob nu înseamnă că societățile respective s-ar afla în acelaşi stadiu de civilizație (acesta fiind unul dintre postulatele evoluționiste). Preocupat de complexitatea realului, el admite, pentru explicarea fenomenelor umane, interacțiunea dintre constrîngerile naturale, autonomia culturii, importanța istoriei, mecanismele de transmitere, interdependența şi specificitatea fiecărei trăsături culturale.

[18] Printre operele lui menționăm: *Handbook of American Indian Language,* 1916; *Primitiv Art,* 1927; *The Mind of Primitive Man,* 1911; *Race, Language and Culture,* 1940.

Potlatch-ul la indienii kwakiutl

Franz Boas a consacrat multe expediții indienilor kwakiutl, stabiliți în nord-vestul Americii. Observațiile lui se referă la limbă, la legături de rudenie, mitologii, tehnici, moduri de viață etc.

Grație informațiilor culese, F. Boas a fost unul dintre primii cercetători care a remarcat importanța unei forme proprii de schimb de daruri, numite *potlatch,* practicată de indienii kwakiutl.

Potlatch-ul, un schimb ceremonial

Potlatch este un cuvînt indian care, în limba nootka, înseamnă „a da". Pe durata iernii, căpeteniile clanurilor organizează serbări mari în timpul cărora îşi distribuie cu generozitate diferite bunuri (hrană, blănuri, farfurii de aramă etc.). E vorba de o adevărată „luptă pentru dobîndirea de bogății" în care toți încearcă să obțină un plus de prestigiu, împărțind darurile cele mai frumoase, cele mai prețioase, cele mai multe.

O datorie de onoare

Cel care primeşte un dar rămîne cu o datorie de onoare față de cel care i l-a oferit. Cu cît darul este mai prețios şi cu cît donatorul este mai cu vază, cu atît mai mare este datoria de onoare a celui care a primit cadoul. Dar ar fi supărător să-l recompenseze imediat. Ar însemna un afront pentru cel care a oferit darul. Trebuie să treacă un timp pînă cînd să i se întoarcă gestul sub formă de daruri şi mai generoase decît cele primite.

• Şcoala difuzionistă: descoperirea ariilor culturale

Pentru şcoala cultural-istorică, numită, de asemenea, „difuzionistă", apărută în prima parte a secolului al XX-lea, majoritatea inovațiilor sociale, tehnice, mitologice se propagă prin contacte şi influențe, migrații, împrumuturi. Se poate deci reconstrui istoria popoarelor ca un efect al difuzării inovațiilor, plecînd de la cîteva focare inițiale. Toate spațiile cu trăsături comune (mitologie, tehnici...) sînt rezultatul unei difuziuni.

Aportul difuzioniştilor constă în a demonstra că popoarele primitive au totuşi o istorie, contacte şi nu sînt vestigiile unei umanități naturale. Ei scot în evidență mecanismele migrațiilor, schimburilor, fuziunilor, sintezelor în istoria umanității. Au descoperit astfel că populațiile Americii proveneau din Asia şi că ajunseseră acolo prin strîmtoarea Bering. Erorile lor constau fără îndoială în subestimarea capacităților de invenție independente şi de sistematizare logică a difuziuii.

Curentul difuzionist

În Germania, este reprezentat prin geograful Friedrich Ratzel (1844–1904), care pune în lumină rolul mişcărilor de migrație ca „proces

civilizator"; prin Fritz Graebner (1877–1934), conservator la muzeul din Köln, căruia munca de clasare a obiectelor după stilul lor îi permite să constate existența unor complexități culturale (*Kulturekomplex*); prin Leo Frobenius (1873–1938), care dezvoltă ideea „cercului cultural" (*Kulturkreis*), leagăn al civilizației ce se dezvoltă într-o anumită zonă. Această idee de cerc cultural va permite clasificarea civilizațiilor africane în mai multe culturi distincte.

În Anglia, hiperdifuzioniștii G. Elliot Smith (1871–1937) și William J. Perry propun un model de istorie umană în care principalele descoperiri ale umanității provin din Egipt pentru a se răspîndi apoi pe întreaga planetă și „a degenera" în anumite locuri. Astăzi, lucrările lor nu mai prezintă interes.

Difuzionismul american: Alfred Kroeber (1876–1960), antropolog american, elev al lui F. Boas, i-a studiat pe indienii din California. Se opune hotărît determinismului biologic în antropologie. Potrivit concepțiilor lui, cultura a creat la om o origine „superorganică" determinantă pentru modul de viață. A. Kroeber este teoreticianul „ariilor culturale". În accepțiunea sa, fiecare cultură este definită de un model (pattern) particular și se pot constata influențe reciproce între modelele vecine. A. Kroeber a trasat, astfel, o hartă a Americii de Nord cu șase „mari arii culturale", mai tîrziu divizate în peste cincizeci de subdiviziuni.

• Culturalismul: personalitatea este făurită de cultură

Culturalismul este un curent de gîndire care s-a dezvoltat în Statele Unite, începînd din anii '30. Aceasta întrunește autori, cum ar fi: Ralf Linton, Abram Kardiner, Ruth Benedict, Margaret Mead, al căror punct comun constă în studierea legăturilor între cultură și psihologie. Ideea centrală este că educația și cultura unei societăți contribuie la făurirea unei personalități de un tip aparte (iată de ce acești autori sînt grupați sub numele de mișcarea „personalitate și cultură"). Astfel, Ralf Linton (1893–1953) prezintă cultura ca pe o moștenire socială transmisă copilului și care are funcția de a adapta individul la societate, iar pe aceasta mediului înconjurător[19]. În sînul unei culturi există un întreg repertoriu de „roluri" care definesc comportamentul individului în societate. În *The Cultural background of personality*[20], definește noțiunea de „personalitate de bază" *(basic personality,* pe care o va numi mai tîrziu „personalitate modală").

Antropologul american Ruth Benedict (1887–1948), ale cărei lucrări se referă la diferențierile de personalitate în funcție de cultură, a fost

[19] *The Study of Man,* 1936 (în traducere franceză: *De l'Homme,* editura Minuit, 1968) (n.a.).

[20] În 1945 (în traducere franceză: *Les Fondements culturales de la personalité,* Dunod, 1967) (n.a.).

printre șefii de școală ai curentului „culturalist"; la fel și Margaret Mead (1901–1978), ale cărei studii au ca obiect variabilitatea tipurilor de personalitate în funcție de popor. În prima ei carte *Coming of Age in Samoa*[21], ea descrie adolescența fetelor samoa, marcată de libertate sexuală, de absența conflictelor și a crizelor interioare. Educația nu este conflictuală, iar obiceiurile sînt pacifiste. Tezele lui M. Mead vor fi ulterior serios contestate. Ele au dat naștere unei dezbateri celebre; Derek Freeman va contesta versiunea idilică a educației din Samoa, acuzînd-o pe M. Mead de a fi deformat faptele în avantajul tezei ei culturaliste[22].

• Funcționalismul: la ce servesc instituțiile?

Evoluționismul studiază faptele sociale din perspectivă istorică, culturalismul din perspectiva psihologiei condiționării, difuzionismul plecînd de la inovațiile sociale care se propagă prin contactele dintre regiuni. Pentru curentul numit „funcționalism", instituțiile sociale (rituri, structuri de înrudire, obiceiuri etc.) sînt dispozitive cu un rol important în societate, ca ansamblu coerent. Funcționalismul a cunoscut perioada lui de glorie în Anglia, între anii 1930–1950. Principalii reprezentanți lui sînt: Bronislaw Malinowski (1884–1942) și Alfred R. Radcliffe-Brown (1881–1955).

Confruntat cu un fenomen social dat, de exemplu, prohibiția incestului, demersul funcționalist constă în a-și pune trei tipuri de întrebări:

– la ce poate servi? („Care este funcția?"). Răspuns: la asigurarea circulației femeilor între grupuri;

– care sînt cauzele? („Care este proveniența faptului?"). Pentru Malinowski, de exemplu, este nevoia de reproducere și de educație (necesitate vitală pentru om), care explică existența familiei;

– care este locul său într-un ansamblu? Pentru funcționalism, fiecare element are locul său în sînul unui ansamblu ordonat. Familia, limbajul se organizează în sisteme structurate în care fiecare element capătă sens într-un ansamblu.

Bronislaw Malinowski (1884–1942)

Antropolog englez de origine poloneză, B.Malinowski este în primul rînd un cercetător de teren. În urma unui sejur în insulele Trobriand (din

[21] *Coming of Age in Samoa. A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation,* 1928 (tradus în franceză împreună cu *Sex and Temperament in Primitive Society,* 1937, sub titlul *Obiceiuri și sexualitate în Oceania,* Plon, 1963).

[22] Margaret Mead and Samoa, *The Making and Unmaking of an Antropologie Myth,* Harvard University Press, 1983.

1915 pînă în 1918), publică *Argonauts of the Western Pacific*[23], una dintre cele mai mari opere de antropologie, unde descrie celebra instituție *kula* (a se vedea textul încadrat), un fel de ceremonial cu dar între triburi, ce se practică în insulele melaneziene.

Cartea sa, *Sexualitatea şi represiunea ei în societăţile primitive*[24], este un răspuns la *Totem şi Tabu* a lui Freud. Malinowski contestă aici ideea universalităţii lui Oedip şi cea a mitului uciderii tatălui ca element constitutiv al societăţilor omeneşti. Pentru antropolog, complexul Oedip este o caracteristică a societăţilor patriarhale.

Principalul său aport metodologic constă în „observaţia participantă". Ea constă într-o imersiune completă în masa populaţiei studiate a cărei limbă trebuie învăţată, a cărei viaţă cotidiană trebuie trăită, iar faptele şi gesturile cele mai mărunte observate. Această metodă permite nu numai înţelegerea din *interior* a conduitelor grupurilor, dar, de asemenea, să se desluşească discursul grupului în practicile reale. B. Malinowski a fost înainte de toate un observator fără pereche, preocupat de detaliu. A elaborat o teorie „funcţionalistă" a culturii. Potrivit concepţiilor lui, dacă anumite elemente culturale (reguli, rituri, cutume...) se perpetuează într-o societate, înseamnă că ele răspund unei funcţii sociale precise[25].

Ritul *kula* la trobrianzi

În *Argonauţii Pacificului occidental* (1922), Bronislaw Malinowski a propus o descriere minuţioasă a *kulei,* un sistem de schimburi şi de daruri practicate în Melanezia, mai ales de către locuitorii insulelor Trobriand, din largul Noii-Guinei.

Kula se practică astfel: locuitorii unei insule A pleacă îmbarcaţi în pirogi către o insulă B prietenă. Duc cu ei cîteva cadouri mărunte fără mare utilitate şi fără mare valoare, cum ar fi brăţările din scoici. Ajunşi pe insula B, vor oferi aceste daruri. Locuitorii insulei B le vor da în schimb alte cadouri simbolice. Acest schimb de daruri are ca semnificaţie crearea unor noi legături. Valoarea cadoului determină prestigiul şi renumele donatorului. Ea creează, de asemenea, o relaţie de dependenţă a celui care primeşte faţă de oaspetele lui, atît de generos. Locuitorii insulei A îşi vor continua atunci turneul către alte insule din arhipelag. În anul următor, va avea loc o expediţie a locuitorilor insulei B, care vor pleca la rîndul lor în vizită la vecini pentru a primi numeroase daruri ceremoniale din partea celor care le sînt de acum înainte obligaţi.

Instituţia Kulei, studiată prima oară de Malinowski, a făcut obiectul unor numeroase interpretări antropologice (Marcel Mauss, *Eseu asupra darului,* 1923; Annette Weiner, *Bogăţia femeilor,* Seuil, 1983; Jacques Godbout şi Alain Caillé, *Spiritul darului,* La Découverte, 1992).

[23] 1922 (traducere franceză: Les Argonautes du Pacifique occidental. Gallimard, 1963).

[24] *Sex and Repression in Savage Society,* 1927: *Sexualitatea şi represiunea ei în societăţile primitive,* Payot, 1932). (n.a.)

[25] Alte opere ale lui Malinowski traduse în franceză: *Viaţa sexuală a sălbaticilor din nord-estul Melaneziei,* Payot, 1930; *Grădinile de coral,* 1935 (trad. franceză: *Maspéro,* 1974); *O teorie ştiinţifică a culturii şi alte eseuri,* 1944 (trad. franceză: *Maspéro,* 1968); *Jurnal de etnografie* (trad. franceză: Seuil, 1985).

Alfred R. Radcliffe-Brown (1881–1955)

Împreună cu Malinowski este unul dintre părinţii antropologiei engleze şi unul dintre principalii teoreticieni ai funcţionalismului.

Respingînd interpretările evoluţioniste şi difuzionismul, dominante în Anglia la începutul secolului XX, Radcliffe-Brown fondează antropologia pe baze ştiinţifice, luînd drept referinţă ştiinţele naturale. În viziunea lui, societatea funcţionează ca un sistem coerent, iar rolul antropologului constă în a scoate la lumină legile sale de funcţionare.

Specialist în probleme de înrudire şi de totemism, el a demonstrat că rudenia, ca şi miturile sînt organizate în structuri (ansambluri de elemente legate între ele prin relaţii echilibrate). Totuşi, criticii lui au remarcat relativa imprecizie a termenilor: „structuri", „funcţii", „proces", care revin fără încetare pe parcursul scrierilor sale fără a fi vreodată cu adevărat operaţionale[26].

• Antropologia şi etnologia franceză

Adesea i se atribuie lui Emile Durkheim (1858–1917) paternitatea antropologiei franceze. E. Durkheim este în primul rînd un teoretician. El n-a observat niciodată vreo societate „primitivă", dar, plecînd de la materialele documentare, a propus o analiză asupra anumitor aspecte de viaţă în aceste tipuri de societăţi.

În *Formele elementare ale vieţii religioase,* scrisă în 1912, explică fenomenul religios ca fiind expresia psihică a vieţii de grup ce se exprimă prin intermediul *manei,* un fel de putere spirituală izvorîtă din grup şi care îl animă. Religia are ca funcţie menţinerea coeziunii grupului prin mijlocirea normelor, interdicţiilor, riturilor, a raportării la un totem (care este simbolul sacru al clanului).

Marcel Mauss (1872–1950), nepotul lui Durkheim, este al doilea mare nume al antropologiei franceze. Aportul său principal constă în analiza

[26] Principalele lucrări ale lui Radcliffe-Brown sînt: *The Andaman Islanders,* 1922; *The Social Organisation of Australian Tribes,* 1931; *Structură şi funcţionare în societatea primitivă,* 1952 (Seuil, 1968); *Method in Social Anthropology,* 1958 (n.a.).

Curentele antropologiei din 1800 pînă în 1960

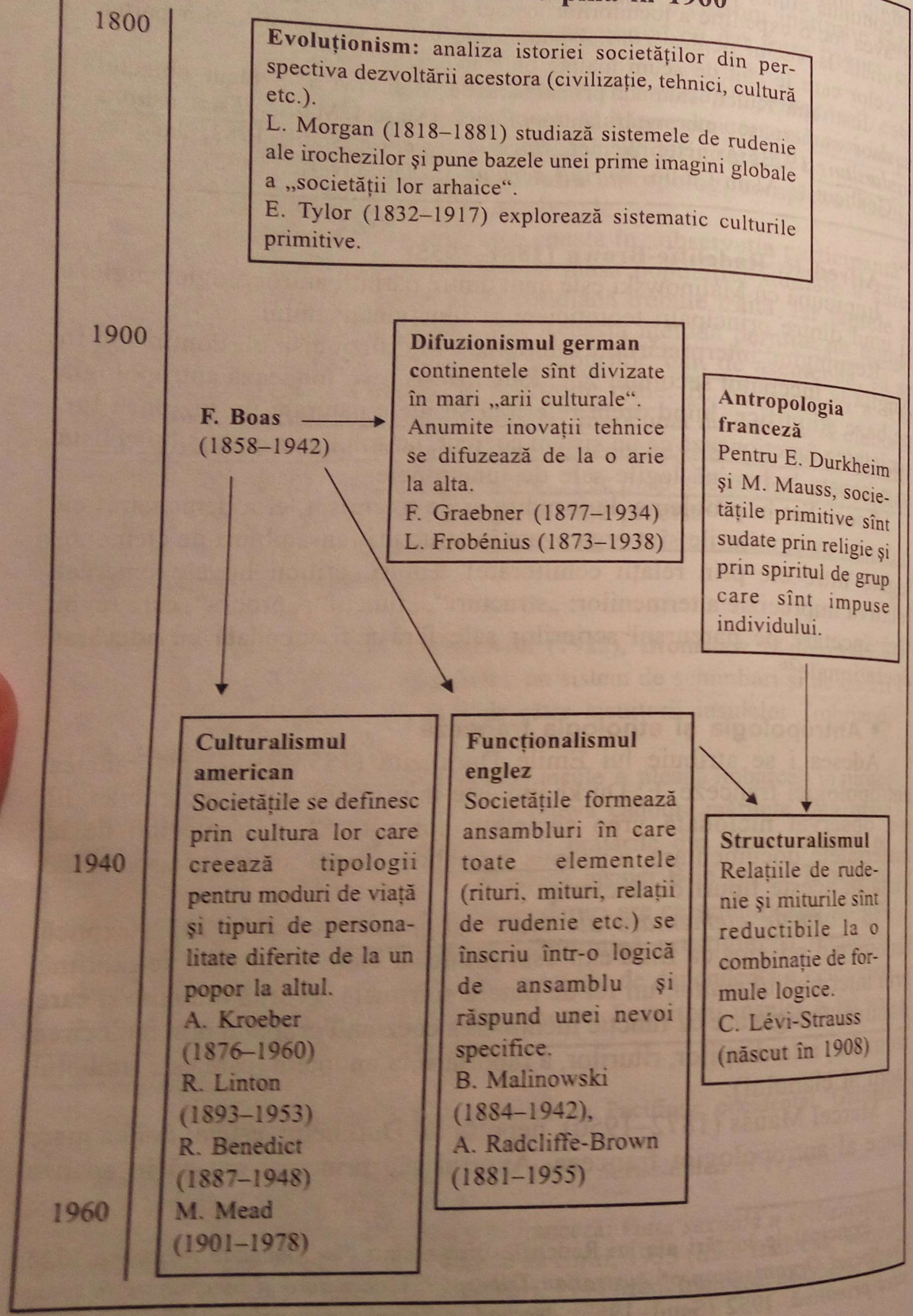

darului ca „fapt social total" (a se vedea textul încadrat). El a format o întreagă generație de tineri etnologi: Georges Devereux (1908–1985), fondatorul etnopsihiatriei[27]; africanistul Marcel Griaule (1898–1956) devenit celebru prin studiile sale asupra sistemului de credințe ale dogonilor[28]; André G. Haudricourt (1911–1996); Alfred Métraux (1902–1963).

„Faptul social total" în vederile lui Marcel Mauss

În *Eseu asupra darurilor* (1923), M. Mauss încearcă să interpreteze riturile ceremoniale de schimb, cum ar fi *kula* practicată în insulele Pacificului sau potlatch-ul indienilor din America de Nord (asupra kula și potlach a se vedea textele încadrate din paginile precedente).

Aceste daruri ceremoniale dintre triburi au mai multe funcții, potrivit concepției lui M. Mauss. Instituția darului reprezintă unul dintre fundamentele relației sociale. Acestea stabilesc legături de dependență mutuală între persoane și triburi. Onoarea, faima dețin un loc central în această relație, care nu este o pură relație amicală, ci o luptă simbolică pentru dobîndirea prestigiului. Darul este o formă de schimb diferită de comerț. M.Mauss insistă asupra aspectului nonutilitar al relației, refuzînd deci să limiteze interpretarea darului la o singură funcție economică sau socială.

În accepțiunea lui, darul comportă, de asemenea, dimensiuni de natură juridică, religioasă, estetică și nu poate fi redus doar la una dintre acestea. Pentru el, darul reprezintă un „fapt social total". Noțiunea respectivă îi permite lui Mauss să avanseze o regulă a metodei. Dacă sociologul sau antropologul care studiază o instituție socială (rugăciune, sărbătoare, masă, îmbrăcăminte etc.) este constrîns să decupeze realitatea socială în elemente (dimensiuni economice, sociale, simbolice, politică etc.), el nu trebuie să uite că, în spațiul concret, toate elementele se întrepătrund și alcătuiesc un sistem: *„După ce în mod inevitabil ai divizat și ai abstractizat exagerat de mult, trebuie să te străduiești să recompui întregul"*.

Claude Lévi-Strauss și structuralismul

Puternic influențat de lingvistul Roman Jakobson, cu care întreține o legătură de prietenie, Claude Lévi-Strauss (născut în 1908) este principalul reprezentant al antropologiei franceze de după război. El abordează societățile într-o manieră carteziană. În viziunea sa, regulile de rudenie, la fel ca și miturile, sînt construite plecînd de la structuri logice pe care

---

[27] *Metodă de analiză și de tratare a tulburărilor mentale fondată de Georges Devereux și care este frontiera dintre psihanaliză și etnologie.* A se vedea *Reality and Dream, the Psychotherapy of a Plains Indian,* 1951 (trad. franceză: *Psihoterapia unui indian din Plains, Godefroit, 1983); Eseu de etnopsihiatrie generală,* Gallimard, 1970 (n.a.).

[28] *Zeul apelor,* 1948, reeditat de Fayard în 1966 (n.a.).

analiza structurală îşi propune să le dezvăluie. Astfel, în *Structurile elementare de rudenie* (1949), încearcă să reconstruiască ansamblul de sisteme de rudenie din societăţile primitive, plecînd de la cîteva structuri de bază („elementare") numite de el „atomi de rudenie" (a se vedea cele ce urmează în acest capitol). Inspirîndu-se din metoda structurală a lingvisticii, autorul *Mitologicelor I, II, III, IV* (1971) este preocupat să demonstreze că mitologiile primitive sînt construite ca infinite variaţii ce decurg din unităţi elementare (sau „miteme").[29]

Cîteva tendinţe ale antropologiei actuale

• Ecologie culturală, sociobiologie, neoevoluţionism

În 1955, apărea *Theory of Culture Change* de Julian Steward, care marchează naşterea curentului „ecologiei culturale". Ecologia culturală îşi propune să analizeze fenomenele ca forme ale adaptării la mediul înconjurător. Marvin Harris a asigurat o difuzare populară a acestor teze[30]. De exemplu, războaiele dintre triburi sau popoare sînt explicate ca lupte pentru procurarea de resurse (hrană, spaţiu vital) într-un mediu unde acestea se împuţinează. Neodarwinismul sau neoevoluţionismul este o teorie apropiată, ale cărei fundamente sînt sensibil diferite. El explică instituţiile umane (ierarhia, împărţirea rolurilor dintre bărbaţi şi femei etc.) ca moştenire a evoluţiei. Acest curent se înscrie în cadrul sociologiei sau al etologiei umane.

Natură sau cultură?

De la antropologie culturală dominantă...

Între anii '30 şi '70, antropologia este dominată de un mod de abordare „culturalist", potrivit căruia formele sociale (structuri de rudenie, relaţii între sexe, organizare politică etc.) reprezintă fenomene de cultură[31]. Cultura este o achiziţie socială care îl deosebeşte pe om de animal, se învaţă, se transmite şi se transformă în decursul timpului. Pe cînd unele trăsături ale culturii sînt universale (prohibiţia incestului, credinţa într-o altă viaţă), altele sînt variabile şi se schimbă de la o societate la alta.

[29] Principalele opere ale lui C. Lévi-Strauss : *Structuri elementare de rudenie*, 1949 (reed. Mouton, 1967); *Tropice triste*, Plon, 1955; *Antropologie structurală*, Plon, 1958; *Gîndirea primitivă*, Plon, 1962; *Mitologice*, 4 vol., Plon, 1964–1971.

[30] Marvin Harris, *Cannibals and Kings*, 1977 (trad. franceză: *Canibali şi Monarhi, Eseu asupra originii culturilor*, Flammarion, 1979) şi *Our Kind*, Harper Peremial, 1989 (n.a.).

[31] Faptul depăşeşte deci curentele „culturaliste" în sensul tradiţional al cuvîntului.

... înapoi la evoluţionism

Din anii '80, asistăm la o revenire în forţă a neoevoluţionismului (în ţările anglo-saxone) care încearcă să interpreteze instituţiile umane ca pe o moştenire a evoluţiei biologice. Acest curent evoluţionist încearcă să susţină contrariul tezelor „culturaliste". Astfel, se descoperă că prohibiţia incestului, considerată a fi specific umană, există şi la anumite primate[32]. De asemenea, diviziunea sexuală a muncii dintre bărbaţi şi femei şi-ar afla originile la numeroase specii de maimuţe mari[33]. Mai mult, şi anumite ritualuri umane (saluturile, ameninţările, luptele etc.) au fost observate de etologi[34]. Originile moralei[35], ale strategiilor sexuale[36], ale interdicţiilor alimentare, ale riturilor etc. au fost atribuite pe rînd unei moşteniri a evoluţiei.

Se pot totuşi discerne mai multe ramificaţii în cadrul acestui curent neoevoluţionist: ecologia culturală, sociobiologia, etologia umană (a se vedea pagina precedentă).

... la antropologia biosocială

Începînd din anii '70, unii antropologi manifestă un interes susţinut faţă de studiile primatologilor, iar studiile de primatologie sînt preocupate de antropologie. Astfel, apare şi „bioantropologia". Robin Fox, specialist în rudenie, se înscrie în mod manifest în acest curent, publicînd, în 1978, *Antropologia biosocială*[37]. În introducerea acestei cărţi subliniază în mod limpede filiaţiile: *„Antropologia biosocială reprezintă strict o ramură a biologiei evoluţioniste. (...) Ea este «neodarwinistă» şi «evoluţionistă», în sensul că acceptă ca premise rolurile mutaţiilor şi ale selecţiei naturale ca principali factori determinaţi în evoluţia formei şi a funcţiei la toate speciile, inclusiv a noastră. (...) Ea consideră comportamentul social ca fiind rezultatul unui proces evolutiv şi îl analizează ca atare; cultura însăşi este un rezultat al aceluiaşi proces şi ea poate fi comprehensibilă doar în aceşti termeni."*

Este adevărat că putem găsi o bază evoluţionistă pentru anumite conduite sociale (ierarhie, prohibiţie a incestului, diferenţă între bărbaţi şi femei...) dar acest lucru nu înseamnă că ele sînt naturale şi deci date o dată pentru totdeauna!

• Antropologie „interpretativă"

Antropologia actuală nu consideră cultura un ansamblu structurat şi încremenit care s-ar impune din exterior membrilor unui grup; cultura,

[32] Bertrand Deputte, *„Evitarea incestului la primate"*; La Recherche, nr. 193, 1987.

[33] Albert Ducros (dir.) şi Michel Panoff (dir.), *Frontiera sexelor*; Puf, 1995.

[34] Eibi-Eibesfeldt, *Etologie, biologie a comportamentului*; Naturalia et Biologia, 1984.

[35] Robert Wright, *Animalul moral. Psihologie evoluţionistă şi viaţă cotidiană*, Michalon, 1995.

[36] Helen Fisher, *Istoria naturală a dragostei*, R. Laffont, 1994.

[37] Editura Complexe.

valorile, credinţele, reprezentaţiile sînt, în primul rînd, experienţe trăite de subiecţi care le atribuie semnificaţii (diferite de la o persoană la alta) izvorîte din producţiile lor mentale.

Antropologia „interpretativă“ a lui Clifford Geertz, una dintre figurile centrale ale antropologiei americane actuale[38], încearcă să valorizeze cunoştinţele implicite puse în aplicare de actorii sociali pentru a produce şi a legitima activitatea lor practică. Este apropiată astfel de reconstituirea experienţei trăite *(experience near)*. C. Geertz se declară în favoarea unui demers antropologic mai literar. El se opune teoriilor formale care consideră cultura ca un ansamblu guvernat de legi riguroase şi intangibile (cum presupune, de exemplu, analiza structurală a lui C. Lévi-Strauss sau antropologia cognitivă), şi explicabil prin invariantele universale ale psihologiei umane. Pentru C. Geertz, cultura se prezintă ca un produs colectiv, istoric şi variabil de la o societate la alta.

[38] Publicaţii: *The Interpretation of Cultures, Basic Books,* 1973; *Local Knowledge, Further Essay in Interpretative Anthropology. Basic Books,* 1983 (trad. în franceză: *Cunoaştere locală, cunoaştere globală,* Puf, 1986; *Works and Lives, The Anthropologist as Author,* 1988.

Rudenie, putere, religie...

Multă vreme, domeniul de studiu exclusiv al antropologiei a constat în cercetarea societăţilor „primitive“ sau „tradiţionale“. Lewis H. Morgan a alcătuit primele clasificări de rudenie studiind indienii irochezi, Franz Boas studiind indienii kwakiutl, Bronislaw Malinowski observîndu-i pe trobriandezii din Noua-Guinee; Margaret Mead şi-a început activitatea de antropolog studiind locuitorii din insulele Pacificului de Sud (insulele Samoa)... Astfel, există riscul ca antropologia să fie redusă la statutul de ştiinţă a „primitivilor“, deşi, prin vocaţie, ea cuprinde domeniul tuturor societăţilor omeneşti.

Subiectele privilegiate de studiu ale antropologiei sînt analiza relaţiilor de rudenie, sistemele culturale – mituri, rituri, religii, limbaj, credinţe etc. – şi formele puterii.

Astăzi, se face frecvent confuzie între munca antropologilor şi cea a sociologilor. Antropologia şi-a asumat responsabilitatea de a explora societăţile moderne şi de a se interesa de probleme mai puţin exotice: puterea în statele moderne, oraşul, spaţiul şi simbolurile sale[39].

Studiul societăţilor primitive

Termenul de „societate primitivă“ (care s-a impus între anii 1860–1870) a fost folosit pentru a desemna societăţile de vînători-culegători sau de crescători (şi mai rar de agricultori) care trăiesc în grupuri restrînse (sate, bande nomade) şi care sînt uniţi prin relaţii de rudenie, de religie, de limbă, alcătuind unităţi mai cuprinzătoare: clanuri, triburi, etnii. Aceste grupuri vin direct în contact cu natura.

Societăţile „tradiţionale“ sau „primitive“ au fost studiate pe toate continentele: în Amazonia (amerindienii), în America de Nord (indienii), în Africa neagră (pigmeii, boşimanii, masaii...), în Groenlanda (eschimoşii), în Australia şi în Oceania (aborigenii, maorii, papuaşii...), în Siberia, în Asia etc.

S-a strîns un enorm material etnografic. De aici se desprind cîteva concluzii importante:

[39] A se vedea, de exemplu: Marc Augé, *Un etnolog în metrou,* Hachette, 1986; Marc Abelès, *Antropologia statului,* Armand Colin, 1991; Jacques Gutwirth (dir.) şi Colette Pétonnet (dir.), *Căile oraşului,* ed. CTHS, 1987; Georges Balandier, *Digresiunea, puterea şi modernitatea,* Grasset, 1979 (n.a.).

– prima constatare este că astăzi nu există, pe planetă, oameni de tipul celor din epoca „preistorică" şi care să poată reprezenta o mărturie a unei perioade atît de îndepărtate, încît să fie consideraţi ca o fază intermediară între om şi marile maimuţe. Toate populaţiile omeneşti, pînă şi tribul cel mai retras, posedă un limbaj, o cultură, tehnici, religii, o organizare socială, legi, artă... Nu există oameni „sălbatici". Această constatare, care astăzi ni se pare evidentă, nu era la fel şi pentru primii antropologi. Încă se mai discuta la sfîrşitul secolului al XIX-lea dacă anumiţi oameni trăiau în promiscuitate sexuală, dacă aveau toţi o religie, un limbaj. Pentru a afirma acest fapt, Tylor vorbeşte despre o *„unitate psihică a umanităţii"*. Mai mult, una dintre marile descoperiri ale antropologilor este aceea că societăţile primitive sînt toate „civilizate" şi nu se reduc la o hoardă sălbatică primitivă, lipsită de legi, de reguli, de credinţe, de tehnici...;

– toate societăţile tradiţionale au o istorie. Contrar viziunii propuse de C. Lévi-Strauss, care deosebea „societăţile fără istorie" de societăţile istorice, astăzi se ştie că toate triburile tradiţionale au un trecut bogat. Astfel, indienii din Amazonia nu sînt supravieţuitorii imobili ai preistoriei. Istoria lor este alcătuită din deplasări ale populaţiilor, din vechi regate decăzute, din traiectorii conflictuale[40] etc.

– societăţile tradiţionale sînt complexe. Toate tentativele de descoperire a cîtorva legi elementare ale organizării sociale s-au soldat cu un eşec, miturile sînt permanent schimbătoare, tradiţiile se recreează, sistemele de organizare ale rudeniei nu se lasă închise în combinaţii riguroase... Pe scurt, societăţile primitive sînt vii, schimbătoare şi complexe şi nu pot fi reduse la o mecanică simplă.

De la clan la etnie

Clanul (*clan* în engleză, *sib* în americană): termenul de clan a fost multă vreme utilizat pentru a desemna un grup ai cărui membri sînt legaţi între ei prin reguli de exogamie (nu se puteau încheia căsătorii în interiorul unui clan) şi prin existenţa unui totem comun. În zilele noastre, termenul serveşte mai curînd pentru definirea grupurilor care îşi recunosc strămoşi comuni (strămoşi adesea mitici). De cele mai multe ori, între membrii unui clan există solidaritate. Uneori, aceasta corespunde unei unităţi politice şi religioase.

Tribul: termenul este destul de vag. El desemnează într-un sens general toate societăţile fără organizare statală sau „societăţile tribale". La origine, a fost utilizat de către evoluţioniştii secolului al XIX-lea – ei înşişi împrumutîndu-l din antichitate, unde se vorbeşte, de exemplu, despre douăsprezece triburi ale lui Israel – pentru a desemna stadiile primitive de organizare ale societăţii.

Astăzi, în viziunea antropologilor, termenul desemnează un mod de organizare a societăţilor intermedia între simpla „bandă" şi societăţile complexe sau etatice. Se vorbeşte, de exemplu, de triburile nuerilor (în Africa).

Etnia: cuvîntul defineşte un grup uman care posedă aceeaşi limbă, aceeaşi cultură, aceeaşi religie, aceleaşi trăsături morfologice şi un teritoriu comun. Astfel, putem vorbi despre o etnie a populaţiilor pigmee sau a tuaregilor din Africa. De exemplu, China este populată de hani (care reprezintă 93% din populaţia chineză), de zhuangi, de manciurieni, de mongoli, de yi (tibetani). Totuşi este inutil să decupăm populaţiile omeneşti ca într-un puzzle de etnii avînd fiecare o identitate şi frontiere bine delimitate. De fapt, noţiunea este foarte relativă şi arbitrară. Negrii americani formează, oare, o minoritate etnică? Într-un sens, da, dacă se iau în consideraţie caracterele lor morfologice (culoarea pielii). Dar modul lor de viaţă, credinţele, limbajul sînt aceleaşi ca şi ale celorlalţi americani. Sentimentul de apartenenţă la un grup omogen provine şi din discriminarea socială. Această discriminare conduce către sporirea sentimentului identitar printr-un mecanism de „profeţie autorealizatoare", pus în evidenţă de Robert K. Merton.

Vînători-culegători: societăţile nomade sau seminomade care trăiau, în special, din culegerea rădăcinilor, a fructelor cărnoase, a nucilor, ouălor, insectelor etc.

Culesul, care aduce partea esenţială a hranei grupului, este activitatea exclusivă a femeilor. Bărbaţii, vînători, nu aduc decît 20% din alimente, dar activitatea lor rămîne mai prestigioasă. Tehnologia utilizată de grupurile de vînători-culegători este adesea elementară.

Aborigenii din Australia, boşimanii din deşertul Kalahari, indienii nambikwara din Amazonia etc. sînt vînători-culegători.

Ultimii boşimani (sau bushmen)

Au fost popularizaţi prin filmul *Les Dieux sont tombés sur la tête*. E un popor nomad care trăieşte în sudul Africii, în regiunea aridă a deşertului Kalahari, între Botswana, Namibia şi Angola – cuvîntul „deşert" nu trebuie să ne inducă în eroare, este vorba de o savană uscată, împădurită pe alocuri. Ei sînt primii locuitori ai Africii australe. Boşimanii nu reprezintă un tip

[40] *„De-a lungul Amazonului"*, L'Homme, nr. 126/128, 1993 (n.a.).

negroid, dar nici nu aparţin rasei albe. Pielea lor este de un galben-portocaliu. Au ochii oblici, talia medie este de 1,50 metri. Un alt amănunt anatomic specific femeilor este curbura regiunii fesiere şi ţesutul adipos foarte dezvoltat, imagine cunoscută graţie reprezentării unei „Venus hotentote". Această trăsătură este marcată în picturile rupestre ale boşimanilor.

Limba: aparţine familiei lingvistice a khoisanilor. Dintre ei, kungii reprezintă grupul cel mai cunoscut datorită monografiilor antropologului Richard B.Lee, *The Subsistence Economy of Kung Bushmen* (1965).

Mod de viaţă: boşimanii (oameni ai tufişurilor, în engleză) rămîn, cel puţin cei care mai trăiesc încă, nişte vînători-culegători. Nu e cazul să se supraestimeze rolul vînătorii în aceste societăţi numite de vînători-culegători. De fapt, peste 80% din hrană provine din ceea ce se culege, bărbaţii întorcîndu-se adesea de la vînătoare cu buza umflată. Sînt surprinzătoare ingenioasele tehnici de supravieţuire într-un mediu arid. Ei ştiu, de exemplu, să scoată apa din pămînt acolo unde n-a mai plouat de mai multe luni. În acest scop, reperează pînzele freatice în funcţie de prezenţa anumitor plante. După ce au săpat pămîntul în jur, introduc trestii care le permit să extragă apa.

Organizare socială: boşimanii, stabiliţi în regiunile cele mai aride, trăiesc în grupuri mici de douăzeci-treizeci de indivizi. Sînt exogami, adică bărbaţii merg să-şi caute perechea într-un alt trib. Soţia este cea care se alătură familiei bărbatului ei. Poligamia se manifestă adesea, fără a fi însă sistematică, dar, în acest caz, există întotdeauna o primă soţie, care are dreptul la un statut aparte.

Puterea: triburile de boşimani nu au o căpetenie propriu-zisă. Cel mai în vîrstă din grup se bucură de o autoritate mai mare şi este mai ascultat.

Rituri: anumite rituri de trecere sînt organizate pentru adolescenţi. Astfel, se organizează o sărbătoare pentru tinerele fete cu ocazia primei menstruaţii, pentru a se asigura de fertilitatea lor. Dansul antilopei este, de exemplu, executat de bărbaţi care, purtînd coarne de elan pe cap, mimează rutul. Pentru băieţi, ritul de trecere constă în a fi supuşi unor încercări de vînătoare în pădure.

Mitologie: mitologia este foarte complexă. Pentru ei există un „Zeu" creator al tuturor lucrurilor şi, de asemenea, o multitudine de spirite benefice şi malefice încarnate în animale, plante sau forţe ale naturii (vînt, ploaie, soare etc.).

Simţul proprietăţii: este foarte dezvoltat faţă de arme şi unelte, dar absent pentru mîncare, care este împărţită tuturor.

Antropologia rudeniei

Antropologii au descoperit de la început că relaţiile de rudenie şi organizarea familială constituiau unul dintre pivoţii societăţii primitive. Aceasta este, de altfel, prima mare „descoperire" a antropologiei: existenţa familiilor şi a relaţiilor de rudenie foarte codificate. Nu există societăţi fără familii structurate, în schimb, formele pe care ele le pot lua se dovedesc a fi multiple. Regulile de organizare ale căsătoriei sînt foarte diverse în funcţie de societate. Singura trăsătură cu adevărat universală constă în prohibiţia incestului.

• Prohibiţia incestului şi exogamia

Interzicerea incestului a fost întotdeauna unul dintre marile subiecte de reflecţie pentru etnologi. Pentru C. Lévi Strauss (după Edward B. Taylor şi Reo F. Fortune) interdicţia de a se căsători cu sora sau cu mama funcţionează ca o obligaţie de a schimba femeile cu o altă familie[41]. În spatele interdicţiei se află, prin urmare, o obligaţie deghizată care favorizează schimburile (femeilor) între grupuri.

• Studiul căsătoriei şi al altor forme de alianţă

Cum se aleg soţii?

– **Schimbul.** În multe societăţi, căsătoria face obiectul unor tranzacţii între părinţi. Prin urmare, nu soţii sînt cei care decid liber uniunea. Tranzacţia oferă ocazia unui schimb de bunuri: fie sub formă de dotă (cînd tînăra fată aduce cu ocazia căsătoriei tot felul de produse), fie sub forma unui dar pe care familia soţului îl face celei a soţiei. Astfel, la kirghizi, trib musulman stabilit în Siberia, tatăl îşi logodeşte fiul la vîrsta de 10 ani cu o fetiţă de aceeaşi vîrstă. Şi de atunci, începe să dăruiască regulat, mai mulţi ani la rînd, vite celeilalte familii. Numai după ce a intervenit plata globală, căsătoria poate să aibă loc. *Lobola* este o instituţie de aceeaşi natură, care se întîlneşte în Africa de Est şi de Sud, la triburile bantu.

– **Uniunile preferenţiale**. Există mai multe forme: schimbul restrîns şi schimbul generalizat, căsătoria între veri, căsătoria cu văduva fratelui, care nu a lăsat descendenţi masculi, căsătoria cu sora mai mică a soţiei decedate.

„Schimbul restrîns" pune faţă în faţă două grupuri A şi B. Toţi bărbaţii din grupul A trebuie să-şi ia soţii din grupul B şi invers. Acest tip de schimb se regăseşte în societăţile primitive din lumea întreagă. Cazul cel mai clar este cel a karieraşilor din Australia.

---

[41] C. Lévi-Strauss, *Structurile elementare ale rudeniei,* 1949 (n.a.).

Schimbul generalizat extinde circulația soților între trei grupuri A, B, C... sau mai multe: un grup A „ia obligatoriu" femei din grupul B care, la rîndul lui, le ia dintr-un grup C, și așa mai departe pînă ce se închide cercul...

Căsătoria între veri este o formă particulară de schimb restrîns în care un băiat trebuie să se căsătorească de preferință cu verișoara lui. Aproape întotdeauna este vorba de fiica unchiului din partea mamei („veri încrucișați"), și nu de fiica unchiului din partea tatălui („veri paraleli"). Aceasta pentru că fiica unchiului din partea tatălui fiind considerată din aceeași linie, căsătoria ar fi considerată incestuoasă. Căsătoria dintre veri încrucișați se practică pretutindeni pe glob și nu numai într-o arie geografică dată: în Australia, în Asia, în Siberia, în Africa, mai rar în America.

E interesant de constatat că în Australia occidentală și în apropiere de lacul Eyre, *„triburile care acceptă căsătoria cu fiica unchiului din partea mamei intră în contact cu triburile unde această este prohibită"*[42].

Forme foarte deosebite de căsătorie

Leviratul: este o regulă potrivit căreia o văduvă se căsătorește cu fratele mai mic al soțului defunct, copiii din acest mariaj secundar fiind considerați ca descendenți ai defunctului. Frecventă în Asia, această regulă este semnalată, de asemenea, și în America de Nord la indienii navaho, și în Melanezia.

Sororatul: cutumă de recăsătorie potrivit căreia un văduv ia în căsătorie pe sora mai mică a soției decedate.

Poliginia: formă de poligamie în care un bărbat poate lua în căsătorie mai multe femei, foarte frecventă în Africa. Cu cît un bărbat este mai bogat, cu atît poate avea mai multe soții. O formă mai puțin oficială de poligamie constă în întreținerea mai multor cămine în locuri diferite. El posedă o soție legitimă, dar în paralel poate întreține mai multe concubine[43].

Poliandria: cazurile cunoscute de poliandrie – în care o femeie poate avea mai mulți bărbați – sînt foarte rare. Se citează mereu cazul din Tibet și din Nepal. Acest sistem se mai întîlnește și *„în cîteva comunități de eschimoși, ocazional, la wahumașii (bahimașii) din Africa orientală"*[44]. Mai este practicată la guiakii din Paraguay, la naiarii matrilineari și la todașii din India și din insulele Marchize[45].

[42] Robert H.Lowie, opera citată (n.a.).

[43] Oscar Lewis, *The Children of Sanchez: Autobiography of a Mexican Village*, 1961 (*Copiii lui Sanchez*, trad. în franceză: Gallimard, 1963) (n.a.).

[44] Robert H. Lowie, *Primitive Society*, 1920 (trad. în franceză *Tratat de sociologie primitivă*, Payot, 1935).

[45] Christian Ghasarian, *Introducere în studiul legăturilor de rudenie*, Seuil, 1996.

• Studiul filiației

După regulile de căsătorie vin regulile filiației, adică procedura prin care un copil dobîndește un statut, un nume, o reședință, o moștenire.

Există filiații de tip patrilinear și matrilinear.

În sistemul patrilinear, un copil dobîndește un statut social prin intermediul tatălui (adică nume, bunuri, eventual, atribute legate de casta sa, o reședință...)

Acest sistem este opus „matrilinearului" în cadrul căruia relațiile de rudenie dintre indivizi se definesc pe linia femeilor. Un exemplu de familie matrilineară: în India, statul Kerala, la naiari, căminul regrupează pe mama și pe copiii ei sub autoritatea fiului cel mare. Soțul se mulțumește să-și viziteze soția cu regularitate. Copiii unei femei naiar, care se mărită cu un bărbat nambudiri, sînt naiari și nu nambudiri[46].

Atenție, „matrilinear" nu înseamnă „matriarhal"! Deși copiii intră în societate în funcție de rudenia lor maternă, asta nu înseamnă că femeile sînt cele care dețin puterea. Nu există și fără îndoială nu au existat niciodată, contrar celor susținute multă vreme (de la Morgan, la feministe, trecînd prin marxiști), societăți matriarhale.

• Sistemele de rudenie: „Tu ești fratele meu"

Etnologii au încercat să clasifice diferitele tipuri de organizare a legăturilor de rudenie din societățile umane. Au fost propuse mai multe clasificări ale sistemelor de rudenie, pornind de la cea a lui Lewis H. Morgan, astăzi abandonată.

Clasificarea cea mai răspîndită actualmente a fost stabilită de George P. Murdock în 1949, pornind de la apelativul prin care un individ (Ego) se adresează unchilor, părinților și verilor săi. Murdock a descris după acest criteriu unsprezece sisteme de rudenie, care se definesc plecînd de la o populație tip: crow, dakota, eschimos, fox, guineean, hawaiian, nankans, irochez, omaha, sudanez, yuma[47]. De exemplu, la irochezi, tatăl și fratele tatălui poartă același nume, verișoarele încrucișate au nume diferite, în timp ce verișoarele paralele au același nume. În sistemul de rudenie crow, verișoarele încrucișate poartă nume diferite, aici fiind absentă deosebirea dintre generații. Există și alte sisteme de rudenie (cum ar fi dravidienii[48] precum și alte clasificări posibile, potrivit criteriilor reținute.

[46] Françoise Zonabend, *Despre familie. Privire etnologică asupra rudeniei și familiei"*, *Istoria familiei*, vol. I, Armand Colin, 1986 (n.a.).

[47] Lewis H.Morgan, *Social Structure*, 1949 (trad. în franceză: *Despre structura socială*, Payot, 1972) (n.a.).

[48] „Dravidien": organizație în care comunitatea de apartenență este divizată în două grupe de rude: cele consanguine (care nu se pot căsători unii cu alții) și aliate sau „afine" (printre care se poate găsi perechea). Antropologul Louis Dumont a descris acest sistem de rudenie, plecînd de la cazul dravidienilor, popor din sudul Indiei. Acest sistem de rudenie este foarte răspîndit în Amazonia.

Siglele de rudenie

Pentru a întocmi tablouri de rudenie, antropologii utilizează următoarele simboluri:

Δ reprezintă un bărbat O reprezintă o femeie

Δ = O sau Δ O reprezintă un cuplu căsătorit

Δ O reprezintă un frate şi o soră (avînd aceiaşi părinţi). În general, un tablou de rudenie se defineşte plecînd de la un individ de referinţă numit Ego (semnalat prin sigla **E**). Exemplu:

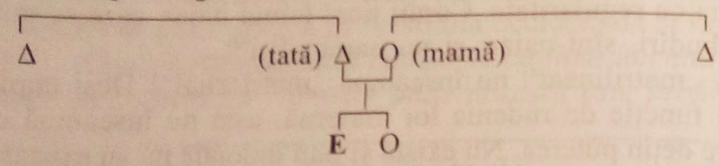

Antropologie politică: Origine şi forme de putere

Tema originii puterii şi a societăţii a reprezentat un subiect predilect al filosofilor Luminilor. Aceştia (Rousseau şi Hobbes) considerau apariţia societăţii şi a puterii suverane ca fiind rezultatul unui contract liber stabilit între oameni[49]. Dar acestea sînt pure speculaţii bazate pe robinsonade. Abia la sfîrşitul secolului al XIX-lea a apărut o gîndire ştiinţifică asupra problemei apariţiei puterii.

Viziunea evoluţionistă, moştenită de Morgan, constă în aceea că societăţile primitive reprezintă societăţi simple unde domneşte anarhia şi că, abia odată cu civilizaţia, apare statul, cu stadii intermediare între acestea două[50].

Două idei sînt cuprinse în această schemă lineară:

1. – societăţile fără stat sînt societăţi fără putere;

2. – formele politice specializate se conturează pe măsură ce societăţile devin mai complexe, se organizează, se lărgesc, pe măsură ce diviziunea muncii îşi face apariţia... (teză preluată de Marx şi Engles).

Cu toate acestea, antropologia politică se naşte cu adevărat în Anglia, începînd cu anii '30. Antropologii englezi, Edward Evans-Pritchard şi Meyer

[49] A se vedea capitolul Filosofie (n.a.).

[50] În *Societatea arhaică* (1877), Morgan deosebeşte *societas*, fondată pe bază de reciprocitate între rude egale, şi *civitas*, unde apare o ierarhie.

Fortes, care au studiat structurile politice din Africa, sînt cei mai importanţi reprezentanţi ai primului val. Ei au demonstrat că puterea şi politica trebuie să fie distincte de stat: absenţa statului nu înseamnă şi absenţa politicii. În *Sisteme politice africane* (1940), E. Evans-Pritchard şi M. Fortes propun o primă tipologie a societăţilor cu sau fără instituţii politice distincte.

Originile puterii

Paleolitic
Organizarea puterii pe durata paleoliticului (pînă la –10 000 de ani) nu ne este cunoscută. Se ştie că oamenii preistorici trăiau în bande puţin numeroase. Exista poate o ierarhie între bărbaţi şi femei sau cupluri „dominante" ca la primate.

Societăţi actuale de vînători-culegători
- Acestea sînt societăţi egalitare (nu caste); căpetenia este o autoritate morală, dar nu deţine privilegii materiale.
- Se constată conturarea unor embrioni ai puterii personale (Big men), dar care este contrabalansată prin mecanisme de reglare.

Societăţi de primate
- Existenţa unei ierarhii (dominare), mai clară sau mai estompată, în funcţie de specie.
- Aceste relaţii ierarhice sînt ritualizate (despăduchere, semne de supunere).
- Aceste relaţii fac obiectul conflictelor şi al negocierilor.

Neolitic
- Apariţia mormintelor monumentale (care atestă naşterea unor mari căpetenii).
- Evoluţia către societăţile ierarhizate, uneori cu bruşte întoarceri către societăţile egalitare.
- Apariţia războiului.

Primele civilizaţii
Apariţia puterilor politice sau religioase separate (regate, cetăţi, state şi imperii).

• Tipuri de organizare politică

Societăţile tradiţionale cunosc diferite tipuri de formaţiuni politice: bandele fără putere separată, căpeteniile, societăţile segmentare etc. Nu se poate stabili o succesiune a acestor forme în timp, ca şi cum ar exista o ordine istorică. În plus, se observă adesea, în aceeaşi regiune, coexistenţa mai multor forme politice la nivel local, regional etc. De exemplu, în

Africa, un stat (format odată cu colonizarea) poate avea forme de putere diferite la nivelul statului.

Printre formele de organizare politică mai importante pot fi: cele ale bandelor, ale societăților cu putere difuză, ale societăților cu funcții asociate (politice, religioase, juridice) și, în sfîrșit, cele în care apare statul.

Bandele

Se numesc „bande" grupurile de vînători-culegători, pescari, nomazi, care trăiesc în comunități mici de 20–100 sau 150 de persoane, grupînd cîteva familii. Spre exemplu: boșimanii din deșertul Kalahari din Africa, eschimoșii din Groenlanda, aborigenii australieni, indienii din Amazonia, cum ar fi nambikwaras sau Guaiakis. Bandele nu au funcții politice separate. Cînd există o căpetenie de sat, rolul acesteia se limitează la anumite decizii: alegerea itinerariilor și a opririlor, gestionarea conflictelor, stabilirea de raporturi cu vecinii. Căpetenia are privilegii deosebite sau bogății. Controlul „abaterilor" este colectiv. Sancționarea greșelilor se face prin ironizare, mai rar prin excluderea din grup, uneori, prin despărțirea în două grupuri.

Putere difuză (societăți fără stat)

În grupurile mai mari pot fi găsite forme mai complexe, ale puterii, uneori, denumite „putere difuză". Caracteristicile generale sînt următoarele: coexistă pe același teritoriu familii sau grupuri cu o filiație unilineară, conduse de o căpetenie de familie, adesea, persoana cea mai în vîrstă; șefii de familie aleg dintre ei un înțelept care își va asuma funcția de căpetenie; anumite clase de vîrstă (toți tinerii născuți sau cei circumcișii în același an) posedă anumite atribuții: de supraveghere, de animație etc.

– Societățile segmentare: la nuerii din Sudan, studiați de E. Evans-Pritchard[51], gestionarea conflictelor se face fără o putere centrală. Există o regrupare și o fuzionare temporară într-un alt grup pe bază de proximitate familială, în vederea constituirii unei unități în raport cu celălalt grup. Dar aceste două segmente aflate în conflict pot ele însele să se regrupeze mai tîrziu, dacă posedă o filiație unilineară comună, pentru a înfrunta un grup de o mărime similară. Organizarea segmentară permite mobilizarea uneori a mii de persoane fără o putere centrală. Logica segmentară regrupează și divizează deci temporar familiile, grupurile de filiație unilineară, clanurile... În afară de nueri, regăsim o organizație segmentară la tivii din Nigeria și la talensii din Ghana.

– Sistemele de filiație unilineară: sînt organizații unilineare care reunesc mai multe familii, înrudite printr-un strămoș comun. Între ele se stabilesc relații de solidaritate și de dependență reciprocă. Autoritatea este exercitată

[51] The Nuer, 1940 (trad. în franceză:) *Nuerii,* Gallimard, 1968 (n.a.).

de o căpetenie a filiației unilineare sau de un vîrstnic, înconjurat de un consiliu de bătrîni.

Sisteme de filiații unilineare

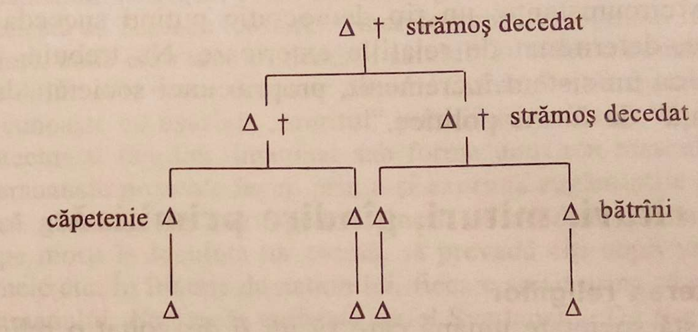

Autorități politice cu funcții religioase și juridice

Organizarea politică începe să se specializeze. Autoritățile politice există acolo unde societatea creează ierarhii, inegalități și se dezvoltă: mai multe mii de membri. Găsim aici filiații unilineare cu statute diferite, profesii mai onorabile (notabili, vindecători...), altele disprețuite (sclavii...). În fruntea unui fel de confederație există un șef suprem. Găsim astfel de organizații în Africa (bamilekeșii), în America de Sud, în Asia. Diferența dintre aceste filiații unilineare și stat constă în faptul că filiațiile nu se pot opune prin forță grupului din care au provenit. Filiația unilineară este o formă de congregație semipolitică, semireligioasă, organizată în jurul unui rege-preot care nu-și poate impune voința împotriva supușilor săi.

• Geneza statului

Ce este un stat? O putere centralizată care dispune de o administrație ce își exercită controlul asupra unui teritoriu dat, colectînd impozite, creînd instituția justiției și stabilind o lege comună. Geneza unei astfel de formațiuni statale rămîne o mare enigmă pentru antropologi. Cercetările contemporane au contestat modelele lineare care considerau trecerea de la „societățile fără stat" la societățile statale drept o evoluție implacabilă. Aceasta s-ar datora unui factor unic: creștere demografică, războaie sau necesități funcționale – cum ar fi controlul sistemului hidraulic în Asia, potrivit ipotezei lui Karl Wittfogel[52]. Pe de o parte, există o pluralitate de situații intermediare între societatea „acefală" și societatea statală, așa

[52] Karl Wittfogel, *Despotismul oriental,* 1957 (trad. în franceză: ed. de Minuit, 1964) (n.a.).

cum am văzut (putere difuză, filiații unilineare etc.); pe de altă parte, se constată că alcătuirea statelor poate căpăta forme foarte diverse: cetăți-stat, imperii, monarhii etc., și că, uneori, există mecanisme instaurate de societăți pentru a se opune centralizării puterii[53]. Într-o lucrare consacrată populațiilor kachin de pe platourile înalte ale Birmaniei[54], antropologul englez Edmund R. Leach a demonstrat că puterea crește sau descrește în funcție de circumstanțe, un tip democratic putînd succeda unui regim aristocratic, determinat de relațiile exterioare. Nu trebuie, prin urmare, considerat ca un sistem încremenit, propriu unei societăți date. Există o „contingență" de forme politice.

Religii, rituri, mituri, gîndire primitivă

• Naşterea religiilor

Nu există societate umană care să nu fi dezvoltat o religie, adică un sistem de credințe și de practici care îl aduce pe om în prezența unei dimensiuni sacre, situate într-o altă lume.

Desigur, există „religii fără Dumnezeu", cum este cazul budismului sau al sistemelor de credințe ale aborigenilor aranda din Australia centrală[55] dar, chiar și în aceste cazuri rare, este făurită o cosmologie asupra originii lumii, rituri, o morală, un raport față de sacru, pe scurt, tot ceea ce alcătuiește postamentul unei religii.

Au fost formulate numeroase ipoteze asupra originii religiilor.

Antropologul englez Edward B. Tylor vedea în animism forma primară a religiei. Religiile numite animiste sînt fondate pe o dublă idee: existența spiritelor în lumea de dincolo (ceea ce este cazul tuturor religiilor) căreia i se asociază ideea că elementele naturii și animalele sînt, de asemenea, animate de un suflet, de un spirit. Și, în acest sens, ele fac obiectul unor culturi particulare. Pentru E. B. Tylor, religia s-a născut dintr-un gen de mecanism de proiecție psihologică: *„Omul primitiv a modelat ființele spirituale conform ideii pe care o are despre propriul său suflet"*.

Acestei ipoteze psihologice, E. Durkheim îi opune o explicație sociologică: religia este expresia vieții colective și asigură funcția de liant social. Făcînd abstracție de orice ipoteză, trebuie să constatăm că toate societățile primitive posedă forme religioase cu o cosmologie, rituri care au drept scop îmbunarea spiritelor, o morală socială, vrăjitori sau șamani specializați în relațiile cu spiritele.

---

[53] Este teza susținută de Pierre Clastres în *Societatea împotriva statului*, ed. Minuit, 1974 (n.a.).

[54] Edmund R. Leach, *Political Systems of Highland Burma*, 1954 (trad. în franceză: *Sistemele politice de pe platourile înalte ale Birmaniei*, Maspéro, 1972) (n.a.).

[55] A se vedea în legătură cu acest punct Alain Testart, *Ofrande și zei: antropologie religioasă și sociologie comparată*, Armand Colin, 1993 (n.a.).

Este şamanismul la originile religiei?

Ultimii şamani

Pe insula Taimyr din nordul Siberiei trăiește izolat un popor care numără în jur de o mie de locuitori, nganasanșii, care mai practică și în zilele noastre șamanismul. În august 1989, doi etnologi au putut asista la o ședință rituală, practicată de Tubiaku Kosterkin, marele șaman al regiunii. În timpul acestei ședințe, unde erau reuniți membrii satului, Tubiaku a comunicat cu două spirite dintre cele mai cunoscute: *Nicolai Cal de fier*, în spatele căruia se putea recunoaște cu ușurință „spiritul" puterii sovietice (!) și *Hoterie*, spiritul protector al familiei, imaginat sub forma unui ren mascul cu opt picioare. Persoanele prezente încep prin a-și exprima rugămințile adresate spiritelor: să găsească de lucru pentru tineri, să vindece bolnavii, să-i însoțească pe morți în locuința lor eternă, să prevadă cîți copii va avea o anumită femeie etc. În funcție de natura lui, fiecare spirit urma să răspundă prin gura șamanului. *Hoterie* îi vorbește astfel Svetlanei: *„Ție ți-e frică de ceva. Dacă așa este, ai să mai ai încă un băiat."* Li s-a adresat tuturor participanților: *„Dacă mîine în cursul zilei se schimbă complet vremea, veți trăi toți pînă la pensionare."*

Șamanul joacă, prin urmare, un rol de intermediar cu lumea de dincolo

El intră în comunicare cu spiritele, intervine pe lîngă ele în favoarea comunității; în schimb, spiritele vorbesc prin gura lui.

Această ședință rituală a fost una dintre ultimele practicate de Tubiaku, decedat în decembrie 1989. Această „mică ședință" a fost, de fapt, o formă foarte modificată de comunicare șamanică. Conform tradiției, intrarea în contact cu zeitățile presupune un îndelung și dureros ritual; uneori, sub imperiul unui drog, ca la amerindieni, sau, după un post de durată, șamanul trece în faza de transă în timpul căreia strigă, face sărituri, fiind zguduit de spasme[56]. Pe durata fazei extatice, pătrunde în lumea spiritelor. Acolo pleacă să caute sufletul pierdut al unui bolnav, să ceară unui spirit să asigure urmași comunității, să îndepărteze relele sau să se informeze asupra evenimentelor viitoare.

Șamanismul a fost observat în mai multe regiuni ale lumii, în special în Siberia, în Mongolia, în Laponia. Se regăsește, de asemenea, la indienii din America și din Asia de Sud-Est. Tradițional, ritualul șamanic a fost strict asociat vînătorii. Avea ca scop pregătirea spiritelor animalelor pentru a facilita obținerea vînatului. Șamanismul este deci legat de o viziune a unei lumi supranaturale în care animalele (dar și plantele) sînt animate de spirite. Odată cu dezvoltarea creșterii animalelor și a agriculturii, funcția

---

[56] Șamanii din Siberia nu iau halucinogene pentru a intra în transă, iată de ce Tylor și, după el, numeroși antropologi au considerat că șamanismul este o formă de maladie mentală, vecină cu isteria.

şamanică s-a deplasat din ce în ce mai mult către gestionarea sufletelor omeneşti, „relaţiile cu morţii tinzînd să capete preponderenţă în activitatea şamanului în raport cu cele legate de spiritele animalelor“[57].

Se cuvine să vorbim de religie în legătură cu şamanismul? Acesta păstrează din religie două atribute: legătura cu lumea de dincolo şi rugăciunile adresate spiritelor. Dar nu posedă nici dogmă, nici liturghie, nici Biserică. Potrivit lui Mircea Eliade, şamanismul este forma de religie primitivă cea mai originală, călătoria şamanului în lumea spiritelor reprezentînd o „ascensiune mistică“.

Prin urmare, şamanismul face obiectul unor foarte numeroase interpretări, insistînd cînd asupra laturii lui patologice, cînd asupra rolului său terapeutic, sau asupra simbolismului sistemului său etc.

A dispărut şamanismul?

Şamanismul există încă în numeroase regiuni ale Siberiei. În Asia Centrală, islamul şi şamanismul fac uneori casă bună. *„Au fost văzute personaje înalte, musulmane, mărturisind că sînt posedate de spirite şi începînd să îndeplinească rituri de tratament şamanic*[58].“ Dar şi anumiţi şamani îl invocă pe Allah în rugăciunile lor... Asistăm la o renaştere a dansurilor şamanice la populaţiile indiene din America de Nord. În Asia de Sud-Est, un şamanism urban manifestă o oarecare vitalitate. S-a vorbit chiar de „neoşamanism“ sau de „pseudoşamanism“ în legătură cu mediile hippie ale anilor '60/'70 şi cu anumite medii *underground* californiene şi londoneze...

Resurgenţă sau cîntecul lebedei? Părerile experţilor sînt împărţite: poate ar fi cazul să întrebăm spiritele...

Bibliografie:

- *„Şamani şi şamanism în pragul noului mileniu“*, Diogène, nr. 158, 1992.
- D. Vazeilles, *Şamanii,* Le Cerf, colecţia Bref, 1991.
- M. Eliade, *Şamanismul sau tehnicile arhaice ale extazului,* Payot, 1978.

• Miturile

Miturile sînt poveşti (transmise în cea mai mare parte a timpului pe cale orală) care relatează despre originile lumii sau despre elementele care o compun. Ele pun în scenă personaje fabuloase (zei, eroi, monştri, zîne) cărora li se întîmplă întotdeauna peripeţii incredibile. Un mit bantu

[57] R. N. Hamatyon, articolul *Şamanismul* din Encyclopedia Universalis.

[58] V. N. Basilov, *Şamanismul islamizat al popoarelor din Asia centrală,* Diogène, nr. 158, 1992.

povesteşte, astfel, raţiunile pentru care oamenii sînt muritori. Zeul Unkulukulu l-a însărcinat pe cameleon (care merge încet) să le transmită oamenilor statutul de nemurire. Dar, după puţin timp, zeul s-a răzgîndit şi a trimis şopîrla să le spună oamenilor că aveau să fie muritori. Pentru că primul a pierdut mult timp pe drum, şopîrla a fost aceea care a ajuns prima. Iată de ce oamenii au rămas de atunci muritori.

De la începurul secolului al XIX-lea, părinţii antropologiei şi-au propus să noteze, să claseze, să compare miturile societăţilor tradiţionale. Astfel, *Ramura de aur* a lui James Frazer (1854–1941) constituie prima mare sinteză de mituri şi de religii ale popoarelor aşa-zise „arhaice“. Se credea pe atunci, într-o optică evoluţionistă, că miturile exprimă un stadiu primitiv, infantil al gîndirii umane. Teza sociologului Lucien Lévy-Bruhl (1857–1939) se situează în această perspectivă.

Dar, începînd cu perioada dintre cele două războaie, viziunea antropologică avea să se schimbe. Specialiştii în mitologie vor lua în serios aceste povestiri imaginare şi nu le vor mai considera ca pe nişte fantasmagorii iraţionale. Mitologia comparată, analiza funcţionalistă, apoi structuralismul vor descoperi că producţia mitologică se supune unor legi riguroase de alcătuire. Pentru funcţionalişti, ca B. Malinowski, mitul este într-o oarecare măsură coloana vertebrală a societăţilor primitive. Mitul nu este un reziduu al trecutului. El îndeplineşte o funcţie în ansamblul social: cea de justificare a ordinii sociale şi a practicilor cotidiene. Mitul reflectă deci organizarea profundă a societăţilor. C. Lévi-Strauss propune analiza structurală a miturilor inspirată din metoda lingvistică. Miturile nu au funcţii particulare, ele exprimă capacitatea creatoare a omului, iar această capacitate este structurată pe reguli logice inconştiente. Este deci posibilă găsirea unui gen de gramatică inconştientă în interiorul mitului. Din studiul numeroaselor mituri prezente pe întreg continentul american, C. Lévi-Strauss desprinde structuri şi teme comune care se exprimă prin intermediul unor numeroase variaţii. El descoperă, astfel, în interiorul acestor mituri „mitemele“ (unităţi elementare ale mitului) şi demonstrează că multe dintre aceste miteme sînt articulabile în formule binare, formînd cupluri opuse: crud/copt, natură/cultură, viaţă/moarte[59].

Analiza miturilor a cunoscut, prin urmare, mai multe perioade: o perioadă de clasificare şi comparare, o perioadă evoluţionistă, o perioadă funcţionalistă, apoi una structurală. Astăzi, coexistă toate explicaţiile, cu excepţia teoriei care consideră mitologiile ca aparţinînd doar societăţilor trecutului.

[59] Metoda lui C.Lévi-Strauss, care se inspiră din structuralismul lingvistic, a fost sever criticată de anumiţi autori anglo-saxoni, cum ar fi Edmund Leach, care îi reproşează o „jonglerie verbală“, conducînd spre propunerea unui gen de matematică socială complet gratuită.

Piticii şi cocorii, un mit universal?

Unul dintre miturile cele mai fascinante ale antropologiei se referă la recurența anumitor mituri în societățile și în epocile cele mai îndepărtate. Astfel, mitul potopului originar este menționat în *Biblie,* dar și la semiți, în textele sumeriene, la greci, la iranieni, la amerindieni, la azteci.

E vorba, de asemenea, și despre o ciudată legendă: cea a „luptei dintre pitici și cocori" care aduce în scenă un popor de oameni mici (pitici sau pigmei) ce se confruntă cu niște păsări acvatice (cocori sau lebede).

Această povestire se regăsește în forme ușor diferite: în mitologia greacă (Ovidiu, Pliniu cel Bătrîn, Homer, fac astfel de referiri); la indienii cherokee, unde a fost descoperită către sfîrșitul secolului al XIX-lea; în fine, în China hanilor (secolul al II-lea d.Hr.) unde mitul circula chiar și printre oamenii culți.

Cum poate fi explicată o asemenea convergență? Se impun două ipoteze: a fost reinventat de mai multe ori sau a fost colportat de la un continent la altul.

A doua ipoteză este cea reținută – cu prudență – de către Rémi Matthieu, antropolog la CNRS. Există o concordanță a miturilor între Asia septentrională și America de Nord. Acestea este posibil să fi tranzitat împreună cu numeroasele migrații prin strîmtoarea Bering, mai înainte ca apele să atingă nivelul actual (–2000 ani î.Hr.).

Și grecii auziseră vorbindu-se despre pigmei printre egipteni și nu-i exclus ca legenda să fi fost vehiculată pînă în China, în antichitate.

În orice caz, teza este dificil de dovedit. Ceea ce nu înseamnă că oamenii de știință nu ne vor întreba în continuare asupra pregnanței psihologice a unui astfel de mit apărut în locuri și momente atît de diferite.

Rémi Matthieu, *Lupta cocorilor și a pigmeilor,* L'Homme (Revistă franceză de antropologie), oct.–dec. 1990.

• Magia şi secretele ei

Din anumite puncte de vedere, magia se apropie de arte și de tehnici (ca medicina și psihoterapia); din altele, ea se înrudește cu religia (mobilizează spiritele prin rugăciuni și incantații). Vrăjitorul-magician, prin cunoștințele pe care le deține (secrete, formule cabalistice) este apropiat de savant. Magicianul este, de asemenea, un ghicitor.

Am putea deci da o definiție univocă magiei, care o separă de alte fenomene sociale.

Potrivit lui M. Mauss[60], magia cuprinde trei elemente: agenți (magicienii), acte (ritualuri) și reprezentări (*„idei și credințe care se leagă de actele magice"*).

Magicianul – fie că este vrăjitor sau șaman – adesea este o persoană de la periferia societății (femeie bătrînă, nevrozat extatic, străin), deținător al unor calități deosebite (înnăscute sau dobîndite). El posedă „puterea" de a intra în contact cu spiritele, de a se metamorfoza, de a părăsi Pămîntul pentru a ajunge în lumea spiritelor. Magicianul este un „posedat".

Ritualul de vrajă hindus reclamă, de exemplu, un întreg material de rău augur, din lemn, ierburi tăiate într-un anumit fel, un ulei deosebit. Condițiile ritualului sînt legate de momentul ales (noapte, lună plină), de locul determinat (pădure, altar, pătrat magic), accesoriile pregătite cu grijă (plante medicinale, un animal, un organ etc.), arsenalul de unelte (inele, zornăitoare, pene, pietricele) și ceremonialul foarte codificat: *„Astfel, șamanul cherokee va merge să-și caute ierburile într-o anumită noapte cu lună, la revărsatul zorilor, le culege într-o ordine fixă cu anumite degete, avînd grijă ca umbra lui să nu cadă peste ele, și după ce a executat circuite rituale"* (M. Mauss).

Practica magică adesea comportă ritualuri de purificare (afumări, băi etc.), uneori, sacrificii, cuvinte și cîntece incantatorii (formule magice).

Practica și riturile magice se leagă de un întreg sistem de credințe. Scopul magiei este adesea de a provoca o schimbare a unei stări: vrăji, exorcisme, alungarea unei boli, transmutarea unui obiect, binecuvîntare etc. *„Magia este arta schimbărilor"* (M. Mauss).

Scopul lui Mauss este aici de a demonstra că magia constituie un fenomen social, a cărui eficacitate este de ordin „psihosomatic", prin manipularea unei forțe colective: *mana.*

• Gîndirea sălbatică

Există și alte piste de reflecție privind „gîndirea sălbatică": una care vorbește despre raționalitatea primitivilor, alta despre universalitatea formelor de gîndire.

Sînt sălbaticii raționali?

În eseul său *Mentalitatea primitivă,* filosoful francez Lucien Lévi-Bruhl (1857–1939) susține că gîndirea primitivă este o gîndire „prelogică", inaptă să sesizeze legea contradicțiilor. El va consacra șase cărți în încercarea de a decripta principiile modurilor de gîndire ale primitivilor. În fața criticilor, L. Lévy-Bruhl își admite eroarea comisă cu o onestitate intelectuală care merită să fie semnalată.

În aceeași epocă, F. Boas susține o teză radical diferită. F. Boas nu e de părere că gîndirea primitivilor este fundamental diferită de a noastră.

[60] Marcel Mauss, *Schiță de teorie a magiei,* 1902, reluată în Sociologie și Antropologie, Puf, 1950.

Omul modern nu este mai raţional decît omul primitiv: amîndoi adoptă, fără a reflecta, prejudecăţi, călăuziţi fiind de tradiţie, şi amîndoi ştiu să probeze o conştiinţă critică. Singura diferenţă constă în faptul că omul modern a dobîndit de-a lungul secolelor o cultură ştiinţifică.

LINGVISTICA
SECRETELE LIMBAJULUI

ENIGMELE LIMBAJULUI

Serveşte limbajul comunicării? Întrebarea poate părea ciudată: la ce altceva ar putea servi? Şi totuşi este o problemă luată în serios de către specialiştii limbajelor şi al comunicării[61]. Noam Chomsky, lingvistul cel mai cunoscut al secolului al XX-lea, a afirmat că *„E greşit să gîndim că folosirea limbajului uman se caracterizează prin voinţă sau faptul de a aduce o informaţie."*

Pentru unii, limbajul este înainte de toate un suport al gîndirii şi nu un instrument de comunicare. Rolul lui ar fi oarecum de a permite gîndirii să se constituie, să capete o formă. Potrivit acestei ipoteze, limbajul se conformează regulilor logicii şi ale constituirii ideilor mai curînd decît regulilor unei bune comunicări. Limbajul şi gîndirea ar fi într-o oarecare măsură consubstanţiale. Comunicarea n-ar fi decît un derivat al acestei unelte, şi anume limbajul. Respectiva ipoteză presupune că animalele, persoanele care nu au acces la limbaj (prunci, surdo-muţi, afazici) nu au acces nici la gîndire... Această problemă face obiectul unei mari dezbateri[62].

Pentru alţii, limbajul este înainte de toate un instrument de comunicare şi nu o unealtă a gîndirii. Rolul lui principal este de a informa, de a influenţa, de a permite o comunicare complexă.

Dar cum este posibil ca acest instrument să se dovedească atît de imperfect, încît mesajele dintre un locutor şi receptorul său să fie aşa de frecvent ambigue, imprecise, deformate?

Pentru a încerca elucidarea acestor întrebări şi interpretarea validităţii acestor ipoteze, trebuie să pătrundem în labirintul unui secol de cercetări asupra limbajului şi comunicării umane.

Cercetările lingviştilor se organizează în jurul a patru mari probleme privind limbajul. Care este natura lui? Cum evoluează el? Posedă el o logică internă? Cum funcţionează comunicarea?

Chestiunea naturii limbajului uman presupune punerea în evidenţă a ceea ce îl deosebeşte net de comunicarea animală.

O a doua mare preocupare a lingviştilor constă în culegerea, clasarea şi stabilirea genealogiei limbilor. E o preocupare de secole şi o muncă pasionantă căreia i s-au consacrat majoritatea specialiştilor secolului al XIX-lea, deşi sarcina se dovedeşte a fi încă departe de rezolvare, tăinuind încă numeroase mistere.

---

[61] A se vedea „Serveşte limbajul comunicării?" Ştiinţe Umane nr. 51, iunie 1995.

[62] A se vedea, de exemplu, Dominique Laplane, *Gîndirea dincolo de cuvinte,* colecţia „Cei ce împiedică o gîndire normală", Synthélabo, 1997.

Lingviştii ar vrea, de asemenea, să înţeleagă structura, funcţionarea şi organizarea internă a limbajului. Unul dintre dezideratele cercetătorilor secolului al XIX-lea rezidă în descoperirea legilor elementare ale alcătuirii limbajului.

O reorientare a studiilor recente priveşte circumstanţele concrete ale limbii în contextul utilizării ei. Ceea ce a atras şi integrarea ei în studiile legate de misterele comunicării umane.

NATURA, ORIGINEA ŞI ISTORIA LIMBAJELOR

Animalele comunică între ele prin cînt, strigăt, gest, miros... dar au oare, la drept vorbind, un limbaj? Pentru a răspunde la aceste întrebări se impune efectuarea unei digresiuni trecînd prin formele de comunicare din sînul lumii animale.

Comunicarea animală

Studiile asupra comunicării animale au debutat în anii '30 odată cu celebrele descoperiri ale etologului Karl von Frisch (1886–1983) asupra dansului albinelor[63]. El reuşeşte să demonstreze că albinele cercetaşe, odată revenite la stup, le indică congenerelor unde se găseşte hrana, realizînd un „dans" particular a cărui formă (în cerc sau în zigzag) şi rapiditate le îndrumă asupra distanţei şi axei de orientare în raport cu soarele.

Acest sistem de informare, extraordinar de complex, presupune o formă de simbolism: informaţia (distanţă şi orientare faţă de stup) este transmisă prin mijlocirea unui sistem codificat. Mai tîrziu specialiştii au descoperit că animalele sînt capabile de o comunicare foarte bogată. S-au preocupat. prin urmare, să decripteze atît cîntul cintezoiului, cît şi modurile de comunicare ale zebrei, broaştei sau cimpanzeului.

• Căile de comunicare: văz, pipăit, miros, auz...

Prima constatare: comunicarea la animale este departe de a se reduce doar la ţipete, cînt sau gemete, pe scurt, la comunicarea orală. Pentru a se exprima, animalele comunică mai întîi prin diferite canale: gest, miros, pipăit.

Licuricii, de exemplu, comunică între ei prin mesaje luminoase. Masculul din genul *Photinus Piralis* trimite, la intervale de cinci sau şase secunde o fulgerare luminoasă în direcţia unei femele în recere. Dacă o femelă licurici percepe semnalul, ea răspunde după două secunde mai tîrziu. Dacă intervalul de timp este mai lung, înseamnă că femela aparţine unei specii diferite. Prin urmare, împerecherea nu va avea loc şi cei doi licurici vor pleca fiecare pe drumul lui.

---

[63] Karl von Frisch, *Dance, Language and Orientation of Bees*, Harvard University Press, 1967.

Postura adoptată reprezintă un alt element important de comunicare vizuală; de exemplu, poziția pescărușului cu capul ridicat este un semn foarte semnificativ al voinței lui de agresiune.

Semnalele vizuale reprezintă prin urmare un prim element fundamental de comunicare animală. Și pentru oameni, „comunicarea nonverbală“ ocupă un loc foarte important[64].

Al doilea mijloc de comunicare preferat de animale este emisia de mirosuri. Aproape toate mamiferele – cîini, antilope sau șoareci – utilizează excrementele pentru a marca teritoriul ce le aparține. Dar mirosurile reprezintă și un important element în ritualurile de întîlnire, în vederea semnalării unui pericol, a chemării masculului... Anumite femele de fluturi produc substanțe chimice (feromoni) perceptibile de către un mascul la distanțe de kilometri... Producerea de parfumuri, diferit mirositoare, constituie la animale o bogată panoplie a mijloacelor de expresie. Chiar și la oameni s-a descoperit recent că mirosurile joacă un rol deloc neglijabil în anumite relații intime, cum ar fi cele care îl leagă pe copil de mama lui, sau între iubiți.

Pipăitul este a treia formă de comunicare pentru multe specii de animale. Furnicile sau viespile își folosesc antenele pentru a stabili relații. O albină lucrătoare solicită puțină hrană unei alte albine atingîndu-i mandibulele cu antenele. Albina astfel solicitată poate să accepte sau să refuze cererea prin alte semne ale antenelor[65].

Și oamenii consideră simțul tactil capabil de comunicare: strînsul mîinilor, bătutul pe spate, sărutul pe obraji sau pe gură etc. Ritualurile de salut sînt destul de variate la oameni și fiecare are o semnificație aparte, mai mult sau mai puțin amicală.

Semnalele sonore – lătrăturile, șuierăturile, mieunatul, boncăluitul, cîrîitul, grohăielile etc. – reprezintă, bineînțeles, diferite mijloace de comunicare animală. Orăcăitul broaștei pe o ramură de arbust, pe maul apei, într-o seară de vară, are două funcții principale: chemarea femelei și marcarea teritoriului. Aproape aceleași motive le îndeamnă pe păsări să cînte sau pe greier să țîrîie.

Gary M. Fellers, de la universitatea din Maryland, a petrecut patru

---

[64] Prin „comunicare nonverbală“ se înțeleg pozițiile, gesturile, mișcările ochilor și ale capului, expresia feței (zîmbet, încruntare) care joacă un mare rol în comunicare. Această formă de comunicare implicită a fost studiată de cercetători, cum ar fi Ray L. Birdwhistell, fondatorul kineziei (studiul comunicării prin mișcările corpului, gesturile și expresia feței). A se vedea R. L. Birdwhistell, *Introducere în studiul kineziei,* 1952. A se vedea și J. Cosnier și A. Brossard, *Comunicarea nonverbală,* Delachaux și Niestlé, 1984.

[65] David McFarland (dir.), *Dicționar de comportament animal,* 1987 (trad. în franceză, Robert Laffont, colecția „Bouquins“, 1990).

veri pe malul aceluiași helești pentru a încerca să interpreteze orăcăitul broaștei mascul. Potrivit lui, se pot deosebi două feluri de strigăte: „chemarea pentru acuplare“ la intervale de cinci sau șase secunde, către iubită; serenada este în același timp un semnal destinat marcării teritoriului în raport cu alți masculi. Dacă un alt mascul se apropie la mai mult de optzeci de centimetri, orăcăitul va deveni mult mai puternic și răgușit. „Strigătul de întîlnire“ indică atunci intrusului că trebuie s-o ia din loc. Dacă refuză, are loc o luptă.

• Despre ce vorbesc animalele?

Diversitatea mijloacelor de expresie, bogăția intonațiilor în lumea animală nu trebuie totuși să ascundă acest fapt: animalul are foarte puține lucruri de spus[66]. Cercetările etologice (studiul comportamentului animal în mediul natural) arată că, la animale comunicarea se reduce la exprimarea a patru sau cinci mari funcții: marcarea și protejarea teritoriului, chemarea unei femele sau a puilor, țipătul de frică sau de disperare, recunoașterea membrilor din aceeași specie, afirmarea unei posturi de dominație sau de supunere. Registrul de comunicare este deci foarte limitat. Rîndunelele nu vorbesc de ploaie sau de timp frumos pe firele electrice. Misteriosul cînt al balenelor este fără îndoială o chemare formidabilă și fascinantă care se propagă în oceane la mai multe sute de kilometri, dar nu este decît o chemare și nu un poem sau o declarație. Diferența dintre limbajul uman și cel al animalelor rezidă în următoarele: capacitățile de expresie ale omului sînt extrem de variate și complexe în raport cu cele ale prietenelor noastre, animalele. Iar dacă reușim să învățăm anumite maimuțe superioare fărîme din limbajul nostru, acest fapt nu are o relevanță prea mare.

Limbajul uman și limbajul animal

Limbajul uman reprezintă un sistem mult mai bine elaborat decît formele de comunicare prezente în lumea animală.

În cel mai bun caz, animalele pot transmite mesaje simple, dar nu știu să compună o poezie, să povestească o întîmplare, să argumenteze, să emită o părere nuanțată asupra stării vremii... De ce? În acest sens, există cel puțin două cauze.

---

[66] Pentru introducere în subiect, a se vedea: V. Darnet și N. Tordjman, *Comunicarea animală,* Press Pocket, 1992. Pentru o aprofundare: I. Eibl-Eibesfeldt, *Etologia, biologie a comportamentului,* Naturalia și Biologia, 1984.

Cum învață păsările să cînte

Din 8500 de specii vii de păsări, doar o jumătate dintre ele fluieră, iar acesta este privilegiul masculilor. Fluieră pentru a-şi proteja teritoriul şi a atrage femelele primăvara. Repertoriul de sunete este foarte bogat. Plecînd de la vreo zece note, sturzul muzician compune aproape 170 de teme diferite. Prigoria cunoaşte mai multe sute de teme.

Anumite experienţe au arătat că ciripitul păsărilor nu este înnăscut: un cintezoi surd sau crescut în izolare totală nu va şti niciodată să cînte. Învăţarea se efectuează în perioada primelor trei luni de viaţă. Mai tîrziu, dobîndirea acestei facultăţi devine imposibilă. Unii cercetători au crescut un cintezoi într-un univers sonor unde nu auzea decît cîntarea cucului pentru a afla dacă el avea să spună „cu-cu“. Ei bine, aşa s-au întîmplat lucrurile! În schimb, dacă cintezoiul e pus să asculte cîntecul diferitelor specii pe durata fazei lui de învăţare, pasărea va selecţiona spontan cîntecul speciei ei! În sînul aceleiaşi specii, există veritabile „dialecte“.

F. Nottebohm, marele specialist în cîntul păsărilor, a demonstrat, printre altele, că injectînd testosteron – un hormon masculin – unei femele, aceasta începe să cînte. Dovadă că învăţarea limbajului la animale este supusă unor interacţiuni complexe între predispoziţiile genetice, factorii biologici şi, de asemenea, „mediul“ cultural.

• Dubla articulare a limbajului

Prima cauză este strict lingvistică: natura limbajului uman permite o infinitate de variaţii inaccesibile codurilor de comunicare animală. Limbajul uman se bazează, potrivit lingvistului francez André Martinet, pe o „dublă articulare“[67]. Aceasta se construieşte, mai întîi, plecînd de la unităţi de sens, ca urs, mamă, arbore, vapor etc. Acestea sînt morfeme[68]. Sînt unităţi de sens formate ele însele din segmente fonetice mai simple (sunetul *co* este prezent în cocor, covor, condor etc.) Această arhitectură, formată din două etaje, permite o combinaţie foarte complexă şi infinit de variată. Ceea ce favorizează alcătuirea unei multitudini de cuvinte, apoi de formule sofisticate.

• Creativitatea umană

Altă diferenţă între comunicarea animală şi limbajul uman este natura intelectuală. Stăpînirea unui limbaj elaborat are nevoie de capacităţi de simbolizare complexe de care nu dispun cele mai multe animale[69].

[67] André Martinet, *Elemente de lingvistică generală,* Armand Colin, 1960.

[68] Mai precis, morfemul este cea mai mică unitate lingvistică purtătoare a unui sens ce intră în compunerea unui cuvînt. Exemplu: în *plonjor* există două morfeme: un morfem lexical „plon“, şi un morfem gramatical, „jor“.

[69] Capacitatea animalelor de a produce un limbaj face încă obiectul unei largi dez-

Acestea fiind zise, orgoliul specific umanului de a vrea să se deosebească de genul animal trebuie însă temperat. Multă vreme, oamenii de ştiinţă admiteau că limbajul uman nu este decît un act de cultură, dobîndit printr-o îndelungată învăţare, în timp ce comunicarea animală este înnăscută şi stereotipă. Astăzi, se ştie că frontiera dintre cele două forme de comunicare nu este chiar atît de bine marcată şi nici etanşă. Faptul că cintezoiul izolat de semenii săi nu va şti niciodată să cînte e o dovadă că ciripitul lui este, în parte, dobîndit. În al doilea rînd, observarea dialogurilor dintre oameni demonstrează că aportul comunicării (mimici, surîsuri, expresii ale feţei etc.) este la om uneori la fel de important ca la găină sau cal. În fine, celebrele tentative ale lui Allen şi Beatrix Gardner[70] şi ale lui David Premack[71], de a-i învăţa pe cimpanzei un limbaj al semnelor au demonstrat că verii noştri, marile maimuţe, sînt capabile de abstractizări, de efectuarea unor construcţii gramaticale, de fraze, de susţinerea unei mici conversaţii…

Între capacităţile lingvistice ale celor mai evoluate primate şi limbajul uman, ruptura nu este deci atît de radicală pe cît s-a crezut.

Domeniile lingvisticii

Studiul limbilor se divide în mai multe ramuri care cercetează fiecare aspect particular al limbajului vorbit sau scris.

Fonetica şi fonologia se ocupă de producerea sunetelor în vorbire, de modurile de articulare şi de tipurile de pronunţie.

Gramatica este studiul formei cuvintelor şi al construcţiei frazelor. Se împarte între sintaxă (studiul regulilor de acord şi de structurare a frazei) şi morfologie care se ocupă de forma cuvintelor (declinare, conjugare).

Semantica cercetează semnificaţia conţinutului semnului. Semnificaţia unui cuvînt provine oare din raportul arbitrar dintre obiect şi ideea pe care acesta o desemnează (de exemplu, cuvîntul *tablă* îşi capătă sensul ca un fel de etichetă a tablei reale)? Îşi găseşte sensul în raport cu alte cuvinte care

bateri. Pentru o elucidare a subiectului a se vedea Dominique Lestel, *Cuvinte ale maimuţelor,* La Découverte, 1995 şi, de acelaşi autor, *Le putem face pe maimuţe să vorbească?* Sciences Humaines, nr. 61, mai 1996.

[70] Allen şi Beatrix Gardner au făcut celebră, în anii '70, pe maimuţa femelă Washoe pe care au învăţat-o mai mult de 130 de semne ale limbajului gestual american (ASL pentru surdo-muţi). A se vedea R.A. şi B.T. Gardner „Teaching sign-language to a chimpanzee“, Science, 1969.

[71] David Premack, la rîndul lui, a învăţat-o pe Sarah, o tînără maimuţă femelă, un limbaj nou compus din simboluri (formate din piese magnetizate pe care ea le punea pe o tablă). A se vedea D. Premack, „Teaching language to an ape“, Scientific American, 1972 şi „Gavagai!“ or the future history of the animal language controversy“, Cognition, 1985.

îl înconjoară (de exemplu, cuvîntul *tablă* are aceeaşi semnificaţie în contextul „tabla acoperişului“ sau „tablele legii“)? Semnificaţia unui cuvînt nu este legată de contextul utilizării (expresia: *dă cărţile pe faţă* nu are acelaşi sens spusă la o masă de joc sau spusă de un torţionar prizonierului său în sala de tortură)?

Psiholingvistica studiază legăturile dintre limbaj şi dezvoltarea psihică. Una dintre temele de cercetare se referă, de exemplu, la modul în care copilul dobîndeşte limbajul şi-l stăpîneşte în stadii succesive. Altă sferă de cercetare: tulburările de limbaj. Psiholingvistica s-a născut în 1954, la iniţiativele lui C. E. Osgood şi T. A. Seboeok[72].

Sociolingvistica studiază diferenţele lingvistice dintre grupurile sociale. Nu se foloseşte acelaşi limbaj într-o periferie defavorizată şi într-o mănăstire... William Labov se află în fruntea sociolingvisticii, disciplină născută în Statele Unite, în anii '60.

Pragmatica este în acelaşi timp o subdisciplină a lingvisticii şi un curent al gîndirii care studiază limbajul din punctul de vedere al intenţiilor lui şi al efectelor în cadrul comunicării. Filosoful englez John L. Austin (1911–1960) este reprezentantul cel mai cunoscut al pragmaticii.

Semiologia (sau semiotica) nu este o parte a lingvisticii ci, dimpotrivă, o disciplină ce „asimilează“ domeniul acesteia: „ştiinţa semnelor“ regrupează nu numai semnele limbajului scris sau vorbit, ci, de asemenea, semnele vizuale, imaginile, simbolurile.

[72] C.E. Osgood şi T.A. Seboeok (eds.), Psycholinguistics: *A Survey of Theory and Research Problems*, 1954.

MISTERELE TURNULUI BABEL, EVOLUŢIE ŞI VARIETATE A LIMBILOR

Cînd a apărut limbajul uman? Probabil, între 250 000 de ani şi 100 000 de ani î.Hr. A fost posibil prin evoluţia anatomică importantă, cum ar fi formarea tractului vocal (laringe, faringe şi coarde vocale). A existat un singur focar de creaţie al limbilor sau mai multe? Aceasta este marea enigmă a istoriei. Trebuie să recunoaştem că omenirea nu dispune încă de informaţii solide care să permită tranşarea în favoarea uneia dintre cele două teze: cea a unicităţii invenţiei şi cea a pluralităţii invenţiilor paralele.

Există în jur de 3000 de limbi vorbite actualmente în lume (de la 3000 la 4500, potrivit diferiţilor autori şi definiţiilor date de ei limbii). Din păcate, multe dintre ele sînt pe cale de dispariţie, şi anumiţi specialişti estimează că la mijlocul secolului al XXI-lea nu vor rămîne decît 1000 sau 2000. Limbile vor dispărea ca urmare a stingerii populaţiilor tradiţionale, a lipsei acestora de cultură, a alfabetizării şi a progresului limbilor dominante. Printre aceste limbi pe cale de dispariţie multe n-au fost nici măcar descrise sau culese ca fond documentar al umanităţii. *„Dintre o mie două sute pînă la o mie cinci sute de limbi africane, doar o sută sînt descrise prin documente de bază (o gramatică, un dicţionar, o culegere de texte). Dintre două sute cincizeci de limbi tibeto-birmane, doar vreo zece se pare că au fost studiate. Diversitatea limbilor se atenuează*[73]. Limba cea mai vorbită actualmente este chineza (datorită numărului mare al populaţiei chineze), dar cea mai răspîndită, cea care e pe cale să devină limba de comunicare internaţională, este, incontestabil, engleza.

Limbile lumii

Limbile se clasează în grupuri mari şi familii:

– ***grupul indo-european.*** Franceza sau persana, greaca antică sau sanscrita (amîndouă limbi moarte) aparţin aceleiaşi familii: cea a limbilor indo-europene. Printre cele care mai sînt încă vii se află limbile latine (franceza, spaniola, italiana, româna), limbile germanice (engleza, germana, olandeza, idiş, limbile scandinave), limbile celtice (bretona, galeza, gaelica), limbile slave (rusa), limbile iraniene (persana sau farsi), anumite limbi din

[73] François Rastier, *Semantică şi cercetare cognitivă*, Puf, 1991.

India (hindi, kaashmiri, pandjabi, gurati, marathi, oriya, bengali, assames, urdu, nepali, singaleza);

– ***alte mari familii lingvistice.*** Acestea sînt: limbile dravidiene din sudul Indiei, limbile semitice şi şamitice (printre care figurează araba), limbile din Africa neagră (bantu, peul, somali, limbile voltaice etc.), limbile tonale din Asia (chineza, tibetana, birmana, limbile thai, vietnameza), limbile turce, fino-ungare, amerindiene, indoneziene şi din grupul malaio-polinezian etc.;

– ***pidgina.*** Este o limbă compozită, formată dintr-un hibrid între mai multe limbi şi care serveşte comunicării între persoane avînd vorbitori diferiţi (adesea în relaţiile comerciale). De exemplu: pidgina din China e un compus al englezei şi chinezei;

– ***limbile creole.*** Acestea sînt limbi noi care s-au format din amestecul unor limbi diferite şi care au devenit limbile materne ale anumitor populaţii. Creola „franceză" este vorbită în Antile (Haiti, Guadelupa, Martinica, Guyana) şi Oceanul Indian (Reunion, insula Mauriţiu, Seychelles). Există şi alte limbi creole, cum ar fi papiamento, creola „spaniolă" vorbită în Antile. Studiul creolei este deosebit de interesant pentru lingvişti, fiind vorba de un laborator uman unde se poate observa fenomenul naşterii unei limbi[74].

Originile obscure ale limbii indo-europene

Sir William Jones, magistrat englez şi pasionat de istoria limbilor, era la post în India în 1786, cînd a emis pentru prima oară ipoteza existenţei unei limbi de origine indo-europeană. Studiind sanscrita, limbă pe atunci aproape necunoscută în Europa, el a remarcat analogii uimitoare cu rădăcinile anumitor cuvinte greceşti sau latineşti. Afinitatea i s-a părut prea puternică pentru a se datora, potrivit lui, hazardului.

În faţa Societăţii Asiatice din Bengal, el îşi comunică descoperirea: *„Nici un filolog n-ar putea examina aceste limbi fără a dobîndi convingerea că ele sînt, de fapt, apărute dintr-o sursă comună, care, poate, nu mai există."*

Treizeci de ani mai tîrziu, un alt englez, Thomas Young, va boteza cu numele de „indo-europeană" ansamblul de limbi ale Europei şi pe cele din nordul Asiei care par să aibă o origine comună. După exemplul lui W. Jones, studiul corespondenţelor lingvistice dintre toate limbile Europei îi va

[74] Claude Hagège, *Omul cuvîntului*, cap. II: *Laboratorul creol*, Fayard, 1986, şi *Limbile creole*, La Recherche, nov. 1992. A se vedea, de asemenea, Steven Pinker, *The Language Instincts; How the Mind Creates Language*, Harper Perenial, 1995.

Înrudiri şi influenţe între limbi

Studiul comparat al limbilor

Ca urmare a descoperirii lui William Jones (asupra înrudirii probabile între sanscrită şi vechile limbi din Europa), lingviştii s-au lansat în comparaţii sistematice între diferitele limbi ale lumii.

Acest studiu comparat al limbilor, cercetarea evoluţiei lor şi a legăturilor de înrudire reprezintă preocuparea majoră a lingviştilor secolului al XIX-lea.

Lingviştii germani au ocupat un loc preponderent în acest gen de cercetare. Franz Bopp (1791–1867) este fondatorul „gramaticii comparate"; el realizează o vastă gramatică a limbilor sanscrită, greacă, latină, lituaniană, slavă veche, gotică şi germană (publicată între 1832 şi 1852). Danezul Rasmus Rask (1787–1832) a fost unul dintre precursorii lingvisticii comparative şi istorice. Jacob Grimm (1785–1863), autor împreună cu fratele său Wilhelm al celebrelor *Poveşti populare ale Germaniei,* este şi fondatorul filologiei germane.

Înrudire şi contact

Ipoteza unei înrudiri între două limbi nu se întemeiază doar pe simpla constatare a existenţei unor cuvinte identice sau apropiate dintre două limbi. Efectiv, împrumuturile dintr-o limbă în alta, prin simplul contact reprezintă o monedă curentă în istorie. Astfel, cuvintele franceze *algebră, alchimie, alcalin* provin din cuvinte arabe dar nu sînt o dovadă a unei înrudiri între aceste limbi. Se cuvine deci a deosebi schimburile existente între limbi de posibilitatea unei filiaţii. Pentru a putea stabili o înrudire lingvistică profundă, e nevoie de corespondenţe sistematice între două limbi privind structurile gramaticale, vocabularul de bază şi fonetica (adică, regulile de pronunţare).

Legea Grimm

În 1822, Jacob Grimm stabileşte o lege fonetică care se referă la corespondenţele sistematice dintre două limbi. Legea Grimm pleacă de la următoarea constatare: cuvîntul gotic *fotus* (care înseamnă „picior") în sanscrită este *padas,* în greacă *podos* şi în latină *pedis*. Fără a ţine seamă de vocale, se constată că *f* din *fotus* corespunde în alte limbi unui *p*. Or, Grimm a observat că în numeroase cuvinte *f*-ul gotic corespundea unui *p* din sanscrită, greacă sau latină. Astfel încît se putea stabili o lege a substituirii consoanelor. Gotica (adică germana veche) a cunoscut, în raport cu alte limbi indo-europene, o mutaţie sistematică a consoanelor: f-ul gotic provine dintr-un *p* pe care îl regăsim în sanscrită, greacă sau în latină; de asemenea, *t*-ul gotic provine dintr-un *d* din sanscrită, greacă sau latină.

preocupa pe lingvişti pe parcursul secolului al XIX-lea şi la începutul secolului al XX-lea.

Astăzi, existenţa unei mari familii lingvistice indo-europene este admisă de toţi specialiştii. Această mare familie regrupează majoritatea limbilor

europene (germanice, latine, slave, celtice, romane, baltice, greceşti etc.) şi indo-iraniene. Doar limbile bască, ungară, finică, laponă şi estoniană, vorbite totuşi în Europa, par să nu aibă nici o asemănare cu limbile indo-europene.

Multă vreme s-a crezut că aceste limbi diferite proveneau de la un popor fondator, „indo-europenii", ce ar fi trăit în Europa Centrală cu 3000 de ani î.Hr. Acest popor războinic ar fi cucerit Europa şi Asia răspîndind pretutindeni limba şi cultura lui. Totuşi, nici o urmă arheologică serioasă nu a permis descoperirea unor vestigii ale acestei civilizaţii.

Recent, Colin Renfrew, profesor de arheologie la universitatea din Cambridge, a propus o nouă ipoteză legată de existenţa limbilor europene. Teoria lui face abstracţie de existenţa unui popor indo-european. Potrivit teoriei sale, difuzarea lingvistică se poate explica printr-o altă difuziune majoră în Europa: cea a agriculturii[75].

Revoluţia agricolă din neolitic a provocat o creştere demografică considerabilă. Această creştere ar fi provocat o expansiune geografică lentă şi regulată. În acelaşi timp, în care se răspîndea agricultura – prin migraţii şi prin contacte între popoare – expansiunea geografică ar fi pus în circulaţie un întreg vocabular, credinţe şi moduri de viaţă legate de munca pămîntului. Această nouă schemă de expansiune transformă viziunea tradiţională a preistoriei Europei:

– focarul originar nu s-ar fi aflat în Europa Centrală, ci în Anatolia (actuala Turcie), locul de naştere a revoluţiei neolitice;

– expansiunea culturii indo-europene ar fi fost cu mult mai precoce decît se presupunea (aceasta ar fi debutat către anii 6000 î.Hr.) şi ar fi fost paşnică.

Ipoteza lui C. Renfrew a găsit o susţinere în cercetările a doi lingvişti sovietici, T. Gamkrelidze şi V. Ivanov. Aceştia au adunat numeroase indicii demonstrînd că a existat, de fapt, cu mult înainte de anii 3000 î.Hr., o protolimbă indo-europeană, vorbită în sudul Caucazului. Astfel, printre cuvintele comune ale limbilor indo-europene, numeroase denumesc o vegetaţie (fagi, stejari etc.) şi o faună (maimuţe, leoparzi, lei etc.) care nu existau pe vremea aceea în nordul Europei, dar a căror existenţă este atestată în Orientul Mijlociu.

[75] Colin Renfrew, *Enigma indo-europeană, arheologie şi limbaj*, 1987 (trad. fr.: Flammarion, 1990).

LIMBAJUL ŞI MODUL SĂU DE FUNCŢIONARE

Dacă lingviştii secolului al XIX-lea s-au preocupat de clasificarea limbilor şi de reconstituirea istoriei lor, lingvistica secolului al XX-lea se consacră unui proiect cu totul diferit: descoperirea modului de funcţionare a limbii, armătura şi logica ei internă. Cercetarea unei structuri a limbii a debutat cu Ferdinand de Saussure (1857–1913), fondatorul lingvisticii moderne, apoi se continuă pe parcursul întregului secol cu funcţionalismul (Nicolai S. Trubeţkoi, Roman Jakobson, André Martinet, Cercul de la Praga) şi, mai tîrziu, cu marile programe de gramatică generativă care îl au ca figură centrală pe Noam Chomsky.

În căutarea unei algebre a limbajului

Odată cu Ferdinand de Saussure şi al său *Curs de lingvistică generală*[76], are loc o cotitură majoră în orientarea conceptuală a lingvisticii. F. de Saussure studiază limba ca pe un sistem organizat care are o coerenţă proprie. Concepţiilor istorică şi evolutivă, pînă atunci dominante (viziunea diacronică), le substituie o concepţie „sincronică", bazată pe reguli de funcţionare existente la un moment dat. Modul său de abordare structurală concepe limba ca pe un sistem de elemente interdependente. Un cuvînt nu se poate izola de altul, un semn nu are valoare decît plasat într-un ansamblu de relaţii. A studia o limbă înseamnă să înţelegi regulile de funcţionare ale unui sistem. Această nouă perspectivă se află la bazele întregii lingvistici contemporane.

Odată programul lui de cercetare stabilit, F. de Saussure s-a preocupat de desprinderea anumitor elemente fundamentale care alcătuiesc limba. El a pus în lumină două distincţii importante:

– distincţia limbă/vorbire: pe cînd vorbirea este infinit mai variabilă şi diversificată, limba depăşeşte producţiile individuale şi formează un sistem coerent. Scopul lingvisticii este de a studia structura şi funcţionarea acestui sistem ce formează un ansamblu coerent;

– distincţia semnificant/semnificat: potrivit concepţiei lui F. de Saussure, un semn lingvistic comportă două faţete, un semnificant şi un

[76] Publicat în 1916, după moartea sa, pe baza notelor de curs luate de elevii lui.

semnificat. Semnificantul corespunde „imaginii acustice“, adică sunetului produs pentru enunțarea unui cuvînt. Semnificatul definește conceptul, ideea, conținutul semantic atribuit semnului. Relația dintre semnificant și semnificat este arbitrară. Mai mult, un element lingvistic (semn, cuvînt) nu capătă sens decît în relațiile lui cu alte semne.

Anatomia și fiziologia limbii

Continuatorii lui F. de Saussure conturează mai multe curente de gîndire în decursul anilor '30, în Europa. Se pot reuni sub numele de „funcționaliști“ autorii (N. S. Trubețkoi, R. Jakobson, A. Martinet) care consideră studiul limbii sub aspectul funcțiilor ce asigură sunetele sau elementele gramaticale în comunicare.

Sarcina lingviștilor funcționaliști se înrudește oarecum cu cea a mecanicului care demontează o mașină pentru a descoperi la ce servește fiecare piesă și cum se combină între ele. Piesele cele mai simple ale limbii sînt literele (pentru limba vorbită). Studiul sunetelor limbii face obiectul fonologiei.

- **Fonologia: știința sunetelor**

Fonologia, știința sunetelor, se ocupă de cercetarea și clasarea unităților sonore cele mai simple ale limbii: „fonemele“. Anumite foneme au o importanță deosebită, fiindcă ele definesc unități de sens. Astfel, pentru limba română diferitele pronunții ale lui „r“ nu schimbă întru nimic semnificația cuvîntului. Se poate pronunța „rîu“ cu un r „bine marcat“ sau „graseiat“ și sensul cuvîntului nu se va modifica. În schimb, diferitele pronunții ale lui „u“ creează semnificații diferite. În cuvintele „o figură“ sau „figúra“, în vorbire se schimbă doar pronunția lui „u“. Un francez care învață engleza are tendința să pronunțe *„I think“* (eu gîndesc), folosind sunetul „s“, mai curînd decît pe „th“ care nu există în limba franceză. Auzim deci pronunțîndu-se *„I sink“*, ceea ce în engleză înseamnă „mă scufund“... Așadar, fonologia procedează astfel: mai întîi, descompune o limbă în unitățile ei elementare, apoi cercetează în ce fel aceste elemente se compun între ele pentru a exprima o semnificație particulară. Pentru funcționaliști, un fonem nu are sens prin el însuși, depinzînd de relațiile cu alte foneme. La fel cum un biolog care studiază corpul omenesc, odată descoperite unitățile de bază care sînt celulele, vrea să vadă cum se organizează ele pentru a constitui organe avînd o finalitate deosebită.

După întemeierea fonologiei, principalii creatori ai disciplinei s-au preocupat să descrie diversele funcții ale limbajului. În acest scop, Roman Jakobson a propus celebra sa distincție a funcțiilor limbajului.

Scurtă istorie a lingvisticii

Antichitatea

Se poate spune că inventatorii limbajului și ai scrisului reprezintă primii „tehnicieni“ ai limbajului. Lingvistica, în sensul de reflecție asupra limbajului, datează din antichitate odată cu nașterea retoricii (a se vedea *Retorica* lui Aristotel) și a gramaticii (Denys din Tracia, în secolul al II-lea î.Hr., scrie prima gramatică occidentală).

Renașterea și epoca modernă

În această perioadă are loc înflorirea considerabilă a gramaticii. *Gramatica generală și rațională* din Port-Royal (1660) este un monument al culturii. Este epoca în care se stabilesc canoanele limbii scrise ale multor țări, în care se definesc legăturile dintre gramatică și logică.

În secolul al XIX-lea: filologia și analiza comparată a limbilor

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în Germania, se dezvoltă filologia și gramatica comparată care studiază limbile într-o viziune evoluționistă specifică acestei epoci. Este vorba, pe de o parte, de a reconstitui, prin compararea termenilor și a gramaticilor diferitelor limbi, înrudirea și istoria lor evolutivă. Astfel, s-a ajuns la ipoteza unei limbi de origine, numită indo-europeană, matrice a latinei, a limbii grecești, a slavei, a sanscritei. Obiectul acestui studiu comparat al limbilor a constat și în descoperirea legilor de permutare a semnelor care au guvernat trecerea de la o limbă la alta (legea lui Grimm). Danezul Rasmus K. Rask (1787–1832) și germanul Franz Bopp (1791–1867) au fost părinții filologiei.

Începutul secolului al XX-lea: revoluția saussuriană

Ferdinand de Saussure (1857–1913) este părintele lingvisticii moderne. El refuză concepția descriptivă și istorică a limbilor pentru a cerceta reguli precise ale funcționării acestora. Din punct de vedere „structural“, limba este studiată ca un întreg, avînd o coerență proprie la un moment dat (mod de abordare sincronic). Un semn posedă o față dublă: un semnificant care reprezintă suportul material al semnului (grafismul lui) și un semnificat care corespunde ideii conținute în semn.

Anii 30–50: funcționalism și structuralism

În siajul structuralismului lui F. de Saussure s-au afirmat mai multe curente:

– cu glossematica, danezul Louis T. Hjelmslev (1899–1965) a alcătuit proiectul de constituire a unei „algebre iminente a limbajelor“. Este deci un demers hotărît teoretic și formalist, de fapt, foarte greu accesibil;

– fonologia a provenit din Cercul de la Praga, întemeiat în 1928–1929, ai cărui principali reprezentanți sînt Roman Jakobson (1896–1982) și Nikolai S. Trubețkoi (1890–1938);

– distribuționalismul lui Leonard Bloomfield (1887–1949) reprezintă o

tentativă, de inspirație behavioristă, de explicare a faptelor de limbaj plecînd de la un calcul matematic al frecvenței apariției cuvintelor.

Anii 60–70: gramaticile generative

Această epocă va fi martora dominației gramaticilor transformaționale și generative. Scopul lor este de a reconstitui o gramatică universală a limbajului uman care să fi permis, plecînd de la o structură profundă, generarea unui ansamblu al discursurilor particulare. Acest proiect de gramatică formală a eșuat în parte, chiar dacă programul lui de cercetare nu a epuizat, de fapt, nici preocupările științelor cognitive. Noam Chomsky (născut în 1928) este figura centrală a gramaticii generative.

Lingvistica anilor 80–90

S-au impus noi concepții. Astfel, odată cu informatica se părăsește terenul formelor și al structurii limbajelor pentru a se orienta spre vorbire și efectele ei în comunicare. Analiza conversației, sociolingvistica sînt alte domenii ale cercetării active. Progresul inteligenței artificiale stimulează noi sfere de reflecție.

• Funcțiile limbajului după Roman Jakobson

R. Jakobson (1896–1982), unul dintre creatorii fonologiei, a fost un veritabil globe-trotter al lingvisticii. Născut la Moscova, el a participat la Cercul lingvistic creat în orașul lui natal, apoi a fost unul dintre creatorii Cercului de la Praga (întemeiat în 1928) și a celui din Copenhaga din anii '30, înainte de a emigra în Statele Unite, la New York. Domeniile lui de interes erau multiple: antropologia, folclorul, psihanaliza, teoria informației. Acest eclectism intelectual, dublat de o puternică personalitate non-conformistă, i-a favorizat predispoziția spre formularea de ipoteze și modele foarte curajoase, dar nu întotdeauna perfect riguroase.

În al său *Eseu de lingvistică generală* (1963), R. Jakobson a propus deosebirea a șase funcții ale limbajului:

– funcția „referențială" constă în eliberarea unei informații;

– funcția „emotivă" sau „expresivă" traduce o emoție;

– funcția „fatică" sau „de contact" vizează pur și simplu stabilirea sau menținerea unui contact, așa cum ai spune *„alo"* la telefon;

– funcția „poetică" tinde spre crearea esteticului, ca figurile de stil, în poezie;

– funcția „conativă" sau „apelativă" vizează acționarea asupra destinatarului, de exemplu, dînd un ordin;

– funcția „metalingvistică" constă în reglarea propriului discurs (*„Vreau să spun că"*, *„Mă înțelegi?"* etc.).

În căutarea unei gramatici universale

Lingviștii funcționaliști au dominat scena lingvistică în perioada 1920–1950. Ei concep limba ca pe o mașinărie, cu piesele, funcțiile și armătura ei... În anii următori, cercetătorii vor avea o perspectivă înrudită. Este vorba despre descoperirea unui gen de „program universal" după asemănarea unui software al unui calculator sau al unui program genetic al celulei, care ar permite producerea diversității vorbirii, plecînd de la cîteva reguli simple. Acesta este proiectul „gramaticilor generative", a căror figură marcantă este lingvistul american Noam Chomsky.

• Noam Chomsky și gramatica generativă

Născut în Philadelphia, în 1928, din părinți ruși, emigranți, N. Chomsky și-a făcut studiile de lingvistică la Harvard și la cîțiva pași de acolo, la MIT (Massachusetts Institute of Technology). Își va desfășura întreaga carieră de lingvist, dublată de un activism intelectual destul de radical în favoarea pozițiilor antiimperialiste sau antinucleare. Gramatica generativă a lui N. Chomsky se ocupă de cercetarea unui sistem formal al limbajului, a unei gramatici universale de unde derivă toate limbile și enunțurile lor posibile.

Marele proiect al lui Chomsky este de a descoperi structuri sintactice profunde (mai profunde decît regulile de gramatică proprii fiecărei limbi particulare) care guvernează producția tuturor discursurilor particulare din toate limbile lumii[77]. Propunînd, în 1957, un tratament formal al limbilor, N. Chomsky se desparte de behaviorism, care era dominant în Statele Unite (potrivit căruia limbajul derivă din învățare, prin asocieri și combinări de cuvinte). Pentru el, producerea limbajului presupune o „competență" – capacitate mentală înnăscută – care prezidează elaborarea multiplelor discursuri: „performanța". Metoda lui Chomsky constă în cercetarea, în spatele structurii gramaticale de suprafață a unei fraze, a structurii ei profunde. Să luăm un exemplu. Fie propoziția: *„Jean-François a scris această carte"*. Ea poate fi formalizată în modul următor:

– Jean-François = subiect;

– a scris = predicat (sintagmă verbală);

– această carte = complement (sintagmă nominală).

Prin simpla permutare a unui termen, se poate construi o altă propoziție. De exemplu, *„Achille a scris această carte"* sau *„ Jean-François a aranjat această carte"*. Formula generală P (propoziție) = Sub. + P (SV) + C (SN) reprezintă o formulă abstractă, plecînd de la care se poate genera o infinitate de propoziții. Acesta este principiul gramaticii generative.

[77] Prima lucrare de referință a lui Noam Chomsky este *Syntactic Structure*, Mouton, 1957.

• Impasul formalismului

N. Chomsky şi-a reformulat de mai multe ori modelarea structurilor gramaticale[78]. Trebuia să răspundă unor adevărate impasuri. Într-adevăr, logica formală a gramaticii intră în contradicţie cu logica sensului însuşi al propoziţiei şi poate, astfel, să ajungă la crearea unor fraze corecte gramatical, dar absurde şi golite de valabilitate logică. De exemplu: permutarea propoziţiei precedente în *„această carte a scris Jean-François“*, formal este corectă, dar nu are nici un sens.

În ciuda numeroaselor modificări, proiectul lui N. Chomsky nu a reuşit încă să construiască un model abstract eficient în totalitate.

[78] Anume în *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge MIT Press, 1965, apoi în *Some Concepts and Consequences of the Theory of Government and Binding*, Cambridge MIT Press, 1982. Pentru o discuţie critică a se vedea Claude Hagège, *Gramatica generativă: reflecţii critice*, Puf, 1976.

VORBIREA ŞI UTILIZĂRILE EI

Dacă limba este cu adevărat o construcţie ordonată, dacă are propriile reguli şi structuri, este totuşi pe deplin reductibilă la o arhitectură logică. Proiectul lingviştilor formalişti – cel de a descoperi o ordine elementară a limbajului care să fi permis reconstruirea tuturor limbilor şi a enunţurilor lor plecînd de la o armătură logică simplă – s-a soldat deocamdată cu un eşec.

Dar acest eşec (provizoriu?) nu este oare purtătorul unor semnificaţii? Dacă lingviştii nu pot descompune limbile omeneşti în atomi şi în molecule în acelaşi fel în care procedează chimiştii cu materia, aceasta este din cauza faptului că limba nu se poate sprijini doar pe o arhitectură abstractă.

Funcţionarea limbii poate fi izolată de contextul ei de utilizare, de încadrarea ei în mediul social, de participarea ei la interacţiunile umane?

Întreaga orientare a cercetărilor în decursul ultimelor două decenii a constat tocmai în reintegrarea limbajului în procesul general de comunicare. Acestea sînt direcţiile preluate de noile curente de cercetare: pragmatica, analiza conversaţiei sau sociolingvistica.

Pragmatica: puterea de acţionare a cuvintelor

Filosoful englez John L. Austin (1911–1960) este principala personalitate a pragmaticii. Este o disciplină care consideră limbajul drept un instrument de acţionare asupra lumii şi nu numai de exprimare a gîndirii sau de transmitere a informaţiilor. A acţiona asupra lumii? Austin vorbeşte de *„acte ale limbajului“* pentru a desemna enunţurile care permit o acţiune asupra propriei persoane, asupra altora, asupra evenimentelor[79].

• Austin şi actele de limbaj

În timp ce enunţul *„eu sînt în formă“* nu are decît o funcţie de informare, propoziţia *„Dă-mi stiloul!“* are ca scop provocarea unui comportament la altcineva. Uneori, voinţa de a acţiona asupra altei persoane se efectuează sub o formă voalată, ascunsă în spatele unei simple constatări. Astfel, fraza *„E tîrziu, nu-i aşa?“* care, în sensul ei prim nu-i decît o constatare neutră (Austin vorbeşte de *„enunţul constatativ“*), conţine, de

[79] John L. Austin, *How to Do Things with Words*, 1960. (trad. franceză *Cînd spui, înseamnă că faci*, Seuil, 1970).

fapt, în anumite circumstanțe, un alt mesaj. Dacă fraza e pronunțată de o soție către bărbatul ei, în cursul unei serate, ea semnifică implicit *„sînt obosită, să ne întoarcem"*. Enunțul capătă deci un efect „performativ" (din englezul *to perform* care înseamnă „a face, a îndeplini").

Austin distinge în interiorul actului locutor (adică producerea unei vorbiri cu sunete, cuvinte și o structură gramaticală) acte ilocutoare și perlocutoare. Efectul ilocutor manifestă intenția celui care produce mesajul. În exemplul nostru precedent *„e tîrziu"* posedă o valoare ilocutoare (*„eu vreau să mă întorc"*). Efectul perlocutor definește efectul produs de mesaj (emoție, sentiment, decizie).

Există și alte modalități de a acționa asupra lumii prin intermediul cuvintelor. Este cazul formulelor magice care constituie prin ele însele un eveniment. De exemplu, cînd spunem *„te binecuvîntez în numele Tatălui, al Fiului..."* sau *„jur"*, cuvîntul prin el însuși devine un act ceremonial. Efectul direct conținut în vorbire se măsoară prin utilizarea anumitor formule sacre, cum ar fi, *„bat în lemn"* (a se vedea textul încadrat).

- **Critica pragmaticii**

Insistînd asupra efectului vorbirii asupra lumii, pragmatica a reintrodus comunicarea în interiorul lingvisticii. Dar, făcînd acest lucru, poate că tinde să-i dizolve astfel obiectul. Potrivit lui Pierre Bourdieu, eroarea lui J.L. Austin constă în ideea că puterea rezidă chiar în cuvinte, pe cînd ea sălășluiește în raporturile de forță pe care le subînțelege. Pentru anumiți cercetători, pragmatica se dizolvă în psihologia socială, care este știința comunicării și a interacțiunilor verbale care nu se reduc la simple suporturi de limbaj[80].

Analiza conversației: cum comunică oamenii

Această nouă sferă de cercetări, care a căpătat avînt în anii '70, trimite de fapt la o multitudine de abordări, unde se întrepătrund domenii de cercetare, cum ar fi: etnografia conversației (Dell Hymes, John Gumperz)[81], etnometodologia (Harold Garfinkel, apoi Harvey Sacks și E. Schegloff)[82], sociolingvistica (William Labov), antropologia comunicării (Erving

[80] Rodolphe Ghiglione și Alain Trognon *Încotro se îndreaptă pragmatica? De la pragmatică la psihologia socială*, Presses universitaires de Grenoble, 1993.

[81] „The Ethnography of communication", The American Anthropologist, vol. VI, 1964. Pentru Dell Hymes, vorbirea trebuie să fie observată și descrisă în cadrul ei natural de utilizare și să fie considerată ca o activitate socială mai curînd decît ca o producție cognitivă individuală.

[82] Asupra etnometodologiei, a se vedea capitolul *Sociologie*.

„Bat în lemn" sau magia prin cuvinte

De unde vine expresia „bat în lemn" utilizată imediat după ce am spus „n-am fost bolnav în iarna asta" sau „mașina n-a mai făcut pană de un an?" Probabil, această formulă rituală se referă la o practică tradițională care constă în atingerea unui obiect sacru (o cruce sau o amuletă din lemn atîrnată de gît) în ideea înlăturării unei nenorociri.

Françoise Kerleroux, lingvistă la universitatea din Paris-X-Nanterre, a explorat condițiile sociale ale folosirii acestor cuvinte magice. Potrivit constatărilor ei, utilizarea acestei expresii pune în evidență o funcție specifică a limbajului, diferită de funcțiile lui tradiționale de expresie sau de comunicare. Faptul de a rosti o constatare „n-am fost bolnav" este purtătoarea unui pericol. Doar printr-un cuvînt magic (asociat gestului) se poate înlătura pericolul. Vorbirea posedă, așadar, o putere proprie. Este vorba de un „act de limbaj" care are o funcție magică.

Françoise Kerleroux, *Forma și folosirea expresiei „bat în lemn"*, Limbaj și Societate, nr. 54, 1990.

Goffman)[83], noile teorii ale argumentării (Chaïm Perelman[84], Oswald Ducrot), lingvistica pragmatică (John L. Austin) și maniere de abordare strict lingvistice (Catherine Kerbrat-Orecchionni)[85].

Specificul analizei conversației constă în studierea modului în care oamenii vorbesc în situații reale. Demersul este opus celui al lingviștilor formaliști care își extrag exemplele din dicționare și dintr-o limbă foarte rafinată. Analiza conversației demonstrează că limbajul curent este departe de a corespunde regulilor gramaticii formale. Există numeroase diferențe de expresie potrivit mediilor sociale; sensul cuvintelor depinde de contextul enunțării, de intonație, de expresiile faciale care îl însoțesc. De asemenea, ea pune în evidență faptul că vorbirea comportă o mare parte de implicit (și deci presupune o cultură comună între interlocutori), fiind puternic ritualizată (întorsături de frază etc.).

[83] A se vedea Yves Winkin, *Antropologia comunicării, de la teorie la practică*, De Boeck, 1996.

[84] A se vedea Chaïm Perelman și Lucie Olbrechts-Tyteca, *Tratat de argumentare*, Noua Retorică, 1958.

[85] A se vedea Catherine Kerbrat-Orecchionni, *Interacțiunile verbale* (3 vol.) Armand Colin, 1990, 1992, 1994.

Sociolingvistica: variația limbajului în funcție de mediu

Sociolingvistica, disciplină apărută în Statele Unite prin anii '60, şi al cărei reprezentant principal este William Labov, îşi propune studierea diferențelor lingvistice în funcție de grupurile sociale[86].

W. Labov a realizat studii asupra stratificării sociale ale englezei la New York[87]. Potrivit teoriei sale, diferențele de utilizare ale englezei în funcție de mediu nu ar fi doar simple epifenomene sau deformări. Variațiile studiate fiind sistematice în interiorul unei comunități şi coerente între ele, fiecare sistem posedă propria sa logică. Se vorbeşte uneori în legătură cu acest fapt despre lingvistica variațională.

Lucrările lui W. Labov l-au condus către concluzii contrare tezelor lui Basil Bernstein asupra gradului mai puțin elevat al limbajului folosit de copiii proveniți din medii populare. B. Bernstein vorbeşte despre „codul restrîns" în raport cu „codul elaborat" care aparține copiilor din medii culturale favorizate[88]. Studiind conversațiile spontane purtate de adolescenții negri din Harlem, W. Labov a demonstrat că aceste produse de limbaj formează un sistem coerent în sine şi nu o limbă degradată şi incompletă.

[86] William Labov, *Sociolinguistics Patterns*, 1972 (trad. în franceză: *Sociolingvistica*, ed. de Minuit, 1976).

[87] William Labov, *Language in the Inner City*. Studies in the Black English Vernacular, 1966 (trad. în franceză: *Vorbirea obişnuită*, ed. de Minuit, 1978).

[88] Basil Bernstein, *Class, Codes and Control* (trad. în franceză: *Limbaj şi clase sociale*, ed. de Minuit, 1975).

COMUNICAREA ŞI MISTERELE EI

Există un paradox al comunicării. Aparent, a comunica este actul cel mai simplu şi cel mai banal. Potrivit unui model canonic, comunicarea reprezintă transmiterea unei informații de către un emițător A către un receptor B, prin calea indirectă a unui canal C etc. Acest model este valabil în situații diverse, cum ar fi relatarea unei întîmplări, citirea informațiilor dintr-un ziar, chemarea unui prieten prin telefon, participarea la o reuniune de muncă, privitul la televizor etc. În măsura în care mesajul este clar, auditoriul atent şi nu există perturbații pe canalul de transmitere, mesajul ar trebui să parvină fără dificultăți. Or, cincizeci de ani de cercetări asupra comunicării ne-au învățat exact contrariul:

– mesajele pe care noi le emitem sînt rareori clare şi univoce, ele comportă întotdeauna o pluralitate de semnificații;

– receptorul rămîne rareori un subiect pasiv care se mulțumeşte să înregistreze datele transmise; el le filtrează, le selecționează, le transformă. Canalul şi contextul comunicării intervin la rîndul lor asupra conținutului mesajelor;

– în primul rînd, se descoperă că a comunica nu înseamnă numai a informa, ci, de asemenea, a căuta să influențezi pe altcineva, să te regizezi, să seduci sau să te aperi. Pe scurt, comunicarea arareori este transparentă... Reprezintă un act complex, elaborat şi fragil, ale cărui resorturi ascunse trebuie dezvăluite dacă vrei să înțelegi mai bine sau să stăpîneşti această artă.

Mesajul este adesea echivoc

• Modelul telegrafic al comunicării

Primul model de comunicare este cel propus de inginerul american Claude E. Shannon (născut în 1916). În articolul „The Mathematical Theory of Communication", publicat în 1948, a inventat un sistem linear al comunicării care se sprijină pe un şir de elemente: sursa de informații, emițătorul care transformă semnalul într-un cod (glasul omenesc se transformă în impulsuri electrice în telefon), canalul de transmisie, receptorul care decodifică semnalele şi, în sfîrşit, destinatarul mesajului. Pentru Shannon, care lucra pentru Bell Telephon, se punea problema propunerii unei soluții matematice următoarei chestiuni: cum să se transmită

în condiții optime un mesaj prin intermediul unui mijloc de comunicare (telefon, telegraf etc.)? De fapt, teoria lui permitea calcularea numărului de informații care circulau printr-un canal dat (linie de telefon), de îndată ce mesajul se transforma în semnale electrice. Modelul lui Shannon a avut un viitor strălucit: intenția de a răspunde unei probleme tehnice precise a fost convertită astăzi în matrice de referință pentru științele comunicării. Referință ambiguă, fiindcă de îndată ce se face uz de el se și detașează imediat. Specialiștii au înțeles un lucru: comunicarea umană nu se poate reduce la un model matematic.

• Metacomunicarea și nivelurile de comunicare

Cercetătorii din Școala de la Palo Alto[89], Gregory Bateson (1904–1980) și Paul Watzlawick (născut în 1921) au fost primii care au pus în evidență pluralitatea nivelurilor de comunicare conținut într-un mesaj. Orice informație comportă două aspecte: un conținute explicit și un conținut implicit. Astfel, tatăl exasperat care urlă la copiii lui *„Să se termine odată cu țipetele în casa asta!"* formulează un dublu mesaj contradictoriu: pe de o parte, el cere oprirea țipetelor, dar cum o face el însuși urlînd, arată prin aceasta că urletele sînt uneori un mod de expresie legitimă... Orice comunicare comportă, așadar, întotdeauna o „metacomunicare" – exprimată prin tonul folosit, expresiile și atitudinile care vin să se grefeze pe conținutul primar al mesajului. Forma luată de mesaj constituie ea însăși un mesaj[90].

• Semiologia și semnele ambigue

Pluralitatea semnificațiilor unui mesaj este dată, de asemenea, și de polisemia semnelor utilizate. Acest aspect a fost pus în evidență de către semiologie – sau știința semnelor – printre ai cărei principali reprezentanți se numără: Charles S. Peirce (1839–1914), Roland Barthes (1915–1980) și Umberto Eco (născut în 1932)[91]. Pentru semiologie, orice semn este purtătorul unor multiple sensuri, adesea ascunse, care vin să se suprapună unui conținut precis. Evocarea cuvîntului „castel" nu trimite numai la ideea de locuință, ci, de asemenea, la ideea de bogăție, de trecut, de monumente, respectiv de aristocrație. Fiecare cuvînt, fiecare frază, fiecare imagine fac trimitere, printr-un joc de rezonanțe, la semnificații multiple și adesea ascunse.

Comunicarea publicitară se folosește din plin de aceste semnificații multiple pentru a asocia unei mărci o „imagine" deosebită, alcătuită din numeroase referințe implicite. R. Barthes, considerat expert în arta decriptării semnificațiilor subînțelese, a descifrat, astfel, mesajele publicitare, fotografiile publicate în ziare sau chiar textele lui Balzac[92].

Semiologia: decriptarea semnelor

Să luăm ca exemplu cuvîntul „alb"; el definește o culoare și pare a se referi la o realitate unică. În grupurile de cuvinte „vin alb", „un om alb", semnificația lui apare dintr-un cuplu de opoziții (vin alb/vin roșu, om alb/om negru) și nu din culoarea propriu-zisă. În societățile occidentale, albul este sinonimul virginității (mireasa este îmbrăcată în alb), al vieții (în opoziție cu negrul care este culoarea morții). Cuvintele, sunetele, culorile, imaginile care ne înconjoară sînt tot atîtea semne al căror sens se conturează dintr-un sistem de interpretări. Semiologia (sau semiotica) încearcă să decripteze semnificația și organizarea acestor semne. Să reținem că semnele nu se reduc la semnele lingvistice (litere, cuvinte), că ele înglobează și semnele vizuale (imagini, simboluri) sau sonore.

Cîteva nume mari ale semiologiei:

– ***Ferdinand de Saussure*** (1857–1913). Părintele lingvisticii moderne vedea în semiologie „știința care studiază semnele din interiorul vieții sociale"; are deci ca vocație integrarea lingvisticii, care nu se ocupă în mod deosebit decît de tipul semnelor, cele ale limbajului;

– ***Charles Sanders Peirce*** (1839–1914). Filosof american. El distinge trei feluri de semne: indiciul (fumul în raport cu focul), icoana (o imagine fotografică sau o pictură a focului) și simbolul (cuvîntul „foc").

– ***Louis Hjelmslev*** (1899–1963). Lingvist danez, șef al Școlii de la Copenhaga; a elaborat o concepție a limbajului (greu accesibilă), denumită „glossematică";

– ***Algirdas J. Greimas*** (1917–1992). Părintele Școlii de la Paris, „inventatorul" careului semiotic și autor al *Semanticii structurale* (1966):

– ***Roland Barthes*** (1915–1980). A urmărit să creeze o teorie generală a semioticii, dar rămîne înainte de toate un foarte fin analist al culturii contemporane în *Sistemul obiceiului și al mitologiilor;*

– ***Umberto Eco*** (născut în 1932). În celebrele romane *Numele trandafirului* sau *Pendulul lui Foucault* a arătat prin reprezentări artistice că lumea este alcătuită dintr-un sistem de semne susceptibile de a fi interpretate în mai multe feluri.

---

[89] Definim prin denumirea de Școala de la Palo Alto pe autorii grupați în jurul lui G. Bateson, al lui P. Watzlawick și E.T. Hall, care s-au interesat de comunicarea interpersonală, de comunicarea nonverbală și de formele de comunicare patologice. Concepția *sistemică* a comunicării – care este cea de la Palo Alto – se aplică în mod deosebit terapiei familiale.

[90] A se vedea P. Watzlawick, J.H. Beavin și D.D. Jackson, *O logică de comunicare,* Seuil, 1972.

[91] Pentru o introducere în semiologie, a se vedea: J. Martinet, *Chei pentru semiologie,* Segheres, 1973; Umberto Eco: *Trattato di semiotica generale,* Bompiani, 1975; R. Barthes, *Elemente de semiologie,* Seuil, 1964.

[92] Roland Barthes, *Mitologii,* Seuil, 1957.

• Implicitul în conversație

Ambiguitatea semnificațiilor emise într-un mesaj a fost, de asemenea, dezvăluită de analiza conversației. Înregistrarea conversațiilor obișnuite demonstrează că modul în care vorbim e departe de a corespunde canoanelor limbii oficiale, fiindcă, spre deosebire de cele dorite de filosof, *„ceea ce se gîndește bine se enunță clar"* nu se verifică nici pe departe pentru cea mai mare parte a limbajului obișnuit, cel pe care îl folosim zi de zi. Studierea conversațiilor curente arată că formulele utilizate sînt adesea confuze, termenii imprecișsi, frazele incomplete. Referințele implicite (*„Hei!" „Ai văzut!"* sau *„Nu-ți mai zic nimic"*) împănează limbajul obișnuit și traduc dificultatea întîmpinată de oameni în enunțarea unor mesaje limpezi. De unde și numeroasele neînțelegeri, transcrieri stîngace, expresii necorespunzătoare care ne deturnează sensul gîndurilor[93].

• Forța canalului

Canalul de transmitere posedă și el propria lui logică și contribuie să imprime mesajului o forță și o coloratură particulare. Cu celebra sa formulă *„media reprezintă mesajul"*, Marshall McLuhan (1911–1980) voia să arate în ce măsură suportul mesajului – vorbire, cuvînt scris, imagini teledifuzate – poate acționa direct asupra mesajului însuși. Ar exista, potrivit ideilor autorului lucrării *Galaxiei Guttemberg*[94], medii „calde" și „reci". Unele, cum ar fi presa, radioul, sînt puțin interactive și eliberează un mesaj perfect și complet, lăsînd puțin loc interacțiunii; altele (vorbirea, telefonul) livrează mesaje difuze, incomplete, dar care lasă loc interacțiunii. Conceptualizarea lui McLuhan, imprecisă și puțin riguroasă, nu a fost apreciată de către specialiștii științelor comunicării, deși ea are avantajul de a atrage atenția asupra stilurilor cognitive proprii fiecărei medii. Imaginea are un mai mare impact decît scrisul? Imprimatul mai mult decît manuscrisul, scrierea mai mult decît vorbirea? Acestea sînt întrebările atît practice, cît și teoretice, pe care și le pun științele comunicării.

De fapt, există numeroase cercetări asupra problemei impactului relativ al diferitelor tipuri de medii. Astfel, începînd din anii '40, cercetătorii americani, dintre care psihosociologul Kurt Lewin, au demonstrat pe parcursul unei experiențe că participarea în grupuri de discuții în jurul unei teme (respectiv, sfaturile asupra alimentației date mamelor) au un mai mare impact asupra participanților decît asistarea la conferințe pe același subiect. Relațiile de proximitate și participarea activă a persoanelor ar avea, prin urmare, mai multă forță în vederea transmiterii mesajului decît o comunicare instituțională și mediatică.

---

[93] Catherine Kerbrat-Orecchionni, *Implicitul*, Armand Colin, 1986.

[94] Marschall McLuhan, *Mame*, 1962; a se vedea, de asemenea, *Pentru a înțelege mass-media*, Seuil, 1968.

Receptorul nu este niciodată pasiv

Receptorul – fie că este auditor, lector sau spectator – suferă de variate forme de „bruiere" a comunicării. Cel care primește o informație nu este un receptacul pasiv care să se mulțumească să înregistreze și să digere informațiile primite. Destinatarul este întotdeauna un subiect care analizează, filtrează, decodifică, interceptează.

• Psihologie cognitivă și filtre mentale

Psihologii știu că urechea umană este capabilă, în gălăgia specifică unui cocteil, să selecteze vocea unui interlocutor și să elimine în parte zgomotul înconjurător. Acest „efect cocteil" pune în evidență capacitatea de a filtra mesajele care ne parvin.

În domeniul comunicării, numeroase „filtre" intervin în selectarea unui mesaj. Informațiile transmise vor fi cu atît mai bine primite, ascultate, înțelese, memorizate, cu cît ele ating un centru de interes al auditoriului și nu sînt prea îndepărtate de cultura lui și de referințele lui curente. Altminteri, auditoriul sau cititorul „rupe contactul".

„Suprasarcina cognitivă" este un alt filtru al informației. Nu sîntem capabili să reținem pentru un moment decît o sumă limitată de informații.

La o conferință, la un curs, ni se întîmplă adesea să ne lăsăm mintea să hoinărească la un moment dat, fiindcă este foarte dificil să te concentrezi multă vreme asupra aceluiași subiect.

În sfîrșit, distanța dintre receptor (publicul, elevii, cititorii...), nivelul lui de cultură și nivelul necesar pentru receptarea informației este o altă sursă de filtrare. Anglo-saxonii numesc asta *„Knowledge Gap"*.

Un alt tip de filtru este uneori de natură mai mult ideologică decît perceptivă, precum sugerează cercetările referitoare la disonanța cognitivă.

Potrivit psihosociologului american Leon Festinger (1919–1989), disonanța cognitivă este acea atitudine curentă care constă în eliminarea, în respingerea sau minimalizarea informațiilor care contrazic prea puternic sistemul nostru de credințe[95]. Iată de ce este destul de ușor să predici în fața unor persoane convinse și atît de dificil să convingi persoane de alte opinii.

O experiență realizată în anii '50 de doi cercetători americani, A. Hasdorf și H. Cantril, a arătat cum spectatorii unui meci de baseball percepeau realitatea deformat, în favoarea intereselor clubului lor[96]. Suporterii observau și rețineau mai bine greșelile adversarilor decît pe cele ale echipei proprii.

---

[95] Leon Festinger, *A Theory of Cognitive Disonance*, Standford University Press, 1957.

[96] A. Hasdorf și H. Cantril, „They saw the game: a case study", Journal of Abnormal and Social Psychology, 1954.

• **Mass-media şi (modestul) ei impact**

Procesul de filtrare a informației a mai fost evidențiat și de cercetările de sociologie în mass-media. Acestea demonstrează, împotriva oricăror așteptări, că marile trusturi mass-media sînt departe de a avea impactul care li se atribuie adesea.

Prima anchetă importantă în materie a fost realizată de Paul F. Lazarsfeld, în 1940. Cu ocazia alegerilor prezidențiale americane în care se înfruntau candidatul republican Willkie și candidatul democrat Franklin D. Roosevelt, P. Lazarsfeld și echipa lui de cercetători ai universității din Columbia au vrut să studieze impactul campaniei electorale radiodifuzate asupra evoluției opiniilor alegătorilor[97]. Interogînd un grup de alegători din statul Ohio în mai multe rînduri de-a lungul campaniei, cercetătorii au descoperit cu uimire că opiniile și preferințele lor nu se modificaseră față de preferințele inițiale. Totul se petrecea ca și cum campania amplu transmisă de mass-media nu avusese decît un impact foarte redus asupra modificării opiniilor.

Anchete ulterioare aveau să confirme pe larg această descoperire[98]. Imaginea unui auditor pasiv, căruia i se inculcă un mesaj, așa cum injectezi o substanță cu seringa, se dovedește deci inoperantă. Persoanele care se ocupă de publicitate, oamenii politici sau profesorii vor trage învățăminte în detrimentul lor.

Modelul „hipodermic" al impactului mass-media va fi înlocuit ulterior prin *„two steps model"*, propus de Elihu Katz și Paul F. Lazarsfeld, potrivit căruia spectatorul filtrează informațiile în funcție de opiniile sale prealabile, ele însele structurate de mediul lui de apartenență[99].

Interesele implicite ale comunicării

Un alt factor important contribuie la complicarea procesului de comunicare: multiplicitatea mizelor implicite. A comunica nu înseamnă simplu a transmite informația, cum preconizează teoria canonică a lui Shannon. Psihosociologul Alex. Mucchielli, de exemplu, a descoperit cinci „mize" ale comunicării:

– miza informativă;

– miza de poziționare, constînd în definirea identității în raport cu altcineva;

[97] Paul F. Lazarsfeld, Bernard B. Berelson și Hazel Gaudet, *The People's Choice*, Columbia University Press, 1944.

[98] Judith Lazar, *Sociologia comunicării în masă*, Armand Colin, 1991.

[99] Jean-Louis Missika, „Impactul mass-media, modelele teoretice", Sciences Humaines, nr.13, ian. 1991; „Comunicarea: stare a ansamblului de cunoștințe", Sciences Humaines, în afara seriei nr. 16 martie/aprilie 1997.

– miza de mobilizare, vizînd influențarea altcuiva;

– miza rațională;

– miza normativă, centrată asupra reglementării relațiilor înseși[100].

• **A informa sau a distra?**

Primul interes al comunicării constă, evident, în transmiterea informației. Adică, ceea ce R. Jakobson denumește „funcția referențială". Cu toate acestea, comunicarea și informarea nu merg întotdeauna împreună[101]. În principiu, presa sau învățămîntul vizează informarea, pe cînd comunicarea publicitară sau propaganda politică vizează seducerea. Jurnalistul, omul politic, profesorul sînt prinși ei înșiși – în grade diferite – în această dublă constrîngere de a trebui să informeze, dar să și cîștige publicul, să-l distreze, să-l seducă.

• **Poziționarea de sine**

A doua mare miză a comunicării rezidă în jocul de poziții ale partenerilor. Toate relațiile umane implică, mai întîi, o anume regizare a propriei persoane, așa cum a arătat sociologul Erving Goffman (1925–1982)[102]. A comunica înseamnă înainte de toate a te prezenta altcuiva într-o lumină deosebită, a-ți evidenția o anume imagine, a apăra o identitate particulară. Această relație este marcată în egală măsură de rolul social jucat de fiecare. Aceste roluri sociale (profesie, situație de înrudire etc.) definesc la rîndul lor ceea ce poate fi spus sau nu, precum și maniera în care ceva trebuie să fie spus. Nu se vorbește în același fel propriilor copii, colegilor sau în fața camerei de luat vederi. Anumite relații sînt egalitare, altele sînt asimetrice și ierarhizate (de la părinți la copii, de la patron la angajat, de la profesor la elev etc.). Pe scurt, în orice conversație există un joc al pozițiilor, o marcare a teritoriului, o relație care delimitează cîmpul și modul de exprimare. Acest joc de poziții, prezent deja în relațiile interpersonale, capătă un relief și mai pregnant în formele instituționale sau mediatice ale comunicării.

• **Comunicarea persuasivă**

A comunica înseamnă, de asemenea, a căuta să convingi și să influențezi pe altcineva. Chaïm Perelman, părintele teoriei moderne a argumentației, a arătat că persuasiunea își găsește loc în majoritatea formelor limbajului[103]. Astfel, în limbajul curent, argumentația este adesea ascunsă într-o manieră

[100] Alex Mucchielli, *Psihologia comunicării*, Puf, 1955.

[101] Daniel Bougnoux, *Comunicarea împotriva informației*, Hachette, 1955.

[102] *În regia vieții cotidiene*, 1959 (trad. în franceză: ed. de Minuit, 1975).

[103] Chaim Perelman și Lucie Olbrechts-Tyteca, *Tratat de argumentare: noua retorică*. 1958 (reed. ed. universitaires de Bruxelles, 1988).

insidioasă în spatele celor mai banale forme ale conversației. Așa cum evidențiază lingvistul Oswald Ducrot, simplul fapt de a enunța că *„puțin peste 20% dintre automobiliști depășesc 120 km/h"* mai curînd decît *„peste 20% dintre automobiliști își permit să depășească 120 km/h pe șosea"* este o formă de argumentare implicită[104]. Și în domeniul științific, recenta sociologie a științelor urmărește demonstrarea faptului că numeroase teze științifice se impun mai mult prin forța lor de convingere și printr-o solidă argumentare decît printr-o veritabilă demonstrație[105]. În spatele simplei transmiteri a informațiilor există, adesea, voința argumentării și deci a influențării altcuiva.

• **Reglarea comunicării**

Ultima mare miză a comunicării se referă la reglementarea relației înseși. Relația ce se stabilește între două persoane este, rareori, un lucru simplu, direct, spontan, liniștit. Ceea ce observația etologică demonstrează referitor la animale este valabil și pentru oameni. Comunicarea este foarte ritualizată, fiindcă relațiile omenești sînt întotdeauna potențial conflictuale sau instabile. Nu pot intra în biroul unui coleg pentru a-i cere *„dă-mi dosarul X"*, fără a fi foarte brutal și nepoliticos. Trebuie să se treacă mai întîi prin formule de politețe, destinate să pacifice relația, să-i suscite adeziunea: *„Dacă vrei, ai putea să-mi dai dosarul X?"* Analiza conversației își propune să demonstreze în ce mod discursurile cele mai curente și cele mai banale presupun o construcție permanentă, cu reguli precise de întorsături ale vorbirii, de intrare în subiect, de mecanisme de ajustare, de negociere implicită asupra sensului. Cu toate acestea, sistemul de interacțiuni este întotdeauna foarte complex și instabil. O discuție dezordonată poate degenera în dispută, se poate prelungi la infinit dacă nimeni nu știe să-i pună capăt (de unde și importanța implicită a regulilor și a strategiilor destinate să oprească o conversație). Se constată fără încetare că există perturbații: se taie cuvîntul interlocutorului, discuția se bifurcă, o întorsătură neașteptată (*„Cum de i-a venit să vorbească de așa ceva?"*).

Pentru a menține contactul și a controla, au loc mereu interferențe, metacomunicări (ca *„vezi tu?"*) destinate să verifice atenția interlocutorului, să dea greutate unui cuvînt printr-o expresie a feței…

[104] Oswald Ducrot și Jean-Claude Anscombre, *Argumentarea în limbă*, Mardaga, 1983.

[105] Dosarul *„Concepții noi asupra științei"*, Sciences Humaines, nr. 68, dec. 1995.

O miză filosofică și practică

Ambivalența enunțurilor, filtrarea de către destinatar, strategia de a se pune în valoare pe sine sau de manipulare a altuia, comunicarea este un act complex, fiindcă multiplele lui interese se întrepătrund și se împletesc.

Se cuvine a deduce de aici constatarea pesimistă a incomunicabilității? Dimpotrivă. Pe plan practic, se pot trage anumite învățăminte pentru a o face mai puțin obscură și mai puțin încurcată. De acest aspect se preocupă anumite cercetări asupra vastului domeniu intercultural, manuale de comunicare scrisă, tehnici de expresie orală sau scrisă, sfaturi asupra artei de a asculta etc. Pe acest plan, trebuie totuși să constatăm un decalaj enorm între teorii și învățămîntul specific acestei arte a comunicării.

Pe plan filosofic, gînditorii comunicării, cum ar fi Jürgen Habermas[106] sau Michel Serres, sînt preocupați, în prezent, să demonstreze în ce măsură comunicarea între oameni – adică întîlnirea, dialogul, conversația, contactul – face trimitere către o miză umană, fundamentală: cea de a construi o societate bazată pe acceptarea celuilalt.

În aceasta constă întregul paradox subliniat de André Akoun în eseul său *Comunicarea democratică și destinul ei*[107]: *„A comunica înseamnă a recunoaște existența unei obscurități de nedepășit, a unei separări iremediabile, însemnînd, în același timp, încercarea de constituire a unui spațiu public."*

[106] Jürgen Habermas, *Morală și comunicare*, Le Cerf, 1986.

[107] Puf, 1994.

EXPUNEREA
SAU ARTA DE A POVESTI ÎNTÎMPLĂRI

Forța povestirii constă în a face să trăiască personaje, a crea decoruri, a transmite emoții, pe scurt, mai mult de a arăta decît a demonstra.

După ce au cercetat secretul realizării unei povestiri, științele umaniste redescoperă în zilele noastre că aceasta este un mod de cunoaştere a omului în totalitatea sa.

Ce este o povestire?

Ce punct comun există între epopeea Mahabharata şi raportul unui accident redactat pentru o declarație de asigurări? Între *Memoriile* lui Churchill şi aventurile lui *Tintin în țara aurului negru?* Între *Educația sentimentală* a lui Flaubert şi un articol de presă care relatează ultima călătorie a Papei? În toate cazurile este vorba de povestiri, adică, în sensul cel mai comun, de întîmplări, mici sau mari, care redau fapte reale sau fictive.

Nu există o definiție canonică a povestirii. Se admite, în general, că, pentru a compune o povestire, e nevoie de două tipuri de elemente: elemente descriptive (personaje, decor, situații, fapte şi evenimente) şi o intrigă.

• O punere în scenă

Arta narațiunii este înainte de toate cea a descrierii. Fie că este vorba de o lucrare istorică, de un roman, de o biografie, fie de un articol jurnalistic, forța de atracție a povestirilor, puterea lor evocatoare rezidă tocmai în această capacitate de a pune în scenă personaje, de a descrie locuri, de a evoca fapte, de a reconstitui situații. Puterea de a-l face pe cititor sau ascultător să retrăiască emoții este condiția valorii povestirii. Iată de ce *Comedia umană* a lui Balzac va aduce întotdeauna un plus de emoție în raport cu expunerile istorice sau sociologice asupra claselor sociale din Franța secolului al XIX-lea sau *Copilăria unei căpetenii* de Sartre va fi mereu mai atrăgătoare decît *Critica rațiunii dialectice*.

• O intrigă

Povestirea trebuie să se înnoade în jurul unei „intrigi“ care poate să fie o enigmă de rezolvat, un proiect de îndeplinit sau pur şi simplu o acțiune de realizat. În modelul cel mai simplu, un „erou“ (Hamlet, J… sau Tarzan) se confruntă cu o încercare (răzbunarea tată… …ea …

în Rusia, salvarea lui Jane) pe care trebuie să o depăşească. Această schemă, de o mare simplitate, poate fi complicată după pofta inimii; ea îşi obține totuşi forța de atracție din faptul că scenariul ei corespunde unei întregi existențe umane: confruntarea dintre actorii purtători ai proiectelor, supuşi constrîngerilor şi hazardului, pe care viața îi obligă să le suporte. În acest cadru foarte general, se poate înscrie povestea reală a oamenilor (*history*) ca şi istorisirile fictive ale basmelor şi romanelor (*story*). În special această corespondență îngustă dintre povestirea unei ficțiuni şi discursul ținut de oameni asupra propriei lor istorii este pusă în evidență de Paul Ricoeur în *Timp şi Povestire*[108], una dintre cărțile esențiale ale domeniului.

Dacă povestirea este deci un mijloc privilegiat de a reda acțiunile omeneşti (narațiune) sau de a inventa întîmplări (ficțiune), se pun atunci două mari întrebări științei omului:

– care sînt resorturile povestirii, logica sa internă, „secretul ei de fabricație“?

– poate povestirea servi la descrierea sau la înțelegerea omului?

Secretul de fabricație al povestirilor

Analiza povestirii a devenit obiectul unei ştiințe obiective: „naratologia“. În secolul al XX-lea s-a constituit progresiv o analiză structurală a povestirilor. Wladimir Propp (1895–1970), Mihail Bahtin (1895–1975), Algirdas-Julien Greimas (1917–1992), Tzvetan Todorov (născut în 1939) sînt numele importante care au jalonat această disciplină apărută în a doua jumătate a secolului al XX-lea. Punctul comun al analizelor lor constă în a fi sintetizat progresiv un fel de „gramatică a povestirilor“, în a fi decriptat structura logică a basmelor, a romanelor, a scenariilor de ficțiune sau a oricărei alte forme narative pentru a evidenția elementele constitutive (secvențe de acțiune, funcții, subiecte) şi structura logică.

• Cînd cititorul creează din nou povestirea...

Naratologia a părăsit astăzi într-o oarecare măsură concepția formală şi structurală pentru a lua în calcul comunicarea dintre cititor şi autor. S-a observat că universul mental, particular creat de o povestire nu constă numai în compoziția sa internă. Aceasta presupune, de asemenea, o recreare de către cititor a faptelor povestite (specialiştii vorbesc de „universul diegetic“)[109]. În alți termeni, povestirea nu funcționează de una singură,

[108] Paul Ricoeur, *Timp şi Povestire*, 3 vol., Seuil, 1987.

[109] A se vedea Jean-Michel Adam şi Françoise Revaz, *Analiza povestirilor*, Seuil, 1996.

ea implică ceea ce Umberto Eco denumește o *„cooperare interpretativă"*, o comunicare implicită între narator și publicul său[110].

Pentru ca cititorul contemporan cu Shakespeare să poată fi mișcat de drama lui Othello, trebuie ca piesa să fie jucată într-o limbă apropiată cu a lui, ca el să fi trăit deja frămîntările geloziei.

Puterea de evocare a unei povestiri, în raport cu oricare altă formă de text, ține de mai mulți factori: capacitatea de proiecție a autorului (sau a cititorului), forța imaginilor asupra ideilor, familiaritatea schemelor narative etc. Este ceea ce știu de multă vreme oratorii buni: dacă vrei să captezi atenția unui auditoriu și să transmiți un mesaj clar, o povestire bună va avea întotdeauna o greutate mai mare decît o suită de argumente abstracte.

Cu capul plin de scheme...

Tendința cititorului de a mobiliza imagini, reprezentări, modele, în vederea decriptării sensurilor mesajului a fost studiată, mai ales, de psihologi prin intermediul noțiunii de „schemă". Această noțiune a fost împrumutată de la psihologul englez Frederic Bartlett, apoi, a fost reluată și dezvoltată începînd cu anii '70, și anume cu „modelele mentale" ale lui Philip Johnson-Laird. Modelele mentale reprezintă grupe de informații asociate între ele și care alcătuiesc o structură coerentă. De exemplu, propoziția „Jean s-a dus la cinema" induce cititorului o întreagă serie de informații implicite care îi sînt asociate: *„Jean a plătit un bilet"*, *„fără îndoială a stat la coadă"*, *„s-a dus să vadă un film"* etc. Aceste cunoștințe subînțelese formează un „script", un „miniscenariu" de acțiuni asociate între ele în mintea cititorului. Ele conduc către o interpretare de ansamblu a situației plecînd de la o informație fragmentară. Dar această interpretare este întotdeauna o recreare personală. Informația dată capătă un cu totul alt sens dacă aflăm mai apoi că Jean este un operator de cinematograf. În consecință, el nu mai are de ce să stea la coadă, să plătească un bilet și nici să vadă un film...

[110] Umberto Eco, *Lector in fabula*, Grasset, 1985.

PSIHOLOGIA
MISTERELE PSIHISMULUI

CELE TREI ÎNFĂȚIȘĂRI ALE PSIHOLOGIEI

Psihologia nu aparține doar psihologilor. Ea este prezentă în viața curentă prin observații mai mult sau mai puțin fine făcute de fiecare dintre noi asupra comportamentului celuilalt. În contact cu anturajul propriu – familie, colegi, prieteni –, învățăm să discernem varietatea personalităților, diferențele de aptitudini intelectuale, modurile de conduită în fața vieții. Descoperirea că vecinul este un „anxios" sau un „paranoic", încercarea de a înțelege sensul viselor, de a asculta și a sfătui pe un prieten etc. înseamnă să faci un gen de „psihologie spontană".

Psihologia savantă nu-i nimic altceva decît o tentativă de a face mai riguroasă – sau mai sistematică – înțelegerea conduitelor și a fenomenelor mentale.

Domeniul psihologiei acoperă trei mari sectoare:

– studiul a ceea ce specialiștii numesc „cognitivitatea", adică toate funcțiile psihice care ne ajută să cunoaștem mediul înconjurător: percepția, memoria, învățarea, limbajul și inteligența. Este un imens cîmp de investigații care mobilizează mii de cercetători;

– a doua mare temă de studiu se referă la viața afectivă: motivațiile, personalitatea, emoțiile și relațiile umane. Paradoxal, tocmai acest sector de cercetări îi atrage pe studenți și pe publicul larg, chiar dacă în prezent este mai puțin dezvoltat în materie de cercetare;

– în fine, psihologia este și domeniul de ajutor și consiliere. De la originile ei, psihologia a fost o „medicină a sufletului". Ea s-a aplecat asupra tulburărilor mentale – domeniul psihopatologiei – și asupra modului de a le trata: scopul psihoterapiilor (a se vedea capitolul *Psihopatologie*).

Domeniile psihologiei

Psihologie

Psihologul și filosoful american William James (1842–1910) spunea despre psihologie că este „știința spiritului". Alți cercetători vorbesc despre știința fenomenelor mentale și a conduitelor umane. Mai bună decît o definiție este expunerea domeniilor acoperite de psihologie care va clarifica mai exact lucrurile. Domeniul ei de studiu poate fi regrupat în jurul a trei teme de bază:

- studiul gîndirii și al funcțiilor cognitive; cum gîndește omul?
- studiul motivațiilor și al personalității;
- studiul și tratamentul tulburărilor mentale.

Psihiatrie şi psihopatologie

Acestea corespund studiului, diagnosticului şi tratamentului tulburărilor mentale. Psihiatria este o specialitate medicală. Apărută la începutul secolului al XIX-lea, pionierii ei sînt Etienne Esquirol (1722–1840) şi Philippe Pinel (1745–1826), care au contribuit la ameliorarea condiţiei bolnavilor mintali. Pînă atunci, ei erau adesea trataţi ca nişte recidivişti ai justiţiei. Psihiatria a fost întotdeauna divizată, pe planul îngrijirilor, între tratamentele fiziologice (medicamente), tratamentele psihologice (psihanaliză, terapie cognitivă etc.) şi terapiile sociale (reinserţie în societate). Alegerea tratamentului depinde de natura tulburărilor. Dispunem de o clasificare internaţională a maladiilor mentale: *DSM IV (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders)* reactualizată periodic (a se vedea capitolul *Psihopatologie*).

Psihologie şi ştiinţe cognitive

Psihologia cognitivă se află la originea unei concepţii asupra psihismului care consideră gîndirea ca pe un dispozitiv de tratare a informaţiei. Dar, după anii '80, această concepţie a dobîndit hegemonia în aşa măsură încît termenul de psihologie cognitivă tinde să definească studiul tuturor proceselor mentale. Psihologia cognitivă se integrează în marea sferă a „ştiinţelor cognitive" care cuprind inteligenţa artificială, neuroştiinţele, lingvistica şi filosofia spiritului (a se vedea capitolul *Ştiinţe cognitive*).

Psihologia socială (sau psihosociologia)

Este studiul interacţiunilor dintre individ şi societate, dintre procesele mentale şi dimensiunea lor socială. Principalele teme ale psihologiei sociale sînt: influenţa, autoritatea, identitatea, comunicarea, reprezentările şi credinţele, plus dinamica grupurilor mici (a se vedea capitolul *Psihologia socială*).

Psihoterapiile

Reprezintă ansamblul tehnicilor de tratament al tulburărilor mentale bazate pe metode psihologice (spre deosebire de tratamentul medical). Există mai multe feluri de psihoterapii: psihanaliza, terapiile comportamentale, terapiile cognitive, terapiile de grup, sistemice, corporale, emoţionale etc.

Scurtă istorie a psihologiei

Primii psihologi

Psihologia se constituie pe baze autonome la sfîrşitul secolului al XIX-lea. Ea s-a născut din încercarea de a scăpa de sub tutela speculaţiilor filosofice. Se inspiră din medicină şi din ştiinţele naturale.

• *Psihofizica.* Continuînd lucrările lui Ernst Weber (1795–1878), Gustav Fechner (1801–1887) a întemeiat psihofizica, care studiază legăturile dintre stimuli şi reacţiile organismului.

• **Wilhelm Wundt** (1832–1920) pune bazele primului laborator de psihologie experimentală în 1879, la Leipzig, în Germania. W. Wundt este,

de asemenea, şi unul dintre precursorii psihologiei sociale; el încearcă să descompună fenomenele conştiente pentru a izola elemente simple, cum ar fi senzaţiile, sentimentele, imaginile.

• **William James** (1842–1910), autorul *Principiilor psihologiei* (1890), este pionierul psihologiei anglo-saxone. Este în acelaşi timp medic, filosof şi psiholog. Frate cu scriitorul Henry James (1843–1916), îşi propune, ca şi el, să exploreze subiectivitatea indivizilor.

• *Măsurarea inteligenţei.* **Francis Galton** (1822–1911) a fost un pionier în studiul diferenţelor individuale şi în elaborarea chestionarelor psihologice. Lui ***Alfred Binet*** (1857–1911) i se datorează primul test de inteligenţă.

Din anii '20 pînă în anii '30

• *Behaviorismul* studiază comportamentele umane ca produs al condiţionărilor care pot fi cercetate într-un mod pur obiectiv, plecînd de la reacţiile exterioare ale subiectului. Teoreticienii behaviorismului au fost John B.Watson (1878–1958) şi Burrhus F. Skinner (1904–1990). Acest curent a fost atît de puternic, încît psihologia a fost asimilată pentru multă vreme cu ştiinţa comportamentului sau „Behavioral Science".

• *Psihologia formei* („Gestalt-theorie") a apărut în Germania anilor '20, la iniţiativa lui Max Wertheimer (1880–1943), Kurt Koffka (1886–1914) şi Wolfgang Kölher (1887–1967). „Formele" sînt reprezentări organizate pe care psihismul le proiectează asupra realităţii pentru a-i da un sens. Percepţia nu funcţionează prin reunirea elementelor izolate, ci se compune mai întîi în „forme" şi configuraţii globale.

• *Psihanaliza,* fondată de Sigmund Freud, în 1896, se dezvoltă începînd din anul 1910. Ea trebuie să fie o psihologie dinamică, în măsură să exploreze personalitatea profundă şi fenomenele inconştiente prin metodele sale proprii. Psihanaliza cunoaşte o audienţă considerabilă în lume, începînd cu anii '20 şi '30.

• *Psihologia dezvoltării.* O epocă extrem de importantă pentru psihologii preocupaţi de dezvoltarea intelectuală, morală, afectivă, a personalităţii, din copilărie pînă în adolescenţă: Jean Piaget (1896–1980), Erik Erikson (1902–1994), Lev S.Vygotsky (1896–1934).

• *Şcoala umanistă* este dominată de personalitatea lui Carl Rogers (1902–1987). Acest psiholog clinician american cercetează personalitatea ca pe o fiinţă în căutarea realizării de sine.

• Inserţia socială a psihologiei se realizează odată cu studierea ei în universitate. Ea se difuzează în public (vulgarizarea disciplinei). Devine, de asemenea, o metodă terapeutică şi de consiliere.

După anii '70

• *Psihologia cognitivă* cunoaşte un avînt considerabil. Aceasta examinează faptele psihice ca pe nişte dispozitive de „tratament al informaţiei" care elaborează strategii mentale şi rezolvă probleme. Paradigma cognitivă a uzurpat behaviorismul. Dezvoltarea psihologiei cognitive este legată de progresele din domeniile informaticii şi ale neuroştiinţelor.

Psihologia nu cunoaşte cuvintele „a gîndi“, „a cunoaşte“ sau „a reflecta“... Acestea sînt cuvinte ale limbajului curent şi nu ale conceptelor ştiinţifice. Cercetătorii preferă să vorbească de „procese cognitive“ sau de „cognitivitate“ pentru a defini tipurile de operaţiuni mentale foarte diferite. De exemplu, lectura pe care o faceţi în acest moment este o activitate foarte elaborată care necesită mobilizarea unei serii de procese mentale distincte. A citi presupune, în acelaşi timp, a percepe şi a recunoaşte semnele (litere şi cuvinte), a solicita memoria (amintiri personale, referinţe ştiinţifice, lecturi anterioare etc.), a învăţa ceva nou (aici despre actul gîndirii), a reflecta, în fine, asupra lumii (asociind ideile între ele, făcînd deducţii, ipoteze). A percepe, a memoriza, a învăţa, a raţiona: iată tot atîtea activităţi care trimit la ceea ce numim, în general, „gîndire“. A studia gîndirea umană înseamnă deci a explora rînd pe rînd fiecare dintre aceste faţete: percepţie, memorie, învăţare, rezolvarea problemelor şi, în sfîrşit, acea facultate enigmatică denumită „inteligenţă“. Odată descris fiecare dintre aceste procese, cu mecanismul lui propriu, vom putea să ne întrebăm dacă există un mecanism universal aplicabil acestor diferite facultăţi: un model general al gîndirii umane.

Percepţia, un filtru al realităţii

Aparent, percepţia este actul psihic cel mai simplu. A vedea, a pipăi, a gusta, a auzi, a mirosi: fiecăruia dintre cele cinci simţuri îi corespunde un mod de a se informa asupra lumii. Coordonarea lor ne creează o viziune globală asupra realităţii sau, mai curînd, a ceea ce gîndim pentru a cunoaşte.

Pentru că simţurile noastre nu au decît o rază limitată de acţiune:

– văzul nu percepe decît razele luminoase cuprinse între ultraviolete şi infraroşii. Şi dincolo de acestea există lumină, dar nu este vizibilă cu ochiul nostru;

– la fel, urechea umană aude doar o gamă restrînsă de sunete. Există „ultrasunete“ accesibile urechii anumitor animale, dar nu şi urechii noastre;

– perceperea mirosurilor este destul de puţin dezvoltată la om. Comparativ cu cîinele, noi părem nişte „orbi olfactivi“;

– în sfîrşit, există şi ale „simţuri“ la animale de care oamenii nu dispun.

Prin urmare, modul nostru de a percepe lumea nu este decît o viziune – tributară simţurilor – printre altele posibile. În plus, percepţia nu se reduce

la o înregistrare brută a datelor, precum o peliculă fotografică asupra căreia vin să se graveze imagini. Percepţia este un act complex care presupune un filtru, o organizare şi un tratament al informaţiilor.

Aceste aspecte sînt prezentate de numeroasele experienţe ale psihologiei experimentale.

Cum văd animalele lumea

Avem sentimentul că simţurile noastre ne dau o viziune aproximativ obiectivă a realităţii exterioare. În mare, lumea este aşa cum o vedem. Or, modul de percepere a lucrurilor este profund legat de sistemul nostru de percepţie. Compararea cu speciile animale pune în evidenţă o întreagă diversitate a modurilor de a vedea lumea.

Lumea în alb şi negru

Cea mai mare parte a mamiferelor (cîini, pisici, şobolani, vaci) au o viziune a culorilor foarte puţin dezvoltată. Ele văd majoritatea lucrurilor în alb-negru, ca în vechile filme mute. Numai maimuţele posedă o capacitate de a desluşi culorile, comparabilă cu a noastră.

În schimb, anumite animale văd culori care scapă percepţiei noastre. Astfel, unele insecte sînt sensibile la razele ultraviolete, pe care noi nu putem să le vedem. Aceste raze, reflectate de anumite flori, devin pentru insecte veritabile „călăuze către nectar“.

În opoziţie cu spectrul vizual (care merge de la ultraviolete la infraroşii), emisiile infraroşii sînt percepute sub formă de căldură. Şarpele, animal cu sînge rece, posedă receptori de unde infraroşii care îi permit să detecteze de la o mare distanţă căldura emisă de animalele cu sînge cald.

Cum nu sînt bune văzătoare, animalele utilizează alte organe. Cîinele posedă, bineînţeles, un miros considerabil mai fin decît oamenii, care îi permite să se ia după o urmă pe distanţe lungi. Dar acest miros nu înseamnă nimic pe lîngă capacităţile anumitor insecte. Recepţia chimică (sau „chemorecepţia“), care se înrudeşte cu ceea ce noi numim miros, este, de exemplu, foarte dezvoltată la viermii de mătase (sau bombyx). Femela posedă o glandă care secretă o substanţă, „bombycolul“, perceptibilă de către mascul de la mai mulţi kilometri!

Posedă animalele un al şaselea simţ?

Independent de văz, auz, pipăit, anumite animale posedă „simţuri“ necunoscute fiinţei umane. Liliacul utilizează un soi de radar sonor, denumit sonar. El emite sunete de înaltă frecvenţă (pe care urechea umană nu le percepe) care se reflectă ca un ecou şi se întorc către el. Astfel, poate percepe liliacul pe întuneric spaţiul înconjurător. Graţie acestui dispozitiv,

denumit „ecolocație", liliecii dispun de capacități extraordinare: pot localiza o pradă în zbor, pot evita obstacolele cele mai mici.

Altă formă de al şaselea simț: unii peşti, din apele tulburi ale Amazonului şi ale rîurilor din America de Sud, emit un cîmp electric şi dispun de receptoare cutanate care le servesc în vederea structurării mediului lor înconjurător şi a perceperii cîmpului electric emis de alți peşti.

Aceste organe şi gradul lor de dezvoltare oferă viziuni ale lumii total diferite de la o specie la alta. Capacitățile sînt legate de o formă de adaptare naturală. Căpuşele, care parazitează cîinii, posedă un sistem de percepere destul de simplu. Surde şi oarbe, ele nu au nici un simț al gustului. Cele două organe ale lor de percepere sînt, pe de o parte, mirosul, şi, pe de altă parte, sensibilitatea pielii la sursele de căldură. Singurul miros pe care îl recunosc este cel al acidului butiric emanat de glandele din pielea mamiferelor. Aceste semnale le determină să se arunce pe animalele cu sînge cald care le trec prin preajmă.

• Trierea informației: efectul „cocktail party"

La o serată în care numeroase persoane vorbesc în acelaşi timp, putem să „punem în surdină" glasurile celor din jur, pentru a ne concentra asupra celor spuse de interlocutorul nostru. Această experiență a fost reprodusă experimental de către un cercetător american, Collin Cherry, în 1953. Unei persoane i se cere să asculte cu atenție, cu ambele urechi, două mesaje diferite, iar apoi să repete pe rînd fiecare dintre mesaje. Or, majoritatea subiecților reuşeşte să selecționeze mesajul cerut care i-a provenit de la urechea stîngă sau dreaptă, eliminîndu-l provizoriu pe celălalt[111]. Acest proces de selectare a datelor reprezintă o activitate permanentă a creierului nostru.

Această concepție contemporană a percepției este denumită „constructivistă", ceea ce înseamnă că percepția este concepută ca un act complex pe parcursul căruia individul reconstruieşte mediul ambiant şi nu se mulțumeşte să-l observe ca atare. A construi înseamnă a emite ipoteze, a aplica forme sau scheme, a analiza informațiile şi nu numai a le descoperi.

Acest mod de abordare „constructivist" e susținut sub diverse forme de către psihologia *Gestalt*, teoria viziunii a lui David C. Marr şi *New Look*-ul perceptiv al lui Jerome Bruner.

• Teoria Gestalt sau punerea în formă a lumii

Pentru psihologia *Gestalt*, a percepe înseamnă a confrunta cu realitatea formele sau configurațiile cunoscute. Teoria *Gestalt* (Gestalt = formă sau

[111] Collin Cherry, „Some experiments on the recognition of speech, with one and with two ears", Journal of the Acoustical Society of America, 1953.

configurație) a apărut în Germania, în anii '20, în siajul lucrărilor lui Max Wertheimer (1880–1943), Kurt Koffka (1886–1941) şi Wolfgang Kölher (1887–1967). Această teorie susține contrariul tezelor dominante ale epocii[112], care examinează percepția ca pe o combinare de senzații elementare. Pentru susținătorii teoriei *Gestalt*, percepția realității trece adesea prin recunoaşterea formelor globale şi nu printr-o asamblare a detaliilor. În cadrul percepției, întregul primează asupra părților. Procesul de recunoaştere trece prin aplicarea formelor (configurațiilor globale) asupra elementelor date.

Iluziile optice pun în lumină acest proces. Un exemplu celebru a fost propus în 1915 de Edgar Rubin, psiholog la universitatea din Göttingen. În figura alăturată[113], ochiul are mai întîi tendința să perceapă un vas. Aceasta dovedeşte că se suprapune o formă cunoscută (vasul) pe o imagine dată. Apoi se observă că imaginea poate fi citită diferit: poate fi vorba, de asemenea, şi de două chipuri din profil, care se privesc. Odată recunoscută această formă, ea se impune minții, iar figura vasului se şterge.

Principiul de „punere în formă" a percepției are foarte numeroase aplicații care nu se limitează la simpla percepere a imaginilor (a fost în acelaşi timp aplicată memoriei şi învățării – deci, în linii mai generale, inteligenței). Astfel, cu ocazia lecturării unui text, noi proiectăm în permanență forme ale cuvintelor cunoscute pentru decriptarea sensului. În aceasta constă mobilizarea inconştientă a formelor obişnuite care ne permite înțelegerea suitei cuvintelor următoare: „Franța, Spnia şi talia", deşi în două dintre ele lipseşte cîte o literă.

Apoi, psihologia formei a cunoscut un important succes în Europa şi Statele Unite în perioada dintre cele două războaie[114].

În zilele noastre, teoria formei face obiectul a două mari tipuri de interogări[115]:

– opoziția dintre percepția globală şi percepția analitică nu este definitiv rezolvată[116]. Cercetătorii se întreabă pentru a afla la ce nivel perceptiv se constituie formele care dau sens informațiilor primite;

[112] Susținute de John Stuart Mill şi de Hermann von Helmholtz.

[113] Vasul lui Rubin.

[114] Unul dintre cei mai mari moştenitori ai acestei mişcări şi promotorul acestor modificări a fost marele teoretician al „cîmpului psihologic" şi al „dinamicii grupurilor", Kurt Lewin (1890–1947). A se vedea capitolul *Psihologie socială*.

[115] I. Rock şi S. Palmer, *Moştenirea gestaltismului*, Pentru ştiință, nr.160, februarie 1991.

[116] A se vedea Ruth Kimchi, „Primacy of Wholistic Processing and Global/local Paradigm: A Critical Review, Psychological Bulletin, 1992, nr.1.

– de asemenea, se poartă o dezbatere asupra chestiunii următoare: cînd şi cum se constituie „formele bune"? Psihologii formei nu au rezolvat niciodată problema caracterului înnăscut sau dobîndit al „formelor bune". Cercetările recente insistă asupra aptitudinilor extrem de precoce de a percepe formele. Potrivit concepţiei lui Jacques Mehler, *„toate rezultatele converg către demonstrarea faptului că la copiii de trei luni există o sensibilitate pentru formele bune, conform principiilor Gestalt"*[117].

O concepţie asociată cu *Gestalt* este cea care poartă numele de *New Look*. Potrivit acestei teorii, elaborate de J. Bruner, percepţia este un proces cognitiv conform căruia a percepe înseamnă a testa nişte ipoteze. Subiectul, supus unor stimuli senzoriali, îşi formează o ipoteză asupra naturii obiectului observat, ipoteză care va fi confirmată sau infirmată prin informaţiile primite ulterior. Şi în acest model, subiectul este o fiinţă activă care explorează lumea şi nu un receptor pasiv care se mulţumeşte doar să absoarbă datele.

• Viziunea în trei timpi a lui David C. Marr

Deşi a decedat prematur de leucemie, la numai 35 de ani, psihologul britanic David C. Marr (1945–1980) a adus o contribuţie importantă psihologiei percepţiei. După ce şi-a început cercetările asupra viziunii la King's College (Marea Britanie), el se stabileşte la Massachusetts Institute of Technology (MIT), în Statele Unite, în 1975, unde face cercetări în legătură cu progresul inteligenţei artificiale. În ciuda maladiei de care suferea, desfăşoară o importantă activitate ştiinţifică şi reuneşte în jurul său o echipă de colaboratori cu care va revoluţiona concepţiile referitoare la percepţia vizuală.

Din punct de vedere metodologic, D. C. Marr propune o distincţie clară referitoare la niveluri de analiză ale oricărui sistem de tratare a informaţiei, fie că e vorba de un calculator sau de un creier uman.

Pentru D. C. Marr, viziunea unui obiect are loc în trei timpi distincţi care corespund fiecare unui nivel de analiză a obiectului.

În primul timp, printre toate informaţiile vizuale care parvin creierului, unele vor face doar obiectul unui tratament parţial, denumit de D. C. Marr eboşă (*„primal sketch"*); această eboşă tratează obiectele numai în două dimensiuni şi sub formă de nivel de luminanţă. În loc să se vadă această casă în detaliu, creierul nu percepe decît o formă vagă pătrată. Aceste repere ale contururilor sînt suficiente pentru o primă etapă a viziunii. Adesea, ea se va reduce, de altfel, numai la atît. Anumite imagini nu vor rămîne decît la stadiul de eboşă. Astfel, atunci cînd conducem un automobil, prin faţa noastră trece o mulţime de obiecte. E inutil să le identificăm pe toate. Numai unele vor căpăta importanţă pentru conducătorul auto (maşina din faţă, luminile circulaţiei, obstacolele eventuale, banda albă de pe şosea etc.). Aceste obiecte vor fi selecţionate şi supuse unui tratament mai amănunţit.

[117] Jacques Mehler şi Emmanuel Dupoux, *A te naşte om*, Odile Jacob, 1990.

Ele vor fi tratate la un al doilea nivel, pe care D. C. Marr îl numeşte 2 D ½ (două dimensiuni şi jumătate), pentru că aceste informaţii se referă la distanţa obiectelor în raport cu observatorul, orientarea lor, poziţia lor relativă.

Într-o etapă ulterioară, se va putea efectua o reprezentare mai precisă: reprezentarea 3D (trei dimensiuni), în care obiectele sînt perfect situate după volumul lor, după distanţă şi, mai ales, după forma lor globală, independent de poziţia observatorului. Cînd un conducător auto depăşeşte o maşină, el îşi cunoaşte exact poziţia, forma sa globală, lungimea... independent de poziţia sa relativă în raport cu maşina respectivă şi cu diferitele unghiuri de vedere pe care le are asupra ei[118].

Teoria lui D.C. Marr ne învaţă două lucruri esenţiale: în primul rînd, viziunea este o construcţie progresivă şi nu o oglindă obiectivă a lumii; în al doilea, selecţia informaţiilor operează în funcţie de utilitatea lor pentru subiectul în acţiune.

Memoria şi secretele ei

Hermann Ebbinghaus (1850–1909) este incontestabil părintele studiilor ştiinţifice referitoare la memorie. Opera cercetătorului german, redusă la o singură carte[119], nu a fost cu adevărat recunoscută de contemporanii lui care la început au privit cu scepticism cercetările sale. Totuşi, activitatea sa este considerată astăzi valabilă şi actuală – fapt rarisim în domeniul ştiinţelor. Lui i se datorează crearea metodelor cantitative ale observaţiei memoriei. El a pus în evidenţă diferite fenomene: prima măsură a empanului (adică, a numărului de cuvinte pe care un individ îl poate păstra în memorie pentru un timp foarte scurt); efectele oboselii şi ale diferitelor momente ale zilei asupra capacităţii de memorizare; „efectele de întîietate", potrivit cărora se reţin mai uşor începutul şi sfîrşitul unei liste de cuvinte, ale unei poziţii... Dar principalul lui aport rămîne descoperirea efectelor benefice a ceea ce se numeşte „învăţarea distributivă". Despre ce este vorba? H. Ebbinghaus a demonstrat că memorizarea unei lecţii este mai bună atunci cînd ea este distribuită, adică divizată în mai multe părţi separate într-un interval de timp, decît atunci cînd este „masată", adică învăţată o singură dată. Această constatare, pe deplin confirmată ulterior, are o implicaţie pedagogică evidentă: ar trebui să fie cunoscută de toţi profesorii şi de elevii lor.

[118] David C. Marr, *Vision: a Computational Investigation into the Human Representation and Processing of Visual Information*, Freeman and Co, 1982.

[119] Hermann Ebbinghaus, *Über das Gedachtnis*, 1885 (trad. în engleză, Memory, Columbia University, 1913).

• Tipurile de memorii

Nu ar trebui să se vorbească de memorie, ci de memorii: acesta este al doilea cîştig al cercetărilor asupra subiectului. Psihologii au evidenţiat existenţa unei memorii pe termen scurt (sau memorie de lucru) şi a unei memorii pe termen lung. Prima permite, de exemplu, să se reţină un număr de telefon şi numele unui corespondent în timpul necesar de a fi notat într-o agendă; a doua stochează anumite informaţii în mod durabil: adresa mea şi numărul meu de telefon sînt înscrise în ea în permanenţă.

O altă distincţie importantă se referă la două mari tipuri de cunoştinţe memorizate: cunoştinţele declarative şi cunoştinţele procedurale, care corespund deosebirii dintre „a şti" şi „a ştii să faci" (*savoir-faire*).

• Trecutul reconstruit

Cercetările recente demonstrează printre altele că memoria este întotdeauna selectivă. Ea elimină anumite informaţii şi reţine altele. Este o mare diferenţă faţă de un calculator care salvează tot ce îi este introdus în memorie. Această triere este, în acelaşi timp, o slăbiciune, dar şi un factor de forţă. O slăbiciune, pentru că trierea, selecţia informaţiilor implică uitări; o forţă, pentru că trierea permite reţinerea informaţiilor importante, sacrificîndu-le pe cele care nu sînt prioritare.

Psihologul englez Frederic C. Bartlett (1886–1969), care a studiat, în anii '30, fenomenele de memorizare, a arătat în ce măsură memoria este tributară proceselor de selecţie şi de reorganizare a datelor[120]. Metoda lui constă în a pune pe subiecţi să citească o poveste veche nord-americană destul de dezlînată, *Războiul fantomelor*. El cerea apoi persoanelor să transcrie ceea ce fiecare citise. Or, studiind retranscrierile, F.C. Bartlett a descoperit mai multe fenomene interesante. Mai întîi, subiecţii nu reţin decît anumite detalii şocante ale poveştii şi adaugă acestora amănunte inventate (care nu există în povestea originară). Mai mult, ei reconstruiesc un ansamblu, o „schemă" care dă un anume sens poveştii. În sprijinul acestei idei, au tendinţa de a introduce elemente noi sau să dea importanţă unor detalii minore. Această schemă este tributară personalităţii lor sau mediului de apartenenţă. În sfîrşit, cu ocazia retranscrierii ulterioare, subiecţii rămîn foarte fideli primei lor transcrieri.

Teoria memorie-schemă a lui F.C. Bartlett pune la dispoziţie două constatări esenţiale: mai întîi, memoria este fragilă, selectivă, dar şi inventivă (trebuie deci să fim circumspecţi). Apoi, ea are nevoie de ordine: introduce „o schemă de ansamblu" atunci cînd datele care îi sînt furnizate nu se află în ordine. Memoria pune lucrurile în ordine (problema este de a afla dacă este cea bună…).

[120] Frederic C. Bartlett, *Remembering: a Study in Experimental and Social Psychology*, MacMillan, 1932.

Omul cu memorie universală

În lucrarea *O memorie prodigioasă*[121], psihologul rus Alexandr Luria descrie cazul lui Veniamin, un om dotat cu o memorie fantastică, pe care psihologul l-a cunoscut şi l-a observat în mai multe etape pe o perioadă de treizeci de ani.

Întîmplarea debutează la Moscova în anii '20. Veniamin avea atunci profesia de ziarist. Redactorul lui şef remarcase că, în timpul unor şedinţe de lucru, unde se dădeau instrucţiuni asupra activităţilor din cursul zilei, locurile de întîlnire, numele şi adresele persoanelor ce urmau să fie contactate, Veniamin nu lua niciodată note. Or, el nu avea nici o dificultate să-şi amintească de toate întîlnirile sale şi chiar de cele ale colegilor. Redactorul-şef, observînd acest talent extraordinar, l-a trimis la un psiholog, specialist în probleme de memorie. Astfel a ajuns Veniamin într-o zi la A. Luria. Acesta l-a supus la cîteva teste de memorie şi a descoperit că persoana era dotată cu o memorie ieşită din comun. Veniamin era capabil, de exemplu, să memorizeze o listă cu mai multe zeci de litere şi cifre şi să le recite imediat, fără dificultate aparentă, în ordine cronologică sau invers cronologică. Teste realizate mai tîrziu au demonstrat că Veniamin putea, de asemenea, să-şi amintească perfect lista învăţată timp de mai multe săptămîni sau mai multe luni înainte. A. Luria, şi-a propus să înţeleagă cum lucra memoria lui Veniamin.

De fapt, Veniamin era dotat cu o facultate deosebită care consta în asocierea cuvintelor sau a cifrelor cu imagini, culori, forme particulare. De exemplu, pentru el litera A îi evoca *„ceva alb şi lung"*. Cifrele aveau şi ele o reprezentare figurată: *„În ceea ce mă priveşte, 2, 4 ,6 ,5 nu sînt doar nişte simple cifre. Ele au o formă… 1 este o cifră ascuţită, indiferent de reprezentarea ei grafică, e ceva finit, dur; 2 este plat, dreptunghiular, alburiu, uneori bătînd în cenuşiu; 3 este o bucată ruptă din ceva, ascuţită şi care se învîrteşte…"*

Fiecare cuvînt îi evoca nişte imagini mentale: „cînd aud cuvîntul verde, văd o glastră cu flori verzi; la cuvîntul roşu, văd un bărbat în cămaşă roşie care se apropie de mine…"

Pentru a reţine o listă de cuvinte, Veniamin proceda în modul următor: îşi imagina o stradă din oraşul său natal sau o stradă din Moscova pe care o cunoştea bine. Mental, el mergea pe această stradă „depunînd" în lungul ei obiecte, imagini asociate unui cuvînt. Pentru a regăsi lista de cuvinte sau de litere, îi era suficient să parcurgă mental respectiva stradă şi să „privească" obiectele pe care le depusese.

Fiecare listă de cuvinte care îi era dictată se traducea, aşadar, în capul lui printr-un gen de mare frescă vizuală. Putea apoi să recitească această

[121] Texte reluate în *Omul a cărui lume a sărit în aer*, Seuil, 1995.

frescă de parcă ar fi fost sub ochii lui, zile şi luni mai tîrziu, fără cea mai mică dificultate.

Veniamin a devenit conştient curînd de facultăţile sale extraordinare şi de modul în care el însuşi îşi dirija memoria, asociind cuvintele, literele sau cifrele unor senzaţii sau unor imagini vizuale. Şi-a păstrat munca de reporter pentru a-şi exploata aceste însuşiri de mnemotehnist...

A. Luria cu mult înainte i-a sondat personalitatea lui Veniamin. Acesta din urmă poseda o inteligenţă normală şi din alte puncte de vedere era perfect normal, cu un caracter destul de echilibrat. Singura lui particularitate consta în faptul că era un visător etern, căruia nu-i era deloc uşor să trăiască într-o lume reală. În profesiunile practicate de el se dovedea a fi destul de instabil. *„Avea o familie: o soţie bună, un fiu înzestrat, dar toate acestea nu ajungeau pînă la el decît străbătînd un spaţiu de ceaţă. Ar fi dificil să se afirme ce anume reprezenta pentru el un plus de realitate: universul imaginar în care trăia sau lumea reală, în care nu era decît un trecător...“*

• Memorie şi motivare: „efectul Zeigarnik“.

Bluma Zeigarnik era una dintre studentele lui Kurt Lewin de la Berlin, la începutul anilor ’30. K. Lewin, căruia îi făcea plăcere să meargă la o cafea cu studenţii lui, îl remarcase pe un chelner care era capabil să-şi amintească o listă destul de importantă de consumaţii pînă în momentul cînd fiecare comandă era servită. Odată consumaţiile aduse, chelnerul nu-şi mai aducea aminte ce i se comandase. K. Lewin i-a propus lui B. Zeigarnik să cerceteze acest fenomen în laborator. Astfel, tînăra studentă a reuşit să demonstreze că unele persoane care terminaseră de îndeplinit o problemă îşi aminteau mai puţin de datele ei decît alte persoane supuse aceluiaşi test, dar care fuseseră întrerupte în executarea îndatoririi lor.

Întreruperea activităţi constituia deci un „efect de aşteptare“, contribuind la o mai bună memorizare. Acest efect a fost denumit „efectul Zeigarnik“. El explică pentru ce un elev uită rapid o lecţie de geografie imediat ce se termină ora respectivă. Dimpotrivă, anumite informaţii, chiar învăţate o singură dată, pot lăsa o marcă puternică dacă ele joacă un rol important în sistemul cognitiv.

Memoria conservă mistere tulburătoare. Ea nu se aseamănă întru nimic cu acea „memorie moartă“ a calculatorului, rezervor de informaţii stocate pe „discul dur“, şi în care intri să-ţi scotoceşti amintirile în funcţie de trebuinţe.

Aşa cum am văzut, memoria este multiplă, pe termen scurt, pe termen lung, activă (selectivă şi inventivă), vie (ea organizează amintirile, ea le aduce brusc în prezent). Este profund legată de raportul nostru cu lumea.

Învăţarea şi legile ei

„Învăţarea reprezintă pentru om ceea ce instinctul înseamnă pentru animal.“ Cel puţin, aşa s-a crezut multă vreme. Pasărea ştie din instinct să-şi construiască cuibul, antilopa poate să meargă imediat după naştere. Cît priveşte fiinţa umană, ea învaţă să meargă, să vorbească; trebuie să asimileze regulile de viaţă în societate, apoi să înveţe la şcoală, să înveţe o meserie... Să înveţe, să înveţe, să înveţe, aceasta ar fi condiţia umană, pe cînd animalul ar fi „programat“ să acţioneze aşa cum o face. Această simplă opoziţie dintre instinctul animal şi învăţarea la care e supus omul este indiscutabilă.

Astăzi, se recunoaşte din capul locului importanţa învăţării, inclusiv în lumea animală. De altfel, animalele au fost acelea care – cîini, şobolani, porumbei – au devenit eroii primelor mari experienţe legate de învăţare. Printre aceste mari vedete figurează cîinele lui Pavlov, porumbelul lui Skinner, pisica lui Thorndike, şobolanii şi maimuţele care au demonstrat, aşa cum vom vedea în cele ce urmează, un mod deosebit de a învăţa.

• Există mai multe moduri de a învăţa

Cîinele lui Pavlov şi reflexele condiţionate clasice

Psihologul rus Ivan Pavlov (1849–1936) a demonstrat, cu celebra lui experienţă asupra cîinelui, realizată în anii ’20, existenţa unui mecanism de învăţare specific: reflexul condiţionat. I. Pavlov, care îşi începuse cariera studiind digestia, ştia că un cîine începe să saliveze spontan cînd i se apropie o bucată de carne. Asociind prezentarea bucăţii de carne cu sunetul unui clopoţel, a observat că după un anumit timp cîinele saliva doar la sunetul clopoţelului. Prin urmare, avusese loc o asociere între „carne“ şi „sunetul clopoţelului“. Iată cum se produce reflexul condiţionat, forma cea mai elementară a învăţării. Poate că este vorba de acelaşi mecanism de asociere între doi stimuli care produc urmele mentale cele mai curente pe creier, cum ar fi cea care ne face să asociem – în virtutea obişnuinţei – imaginea focului cu senzaţia de căldură... fiind preveniţi astfel de pericol mai înainte chiar de a ne fi apropiat de flacără.

Pisica lui Thorndike şi învăţarea prin „încercări şi erori“

Pisica lui Edward L. Thorndike a fost al doilea animal care şi-a adus contribuţia la cunoaşterea învăţării. Psihologul american E. L. Thorndike (1874–1949) concepuse o „cutie-problemă“, în care închidea o pisică flămîndă. Pisica putea deschide uşa cutiei deplasînd o bucată de lemn într-un anume sens. Animalul căuta prin bîjbîieli să iasă afară, încercînd pentru asta diferite mijloace. La început, animalul reuşea să iasă acţionînd la întîmplare bucata de lemn. Apoi, multiplicîndu-şi experienţele, pisica

selecționa puțin cîte puțin soluția bună. Animalul efectua deci, potrivit lui E. L. Thorndike, o învățare prin „încercări și erori".

Reflexul condiționat operant și porumbelul lui Skinner

După cîinele lui Pavlov și pisica lui Thorndike, a fost realizat un nou pas în studiul învățării cu ajutorul porumbelului lui Skinner. Acest porumbel era plasat într-o cutie (numită „cutia lui Skinner") unde se afla un distribuitor de grăunțe și un mic disc. Cînd discul se lumina, dacă pasărea lovea cu ciocul, în distribuitor cădeau cîteva grăunțe. Porumbelul învăța astfel încet, încet să obțină hrana, executînd mișcările convenabile (lovirea în discul luminos) la momentul potrivit (atunci cînd el se aprindea). Acest reflex condiționat numit „operant" se bazează pe un demers activ al subiectului. El reprezintă o diferență față de cîinele lui Pavlov care învăța într-o postură deosebit de pasivă și supusă.

Maimuțele și șobolanii: *insight* și hărți cognitive

Ulterior au fost efectuate numeroase experimentări pe șobolani, maimuțe, delfini și chiar pe oameni. Ele au pus în lumină alte mecanisme ale învățării. Americanul Edward C. Tolman (1886–1961) a demonstrat cu ajutorul unor șobolani plasați în niște labirinturi că aceștia învață pe încetul, în virtutea explorărilor efectuate, să-și construiască o veritabilă „hartă cognitivă" a mediului lor înconjurător. Wolfgang Köhler (1887–1967), psiholog german, cunoscut datorită faptului că a fost unul dintre fondatorii psihologiei formei (*Gestalt-theorie*), a demonstrat că o maimuță aflată și ea în fața unei situații problemă – să înhațe banane care nu-i erau la îndemînă, folosindu-se de un băț – reușea dintr-o dată să găsească o soluție, ca printr-o iluminare. Confruntată mai tîrziu cu o problemă similară, ea reproducea imediat aceeași tehnică, dovadă a unei învățări bruște și imediat transferabile[122]. Aceste ultime două forme de învățare presupun – în raport cu mecanismele precedente (reflex condiționat, învățare operantă și prin încercări și erori) – că subiectul supus învățării utilizează reprezentări mentale și efectuează raționamente.

• Învățarea în societate: modele și eroi

Cercetările asupra „învățării sociale" au evidențiat la rîndul lor importanța unei prezențe exterioare drept stimul în actul învățării. Copilul care învață să citească, ucenicul care se inițiază într-o meserie, studentul care învață o limbă... nu o fac singuri. Adesea, învățarea se efectuează în contact cu o altă persoană. Convinși de această constatare, psihologii au descris mai multe tipuri de învățare socială: de exemplu, învățarea prin observarea altcuiva, numită uneori „învățare vicariantă"; acest tip de

[122] Wolfgang Köhler, *Inteligența maimuțelor superioare*, Alcan, 1927.

învățare constă în mod simplu în reproducerea – prin imitare – a ceea ce subiectul a văzut că se face. Lev S. Vygotsky (1896–1934) vorbește despre învățarea coactivă, atunci cînd doi subiecți învață în același timp, sprijinindu-se reciproc, stimulîndu-se și confruntîndu-se.

Psihologul canadian Alfred Bandura a demonstrat, plecînd de la experiențe realizate pe copii mici, în ce măsură modelele de comportament ale adulților care îi înconjoară puteau să aibă o puternică influență asupra conduitei lor.

Prin urmare, învățarea socială poate să capete forme foarte diferite: de la socializarea inconștientă, în care copilul dobîndește, fără să-și dea seama, modalități de exprimare, coduri de conduită, valori proprii unui grup social (ceea ce sociologul Pierre Bourdieu numește *habitus*), pînă la identificarea conștientă a subiectului cu un erou, cu un model, cu un „ideal" de la care individul copiază felul de a se îmbrăca sau de a merge.

Ce învățăminte să tragem din aceste diverse studii? Mai înainte de toate, există o mare diversitate de mecanisme de învățare: de la reflexul condiționat clasic al lui I. Pavlov, la reflexul condiționat operant al lui B. F. Skinner, de la învățarea prin încercări și erori a lui E. C. Tolman, la imitare. Formele complexe de educație – învățare de a conduce, de a scrie, de a vorbi o limbă străină – impun fără nici o îndoială recurgerea la o combinare a tuturor acestor forme.

Această constatare are importante implicații pedagogice: formele cele mai elaborate de învățare nu pot să se explice printr-un mecanism pavlovian de reflex condiționat. Copilul nu poate învăța să citească înghițind cuvinte și litere. Învățarea presupune din partea subiectului o participare activă prin formarea de ipoteze asupra sensului cuvintelor, care vor fi confirmate sau nu (prin stimulente, sancțiuni etc.).

E interesant de constatat că teoria învățării se sprijină pe o experiență specifică și pe un tip de învățare care îi este propriu. Ea reprezintă o importantă lecție de filosofie a științelor: întotdeauna există posibilitatea de a găsi fapte și experiențe care să confirme un model dat. E mai dificil să pretinzi universalitatea lui.

Inteligența și arta de a gîndi

Nu există alt concept în psihologie care să facă obiectul mai multor dezbateri, măsurări, conceptualizări ca cel al „inteligenței". Și totuși, încă nu se știe ce este anume. Inteligența este ca „Dumnezeul" lui Pascal: în același timp de negăsit și inevitabil.

Există mai multe abordări ale fenomenului: o abordare „psihometrică", bazată pe măsurarea coeficientului intelectual; o abordare stadială care se preocupă de treptele evoluției; o abordare „diferențială" care studiază

diferitele forme de inteligență și, în sfîrșit, o abordare cognitivă fondată pe modelul inteligenței artificiale. E mult pentru un fenomen pe care nu știm încă să-l definim!

• Abordarea psihometrică: IQ

IQ sau coeficientul intelectual se măsoară printr-un test, care are drept scop evaluarea unui anume tip de eficiență intelectuală. În mod convențional, s-a stabilit că IQ măsoară inteligența. Atunci cînd luăm dimensiunile unui teren cu ajutorul metrului se știe perfect ceea ce se măsoară: lungimea și lățimea. Nu-i totuși același lucru cînd este vorba de IQ. Acesta din urmă reprezintă el însuși etalonul în vederea definirii inteligenței. Primele teste de inteligență au fost create la începutul secolului al XX-lea de către psihologul francez Alfred Binet (1857–1911). În vremea aceea, cei care erau responsabili de instrucția publică din Paris se confruntau cu problema integrării elevilor cu deficit intelectual în instituțiile școlare. De la Jules Ferry încoace, învățămîntul primar devenise obligatoriu pentru toți copiii. Însă, unii dintre ei nu puteau urma un învățămînt normal din cauza handicapului lor intelectual. În scopul de a fi depistați din vreme acești copii, psihologul A. Binet a fost însărcinat să pună la dispoziție o probă specifică. Astfel, el a elaborat în 1905 primul test al „nivelului mental"[123]. Cîțiva ani mai tîrziu, în 1912, psihologul german William Stern (1871–1938) a stabilit coeficientul intelectual, IQ, definit drept raportul existent între vîrsta mentală și vîrsta reală a individului.

Cum se calculează QI

$$IQ = \frac{\text{vîrsta mentală}}{\text{vîrsta reală}} \times 100$$

Noțiunea de vîrstă mentală este definită printr-un test în care, în mod convențional, media copiilor de o vîrstă dată obține nota 100.

Astfel, dacă un copil de 10 ani răspunde la un test cum o face media copiilor de 9 ani, acest copil are o vîrstă mentală de 9 ani. Are, prin urmare, un Q de (9/10) × 100 = 90.

IQ al lui Welscher – WAIS (sau *Welscher Adult Intelligence Scale*) și WISC – nu face apel la noțiunea de vîrstă mentală. IQ este stabilit în raport cu o populație de referință, fără a lua în considerație vîrsta.

• Abordarea dezvoltării stadiale

Există o altă abordare a inteligenței: cea a psihologilor care au fost promotorii dezvoltării stadiale. Jean Piaget (1896–1980), Henri Wallon

[123] O variantă a acestui test a fost concepută de Théophile Simon, un coleg al lui Alfred Binet. Astfel că, adesea, se vorbește de testul „Binet-Simon".

(1879–1962), Lev S. Vygotsky sunt principalii reprezentanți. Din punctul lor de vedere nu se pune problema măsurării inteligenței, ci de a se delimita etapele dezvoltării. Pentru J. Piaget, inteligența este o construcție permanentă, născută din interacțiunea existentă între maturizarea internă și experiențele asupra mediului înconjurător. Această abordare „constructivistă" și „genetică" (în sensul de geneză) se opune susținătorilor inteligenței congenitale. Psihologul elvețian, autor al unei opere monumentale, a fost unul dintre pionierii observației empirice a activităților intelectuale ale copilului. Pentru J. Piaget, inteligența este o formă de adaptare la real. Aceasta se dezvoltă în etape (faimoasele „stadii"). Potrivit unui model inspirat din biologie, adaptarea reprezintă rezultatul a două procese conjugate: acomodarea, adică integrarea de către subiect a constrîngerilor realului și asimilarea, care constă în transformarea și interpretarea realului în funcție de limitele lui mentale.

Inteligența pruncului ar fi, pînă la vîrsta de un an și jumătate, de natură esențial senzorialo-motrice, capacitățile cognitive (capacități de cunoaștere a realului) fiind legate de acțiune. Această inteligență practică este ancorată în imediat și în concret. Odată cu apariția funcțiilor simbolice, între un an și jumătate și doi ani, copilul devine capabil, grație simbolurilor, să-și reprezinte obiectele, acțiunile sau persoanele în absența lor. Acesta reprezintă veritabilul debut al gîndirii interioare și al producției imaginare. Dobîndirea funcției simbolice se traduce printr-un salt înainte al imaginației. Copilul devine capabil să vorbească, să producă imagini mentale, să deseneze, să-și imagineze.

Din punctul de vedere al evoluției logice, copilul atinge stadiul operațiunilor concrete între șapte ani și unsprezece ani. El este capabil să raționeze asupra greutăților, volumelor, formelor. Odată cu stadiul operațiunilor formale, între unsprezece și cincisprezece ani, copilul este în stare să facă deducții abstracte.

J. Piaget a propus o viziune evoluționistă a inteligenței în care categoriile mentale, cum ar fi numerele, timpul continuu, volumele etc., se construiesc puțin cîte puțin pe parcursul dezvoltării copilului.

Deși concluziile sale sînt controversate – în privința cronologiei stadiilor, a întîietății acordate senzorialului-motor –, cadrul lui de referință rămîne esențial pentru psihologii care studiază domeniul inteligenței.

Pe cînd J. Piaget consideră inteligența copilului ca un proces de maturație individuală, psihologul rus L. S. Vygotsky a insistat asupra caracterului social al inteligenței.

Este inteligența ereditară?

Controversa asupra originilor inteligenței – ereditară sau dobîndită – are o istorie lungă, ritmată de bătălii epice. Ea debutează în Statele Unite în 1922, cînd Walter Lippman lansează prima polemică virulentă în *The New Republican* împotriva lui Lewis Terman[124], şi Robert Yerkes, doi promotori ai testelor de inteligență, care susțin că instrumentele lor măsoară o „competență mentală congenitală". Bătălia era abia la început. Cu toate că folosirea testelor se răspîndea în şcoli şi în armată încă din anii 30, oamenii de știință nu vor înceta timp de mai multe decenii să se contrazică asupra semnificației lui QI. Cîteva episoade celebre punctează această controversă.

O dispută reluată mereu

Astfel, în anii 40, psihologul englez Cyril Burt (1883–1971) a pretins că a demonstrat în mod convingător, prin metoda gemenilor, că inteligența este ereditară într-o proporție de peste 80%. „Metoda gemenilor" este fără îndoială metoda de comparație cea mai fiabilă, dar şi cea mai dificil de pus în aplicare. Ea constă în măsurarea inteligenței unor gemeni „autentici" (adică avînd exact acelaşi patrimoniu genetic), crescuți în medii diferite. Datele obținute de Burt au constituit sursele principale pentru susținătorii eredității, cum ar fi Hans J. Eysenck, psiholog britanic de origine germană, care a fost unul dintre promotorii ereditariştilor anilor '60–'70. Totuşi, s-a descoperit mai tîrziu că C. Burt, convins de teoria sa, trucase anumite date: trişase în legătură cu anumite cifre şi inventase anumite cazuri.

În aceeaşi perioadă, alți cercetători afirmau, bazîndu-se pe alte anchete sau pe alte argumente genetice, că ponderea inteligenței înnăscute este redusă sau greu de demonstrat.

The Bell Curve

Bătălia a reizbucnit în Statele Unite destul de recent, în 1994, cu publicarea lucrării *The Bell Curve*, scrisă de Charles Murray şi Richard Herrnstein. Cei doi autori afirmă, pe baza unei cantități impresionante de date în cifre, că inteligența negrilor este inferioară celei a albilor (15 puncte de IQ mai puțin); că această inteligență este ereditară; că poziția socială depinde, în principal, de inteligența individului (şi nu de avere sau de mediul lui de naştere); şi, în consecință, că discriminările sociale dintre negri şi albi reprezintă un fapt natural. Concluzia „politică": acordarea ajutoarelor sociale negrilor înseamnă bani irosiți din cauza faptului că situația lor socială este legată de o constituție genetică.

Această teză provocatoare a suscitat o vie reacție din partea unor numeroşi psihologi şi sociologi, biologi de renume, cum ar fi Howard Gardner, Robert Sternberg, Stephen Jay Gould etc.

Fără a intra în detalii, semnalăm doar că Richard Nisbett, unul dintre criticii lui C. Murray şi R. Herrnstein, a arătat că cei doi autori preferaseră

[124] Lewis Terman a pus la punct în 1921 testul *Standford-Binet*, care pentru o lungă perioadă de timp a fost de referință în Statele Unite.

în mod sistematic, în alegerea surselor lor, anchetele care confirmau cu precădere teza lor[125].

Pentru a încerca să clarifice această chestiune atît de dificilă, APA (American Psychologists Association) a redactat, în 1995, un raport care se vrea obiectiv şi echilibrat, arătînd că afirmațiile lui C. Murray şi R. Herrnstein erau departe de a fi coroborate şi că mai este încă mult de făcut pentru a afirma nişte certitudini privind legătura dintre inteligență şi ereditate.

Ceea ce este posibil să se afirme în momentul de față

Ce anume este obiectiv posibil să se afirme în prezent asupra părții ce revine congenitalului şi ereditarului în determinarea inteligenței?

Sinteza sutelor de cercetări efectuate asupra aportului eredității (sau mai curînd a ereditabilității) în transmiterea IQ furnizează rezultate foarte contrastante şi nuanțate[126]: majoritatea studiilor estimează că partea ce revine eredității în determinarea inteligenței se plasează între 47 şi 58%[127]. Ereditatea are deci o influență incontestabilă. Dar mediul social îşi spune şi el cuvîntul. De fapt, cele două componente sînt prezente: rămîne doar discutabilă importanța lor relativă. Deci, ne aflăm departe de tezele care susțin că „totul este înnăscut" sau că „totul este dobîndit";

– există o serioasă corelație între nivelul IQ şi mediul social. Faptul nu este contestat de nimeni, dar, evident, poate fi interpretat în mod diferit în funcție de anumite teze: ca un efect al eredității sau ca un efect al condiționării mediului…;

– există, de asemenea, diferențe de IQ de la țară la țară. Şi anume, tinerii asiatici au un IQ superior celui al tinerilor americani…;

– s-a constatat de altminteri că IQ al anumitor populații evoluează de-a lungul timpului. O sinteză a cercetărilor întreprinse la patruzeci de națiuni a permis constatarea că în decurs de treizeci de ani IQ al acestor populații a crescut de la 5 la 25 de puncte în funcție de țară. Ceea ce dovedeşte că IQ nu este inamovibil;

– există, în sfîrşit, dezbateri metodologice foarte sofisticate legate de tehnicile de măsurare utilizate, de posibilitățile de discriminare a părții ce revine eredității şi, respectiv, mediului înconjurător, încît adesea este dificil să se ştie cu exactitate ceea ce se măsoară. De fapt, nu există nici un mijloc de a localiza cu exactitate ce parte anume se datorează proprietăților înnăscute şi care este contribuția factorilor dobîndiți, aşa cum deosebim proporția diferitelor corpuri simple dintr-un compus chimic;

– nu vine nimic în sprijinul afirmației că inteligența măsurată de IQ nu ar putea fi ameliorată la individ printr-un antrenament regulat al activităților

[125] Steven Faser (dir.), *The Bell Curve Wars: Race, Intelligence and the Future of America*, Basic Books, 1995.

[126] Jacques Lecomte, *Inteligență, gene, mediu înconjurător*, Sciences Humaines, nr. 54, oct. 1995.

[127] Numai o anchetă efectuată în 1990, întreprinsă de universitatea din Minnesota a ajuns la concluzia unei corelări mai masive, de ordinul a 70%.

intelectuale abstracte. Aceasta este teza lui Reuven Feuerstein, părintele unei metode de remediere cognitivă (sau de ameliorare intelectuală) denumită PEI (Program instrumental de îmbogățire).

• Există mai multe forme de inteligență?

La începutul secolului al XX-lea, psihologul englez Charles Spearman (1863–1945) a încercat să distingă diferitele aptitudini intelectuale grupate de obicei sub termenul de inteligență[128]. A reușit astfel să discearnă mai multe capacități specifice – cele de a stăpîni bine limbajul sau de a rezolva probleme de logică, ori de reprezentare în spațiu. Ch. Spearman definea sub denumirea de factor S aceste forme de inteligență specifică. Totuși, în accepția lui exista un factor de inteligență generală, numit factor G, care regrupa toate aptitudinile particulare.

Mai tîrziu, unii cercetători s-au întrebat dacă nu există diferențe individuale în funcție de capacitățile intelectuale. Astfel, Louis L. Thurstone, în 1938[129], a utilizat analiza factorială pentru a deosebi în sînul inteligenței generale mai multe aptitudini: numerică, verbală, spațială, memorie, rațiune, viteză de percepție etc. Anchetele realizate au demonstrat mai tîrziu, de exemplu, că fetele posedă, în medie, aptitudini mai bune în domeniul verbal, pe cînd băieții sînt mai performanți în domeniul spațial[130].

Descompunerea inteligenței în funcții elementare a preocupat o bună parte dintre specialiști, cum ar fi Raymond Cattel sau Arthur Jensen în anii '60 și '70. J. P. Guilford[131] a construit chiar un model în care figurau o sută douăzeci de factori specifici! O astfel de demultiplicare a subfactorilor îi făcea greu de manipulat. Astăzi, cercetătorii preferă să evidențieze cîteva mari componente a ceea ce numim inteligență. Pe această descendență se înscriu modelele contemporane ale lui Robert J. Sternberg și Howard Gardner.

• Teoria triarhică a lui Robert J. Sternberg

R.J. Sternberg, profesor de psihologie la universitatea din Yale, a elaborat o „teorie triarhică a inteligenței" destinată să pună în lumină diferitele aptitudini în rezolvarea problemelor[132]. Potrivit lui R.J. Sternberg,

---

[128] Charles Spearman, *General intelligence objectively determined and measured*, American Journal of Psychology, 1904, nr. 15.

[129] Louis L. Thurstone, *Primary mental abilities*, Psychometric Monographs nr. 1, 1938; The Differential Growth of Mental Abilities, 1955.

[130] *Funcționarea cognitivă și comparații intersexe*, I. Lautrey (dir.), Universal și differențial în psihologie, Puf, 1995.

[131] *Three faces of intellect*, American Psychologist, nr. 14, 1959; The Nature of Human Intelligence, 1967.

[132] Beyond IQ: *A Triarchic Theory of Human Intelligence*, Cambridge University Press, 1985; a se vedea, de asemenea, *Inteligența dincolo de QI*, discuții publicate în Sciences Humaines, nr. 55, nov. 1995.

IQ nu ia în considerație decît o formă de inteligență, inteligența analitică, abstractă și deductivă. Alături de ea mai există alte două forme de inteligență: inteligența creativă și o inteligență practică și socială.

Se pot obține rezultate bune în cadrul testelor de inteligență, se poate reuși perfect la școală, dar individul să fie puțin inventiv. Or, rezolvarea unei întregi serii de probleme școlare sau profesionale are nevoie nu numai de o bună capacitate de raționare, dar și de inventivitate, de imaginație. Inteligența practică și socială se înrudește cu ceea ce numim în mod curent „a fi descurcăreț", adică a dispune de capacitatea traducerii scopurilor în termeni de acțiune.

• Howard Gardner și inteligențele multiple

Cu teoria inteligențelor multiple, H. Gardner se opune și el ideii unicității inteligenței: cea a gîndirii abstracte, conceptuale și deductive, valorizată de sistemul școlar. H. Gardner[135] deosebește nu mai puțin de șapte forme de inteligență: lingvistică, logico-matematică, spațială, muzicală, corporală-chinestezică, intrapersonală (facultatea de a se cunoaște pe sine) și interpersonală (capacitatea intuitivă de a-i înțelege pe alții). Fiecare dintre aceste forme de inteligență este valorizată de un mediu, de o epocă dată. Actualmente, societatea noastră valorizează în mod deosebit forma de inteligență logico-matematică.

• Rezolvarea problemelor și inteligența artificială

Abordarea cognitivă a activităților intelectuale se depărtează de chestiunile tradiționale asupra inteligenței, a măsurării ei, a diferitelor ei forme sau origini înnăscute sau dobîndite. Abordarea cognitivă este preocupată în special să înțeleagă cum procedează subiectul (presupus inteligent) pentru a rezolva o problemă. Pentru aceasta, ea se referă la modelul calculatorului. În această optică, studiul inteligenței umane trece prin cea a inteligenței artificiale (IA)[136].

---

[135] Recent, H. Gardner a crezut că poate decela un nou tip de inteligență: „inteligența naturalistă" care se referă la capacitatea de observație și de discriminare a obiectelor mediului ambiant (plante, animale etc.). A se vedea H. Gardner, *Inteligențele multiple*, Retz, 1996.

[136] A se vedea capitolul *Științe cognitive*.

VIAȚA AFECTIVĂ

Viața afectivă reprezintă ceea ce contează poate cel mai mult pentru noi și ceea ce înțelegem cel mai puțin.

Ce este „viața afectivă"? Un ansamblu imprecis, o nebuloasă alcătuită din emoții, pasiuni, sentimente, trăsături de caracter. Viața afectivă înseamnă dragoste, dorință, bucurie, simpatie, furie, plictiseală, tandrețe, voință, neliniște... într-un cuvînt, aportul nostru vital adus lumii. Psihologia discerne în cadrul acestui maelström afectiv mai multe subdomenii: cel al motivațiilor (nevoi, pulsiuni, dorințe, voință), cel al personalității sau modurilor de comportament (optimist, introvertit) și cel al emoțiilor (bucurie, frică, ură etc.).

Motivațiile, resorturi ale comportamentului

Nimic mai simplu și nimic mai misterios în același timp ca pătrunderea motivelor care îi împing pe oameni să treacă la acțiune. De exemplu, ce anume îi determină pe toți acești joggers, duminica dimineața, să năpădească aleile pădurii Vincennes sau din Central Park?

Plăcerea? Dar de ce natură este această plăcere? Să alergi multă vreme presupune să învingi oboseala, sufocarea și adesea durerea. Pentru ce această suferință impusă? Ca să pierzi din greutate? Ca să dovedești că ești în stare să realizezi o performanță ca alergător pentru un maraton? Pentru plăcerea de a te întîlni cu prietenii? Pentru a-ți elimina stresul? În realitate, aceste motive se împletesc la majoritatea alergătorilor de duminică. Înainte pentru a-i cunoaște resorturile profunde. Psihologia propune o vastă paletă de teorii ale motivațiilor, ale nevoilor psihologice în căutarea reconcilierii de sine, a angoasei existențiale manifestate în nevoia de a scrie... Fiecare dintre aceste perspective dezvăluie în felul ei o fațetă a naturii umane.

• „Nevoile primare", și totuși nu chiar atît de primare

Așa cum a spus Thomas Love Peacock, gentilom englez, în 1817: „Există două motive serioase care te îndeamnă să bei: unul ce să-ți potolești setea, altul ce să o previi."[137]

[137] „There are two reasons for drinking: one is, when you are thirsty, to cure it; the other, when you are not thirsty, to prevent it."

Sub titlul de nevoi primare, necesare supraviețuirii individului, se pot număra cîteva pulsiuni, cum ar fi foamea, setea, apărarea împotriva frigului, împotriva oboselii, împotriva durerii, instinctul de supraviețuire... Bazele biologice ale acestor comportamente au făcut obiectul unor numeroase investigații[138]. Nevoile elementare, cum ar fi foamea, setea, se pretează destul de bine unei descrieri printr-un model de reglare simplă: mi-e foame sau mi-e sete cînd organismul meu duce lipsă de proteine, de glucide sau de apă. Dorința de a mînca pe care o resimt este expresia subiectivă a unui dezechilibru organic. Plăcerea încercată mîncînd sau bînd se explică printr-o reducere a tensiunii. Acest model de pulsiuni, numit „homeostatic", se datorează psihologului american Walter B. Cannon (1871–1945). În cartea sa *Înțelepciunea corpului*, publicată în 1932, explică o mulțime de comportamente umane prin astfel de mecanisme de autoreglare. Cu noțiunea de homeostazie și de reglare internă, W.B. Cannon anticipează toate lucrările sistemice și cibernetice dezvoltate ulterior de către Norbert Weiner (1894–1964).

Abordarea lui W.B. Cannon în termeni de sistem de reglare se aplică destul de bine nevoilor primare: foame, sete, luptă împotriva frigului. Dar acest model de reglare se poate extinde la toate conduitele umane? Dacă alimentația nu răspunde decît unei nevoi de echilibru nutritiv, cum se explică obezitatea, care se caracterizează anume printr-o supraabsorbție de hrană? Cum să explicăm că sîntem gata, în unele împrejurări (în cazul unor mese festive, de exemplu) să depășim cu mult ceea ce ne reclamă organismul?

Modelul homeostatic corespunde incontestabil unei multitudini de procese psihologice, dar el se dovedește insuficient pentru explicarea multor alte conduite. Efectiv, dacă nu sîntem decît un imens dispozitiv hidraulic în căutarea singurului său echilibru fiziologic, atunci scopul principal al existenței noastre ar consta în căutarea odihnei și liniștirii simțurilor. Unele experiențe au demonstrat că nu este cazul (a se vedea textul încadrat următor).

• „Centrul plăcerii"

Alte experiențe tind să demonstreze că animalele și oamenii nu reprezintă doar niște simple dispozitive sistemice în căutarea unei stări de echilibru intern. Este și ceea ce sugerează, de exemplu, experiența efectuată de J. Olds și B. Milner (1954), direcționată spre descoperirea în creier a unui „centru al plăcerii". Acești cercetători au implantat niște electrozi în creierul unui șobolan: mai exact într-o regiune denumită hipotalamus la-

[138] A se vedea Jean Didier Vincent, *Biologie passions* (Odile Jacob, 1986.

E imposibil să nu faci nimic

Filozofii Antichității numeau „ataraxie" starea în care subiectul se află atunci cînd nevoile lui au fost pe deplin satisfăcute, iar el nu mai resimte nimic. Se cufundă în acest caz într-o pace dulce şi nu mai caută nimic altceva decît să-şi păstreze starea respectivă. Acesta este, după ei, idealul omului.

Pentru a testa ipoteza ataraxiei, cercetătorii americani au realizat o ingenioasă experiență în 1954[139]. Li se cerea unor subiecți să rămînă fără a face nimic cît mai mult timp posibil... Aceste persoane erau plasate într-o stare de totală privațiune senzorială şi de stimulare exterioară: subiecții, izolați într-o încăpere silențioasă, purtau ochelari care le astupau vederea şi îi lipseau deci de orice stimul vizual; de asemenea, purtau manşoane pe brațe pentru evitarea oricărui contact corporal. La cererea lor, puteau să primească mîncare şi băutură, să meargă la toaletă, dar fără să vadă sau să vorbească cu cineva. Pentru a rămîne în această stare de inactivitate, erau remunerați cu un salariu ridicat pentru vremea respectivă: douăzeci de dolari pe zi.

Însă, nici un subiect supus acestui regim nu a putut rezista mai mult de două sau trei zile. După vreo douăsprezece ore, apăreau chiar tulburări: scăderea capacității motrice şi intelectuale, tulburări emoționale şi chiar halucinații.

Concluzia experienței pare deci să fie următoarea: privarea de stimuli exteriori, de contacte fizice, de activitate, de relații umane, reprezintă o sursă de neplăceri. Ființa umană nu caută doar să-şi satisfacă trebuințele primare, ca apoi să rămînă liniştită. Ea are nevoie să simtă şi să acționeze pentru a exista.

teral[140]. Acești electrozi erau conectați la un levier pe care şobolanul putea să apese. De fiecare dată cînd manipula acest levier animalul primea un mic stimul pe creier. Or, şobolanul simțea în acel moment o plăcere manifestă. De îndată ce a făcut legătura între manipularea levierului şi stimulare, şobolanul a început să repete experiența frenetic, autostimulîndu-se pînă la o sută de ori pe minut. Totul se petrecea de parcă electrodul ar fi atins un „centru al plăcerii".

Stimularea nestăpînită a acestui „centru al plăcerii" ar fi putut să indice că animalul nu se mulțumeşte doar să caute o stare de nonfrustrare, dar că el urmăreşte un scop deosebit: este animat de un „principiu al plăcerii" independent de o nevoie oarecare.

[139] Experiență realizată de W.H. Bexton, W. Heron şi T.H. Scott. A se vedea *The pathology of boredome*, Scientific American, nr. 1, 1957.
[140] *Pleasure centers in the brain*, Scientific American, oct. 1956.

• Dorința de a cunoaşte sau *libido sciendi*

Nişte maimuțe, închise într-o cuşcă învață să deschidă o mică fereastră de unde pot observa timp de treizeci de secunde ceea ce se petrece în laborator. S-a constatat că, spontan, ele încearcă să deschidă fereastra. Pe scurt, sînt curioase, adică par să manifeste o nevoie de a se informa, de a privi, de a explora mediul înconjurător. Iată că şi animalul s-ar putea să fie animat de o pasiune pe care filosofii de pînă acum o credeau rezervată doar oamenilor: *libido sciendi* sau „dorința de a cunoaşte".

• Sexualitatea şi legea seducătoare a dorinței...

O altă mare teorie a pulsiunilor umane este cea propusă de Sigmund Freud. Este ştiut că, pentru părintele psihanalizei, majoritatea marilor pasiuni umane – de la dragostea romantică la voința obținerii puterii – se poate rezuma, în ultimă instanță, la expresii ale libidoului sau ale pulsiunii sexuale[141].

Ce să credem despre o astfel de teorie? Freud are meritul incontestabil de a fi îndrăznit să ridice vălul de pe o latură a naturii umane pe care majoritatea psihologilor de dinaintea lui îl ascunseseră pudic: sexualitatea şi dimensiunile ei imaginare, fantasmatice şi patologice... Dar nu este oare aceasta o viziune, într-o oarecare măsură, reducționistă? Dificultatea de a fi tranşant în această veche dezbatere ține de faptul că, pentru Freud, pulsiunile sînt inconştiente şi refulate; ele alcătuiesc fața ascunsă a psihismului. Din capul locului, argumentul lui este, în acelaşi timp, convingător şi de nedemonstrat.

Etologia a adus argumente care tind să arate că nu toate pasiunile reprezintă derivate ale sexualității. Există şi alte motivații specifice.

• Ataşamentul, o nevoie specifică

Cercetările efectuate de Harry Harlow la sfîrşitul anilor cincizeci asupra ataşamentului demonstrează că tendința de contact şi legăturile care unesc o mamă de copiii ei sau frații şi surorile reprezintă comportamente primare şi specifice care nu sînt derivate din sexualitate. Astfel, o maimuță mică macao crescută fără nici un contact social caută protecție şi consolare pe lîngă un obiect (cum ar fi o jucărie de pluş plasată în cuşca ei). Absența contactelor fizice produc nou-născutului grave tulburări de comportament. Ar exista, aşadar, o nevoie de ataşament, o nevoie de contact social, independent şi autonom.

Mai mult: ataşamentul precoce pare să inhibe orice pulsiune sexuală între mamă şi copiii ei, între frații şi surorile crescuți împreună. Anumiți cercetători văd în acest mecanism una dintre cauzele „inhibiției incestului", constatată la numeroase mamifere[142].

[141] A se vedea capitolul *Psihopatologie*.
[142] Boris Cyrulnik, *Sub semnul leului*, Hachette, 1989.

• Motivațiile sociale: realizarea de sine

La sfîrșitul anilor '30, psihologul american Henry A. Murray[143] a avut ideea de a crea un instrument obiectiv în vederea explorării motivațiilor umane. H.A. Murray a stabilit mai întîi o listă cu douăzeci de „nevoi" (needs) aflate la originea majorității conduitelor. În această listă, în afară de foame și sexualitate, se găsesc motivații cum ar fi nevoia de a plăcea, agresiunea, exhibiția, încercarea de dominare, autonomia etc. Această tipologie, deși abandonată în zilele noastre de psihologi, a avut totuși un dublu merit. Mai întîi, acela de a degaja studiul de motivațiile unei dominații strict psihologice. H. A. Murray deosebea, astfel, nevoile de tip organic (nevoia de a evita suferința, de a se proteja etc.) de nevoile „psihogenice" legate de mediul înconjurător social și uman (nevoi de afiliație, de exhibiție etc.). Deosebea, de asemenea, nevoile manifeste (overt) care se exprimă liber, de nevoile ascunse (covert) care sînt mai dificil de mărturisit și nu se exprimă decît în joc, în fantasme sau sub o formă derivată.

H. A. Murray a fost și inventatorul unui test ingenios, TAT (testul apercepției tematice), destinat să exploreze motivațiile profunde ale individului. Principiul TAT constă în a prezenta subiectului o imagine în care se văd două persoane într-o situație ce poate fi interpretată ambiguu: de exemplu, un bărbat cu o față încruntată se adresează unei femei bătrîne. Subiectul este invitat să imagineze sensul acestei scene. Interpretarea dată de subiect, *„este un tînăr care își regretă greșelile în fața mamei sale"*, *„este un proprietar care îi face reproșuri locatarei lui"*, *„este un prieten care anunță unei femei moartea fiului ei"*, *revelează personalitatea și motivațiile profunde ale subiectului*[144].

Printre diversele motivații umane, H. A. Murray a presupus că repererază o nevoie specifică, *„need for achievement"* (nevoie de împlinire, de realizare), care se traducea prin *„tendința de a face lucrurile cît mai repede și cît mai bine posibil"* (1953).

După H. A. Murray, alți psihologi americani, cum ar fi David C. Mc Clelland și J. W. Atkinson[145], aveau să consacre multe studii acestei misterioase nevoi. Potrivit lui D.C. Mc Clelland, aceasta corespunde voinței de a „reuși" cît mai bine posibil într-un domeniu de excelență, adică unei

---

[143] Henry A. Murray, *Exploration in Personality: A Clinical and Experimental Study of Fifty Men of College Age*, Oxford University Press, 1938 (traducere în franceză: *Explorarea personalității*, t I: Sistemul personalității; t. II: Tehnicile de investigare, Puf, 1953.

[144] Se numește „test proiectiv" acel tip de test în care un subiect este invitat să interpreteze o imagine sau să imagineze o situație. Se presupune că subiectul „proiectează" asupra scenei imaginate trăsături profunde ale personalității sale. Testul lui Rorschach este cel mai cunoscut dintre toate testele proiective.

[145] D.C.Mc Clelland și J.W. Atkinson, *The Achievement Motive*, Appleton Century-Crofts, 1953.

valorizări sociale, ca, de exemplu, materiile școlare, profesionale, sportive, sau în realizarea unei oarecare activități.

• Piramida nevoilor

Abraham H. Maslow (1908–1970) a lăsat moștenire psihologiei o idee simplă și comodă: cea a piramidei nevoilor[146]. Potrivit acestui model, nevoile omenești se împlinesc în mod ierarhic după o ordine a priorităților. La bază se află nevoile primordiale necesare supraviețuirii individului: să se hrănească, să evite durerea, să respire... Imediat după aceste nevoi vitale, apar nevoile mai puțin sumare, dar esențiale: acestea sînt nevoile de securitate, cum să se protejeze individul sau să se adăpostească. Vin apoi nevoile sociale (atașamentul, afiliația, dragostea). Abia după ce acestea din urmă au fost satisfăcute se caută satisfacerea nevoilor mai „nobile" și mai elevate: nevoia de stimă și setea de cunoștințe. În sfîrșit, în vîrful piramidei se află „realizarea de sine".

Ce credit se cuvine a acorda acestei imagini piramidale a nevoilor omenești? Ea prezintă avantajul de a demonstra diversitatea aspirațiilor umane. Piramida lui A. H. Maslow a cunoscut timpul ei de glorie în întreprinderi, în interiorul curentului relațiilor umane. Ea subliniază că salariatul nu se poate mulțumi doar cu salariul (condiție minimală pentru acceptarea unei munci). Trebuie, de asemenea, luată în calcul căutarea considerației, nevoia de contacte. Ea are în plus și o viziune intuitivă: pe scara constrîngerilor biologice, individul poate trăi fără prieteni, dar nu fără să se hrănească...

Dar o viziune prea îngustă a etajelor succesive se lovește și de alte evidențe. Cum se explică conduita numeroșilor pasageri de pe *Titanic* care au acceptat să moară pentru a salva alte vieți din naufragiu, plecînd de la modelul ierarhic al nevoilor, dacă nevoia supraviețuirii este primul și cel mai puternic mobil uman? Cum se explică atitudinea celor din rezistență care păstrau tăcerea sub tortură, dacă dorința de protecție ar fi trebuit să treacă întotdeauna înaintea nevoilor de apartenență sau de stimă față de sine?

• O filosofie a pasiunilor

Există și multe alte teorii ale motivațiilor: teoriile cognitive pun accentul pe subiect în calitatea lui de purtător de proiecte, capabil să creeze imagini complexe și să planifice viitorul. Visul unei frumoase povești de dragoste, dorința de a scrie o carte, de a pleca într-o călătorie sau de a construi o casă arătoasă, de a schimba lumea sau meseria etc. reprezintă tot atîtea motivații și proiecte care presupun construcții mentale elaborate, încărcate de dimensiuni simbolice, sociale și culturale. Caracterul propriu al

---

[146] Abraham H. Maslow, *Motivation and Personality*, Harper and Row, 1970.

motivațiilor omenești constă în faptul că aceasta nu se reduce la căutarea satisfacției psihologice imediate, ci se proiectează în viitor[147].

• Împletirea mobilelor umane

Omul este o ființă complexă hărțuită de diferite tendințe, de pulsiuni contradictorii.

Indiscutabil, avem nevoie, mai întîi, să supraviețuim și pentru asta trebuie să ne alimentăm, să muncim, să ne protejăm... Neîndoios, omul cade pradă pulsiunilor și instinctelor arhaice care guvernează unele dintre acțiunile sale. Dar la atît se reduce el? Filosoful Gilles Deleuze reproșa psihanalizei că definește ființa umană prin lipsurile ei. După el, omul este o *„mașină care dorește"*, creativă, imaginativă și mereu însetată de noi creații. Astfel, caracteristica ființei umane rezidă în caracterul simbolic al motivațiilor sale. Ea este purtătoare de ambiții, de iluzii, de aspirații (făurite adesea plecînd de la modele identificatoare). Motivațiile omenești alcătuiesc o țesătură complexă a „datoriei de a fi" (adică, un ansamblu de obligații morale care ni se impun), a dorinței de a se „prezenta"... Atîtea pulsiuni, atîtea dorințe, atîtea voințe împletite fac din om o ființă în același timp divizată și incertă din cauza propriilor ei dorințe.

Modelele psihologice actuale sînt încă departe de a putea explica pasiunea de colecționar, cele de aventurier sau de masochist... Speranța unei matematici simple a plăcerilor și necazurilor a devenit caducă. Nici un materialism sumar, nici un spiritualism eteric nu poate explica prin el însuși motivațiile umane. Sîntem încă destul de departe de a putea racorda modelele abstracte ale motivațiilor cu miile de proiecte care ne animă viața. Este o sarcină imensă care rămîne a fi îndeplinită de psihologii zilei de mîine.

Fața ascunsă a emoțiilor

După motivații, emoțiile reprezintă un alt aspect al vieții afective. Potrivit experienței curente, emoțiile, cum ar fi bucuria, furia sau surpriza, sînt reacții fizice și mentale legate de un eveniment, pozitiv sau negativ. Cînd echipa preferată dă gol, suporterii plesnesc de bucurie. Un automobilist nemulțumit care insultă pe un altul declanșează în victima sa o răbufnire de furie (sau de frică).

Paul Eckman, specialist american al emoțiilor și al expresiei lor faciale, a reperat șase mari emoții de bază, pe care le consideră universale, fiindcă ele există în toate societățile și capătă aceeași înfățișare: acestea sînt: frica, bucuria, furia, dezgustul, surpriza și tristețea.

[147] Edgar Thill, *Psihologia motivațiilor,* Sciences Humaines, în afara seriei nr. 19, dec. 1997, ian. 1998.

• *„Rîzi și vei fi fericit"*: ipoteza James-Lange

Prima teorie psihologică a emoțiilor a fost expusă de William James (1842–1910), părintele psihologiei americane, într-un articol publicat în 1884, în revista *Mind, Ce este o emoție?* În aceeași vreme, un medic și psiholog danez, Carl G. Lange (1834–1900), lucra asupra aceluiași subiect și ajunsese la concluzii similare. Iată de ce această teorie a emoțiilor este numită teoria „James-Lange".

W. James se plasează pe o poziție contrară ideii comune potrivit căreia starea fizică asociată emoției nu ar fi decît o consecință a unei stări mentale: tremur fiindcă mi-e frică, zîmbesc fiindcă sînt fericit... În accepția lui W. James și C. G. Lange, dimpotrivă, emoția se identifică mai întîi cu o stare fiziologică. Un eveniment dat (care mă agresează) produce în mine o reacție fizică și viscerală (tremur, tahicardie...) Aceste reacții viscerale mă informează apoi asupra naturii reacției mele: frică sau furie.

Astfel, din punctul de vedere al lui W. James și C. C. Lange, nu tristețea este cea care mă face să plîng: a plînge și a fi trist reprezintă unul și același lucru. W. James trage de aici și niște concluzii practice: străduiți-vă să zîmbiți și veți fi vesel. *„Dacă vrem să învingem tendințele emoționale nedorite, trebuie să adoptăm în mod asiduu și cu sînge rece gesturile și atitudinile care corespund dispozițiilor contrare celor ce preferăm să le cultivăm".*

Teoria James-Lange a fost explicația dominantă în psihologie timp de aproape treizeci de ani, pînă în momentul cînd psihologul Walter B. Cannon (1871–1945) vine în 1927[148] să o combată cu argumente puternice, precise și detailate. În accepția lui W.B. Cannon, animalele de laborator cărora li s-au secționat nervii, fiind private astfel de senzații corporale, cunosc totuși reacții emoționale (măsurate prin accelerarea ritmului cardiac); la fel, oamenii atinși de paralizii faciale și ale membrelor resimt totuși emoții. Mai mult, W. B. Cannon afirmă că experiențele demonstrează că emoția pare a preceda reacțiile corporale; că aceste reacții corporale nu sînt chiar atît de diferențiate ca stările mentale asociate (grimasa de durere și zîmbetul se aseamănă); în sfîrșit, că o reacție corporală nu antrenează în mod obligatoriu o stare emoțională (te poți forța să zîmbești fără a încerca o plăcere în același timp).

Opiniile lui W. James și C. G. Lange, precum și critica adusă de W. B. Cannon au orientat cercetările asupra legăturilor problematice dintre reacțiile corporale și stările mentale.

Există astăzi mai multe răspunsuri la aceste probleme. Unul dintre cele mai cunoscute este cel propus de Stanley Schachter la începutul anilor '60.

[148] Lui W. B. Cannon i se datorează conceptul „homeostaziei", sistem de reglare internă a unui organism.

• Cum se joacă oamenii de-a frica

Atunci cînd trăim o emoție, încercăm mai întîi o reacție fiziologică deosebită sau aceasta din urmă este rezultatul unei analize de context? Există situații particulare care permit să se tranșeze acest tip de chestiuni. De exemplu, cu ocazia unui bîlci, persoanele care urcă într-un scrînciob se dedau unui mic joc care constă în a-și face frică. Dar aceste persoane sînt în stare, de asemenea, să-și domine frica și să o transforme în distracție pentru că ele știu că situația lor este, în fond, lipsită de risc. Faptul demonstrează fără îndoială că emoția depinde în același timp de o reacție corporală (nu ne putem împiedica să nu încercăm o mare tensiune interioară) și de o evaluare cognitivă a situației: aceasta este teoria „efectului dublu". Această teorie vine ca o concluzie a experiențelor puse la punct în anii '60 de către Stanley Schachter, pe atunci psiholog la universitatea Columbia din New York. Împreună cu Jerome Singer, colaboratorul său, au cercetat, încercînd să determine, dacă reacția fiziologică sau interpretarea situației reprezintă elementul determinant în provocarea unei emoții. Ei au pus la punct următoarea experiență. Se administrează unui grup de persoane epinefrină, un drog care provoacă accelerarea ritmului cardiac și creșterea presiunii sanguine. Apoi, membrii acestui grup sînt puși să participe la niște activități menite să le provoace euforia (ei se joacă lansînd avioane de hîrtie) sau furia (experimentatorul pune în aplicare niște teste, dar irită persoanele prezente criticînd deschis aceste teste și pe autorii presupuși). O parte a grupului fusese prevenită de administrarea drogului și asupra efectelor lui în accelerarea ritmului cardiac. Rezultatul: persoanele prevenite au reacționat cu mult mai puțin (furie sau bucurie) decît cele care nu știau că ingurgitaseră acel drog. După S. Schachter și J. Singer, această experiență demonstrează că emoția depinde de o dublă evaluare: este legată, pe de o parte, de modul în care noi apreciem evenimentul și, pe de altă parte, de modul în care judecăm ceea ce se produce în corpul nostru.

La ce servesc emoțiile?

O altă abordare a emoțiilor nu se mai referă la legăturile dintre starea fizică și cea mentală, ci la funcțiile emoțiilor în conduitele umane.

Charles Darwin (1809–1882) a consacrat acestui subiect un studiu, *Expresia emoțiilor la om și la animale* (1872). Observațiile sale asupra animalelor l-au condus către presupunerea că emoțiile și traducerea lor fizică aveau o valoare adaptativă. Astfel, ridicarea sprîncenelor și ochii mari deschiși, care însoțesc surpriza, facilitează perceperea unui eventual pericol. Emoțiile sînt deci funcționale în termeni de conduită. Ele reprezintă produsul unei moșteniri a evoluției. În plus, ele joacă un rol important în comunicare. Un cîine, care își lasă în jos urechile în semn de furie, încearcă

să și le protejeze de colții dușmanului său. Această atitudine informează în aceeași măsură adversarul potențial că el este gata de atac, ceea ce poate avea o valoare de intimidare.

Ideea că emoțiile joacă o funcție importantă în reglarea comportamentelor a fost totuși multă vreme neglijată de psihologi. Tradiția filosofică occidentală a asimilat, vreme îndelungată, emoțiile cu o reacție primară, instinctivă și deci „irațională".

În linii mari, emoțiile sînt opuse, prin natura lor, rațiunii. Lucrări recente au tendința totuși de a reabilita într-o oarecare măsură utilitatea și pertinența emoțiilor în viața psihică.

• Există un IQ emoțional?

Neurologul Antonio Damasio[149] a observat că unele persoane, care suferiseră accidental o leziune pe creier, care atingea centrul emoțiilor, erau de fapt incapabile să ia decizii corecte, deși capacitatea lor intelectuală rămînea intactă. Aceste cazuri ar fi avut tendința să demonstreze că ansamblul emoțiilor, al valorilor pozitive sau negative acordate lucrurilor participă strict la procesul deciziei.

Sprijinindu-se pe lucrări recente, Daniel Goleman, profesor de psihologie la Harvard, a sugerat chiar existența unei veritabile „inteligențe emoționale". Ideea de plecare constă în faptul că anumite persoane, altminteri dotate cu serioase capacități intelectuale, se dovedesc incapabile să-și stăpînească propriile emoții. E cazul elevului inteligent care își ratează examenele, neputînd să-și controleze panica în cazul unei probe, deși știe să rezolve problemele puse. Acesta este și cazul șefului de întreprindere care nu este în stare să înfrunte problemele ivite altfel decît prin conflict și stres.

Anumiți indivizi suferă de un „iletrism emoțional" în măsura în care nu știu să recunoască emoțiile altuia și sînt inapți să înțeleagă și să-și controleze propriile emoții. D. Goleman vorbește, legat de acest subiect, de o „inteligență emoțională" pentru că, în accepția lui, controlul de sine și recunoașterea emoțiilor altcuiva revelează o veritabilă capacitate de adaptare. Dacă nu există, propriu zis, un IQ emoțional (adică un test standardizat), D. Goleman pretinde, avansînd acest termen, să facă o concurență predominanței acordate mereu unui IQ intelectual.

• Supărarea și mila

Un alt unghi de vedere în studiul emoțiilor constă în aflarea dimensiunilor lor sociale și a variațiilor lor culturale.

Dacă frica, tristețea, bucuria și furia reprezintă emoții universale, pot exista mari diferențe în intensitate, frecvență, valoare mai mult sau mai

---

[149] Antonio Damasio, *Erorile lui Descartes. Rațiunea emoțiilor*, Odile Jacob, 1995.

puțin mare acordată unei emoții în funcție de societatea respectivă. Supărarea, de exemplu, este o reacție de bază – universală – care survine cînd dispare o ființă dragă. Totuși, intensitatea supărării și manifestările ei sînt foarte variate în funcție de contextul cultural. De exemplu, s-a constatat că tahitienii încearcă să limiteze reacțiile de durere cînd dispare cineva drag, negînd aproape realitatea sentimentelor lor.

Emoțiile sînt, așadar, într-o anume accepție, construite de contextul cultural. Dar nu există obligatoriu contradicții ireductibile între cele două poziții: cea a universalității emoțiilor și cea a variabilității lor culturale. De vreo cincisprezece ani încoace, un întreg curent de cercetări în antropologie s-a preocupat să descrie variabilitatea emoțiilor în funcție de societăți. Aceste cercetări au luat mai multe direcții: variațiile istorice, variațiile culturale (sau geografice), variațiile în funcție de rolurile sociale[150].

Variația culturală a emoțiilor

În celebrul său studiu asupra *Civilizației moravurilor*[151], sociologul german Norbert Elias descrisese în ce mod, de la Renaștere încoace, Occidentul a cunoscut un proces de „civilizare" a conduitelor, constînd în reprimarea manifestării publice și colective a emoțiilor puternice. Odinioară, era admisă în mod curent manifestarea zgomotoasă a furiei sau a deznădejdii în public, dar regulile occidentale de conviețuire au căutat pe încetul să tempereze și să interiorizeze exprimarea sentimentelor. Orice manifestare de o prea mare emotivitate în societate trebuia să fie stăpînită, reținerea, controlul de sine fiind valorizate în cadrul unei „privațiuni a vieții pulsionale".

Un istoric al durerii...

O cercetare istorică de aceeași natură a fost întreprinsă de doi antropologi, Peter N. Stearns și Mark Knapp[152]. Ei au demonstrat în ce mod sentimentul suferinței, al durerii s-a transformat în societățile occidentale, anume în decursul ultimului secol, ca răspuns la transformările apărute în sînul familiei.

Durerea cauzată prin pierderea unui copil a cunoscut o primă evoluție notabilă la începutul secolului al XIX-lea. Din simplu eveniment trist, dar nu tragic, pierderea unui copil s-a transformat într-o dramă profundă, provocînd reacții de disperare și de durere extreme.

Patru factori au contribuit la această transformare:

– pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, foarte puternica mortalitate infantilă contribuia la limitarea atașamentului față de un nou-născut. Moartea unui prunc era suportată ca un fenomen natural și implacabil. La începutul secolului al XIX-lea, scade mortalitatea infantilă: o legătură mai trainică avea să se creeze față de copilul ale cărui șanse de supraviețuire crescuseră;

– în modul de exprimare a durerii au jucat, de asemenea, un rol calvinismul și catolicismul, care nu încurajau manifestarea durerii în cazul dispariției unei ființe dragi: moartea era întotdeauna rezultatul unei voințe divine, împotriva căreia nu se cuvenea să te revolți. Pe de altă parte, credința în Paradis presupunea o regăsire ulterioară. Dar, pe încetul, aceste credințe vor merge în declin în beneficiul unei atitudini mai puțin dogmatice. Bărbații și femeile devin mai sensibili față de teama morții și a dispariției;

– o altă evoluție a contribuit și ea la exacerbarea emoțiilor: în sînul familiei, legăturile afective, pînă în secolul al XIX-lea, rareori erau puse pe prim plan. Căsătoriile de interes sau de conveniență primează asupra dragostei. Aceste condiții încep să se schimbe la începutul secolului al XIX-lea, dragostea căpătînd un loc mai important în sînul familiei;

– în sfîrșit, se constată, studiind poemele și cîntecele epocii victoriene consacrate morții, un ton mai sentimental. Evocările melancoliei, ale tristeții, durerii, apar ca teme frecvente. Începe să se impună patosul romantic, exaltînd emoțiile puternice. Nu se mai caută ascunderea sentimentelor. În scrisorile și jurnalele intime, moartea unui copil este prezentată ca o durere infinită și nu ca o fatalitate.

Emoțiile și societatea

Din observarea varietății culturale a emoțiilor se pot trage cel puțin trei învățăminte:

– în primul rînd, emoția reprezintă reflectarea valorilor unei societăți: stăpînirea emoțiilor proprii e o mărturie a importanței acordate unui eveniment. Etosul romantic care pune în valoare durerea reprezintă caracteristica unei epoci date;

– în al doilea rînd, emoția nu este niciodată total spontană. Ea se asociază cu roluri sociale bine determinate și joacă un rol activ în comunicarea noastră cu semenii. În *The Managed Heart* (*Stăpînirea afectelor,* 1983), sociologul englez A. Hochschild a demonstrat că femeile care lucrează în sectorul social – stewardesele de exemplu – erau îndemnate să-și manifeste cu ostentație expresiile de plăcere: zîmbetul, calmul, seninătatea, fiind în măsură să fie pe placul clienților. În acest caz, emoția se înscrie într-o strategie de manipulare a altcuiva. Exprimarea emoțiilor se înscrie parțial în tiparul rolurilor sociale;

– a treia lecție, emoția se asociază cu sociabilitatea și poate acționa în sensul unei veritabile cimentări a unui grup. În linii mai generale, sociologii clasici, cum ar fi Emile Durkheim sau Max Weber, remarcaseră în ce măsură emoțiile colective care se exprimă în cadrul ceremoniilor religioase contribuie la sudarea grupurilor umane. Termenul de „comuniune" exprimă bine ideea avansată de E. Durkheim în *Formele elementare ale vieții religioase* (1912). În religia primitivă, exprimarea colectivă a afectelor îi adună pe oameni într-o comunitate fuzională. S-ar putea face aceeași constatare în legătură cu marile ceremonii sportive sau politice.

---

150 A se vedea Jean-François Dortier, *Variații culturale, direcții în antropologie asupra emoțiilor,* Sciences Humaines, nr. 68, ian. 1997.

151 *Procesul de civilizare,* t.I: *Civilizarea moravurilor,* prima ediție, 1939.

152 „*Historical perspectives on Grief*", în Rom Harre (dir.) și Gerrod Parrot (dir.), *The Emotions, Social, Cultural and Biological Dimensions,* Sage Publications, 1996.

• Numeroasele tratate despre personalitate

Colerică, anxioasă, voluntară, timidă, paranoică, optimistă, solitară, depresivă, melancolică... vocabularul curent dispune de un repertoriu foarte bogat pentru definirea trăsăturilor de caracter. Gordon W. Allport (1897–1967), unul dintre pionierii studiilor asupra personalității, a recenzat peste optsprezece mii de cuvinte în limba engleză care se referă mai mult sau mai puțin la trăsăturile de caracter. Problema în definirea profilului psihologic al unei persoane nu rezidă, aşadar, în lipsa nuanțelor (există chiar puțin prea multe), ci în capacitatea de a utiliza şi de a clasa acești termeni în mod riguros.

În ceea ce priveşte teoriile ştiințifice, ne aflăm în fața unei probleme similare: cea a proliferării tipologiilor. Manualele se referă la nu mai puțin de douăzeci de tipologii şi de teorii diferite: cele ale lui Carl Jung, Sigmund Freud, Raymond B. Cattell, Hans J. Eysenck, George Kelly, William Sheldon... Cum să te descurci într-un asemenea labirint?

De fapt, există o rațiune serioasă a acestei proliferări de modele. E firesc să nu fie cu putință descrierea profilelor personalității, plecînd doar de la o singură grilă de lectură. O analogie va veni în sprijinul acestei afirmații: dacă vrem să clasăm oamenii după apartenența lor fizică, se pot lua drept criterii: talia, greutatea, culoarea ochilor, cea a părului, lungimea acestuia, forma feței etc. Ne dăm bine seama că există prea multe criterii în vederea stabilirii unui clasament unic. Dacă am vrea să stabilim o grilă multicriterială (talie + greutate + culoarea părului + culoarea ochilor + forma feței etc.), clasificarea ar deveni atunci prea complexă şi dificil de mînuit[153]. Trebuie deci să admitem că o tipologie universală a personalităților este imposibil de stabilit. Fiecare tipologie face trimitere, de fapt, la o problematică particulară. În această optică trebuie înțeleasă diversitatea modelelor elaborate rînd pe rînd de către psihologi. Ne vom mulțumi să prezentăm aici cîteva dintre cele mai cunoscute.

Americanul William Sheldon (1899–1977) a stabilit trei mari tipuri de personalități după caracteristicile morfologice ale individului. Astfel, tipul „endomorf", adică gras şi puțin musculos, ar fi mai curînd o persoană de natură sociabilă şi cu o bună dispoziție; „ectomorf", cu o osatură fragilă şi aspect slab, ar corespunde unei personalități închise, cerebrale, introvertite; tipul „mezomorf", musculos şi atletic, ar poseda o personalitate aventuroasă şi cuceritoare etc. Această idee, potrivit căreia ar exista o corespondență între fizicul şi personalitatea oamenilor, nu a fost, de fapt, dovedită niciodată... dar nici respinsă în totalitate.

[153] Regăsim acelaşi tip de probleme în cazul analizei stratificării sociale.

Raymond B. Cattell (născut în 1905) şi Hans J. Eysenck (născut în 1916) au construit mai tîrziu tipologii destul de sofisticate, fondate pe tehnica analizei factoriale. R. B. Cattell, de exemplu, deosebeşte şaisprezece axe ale personalității (inteligență, sensibilitate, imaginație, autonomie etc.). O persoană poate fi situată pe o scală de la unu la zece pe fiecare dintre aceste axe. H. J. Eysenck a construit o scală pe acelaşi principiu. Grila lui se vrea ierarhică: ea pune în evidență trăsături fundamentale, cum ar fi dimensiunea „nevrotism/extraversiune", şi numeroase caracteristici intermediare. Aceste tipologii au avantajul, în ciuda complexității lor, de a se declina sub forma testelor empirice. Ele permit stabilirea unor nuanțe bogate în profilurile caracterului. Totuşi, demersul prezintă şi dificultatea stabilirii unui gen de barem al conduitelor, din cauza faptului că multe dimensiuni se întrepătrund.

• Două raporturi față de lume: cel introvertit şi cel extravertit

Psihanalistul disident Carl Jung, părintele teoriei inconştientului colectiv, a încercat şi el o investigație a tipurilor de personalitate. În lucrarea sa *Profile psihologice* (1921), el descrie două atitudini fundamentale, două „raporturi față de lume" opuse: introversiunea şi extraversiunea. Extravertitul se îndreaptă către lume, către aproapele lui, către obiectele exterioare. Este sociabil şi sensibil față de mediul lui înconjurător. Introvertitul se repliază asupra lui însuşi, asupra reveriilor lui, asupra lumii lui interioare. În gîndirea lui C. Jung, această tipologie nu pretinde închiderea indivizilor în aceste două modele. Tipurile de personalitate se definesc, de asemenea, în raport cu patru dimensiuni: gîndirea, intuiția, senzația, sentimentele. Axa introversiune/extraversiune serveşte la definirea polilor de referință care permit stabilirea unor orientări globale de viață.

Inspirîndu-se din profilele psihologice ale lui C. Jung, Katharine Briggs şi fiica ei Isabel Briggs Myers au construit un test de personalitate MBTI (*Myers-Briggs Typology Indicator*), care este unul dintre testele cele mai utilizate în lume[154].

Faptul că există o astfel de proliferare a grilelor de analiză se explică prin aceea că fiecare este construită plecînd de la criterii diferite; este deci imposibil să fie încrucişate şi comparate. Dar, potrivit afirmației de mai sus, această diversitate rezidă în ordinea lucrurilor. A învăța să delimităm profilurile personalității presupune, aşadar, a învăța să descifrăm mai multe tipologii diferite.

Dacă admitem că descrierea personalităților va fi întotdeauna legată de criteriile reținute, atunci de ce să nu ne construim grila personală, în funcție de propria noastră sensibilitate şi de centrele noastre de interes?

[154] A se vedea Pierre Cauvin şi Geneviève Cailloux, *Tipurile de personalitate, înțelese şi aplicate cu MBTI*, ESF, 1994.

Acesta este demersul pe care îl propune teoria conceptelor personale a lui George Kelly, de exemplu.

O privire asupra aproapelui: „un concept personal"

Psihologul american George Kelly (1905–1966) este un precursor al cognitivismului şi al terapiei cognitive. Viziunea lui constructivă asupra personalităţii, expusă în 1955, în *The Psychology of Personal Constructs*, are la bază următoarele principii.

Teoria lui George Kelly:

– individul se comportă ca un om de ştiinţă faţă de mediul lui ambiant. El emite ipoteze pe care le supune încercărilor realităţii. El nu cunoaşte realitatea ca atare, ci în funcţie de potrivirea ei într-o măsură mai mică sau mai mare cu ipotezele lui;

– aceste ipoteze alcătuiesc modul în care ne reprezentăm lumea. Ele reprezintă elaborări sau „concepte" personale. De exemplu, faptul de a considera o anume persoană ca fiind „autoritară", „afectuoasă" sau „periculoasă" face trimitere la o ipoteză fondată mai mult sau mai puţin pe o experienţă personală;

– conceptele personale sînt organizate, ierarhice, dihotomice şi polarizate. Ele sînt construite în jurul unor cupluri de opoziţii. Astfel o persoană este considerată ca inteligentă sau stupidă, binevoitoare sau rea, veselă sau tristă, activă sau pasivă etc. Conceptele nu sînt total încremenite: ele se dovedesc a fi generalizabile, fragmentabile, modificabile în funcţie de experienţă;

– noţiunea de rol. Fiecare persoană adoptă un rol în raport cu persoanele din anturajul său. Un rol corespunde unei prezentări de sine şi unui tip de conduită care îi este asociat. De exemplu, eu sînt hazliu, dominator, conciliant etc. Acest rol este determinat, în accepţia lui Kelly, în funcţie de o anume imagine despre sine, de o imagine a aproapelui şi de o imagine pe care aproapele ne-o transmite despre noi înşine. Rolurile nu sînt produsul unei naturi profund înscrise în sine (G. Kelly nu crede în inconştient), ci se făuresc într-o interacţiune cu aproapele. Ele sînt deci „concepte personale", în acelaşi timp schimbătoare (potrivit contextelor, potrivit persoanelor care ne înconjoară etc.); ele sînt deci eventual modificabile.

Cum devii conştient de reprezentările proprii?

Analiza conceptelor personale (ansamblul modalităţilor de care dispune individul pentru a examina comportamentele aproapelui) se poate efectua plecînd de la două metode. Prima este „portretul literar": unui subiect i se cere să se descrie (la persoana a treia). A doua metodă propusă de G. Kelly reprezintă un test, „repertoriul construcţiei de roluri" (sau Rep Grid). El se prezintă sub forma unei grile în cadrul căreia i se cere subiectului să atribuie persoanelor din anturajul său (tată, mamă, fraţi, surori, prieteni) trăsături de personalitate (afectuos, inteligent, activ etc.). Aceste trăsături reprezintă deci „concepte personale" ale subiectului şi nu caracteristici obiective ale persoanelor descrise. Lista acestor trăsături de caracter nu este limitativă; ea depinde de aspectele personalităţii noastre (sau de cele ale altor persoane) care ne privesc şi faţă de care sîntem sensibili.

O tehnică terapeutică

G. Kelly explică tulburările de personalitate ca fiind nişte distorsiuni în percepţia noastră despre lume. „Conceptele personale" pot fi modificate, dacă, mai întîi, am devenit conştienţi de existenţa lor. Ceea ce subiectul crede a fi realitate nu este decît o reprezentare provizorie a lumii, a celorlalţi, a lui însuşi. Apoi, prin experienţe de modificare a conduitelor, subiectul ajunge să le aprecieze efectele asupra celorlalţi.

DIVERSE ABORDĂRI ÎN PSIHOLOGIE

Există mai multe abordări ale manifestărilor psihice, care pot fi analizate sub unghiul conduitelor exterioare, al dimensiunilor inconştiente, al proceselor biologice sau al stărilor mentale.

Abordarea biologică

Gîndirea, visarea, vorbirea, percepţia... orice activitate mentală se traduce prin reacţii psihologice particulare. Orice comportament, orice activitate mentală presupune un suport biologic. Să luăm un exemplu, cel al percepţiei vizuale. Pentru a deosebi culorile, dispunem de receptori vizuali deosebiţi: conurile, plasate în fundul ochiului. Conurile sînt nişte celule vizuale specializate, dotate cu pigmenţi fotosensibili şi bastonaşe menite să capteze luminozitatea. Anumite persoane suferă de o tulburare aparte, numită daltonism, care le face inapte să distingă culoarea roşie de cea verde. Această tulburare provine din absenţa pigmenţilor specifici de pe celulelor receptoare. S-a putut demonstra că absenţa acestor pigmenţi este legată de o deficienţă ereditară care se exprimă printr-o eroare de codaj de pe una dintre genele purtate de cromozomii sexuali. Din această cauză, daltonismul este o tulburare mai frecventă la bărbaţi decît la femei.

Un astfel de exemplu permite punerea în evidenţă a aportului ce revine studiului bazelor biologice ale psihismului, în cazul de faţă asupra studiului vederii. Abordarea biologică în psihologie s-a desfăşurat pe trei mari direcţii:

– psihofiziologia: în exemplul nostru este studiul vederii prin intermediul anatomiei ochiului, al transmiterii influxului nervos în nervul optic;

– neuroştiinţele analizează funcţionarea creierului. Ele urmăresc, de exemplu, să afle care sînt celulele nervoase (sau neuronii) şi centrii cerebrali însărcinaţi cu vederea. Obiectivul ultim al acestei cercetări va consta în încercarea de a asocia unei funcţii psihice date (aici văzul) o structură cerebrală specifică. Progresele recente ale tehnicilor imagisticii cerebrale (tomograf) au contribuit la avansarea considerabilă a studiului funcţionării creierului;

– studiul genetic al comportamentelor se ocupă de relaţiile dintre conduite şi bazele genetice. Dacă anumite trăsături anatomice (culoarea ochilor, a părului etc.) sînt determinate genetic, dacă anumite capacităţi mentale suferă aceeaşi determinare (cum tocmai am văzut în cazul daltonismului), în ce măsură alte conduite umane, personalitatea, inteligenţa,

pot fi legate de influenţele genetice? Acesta este obiectul studiului controversat al geneticii comportamentelor.

Abordarea comportamentală

Abordarea comportamentală constă mai exact în studierea conduitelor plecînd de la comportamentele observate de un cercetător exterior, fără a ţine seamă de „stările mentale" ale subiectului. Astfel, se pot observa conduitele unui şobolan într-un labirint, poate să i se testeze comportamentul în raport cu diverşi stimuli (prezentarea hranei, şocurile electrice, prezenţa altui şobolan etc.) pentru a i se observa reacţiile.

De fapt, în această abordare comportamentală (numită şi „comportamentalistă") trebuie făcută o deosebire dintre ceea ce evidenţiază doar metoda (psihologia experimentală) şi ceea ce evidenţiază o metodă a psihismului:

– din punctul de vedere al metodei, această abordare se preocupă de conduitele observate în mod obiectiv şi pune la punct dispozitivele experimentale destinate analizării relaţiilor dintre variabile;

– ca teorie a psihismului, ea a fost asociată cu un curent de gîndire: „behaviorismul".

Behaviorismul (sau comportamentalismul) este o teorie psihologică a conduitelor umane în care reflexul condiţionat deţine un rol central. Reflexul condiţionat înseamnă dobîndirea de conduite (limbaj, gîndire etc.) prin asocierea dintre un stimul (S) şi un răspuns (R).

Behaviorismul a avut o influenţă determinantă asupra psihologiei între anii '30 şi '60. John B. Watson reprezintă capul de rînd al şcolii behavioriste. Rusul I. Pavlov, americanii E.L. Thorndike, C.L. Hull şi B.F. Skinner au fost principalii săi reprezentanţi.

Abordarea cognitivă

Inventarea calculatorului în 1948, apoi naşterea inteligenţei artificiale pe la mijlocul anilor '50 au reînnoit profund studiul fenomenelor psihologice. Calculatorul este o maşină de „tratare a informaţiei", adică de transformare a datelor (*input*) care îi sînt încredinţate (sub forma cifrelor, imaginilor sau cuvintelor) şi de furnizare a răspunsurilor (*output*) în funcţie de un program (logic sau *software*) care reprezintă o suită de operaţiuni logice ce se succed în mare viteză. Acesta este procesul general al programului informatic.

Psihologia cognitivă constă în examinarea gîndirii umane după modelul calculatorului ca dispozitiv de „tratarea a informaţiei". Individul care gîndeşte recepţionează informaţii din mediul înconjurător, le „tratează", adică le

interpretează, apoi efectuează pe ele operațiuni și rezolvă probleme. Astfel, un psiholog cognitiv va căuta să înțeleagă strategiile mentale ale jucătorului de șah, schemele pe care el le aplică pentru deschideri, modul în care își elaborează alegerile (ocuparea căsuțelor centrale sau centrarea atacului spre stînga etc.), vizualizarea lui mentală a etapelor jocului, capacitatea lui de anticipare, estimarea mișcărilor posibile ale adversarului etc.[155]

Abordarea psihanalitică

Fondată de Sigmund Freud, abordarea psihanalitică constă în examinarea psihismului uman ca fiind un rezervor de dorințe și de pulsiuni (pulsiunea vieții, pulsiunea morții, pulsiunea sexuală). Potrivit lui Freud, instinctul sexual ocupă un loc central în viața psihică a subiectului. Această pulsiune se exprimă adesea sub o formă inconștientă, fiind blocată, reprimată în manifestarea ei de un mecanism de „refulare" psihologică. Astfel, complexul lui Oedip, care survine în copilărie, îl îndeamnă pe băiețel să-și dorească mama și să vrea să-și ucidă tatăl din gelozie. Dar această pulsiune este refulată în străfundul psihismului. Viața psihică este dominată de un conflict între instanțele personalității: „instanța impulsională" care reprezintă pulsiunile; „supraeul" care reprezintă opreliștile sociale, interdicțiile; „eul" care girează conflictele dintre principiul plăcerii și principiul realității. Pulsiunile inconștiente reușesc să se realizeze sub forme deturnate în vise sau în produsele imaginare. Cînd conflictele interioare sînt prea puternice, apar tulburările nevrotice.

Psihanaliza nu este, prin urmare, decît o teorie a psihismului și, de asemenea, o metodă de analiză a viselor, a producțiilor artistice și culturale (religii, opere de artă etc.). Ea adoptă ideea comportamentelor conștiente care se pot explica în lumina forțelor inconștiente[156].

Abordări biologice, comportamentale, cognitive, psihanalitice... pentru ce există mai multe abordări ale psihismului? Sînt ele ireductibile? Care sînt aporturile și limitele fiecăreia?

Un exemplu ne va ajuta să sesizăm mai bine specificitatea fiecărei concepții asupra comportamentelor umane. Să presupunem că vrem să studiem un șofer la volan. Există mai multe niveluri posibile de analiză:

– o primă abordare se situează la nivelul reprezentărilor mentale ale conducătorului auto; ne vom întreba asupra scopurilor lui conștiente (încotro merge? la ce se gîndește cînd conduce? este concentrat asupra volanului, asupra peisajului sau îl atrage radioul? ce reprezentări mentale își face în

[155] A se vedea capitolul *Științele cognitive*.
[156] A se vedea capitolul *Psihopatologie*.

legătură cu drumul, cu peisajul etc.?). Aceasta este una dintre perspectivele posibile ale abordării cognitive;

– o a doua abordare se referă la fenomenele psihice inconștiente. Aici cuvîntul inconștient face trimitere către două sensuri diferite. Există mai întîi un „inconștient cognitiv" care reprezintă ansamblul automatismelor, al reflexelor, care intră în funcțiune cînd conducem și care permit pilotarea gîndindu-ne la altceva. Dar, pentru psihanaliști există mobile mai mult sau mai puțin ascunse care îl îndeamnă pe subiect să accelereze ca să nu fie depășit de o altă mașină inferioară ca putere cilindrică (acest comportament poate fi interpretat în termenii complexului de inferioritate);

– studiul se mai poate îndrepta spre nivelul fenomenelor fiziologice legate de conducerea mașinii (cum se transmit informațiile de la ochi la creier, de la creier la mîini și la picioare, pentru a frîna, a accelera, a întoarce, a evita un obstacol etc.?). Aceasta este abordarea biologică;

– ne mai putem interesa de conduita obiectivă a șoferului: gradul lui de vigilență, stilul lui de a conduce (nervos sau relaxat etc.). Aceasta este abordarea comportamentală.

Dintre aceste patru abordări, care este cea mai pertinentă? Vom admite că este vorba de o problemă falsă, fiindcă fiecare subliniază o latură a fenomenului.

Azi, nimic nu permite integrarea unui nivel în altul, privilegierea unei anume perspective. Nimic nu permite contopirea lor într-o abordare globală și unică.

PSIHOPATOLOGIA
ÎN INIMA DEMENȚEI

MALADIILE MENTALE

În reprezentările sale obişnuite, cuvîntul „demenţă“ capătă mai multe înfăţişări. Poate evoca pe „nebunul satului“, „debilul“, adică înapoiatul mental care suscită adesea o simpatie binevoitoare. În al său *Elogiu al nebuniei,* scris în 1511, filosoful Erasmus din Rotterdam (1469–1536) prezintă astfel soarta celor numiţi „nebuni“: *„Dumnezeule mare! Există oare pe pămînt oameni mai fericiţi decît cei cărora li se dă de obicei frumosul nume de nebuni, de smintiţi, de proşti şi de imbecili? (...) Mai întîi de toate, ei nu se tem de moarte deloc, ceea ce, fără îndoială, nu-i un avantaj de neglijat (...), nu sînt sfîşiaţi de acest noian de griji care ia cu asalt fără întrerupere viaţa omenească. Nu au nici ruşine, nici teamă, nici ambiţie, nici gelozie, nici tandreţe.“*

Demenţa mai reprezintă, de asemenea, imaginea „nebunului furios“, impulsiv, instabil, care, sub imperiul pasiunii, tremură, trepidează, urlă, devine violent; pe vremuri era imobilizat cu o cămaşă de forţă. Uneori, ideea de nebunie sugerează pur şi simplu excentricitatea artistului sau a savantului, în acelaşi timp genial şi derutant. Aceasta mai îmbracă şi forma delirului: megalomanul care se crede Iisus sau paranoicul care crede că lumea întreagă s-a coalizat împotriva lui...

Diversitatea acestor imagini ale demenţei contribuie la sporirea confuziei. Ajungem chiar să punem la îndoială existenţa fenomenului. Nebunia nu-i oare un mod de a-i defini pe oamenii diferiţi, pe originali, pe devianţi? Pe de altă parte, nu putem susţine oare că omul este nebun din fire şi că îşi manifestă nebunia în anumite excese ale sale: război, distrugerea naturii etc.?

De fapt, ce anume este nebunia? Inutil să căutăm o definiţie canonică, o concluzie definitivă. Nici psihiatrii nu cad de acord asupra acestei chestiuni. Mai întîi, nu există un singur tip de nebunie, ci o diversitate de tulburări mentale. În galeria portretelor obişnuite evocate de literatura psihiatrică, se evidenţiază cîteva tablouri tipice: autismul, demenţa senilă, schizofrenia, depresia, fobia, paranoia etc. Să vedem cîteva dintre ele.

Înfăţişările nebuniei

• Autismul: cazul micuţului Luc

Autismul este una dintre cele mai cunoscute, mai tulburătoare şi fără îndoială cele mai grave maladii mentale. Un caz caracteristic este cel al

micuțului Luc[157]. Către vîrsta de un an, părinții au început să își facă griji din cauza unor comportamente anormale a copilului lor. Spre deosebire de alți prunci, Luc nu zîmbea aproape deloc, nu căuta niciodată contactul sau privirea celorlalți, inclusiv a mamei sale. Nu făcea nici un efort să meargă. Înaintînd în vîrstă, se izola din ce în ce mai mult, ore întregi stătea singur, fără să se joace, încremenit în fața unui obiect sau a unui peisaj familiar. Către cinci ani, cînd a fost văzut pentru prima dată de un psihiatru, Luc părea să fi pierdut orice contact cu lumea exterioară. Singurul obiect care îl interesa era o carte veche cu poze pe care o răsfoia îndelung. Singurele manifestări ale dispoziției constau în accese bruște de furie, fără motive aparente. În timpul meselor, comportamentul lui era deosebit de dificil. Luc mînca foarte puțin, arunca adesea lingura și se lovea violent cu capul de masă ori de cîte ori era constrîns să mănînce. Uneori, era găsit stînd chircit, clătinîndu-și umerii înainte și înapoi.

Indiferența afectivă, izolarea, absența contactului cu alte persoane, întîrziere în dobîndirea vorbirii, fixații asupra unor anumite obiecte etc., acestea sînt semnele cele mai caracteristice ale autismului. Este o boală rară care apare la 4 sau 5 copii din 10 000. Dintre ei, 10% posedă anumite capacități mentale extraordinare, manifestate într-un domeniu foarte specializat cum ar fi calculul mental sau memoria. Un astfel de personaj interpretează admirabil Dustin Hoffmann în *Rain Man* (Omul care aduce ploaia).

• Schizofrenia sau spiritul divizat

Schizofrenia prezintă tablouri clinice dintre cele mai controversate. E utilizată pentru a defini grupuri de simptome destul de diferite. Termenul de schizofrenie, care înseamnă „spirit divizat" (din grecescul *schizein* = a rupe, a diviza și *phren* = suflet), a fost stabilit de psihiatrul elvețian Eugen Bleuler (1857–1939) la începutul secolului al XX-lea. Această „disociere" intelectuală sau afectivă constituie nucleul maladiei dincolo de multiplele ei forme. Prin „disociere" se înțelege în același timp incoerența în vorbire și reacții afective inadecvate (de exemplu: hohote de rîs în timpul unui acces de furie). Uneori, subiectul are sentimentul de a fi sub dependența unor forțe psihice pe care nu reușește să le domine. Suferă deliruri de influență (sentimentul că e furat sau că îi este impus un mod de a gîndi). Poate avea halucinații auditive. Dezinserția socială și retragerea voluntară în sine sînt alte trăsături tipice. Schizofrenia se traduce adesea prin izolare, printr-un discurs ermetic și metafizic. Pot surveni destul de frecvent deliruri halucinatorii. În general, boala debutează în adolescență. Ea poate fi cronică sau să dureze doar pe parcursul unei faze a crizei.

[157] François Lelord, *Contes d'un psychiatre ordinaire*, Odile Jacob, 1993.

Să luăm cazul lui Paul, un bărbat de 30 de ani, atins de o formă de schizofrenie denumită „paranoidă"[158]. Paul se află la a șaisprezecea spitalizare. Deși binevoitor la primul contact, el devine rapid neîncrezător și agresiv. Dispozițiile lui schimbătoare sînt însoțite de o instabilitate psihomotorie: gesturi bruște și dezordonate. Cunoaște perioade de delir în care *„se teme să nu fie otrăvit cu hrana care i se aduce, crede că vorbele lui sînt divulgate, gîndurile ghicite. Se simte învestit cu o misiune divină"*. Cuvinte enigmatice și dezlînate, bizarerii de mimică, schema schizofreniei corespunde poate cel mai bine unei imagini curente a nebuniei. În Statele Unite, o pătrime din pacienții tratați pentru tulburări de comportament aparțin acestei categorii. Trebuie spus că frecvența acestei afecțiuni se explică, în parte, prin limitele prost definite ale acestei categorii. Există tendința de a include aici pe unii pacienții care prezintă tulburări destul de diferite.

• Delirul paranoic

Paranoia face parte din ceea ce se numește „stare delirantă". Paranoicul este un subiect egocentric, convins că una sau mai multe persoane – uneori lumea întreagă – încearcă să-l înșele sau să-i facă rău. Forma cea mai cunoscută este paranoia persecuției. Subiectul va desfășura toate resursele rațiunii și ale interpretării faptelor (reale sau deformate) pentru a demonstra existența unui complot îndreptat împotriva lui. De exemplu, X. se simte persecutat de colegii săi de muncă care s-ar fi coalizat să-i facă rău. Orice conversație în afara prezenței lui, orice surîs suspect reprezintă un semn de complot. O atitudine de complezență din partea unui coleg este percepută ca o capcană: *„W. își ascunde intențiile. Se poartă frumos cu mine, ca să mă atace mai bine pe ascuns."* Atitudinea agresivă adoptată de paranoic va provoca reacții ostile față de el, reacții care vor fi considerate de acesta „o dovadă evidentă" că i se vrea răul. Scenariile delirante se dovedesc a fi greu de combătut. Cel care îi contestă tezele va fi urgent catalogat drept dușman. Paranoicul este convingător și poate determina o persoană din anturajul său să-i creadă ficțiunile. Reproducerea aceleiași scheme de persecuție în situații diferite este cea care pune în evidență caracterul patologic al conduitei. De asemenea, uneori trecerea la acțiune (agresiune fizică sau verbală împotriva unui vecin sau a unui coleg) va conduce spre depistarea maladiei, impunînd uneori internarea. Fiindcă, în cazul în care există „personalități" cu tendințe paranoice, delirul paranoic relevă, în formele sale cele mai patologice, o tulburare gravă și cronică.

[158] *Manual de psihopatologie*, Dunod, 1993.

Erotomania: un delir ciudat

Una din formele cele mai exotice ale delirului paranoic este erotomania descrisă de psihiatrul Gaëtan G. de Clérambault (1872–1934) la începutul secolului al XX-lea. Erotomania desemnează acel delir particular în care subiectul are certitudinea că este iubit de o persoană importantă şi celebră. *„Postulatul fundamental al sindromului erotomaniac constă în convingerea profundă de a fi în comuniune amoroasă cu un personaj de un rang mai înalt, care s-a îndrăgostit primul şi primul i-a făcut avansuri.“*[159] În 1920, Clérambault descrie cazul unei femei de 35 de ani, Léa-Anna B., convinsă că este iubită de regele Angliei. Potrivit relatării pacientei, regele s-ar fi îndrăgostit cu ocazia unei călătorii făcute de ea în Anglia. De cum a zărit-o pe Léa, fără ca ea să bage de seamă, regele ar fi consumat ani de-a rîndul comori de ingeniozitate pentru a-i dovedi dragostea. A ajuns să fie convinsă că un ofiţer englez prezent în restaurantul unde ea dejunează reprezintă atestarea că Maiestatea Sa trimite emisari ca s-o spioneze. Îşi imaginează apoi că regele în persoană a venit să-i bată la uşă. Considerînd atitudinea regelui ca deplasată, ea a refuzat să-i deschidă…

- **Tulburările obsesionale compulsive: de la „omul cu şobolani“ la „omul care aude glasuri“**

Într-un caz celebru expus în *Omul cu şobolani* (1909), Sigmund Freud (1856–1939) analizează cazul unui tînăr venit să-l consulte pentru că era urmărit de o idee obsedantă de care nu reuşea să se dezbare. Dacă nu pronunţa cu regularitate o formulă rituală, tatăl său ar fi fost supus unui supliciu extrem-oriental, supliciul şobolanului, de care tînărul auzise vorbindu-se în timpul prestării serviciului militar. Acest supliciu constă în a *„răsturna pe fesele unui condamnat legat nişte şobolani care vor să i se vîre în anus…“*[160].

Această idee, pe care o recunoştea ca absurdă îi bîntuia totuşi mintea acelui tînăr, altminteri inteligent şi cultivat. Psihiatrii au numit „nevroză obsesională“ acest tip de tulburare care caracterizează un subiect obsedat de nişte gînduri sau impulsuri persistente, imposibil de alungat. Uneori, subiectul execută rituri de conjurare pentru a le îndepărta.

O tulburare mentală de această natură a fost descrisă chiar de un bolnav într-o relatare impresionantă şi sinceră: *Omul care aude glasuri*[161]. Michel Ravier, pe atunci un strălucit student în matematică, a povestit cum a început să audă voci care îi impuneau nişte ordine: *„în timpul vacanţelor, mai înainte de a trece în ciclul de matematici superioare, glasurile, pe care le numeam «gînduri rebele» şi care sînt, de fapt, gînduri necontrolate, mi-au apărut în forţă, destul de brusc. Ele recurgeau la un şantaj: dacă nu făceam un anume lucru, adesea insignifiant, avea să se întîmple ceva oribil unui membru al familiei mele, de cele mai multe ori.(…) Aceste glasuri, pe care le auzeam toată ziua, mă ameninţau fără încetare, mă fierbeau la foc scăzut“*. Deşi Michel nu este credincios, fiind crescut în afara unei educaţii religioase, glasurile lui căpătau uneori o dimensiune mistică. *„Ajungeam să mă duc la biserica de lîngă liceu şi să mă rog, să aprind lumînări, să las bani prin scorburile copacilor. O dată chiar două sute de franci, îndemnat de glasuri care îl imitau pe cel al lui Dumnezeu. Fiindcă, uneori, ele imitau nişte persoane, oarecum ca în filmul* Exorcistul.“

Condus de aceste glasuri, Michel petrece ore de-a rîndul citind şi recitind pasaje din Biblie, sub ameninţarea decesului unei fiinţe apropiate dacă nu se supune. Se lipseşte de hrană, îşi interzice să meargă la cinema… În plus, Michel este depresiv, are pulsiuni sinucigaşe. Cazul lui Michel a fost descris ca o formă de nevroză obsesivă[162]. Semnele caracteristice constau în idei obsesive, adesea absurde, dar de care subiectul nu poate scăpa.

În afara cazurilor excepţionale descrise *Omul cu şobolani* şi *Omul care aude glasuri,* cea mai mare parte a TOC (tulburări obsesionale compulsive) se concentrează asupra obsesiei murdăriei sau a dezordinii: obsedatul se simte obligat să se spele pe mîini sau să verifice aranjamentul unui obiect de o sută de ori pe zi. Riturile asociate – sau compulsiunile (spălarea, aranjarea potrivit unei ordini invariabile) – au drept scop debarasarea de obsesie, dar fără nici un rezultat.

- **Tulburările bipolare: maniacul depresiv**

Pentru un psihiatru, maniacul nu este acel individ excesiv de meticulos şi de susceptibil, descris în limbajul curent. Un episod maniacal corespunde unei faze de exaltare intensă, de euforie, de supraestimare a propriei persoane, subiectul lansîndu-se fără reţinere în cheltuieli nemăsurate, în conduite sexuale impudice sau în întreprinderi care nu-i sînt la îndemînă, mînat fiind de un sentiment de atotputernicie. Episodul maniacal este altminteri adesea însoţit de o fază de depresie, numită „faza melancolică“, în care individul se retrage în sine, devine trist, anxios, irascibil şi atonic.

---

[159] Gaëtan G. de Clérambault, *Erotomanie,* col. *Inamicii unei gîndiri coerente,* Synthélabo, 1993.

[160] Sigmund Freud, *Observaţii asupra unui caz de nevroză obsesională (Omul cu şobolani,* 1909), Cinci psihanalize (traducere în franceză, Puf, 1954).

[161] Michel Ravier şi Laetitia Violet-Chartier, *Omul care aude glasuri, Oameni şi perspective,* 1994.

[162] De Laetitia Violet-Chartier, psihiatru şi psihanalist care a analizat multă vreme acest caz.

Succesiunea stare maniacală/stare melancolică alcătuieşte tabloul clinic al psihozei maniaco-depresive, *„entitate cel mai bine asigurată de nosologia psihiatrică"*[163], clasată astăzi mai curînd printre „tulburările bipolare", în opoziţie cu depresiunea „clasică", numită unipolară.

„Omul care îşi ia soţia drept pălărie"

„Omul care îşi ia soţia drept pălărie" este un caz singular de angoasă vizuală, raportată de celebrul neurolog Oliver Sacks[164].

Domnul P., distins muzician, suferea de o ciudată deficienţă: prosopagnosia, tulburare specifică legată de recunoaşterea figurilor familiare. În ceea ce-l priveşte pe domnul P., tulburarea se extinde: plecînd de la doctorul Sacks, după prima lui vizită, pacientul apucă faţa soţiei lui crezînd că este vorba de pălărie... Altminteri, capacităţile intelectuale ale domnului P. erau intacte.

Angoasa vizuală face parte dintre aceste disfuncţii psihice incluse printre tulburările mentale şi adesea legate de leziuni organice foarte precis definite. Aceste deficite se dovedesc adesea ireversibile.

• Cîteva tulburări exotice

În gama tulburărilor mentale sînt prezentate multe alte tablouri clinice: anxietatea, tulburări de personalitate multiplă, fobiile[165], anumite devieri sexuale, cum ar fi transformismul, fetişismul etc. Aceste tulburări sînt foarte exotice şi rarisime: este cazul licantropiei, în care pacientul are sentimentul că se transformă în animal, în special, în lup! Dacă acest caz clinic aproape că a dispărut din societăţile noastre, el corespunde fără îndoială cu ceea ce numim astăzi sindromul Cotard (manifestare legată de o alterare a imaginii corpului).

Alte tipuri de tulburări mentale sînt mai clasice, deşi impresionante, cum ar fi demenţa senilă. Tipul cel mai cunoscut al acestei afecţiuni este maladia Alzheimer, caracterizată prin trei stadii succesive: uitări uşoare, pierdere de memorie, alterare severă a personalităţii şi confuzie mentală cu halucinaţii sau delir de persecuţie.

Cum se clasează tulburările mentale

Un catalog complet al tuturor maladiilor mentale este imposibil de realizat. Faptul se explică din mai multe motive:

[163] Jean Garrabé, *Dicţionar taxonomic de psihiatrie*, Masson, 1989.
[164] Oliver Sacks, *Omul care îşi ia soţia drept pălărie*, Seuil, 1992.
[165] Formele cele mai cunoscute sînt agorafobia, frica de marile spaţii şi de mulţime şi claustrofobia, legată de frica de spaţiile închise.

Tulburări de identitate

Psihiatrii definesc prin denumirea de „tulburări disociative" cinci sindroame diferite, dar care fac trimitere în totalitate la o tulburare de identitate şi de personalitate.

Personalităţile multiple: în forma sa pură (foarte rară), această tulburare se exprimă prin existenţa la acelaşi subiect a mai multor personalităţi, fiecare avînd identitatea şi caracterul său, şi care preiau pe rînd controlul asupra individului. Frecvent amintit în secolul trecut, acest tablou clinic practic a dispărut din nosografie, dar şi-a făcut o nouă apariţie în forţă în Statele Unite, la sfîrşitul anilor '80.

Fuga psihogenă: amnezie bruscă, însoţită de o plecare de la domiciliu sau de la locul de muncă. Această tulburare (foarte rară) a fost observată în timpul perioadelor de războaie, catastrofe, conflicte conjugale.

Amnezia psihogenă: ştergerea din memorie a evenimentelor importante din trecut (adesea traumatizante).

Tulburări disociative atipice: stări de transă, de exaltare mistică, în care subiectul pare a fi sub imperiul unor forţe exterioare, pierzîndu-şi identitatea obişnuită.

– în primul rînd, maladiile mentale nu corespund întotdeauna unor entităţi cu frontiere bine definite. Anumite simptome se găsesc la mai multe tulburări (cum ar fi delirul şi halucinaţia);

– pe cînd unele tablouri clinice, precum cel maniaco-depresiv, sînt clar stabilite, altele, ca schizofrenia, sînt complexe şi mai controversate;

– apoi, există adesea o continuitate între normal şi patologic. Starea anxioasă poate fi perfect normală cînd ea survine în situaţii deosebite, cum ar fi un examen. În forma sa extremă, anxietatea este totuşi o veritabilă patologie care perturbă existenţa cotidiană. Între aceste două extreme există o întreagă gradaţie de stări intermediare. Aceeaşi situaţie se prezintă şi pentru starea depresivă. Între o deprimare nesemnificativă şi o depresie gravă există aceeaşi distanţă ca între o sîngerare a nasului şi o hemoragie externă. Se impune deci a se face deosebirea dintre o simplă trăsătură de caracter a unei personalităţi patologice şi o stare delirantă. Psihiatrii stabilesc o distincţie, de exemplu, între personalităţi paranoide (cu tendinţă paranoică) şi veritabilele stări delirante, paranoice. Dificultăţile atribuirii unei cauze net atestate fiecărei tulburări mentale sporesc incertitudinea clasificărilor;

– există, de asemenea, „stări limită" (sau *borderline*) care reprezintă stadii intermediare între tulburarea uşoară de personalitate (nevroza) şi maladia gravă (starea psihotică), în care individul se află *„la frontiera*

nebuniei"[166]. Dovadă că frontiera dintre o personalitate patologică şi o veritabilă „nebunie" sau psihoză nu este etanşă. De puţină vreme, şi anume sub impulsul lucrărilor lui Otto Kernberg şi Jean Bergeret[167], starea limită a devenit o entitate clinică separată. Ea se referă la un tip de personalitate marcată de o triplă instabilitate: cea a dispoziţiei, a relaţiilor interpersonale şi a imaginii despre sine. Personalitatea *borderline* este impulsivă şi poate uşor să treacă la o manifestare (agresiune, furt, sexualitate, automutilare). Ea este afectiv instabilă şi imatură, susceptibilă de a avea accese de furie necontrolate, total deplasate. Ea trece succesiv de la o imagine despre sine valorizată la o extremă devalorizare.

Referinţa: DSM IV

Din lipsa unei tipologii unice şi incontestabile care să claseze tulburările în entităţi separate, s-a recurs la o referinţă comună, DSM (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*), stabilit de Asociaţia Americană de Psihiatrie, fiind un gen de etalon pentru psihiatri. Prima ediţie datează din 1952, ultima, DSM IV, a apărut în 1992. DSM IV propune o tipologie pur descriptivă a tulburărilor. Deci, simptomele exterioare sînt cele care servesc la clasarea maladiilor şi nu o teorie a psihismului particular.

[166] Julien-Daniel Guelfi, *Psihiatria*, Puf, 1987.
[167] Otto Kernberg, *Stările limită ale personalităţii*, Privat, 1979. Jean Bergeret, *Depresiunea şi stările limită*, Payot, 1992.

PSIHANALIZA ŞI DESTINUL EI

Ce copil n-a avut niciodată acest coşmar în care este urmărit de un om înarmat căutînd să-l omoare? Cine nu a resimţit niciodată dorinţe tulburi faţă de un membru din familia sa? Cine nu a cunoscut niciodată un amestec de plăcere şi de vinovăţie după ce a transgresat o oprelişte? Cine nu a fost niciodată obsedat de prezenţa în el a unei imagini paterne sau materne care să-l bîntuie şi să pară a-l observa fără încetare?

Reuşita psihanalizei, ecoul ei extraordinar în cultura comună a secolului al XX-lea se datorează neîndoios acelei capacităţi de a ne determina să vorbim de lucruri familiare şi intime, dar adesea ascunse, pe care pînă atunci nici o psihologie nu le abordase.

Dar destinul singular al psihanalizei în istoria ştiinţelor umane este dator multor altor cauze. Ele ţin atît de ambiţia ei teoretică, cît şi de vocaţia ei terapeutică sau chiar de modul de organizare care o caracterizează. În aceleaşi surse vom regăsi cauzele actualului ei declin.

O psihologie a profunzimilor

Într-un articol publicat în 1922 pentru o enciclopedie, S. Freud propunea această definiţie: *„Psihanaliza este numele: 1, unui procedeu de investigare a proceselor mentale aproape inaccesibile pe altă cale; 2, unei metode fondate pe această investigaţie pentru tratamentul dezordinilor nevrotice; 3, unei serii de concepţii psihologice dobîndite pe această cale şi care cresc împreună pentru a forma progresiv o nouă disciplină ştiinţifică."*[168]

Acest text arată precis ce cîmp de investigaţii atribuie Freud psihanalizei. Aceasta comportă, aşadar, trei factori:

– o metodă de analiză a producţiilor mentale: vise, conduite sociale inadaptate, acte ratate, cuvinte de spirit, dar care se extinde în linii mari la întreaga producţie culturală (artă, religie), precum şi la analiza majorităţii tulburărilor mentale (nevroze şi psihoze);

– o terapie destinată tratării anumitor nevroze. Freud vorbeşte aici de *„tratamentul dezordinilor nevrotice"*;

– în fine, Freud consideră că se pune problema de *„a forma progresiv o nouă disciplină ştiinţifică"*, al cărei obiect este, bineînţeles, furnizarea unei teorii a psihismului pe care Freud îl va numi, uneori, „metapsihologie".

[168] *Psihanaliza, teorie a libidoului*, Encyclopedia Britannica, 1922.

Freud va extinde curînd descoperirile sale asupra explicării originilor magiei, ale moralei şi ale religiei[169].

Teorie a psihismului, metodă de analiză, terapie: ambiţiile sînt deci clar anunţate, şi anume că în această triplă direcţie se va desfăşura psihanaliza. Teoria freudiană se articulează în jurul cîtorva idei forţă:

– pulsiuni de origine sexuală (Eros sau instinct al vieţii) reprezintă resortul unei vieţi psihice care rămîne, într-o mare măsură, în umbra inconştientului;

– aceste pulsiuni nu cunosc decît o singură lege: principiul plăcerii;

– dar urmărirea plăcerii se loveşte de principiul realităţii al cărei garant sînt eul şi supraeul;

– în consecinţă, pulsiunile inacceptabile psihologic şi social fac obiectul unei refulări;

– dar barajul opus de instanţele psihice forţelor pulsionare provoacă o serie de conflicte. Dacă aceste conflicte sînt prea perturbante, survin nevrozele;

– tratamentul este destinat să deblocheze acest conflict psihic între exigenţele datorate instanţei impulsionale şi cele ale eului…

Acest „ nucleu dur" al teoriei alcătuieşte corpul comun al psihanalizelor „ortodoxe". În jurul acestui nucleu, Freud a făurit un imens edificiu teoretic. Pentru a-i înţelege spiritul, mai întîi, trebuie descoperite cîteva puncte esenţiale.

Sigmund Freud „conchistadorul"

„Eu nu sînt un veritabil om de ştiinţă, nici un experimentator, nici un gînditor, sînt un conchistador, un explorator (...) avînd curiozitatea, îndrăzneala şi tenacitatea care caracterizează acest gen de oameni."[170]

1856: Se naşte Sigmund Freud la Friedberg (Moravia); apoi, patru ani mai tîrziu, familia lui Freud se instalează la Viena (Austria).

1873–1895: studii de medicină îndreptate spre „descoperirea" inconştientului

Freud intră la universitate şi întreprinde studii de medicină şi de neuropsihiatrie. În 1876, îl întîlneşte pe Josef Breuer. În 1885: sejur la Paris unde Freud lucrează la Spitalul Salpêtrière pe lîngă Jean Charcot. Acesta din urmă practică hipnoza în cazurile de isterie.

În 1886, se întoarce la Viena, unde se căsătoreşte cu Martha Bernay şi deschide un cabinet de medicină, ca specialist în maladiile nervoase. În 1889, în timpul unei călătorii de perfecţionare la Nancy, începe să conceapă o nouă teorie a psihismului: „Acolo am primit cele mai puternice impresii

[169] Anume în lucrarea *Totem şi tabu*, 1912 (trad. în franceză: Payot, 1924).

[170] Sigmund Freud, scrisoarea din 1 februarie 1890, extras din bogata lui corespondenţă purtată cu Wilhelm Fliess.

legate de posibilităţile puternicelor procese psihice, rămase totuşi ascunse conştiinţei oamenilor".

În 1896, redactează *Studii asupra isteriei* împreună cu prietenul său J. Breuer. Freud avea pe atunci 36 de ani.

1896–1900: naşterea psihanalizei

În 1896, Freud foloseşte pentru prima dată cuvîntul „psihanaliză" (psiho-analiză). Întreprinde o „auto-analiză". Respinge hipnoza şi începe să-şi analizeze pacienţii utilizînd asociaţiile libere. În 1900, Freud publică *Interpretarea viselor,* care se va dovedi un eşec de librărie. În acelaşi timp, gîndirea autorului este trasată în liniile ei mari.

De la 1900 la 1939: propagarea psihanalizei

În timpul celor patru decenii, care îi mai rămîn lui Freud de trăit, se va consacra unor îndatoriri esenţiale:

– să producă o operă impozantă (cărţi, articole şi conferinţe) în care îşi dezvoltă, reformulează şi vulgarizează conceptele psihanalizei;

– să creeze o mişcare psihanalitică prin intermediul unei asociaţii internaţionale.

Cînd Freud moare la Londra la 23 septembrie 1939, la vîrsta de 83 de ani, psihanaliza nu mai este acea teorie ciudată şi scandaloasă susţinută de un original. Freud a atins un mare renume. A primit premiul Goethe în 1930. Thomas Mann îi aduce un omagiu. Face parte din Royal Society de la Londra.

Psihanaliza se constituise ca o mişcare internaţională puternică cu sute de membri. Societăţi psihanalitice apar în Statele Unite, Anglia, la Paris.

Cărţile lui Freud sînt arse public la Leipzig în 1936 de către nazişti, faptul fiind şi un semn al audienţei de care se bucura autorul la acea vreme. Elitele intelectuale: artişti (cum ar fi suprarealiştii), filosofi, gînditori, marxişti, oameni de ştiinţă (Einstein) se interesează de opera lui Freud, discutată prin saloane. Vremurile izolării luaseră sfîrşit.

Freud şi opera lui: cărţile-cheie

1900: *Interpretarea viselor*
1904: *Psihopatologia vieţii cotidiene*
1905: *Trei eseuri asupra teoriei sexualităţii* şi *Cuvîntul de spirit şi raporturile lui cu inconştientul*
1912: *Totem şi tabu*
1913–1917: *Metapsihologie*
1917: *Introducere în psihanaliză*
1920: *Dincolo de principiul plăcerii*
1925: *Viaţa mea şi psihanaliza*
1927: *Viitorul unei iluzii*
1930: *Stările de indispoziţie în civilizaţie*
1938: *Moise şi monoteismul*
Postume: *Rezumat al psihanalizei*

Mecanismele de apărare

Mecanismele de apărare indică strategiile mentale prin care psihismul încearcă să stăpînească anumite pulsiuni.

Anna Freud (1895–1982), fiica lui S. Freud, a realizat expozeul cel mai sistematic al noțiunii mecanismului de apărare. Ea a inventariat mai multe tipuri mari: refularea corespunde unei tentative de anihilare a unei pulsiuni, respinsă fiind în străfundurile inconștientului: proiecția este un mecanism psihologic care constă în a atribui altcuiva propriile pulsiuni; sublimarea conduce la deturnarea pulsiunilor instinctive – sexuale sau agresive – către activități spirituale mai acceptate socialmente și valorizate (artă, religie, știință etc.); deplasarea se manifestă atunci cînd investirea pulsională este transferată de la obiectul ei către un altul.

Mai există și alte mecanisme de apărare, cum ar fi raționalizarea, anularea, regresia, denegația, conversia, idealizarea.

• **Teoria pulsiunilor**

Ideea centrală a lui Freud este că viața noastră psihică nu se reduce la fenomenele conștiente. Conștiința nu reprezintă decît partea ieșită la suprafață și vizibilă a aisbergului. Psihanaliza, sinonimă „psihologiei profunzimilor", se preocupă de explorarea părții scufundate a aisbergului.

Libidoul și complexul lui Oedip

În accepția lui Freud, viața psihică se organizează în jurul pulsiunilor inconștiente, dintre care pulsiunea sexuală sau „libidoul" se află în centru. Freud nu reduce pulsiunea sexuală la simpla dorință de acuplare realizată pe căile genitale. El susține mai curînd o viziune extinsă a sexualității. Ea se manifestă din cea mai fragedă pruncie prin căutarea plăcerilor trupești, cum ar fi suptul la sînul mamei (stadiul oral al sexualității), apoi stăpînirea sfincterelor (stadiul anal). Potrivit lui Freud, există o dimensiune erotică în fiecare dintre aceste acte. Către șase ani, dezvoltarea psihosexuală, după Freud, intră într-o nouă fază. Copilul descoperă diferențele și se interesează de propriul sex. Acesta este stadiul falic.

În aceeași perioadă, survine complexul lui Oedip. El definește pulsiunile amoroase pe care le încearcă un copil față de unul dintre părinții lui. Fetița este atrasă de tatăl ei și își consideră mama ca pe o rivală pe care vrea s-o elimine. În același mod, băiețelul își dorește mama pînă într-atît, încît vrea să-și suprime tatăl. Acesta este scenariul dramei lui Oedip, acel personaj din mitologia greacă, căsătorit cu mama lui, Iocasta, și care își ucide tatăl, pe Laios... Într-o scrisoare datată din 1897, Freud scrie: *„Am găsit în mine, ca de altfel pretutindeni, sentimente de dragoste față de mama mea și de gelozie față de tatăl meu, sentimente care sînt, gîndesc eu, comune tuturor copiilor."* Utilizarea termenului de „complex al lui Oedip" apare totuși pentru prima dată în 1910. Pentru un băiețel, dragostea pentru mama lui îl îndeamnă să-și elimine tatăl și să-i ia locul (identificîndu-se cu el).

La o fetiță, procesul este mai complex, nu reprezintă pur și simplu inversul complexului masculin (adică dragoste pentru tată și gelozie față de mamă); aici intervine și un sentiment de „castrare" (absența penisului).

Principiile plăcerii și ale realității

Aceste pulsiuni sexuale, instinctive și arhaice sînt îndreptate spre un singur scop: satisfacerea lor. Sexualitatea polimorfă nu se poate exprima întotdeauna liber. Ea se lovește de interdicțiile morale, reprezentate în interiorul psihismului prin supraeu și prin forțele de control ale eului care încearcă să reglementeze aceste pulsiuni, protejînd integritatea persoanei. Există, prin urmare, un conflict între pulsiunile sexuale și instanțele de control: eul și supraeul. Și atunci, ce se întîmplă cu pulsiunile care nu reușesc să se realizeze?

Din punctul de vedere al lui Freud, aceste pulsiuni (cele față de tată, de exemplu) sînt refulate din cîmpul conștiinței. Refularea nu duce la dispariția acestor dorințe. Ele se vor manifesta în două maniere:

– fie sub formă „deturnată", adică a actelor ratate, a viselor;

– fie sub forma unor nevroze cauzate de conflictele psihice.

Visele și interpretarea lor

Pentru Freud, dorințele și pulsiunile refulate își vor face din nou apariția, într-un mod deturnat, în viața cotidiană: visele, actele sociale inadaptate, ratate și simptomele nevrotice reprezentînd o dovadă.

În prima lui carte importantă *Interpretarea viselor* (1900), Freud propune o teorie generală a formării viselor. Teza se poate rezuma astfel: în timpul somnului, exact atunci cînd organismul nostru este ca rupt de realitatea exterioară, creierul continuă să funcționeze. Acest moment al somnului este deci propice manifestării dorințelor și fantasmelor individului. Unele persoane se exprimă adesea sub forma unor vise foarte explicite: visează că fac dragoste cu cineva întîlnit în ajun sau corijează un coleg de muncă cu care este în relații reci.

Dar, dacă visul traduce bine dorințele individului, acestea nu se manifestă decît rareori într-o manieră explicită. Adesea, conținutul manifest al unui vis disimulează și travestește un conținut latent. Prin „conținut manifest" Freud definește relatarea și imaginile de care ne amintim la trezire, de multe ori ele fiind incoerente, delirante. Conținutul latent corespunde sensului ascuns al visului, semnificației lui profunde: satisfacerea unei dorințe.

Freud ne dă un exemplu, cel al unei tinere femei care a visat următoarele: *„Un ofițer îmbrăcat într-o manta roșie o urmărește pe stradă. Ea începe să fugă, urcă scara casei; el este mereu pe urmele ei. Cu sufletul la gură, ea ajunge în fața propriului apartament, intră înăuntru și încuie ușa cu cheia. El rămîne afară și, privind pe fereastră, tînăra îl vede stînd pe o bancă și plîngînd."*

Iată cum interpretează Freud acest vis: *„Veți recunoaște fără dificultate în urmărirea ofițerului cu mantaua roșie și în urcarea precipitată a scărilor reprezentarea actului sexual. Faptul că tînăra care visează se încuie cu cheia pentru a se pune la adăpost de urmăritor reprezintă un exemplu al acelor inversiuni care se produc atît de frecvent în vise: este o aluzie la nefinalizarea actului sexual de către bărbat. De asemenea, tînăra și-a deplasat tristețea asupra partenerului ei: în vis, pe el îl vede plîngînd, ceea ce constituie în egală măsură o aluzie la emisia de spermă."*[171]

Mecanismul este deci următorul: sensul profund al visului este transformat, tradus într-un conținut manifest. Transpunerea se face prin intermediul unui simbol care disimulează, sub aparența unui semn, a unui obiect, a unei activități sau a unei persoane, un sens ascuns.

Astfel, *„casa constituie singura reprezentare tipică, adică regulată, a ansamblului persoanei umane"*. Moartea este adesea simbolizată printr-o plecare, o călătorie pe calea ferată. Domeniul sexual posedă o bogată simbolistică: *„Penisul își găsește substituirile simbolice în obiecte care i se aseamănă ca formă: bastoane, umbrele, tije etc.; prin obiecte care au în comun posibilitatea de a putea penetra în interiorul corpului: cuțite, săbii sau chiar arme de foc, cum ar fi o pușcă sau un pistol. În coșmarurile tinerelor fete, urmărirea de către un bărbat înarmat cu un cuțit sau cu o armă de foc joacă un mare rol. Poate că aici se găsește cel mai frecvent simbolismul viselor, iar interpretarea lui nu prezintă nici o dificultate."* Această interpretare este, bineînțeles, delicată și dificil de controlat. Diversitatea simbolurilor și multiplele lor semnificații permit jonglarea lor la infinit. De aceea se pune problema limitelor interpretării[172].

Actele ratate

Pulsiunile ascunse se mai pot exprima în viața cotidiană prin lapsusuri și acte ratate care realizează o dorință inconștientă și sînt analizate de Freud în *Psihopatologia vieții cotidiene* (1904) și în *Cuvinte de spirit și raporturile lor cu inconștientul* (1905). Se regăsește aici același proces ca în cazul viselor: dorințele și pulsiunile ascunse și refulate irup în viața conștientă sub o formă voalată. Freud citează exemplul unui tînăr căsătorit cu o femeie pe care o consideră prea rece și cu care el se mulțumește să trăiască alături, fără tandrețe. Într-o zi, în timpul unei plimbări, tînăra soție îi oferă soțului o carte, pe care acesta din urmă o pierde imediat, în aceeași seară. Pentru Freud, este limpede că pierderea cărții reprezintă un act ratat care realizează o dorință inconștientă, punînd în lumină intențiile profunde ale bărbatului animat de o ostilitate latentă împotriva tinerei lui soții[173].

[171] *Introducere în psihanaliză*, 1917 (trad. în franceză: Payot, 1969).
[172] A se vedea, legat de acest subiect, Paul Ricoeur, *Despre interpretare*, Seuil 1965; și Umberto Eco, *Limitele interpretării*, LGF, 1994.
[173] *Introducere în psihanaliză*, op. cit.

• Teoria personalității

Freud a formulat succesiv două modele de psihism pe care le numim „topice" (de la *topos* = loc). În prima sa formulare, el deosebește trei instanțe: conștientul, preconștientul și inconștientul. Mai tîrziu, părintele psihanalizei va propune renunțarea la termenul de „inconștient" al cărui sens i se părea ambiguu[174]. De altfel, e de mirare că majoritatea psihanaliștilor continuă să folosească conceptul de inconștient ca de la sine înțeles, pe cînd Freud, din 1933, a renunțat la utilizarea acestui termen.

În „cea de a doua topică", adică în viziunea sa asupra psihismului, formulată din 1923, Freud descrie trei instanțe principale: instanța impulsională, supraeul și eul:

– instanța impulsională reprezintă rezervorul pulsiunilor umane, în principal, pulsiunea sexuală. În lucrarea sa *Noi conferințe de introducere în psihanaliză* (1933), Freud vorbește de *„haos, de o oală plină de emoții în clocot"*. El descrie instanța impulsional ca fiind *„partea obscură, impenetrabilă a personalității noastre, și puținul pe care îl știm despre ea, l-am învățat studiind elaborarea visului și formarea simptomului nevrotic";*

– supraeul se formează în timpul copilăriei prin interiorizarea interdicțiilor și a regulilor morale pe care le-am moștenit și cu care ne-au impregnat părinții. Este deci normal ca el să capete figura tatălui, mai ales într-o societate patriarhală unde tatăl este reprezentantul puterii, al autorității. Dar această figură a devenit o parte a personalității noastre. Reprezintă oarecum un jandarm interior, glasul care sălășluiește în noi și ne supraveghează. Supraeul înseamnă conștiința morală care ne urmărește pretutindeni;

– eul este intermediar între instanța impulsională și realitatea exterioară. Eul reprezintă acea parte a personalității care are misiunea să controleze pulsiunile în funcție de principiul realității. El este sediul activităților intelectuale și al perceperii realității exterioare. *„Eul are ca misiune să fie reprezentantul acestei lumi în ochii instanței impulsionale și spre binele deplin al acesteia din urmă."*[175]

Istoria mișcării psihanalitice

În același timp cu producerea vastei sale opere, Freud se preocupă de edificarea unei veritabile mișcări organizate, cu secțiuni internaționale, naționale, cu reguli de adeziune. Sub acest aspect, psihanaliza va cunoaște

[174] În lucrarea sa *Noi conferințe de introducere în psihanaliză* (1933), S. Freud scrie: „Nu avem dreptul de a numi domeniul psihic străin eului sistemului inconștient al eului, fiindcă starea inconștientă nu reprezintă caracterul său exclusiv (...) deci nu vom mai utiliza cuvîntul „inconștient" în sens sistematic, ci vom da un nume mai adecvat care nu se pretează neînțelegerilor (...) Îl vom numi de acum înainte instanță impulsională (IS).
[175] *Noi conferințe de introducere în psihanaliză*, op. cit.

un destin similar celor mai multe mişcări ale gîndirii organizate pe şcoli. Pe plan teoretic, ea va genera reformulări, hibridări şi „erezii". Pe plan instituţional, organizaţia internaţională, dorită a fi rigidă de către fondatorul ei, va fi în acelaşi timp un instrument solid de implantare şi de difuzare, dar şi un factor de imobilism, sursă de sciziuni şi de disidenţe.

• Disidenţe şi sciziuni: A. Adler şi C.G. Jung

Cele două principale disidenţe ale mişcării datează chiar de la debuturile psihanalizei şi provin – fapt semnificativ – de la cei pe care Freud îi considera ca pe principalii lui moştenitori: Alfred Adler şi Carl Gustav Jung.

Alfred Adler (1870–1937), medic şi psiholog vienez, s-a numărat printre primii care i s-au alăturat lui Freud. Din 1902, el ajunge membru al Societăţii Psihanalitice din Viena, fondată de Freud şi una dintre principalele ei figuri. În 1911, cei doi bărbaţi – cu doctrine şi caractere divergente – se despart şi Adler pune bazele propriei sale şcoli: Societatea de Psihologie Individuală. Adler subscrie la descoperirea lui Freud asupra rolului inconştientului în structurarea psihismului, dar, spre deosebire de acesta din urmă, refuză să acorde pulsiunii sexuale un loc esenţial în motivările umane. În accepţia lui Adler, complexul prim care structurează personalitatea subiectului îl reprezintă complexul de inferioritate. Copilul este supus, prin statutul său de dependenţă iniţial şi prin confruntarea cu modele ideale prezentate de adulţi, unui sentiment de inferioritate. El va încerca să compenseze acest sentiment prin reacţii de compensare. Complexul de inferioritate-compensaţie-adaptare deţine în formarea personalităţii acelaşi rol ca şi complexul lui Oedip din teoria freudiană.

Carl G. Jung (1875–1961) este al doilea fiu blestemat al psihanalizei. Acest băiat de pastor şi-a început cariera ca psihiatru la spitalul din Zürich unde lucra ca asistent al lui Eugen Bleuler (1857–1939). Studiind prin el însuşi tema complexelor personale, se dovedeşte interesat de teoriile lui Freud. Îi scrie acestuia din urmă. Bogata lor corespondenţă, apoi întîlnirea, aveau să-i marcheze puternic pe cei doi bărbaţi. Freud îi propune lui Jung să-l însoţească în Statele Unite cu ocazia unei călătorii, în 1909; apoi îl numeşte în fruntea Asociaţiei Psihanalitice Internaţionale, creată în 1910. Dar foarte curînd apar între ei divergenţe. Jung îi reproşează lui Freud, ca şi Adler, concentrarea asupra dimensiunii sexuale a inconştientului. Freud îi reproşează lui Jung un anume misticism. Foarte adevărat că Jung este profund interesat de chestiunile simbolismului, miturilor, ale producţiilor imaginare şi sacre.

Ruptura va interveni în 1913, dată de la care Jung îşi va continua propria activitate pe planurile terapeutic şi teoretic. Reflectînd la opoziţia dintre Adler şi Freud care a precedat ruptura lui, Jung consideră că, la baza divergenţei doctrinale există o diferenţă de postură psihologică între

două personalităţi. În cartea sa *Psihologie şi inconştient*[176], el scrie: *„Fiecare dintre cei doi cercetători a pătruns cum nu se poate mai bine în nevroză, în funcţie de organizarea sa psihologică proprie, ceea ce corespondea într-un mod privilegiat unor structuri personale. (...) Această divergenţă nu poate fi atribuită în nici un chip altui lucru decît unei diferenţe de temperament, unui contrast dintre două tipuri de mentalitate umană (...) Am sfîrşit prin a discerne, pe baza unor numeroase observaţii şi a unor numeroase experienţe, două atitudini de bază, două dispoziţii fundamentale: introversiunea şi extraversiunea."* Această opoziţie introvertit-extravertit este una dintre primele descoperiri ale lui Jung. Ea se află la baza caracterologiei lui[177].

Inconştientul colectiv: arhetipuri şi imago

Alt mare aport al lui Jung se referă la inconştientul colectiv. În opinia lui, producţiile imaginare individuale revelează un nivel profund şi inconştient al personalităţii. Dar această producţie imaginară este structurată potrivit unor invariante care corespund pulsiunilor arhaice aflate la fundamentele umanităţii.

Jung consideră inconştientul colectiv ca fiind structurat în jurul unor arhetipuri: dragonul, apa, focul, tatăl... Acestea sînt mari figuri tipice, cu o încărcătură de semnificaţii simbolice. Ele sînt regăsite în mituri, poveşti, vise şi producţii imaginare ale umanităţii. Printre figurile arhetipale se găsesc imaginile parentale, cea a stăpînului dominator, a mamei protectoare, numite de Jung „imago". Două alte mari arhetipuri sînt *Animus/Anima*, adică masculinul şi femininul. Ele reprezintă fiecare pentru unul dintre sexe o puternică încărcătură simbolică. Răspîndirea tezelor lui Jung se datorează în mare măsură creării în 1958 a unei Societăţi Internaţionale de Psihologie Analitică care grupează terapeuţi de obedienţă jungiană. Opera lui Jung a influenţat în egală măsură şi anumiţi specialişti în mitologie.

• Linii de dezvoltare

Depăşind sciziunile şi clivajele interne, opera lui Freud a reuşit să se impună în numeroase cercuri intelectuale şi a suscitat multiple adăugiri mai mult sau mai puţin ortodoxe.

Începînd din anii '20, un curent „ortodox" avea să se ocupe cu difuzarea ideilor lui Freud. Locotenenţii lui Freud, cum ar fi Karl Abraham (1877–1926), Ernest Jones (1879–1958), Otto Rank (1884–1939), Sandor Ferenczi (1873–1933) sînt intelectuali autentici care se preocupă de extinderea gîndirii freudiene. Se constituie ramuri specializate. Este cazul psihanalizei

---

[176] *Psihologia inconştientului*, Buchet-Chastel, 1957.

[177] În legătură cu opoziţia introversiune-extraversiune, a se vedea capitolul *Psihologie*, p. 131.

copilului, în cadrul căreia se vor remarca autori, ca; Anna Freud (1895–1982), Mélanie Klein (1882–1964), Donald Winnicott (1897–1971). Psihanaliza produce, de asemenea, şi hibridări cu alte discipline, cum ar fi antropologia, cu Geza Roheim (1891–1953), enopsihiatria, cu Georges Devereux (1908–1985), antropologia culturală americană, cu Harry S. Sullivan (1892–1949). Şi alte „curente" deosebite vor vedea lumina zilei. Este cazul egopsihologiei, a *selfpsychology,* a curentului relaţiilor obiectului, care s-au dezvoltat în Statele Unite, principala ţară de opţiune a psihanalizei.

Psihanaliza întîlneşte, de asemenea, curente de gîndire, cum ar fi suprarealismul, fenomenologia, cu Ludwig Binswanger (1881–1966), părintele psihanalizei existenţiale, marxismul, cu Wilhelm Reich (1897–1957), Herbert Marcuse (1898–1979), Erich Fromm (1900–1980).

După al Doilea Război Mondial, gîndirea psihanalitică se va consolida, dar mai ales se va instituţionaliza şi se va vulgariza. În Franţa, mişcarea psihanalitică se constituie în anii '20 în jurul unor personalităţi, cum ar fi René Laforgue (1894–1962) şi Marie Bonaparte (1882–1962). În 1953, intervine o sciziune în sînul mişcării la iniţiativa lui Jacques Lacan, apoi o nouă sciziune are loc în 1964, urmată de alte sciziuni şi conflicte. Dacă psihanaliza franceză a cunoscut personaje marcante, cum ar fi Françoise Dolto (1908–1988), Daniel Lagache etc., Jacques Lacan (1901–1981) a dominat în mod incontestabil scena intelectuală psihanalitică de după război, în anii '80. El a încercat să construiască o teorie formulată precis – şi desexualizată – a subiectului. Marcate de antropologia structurală a prietenului său Claude Lévi-Strauss, conceptele cheie ale operei lui sînt: imaginarul, simbolica şi figura tatălui. Din punctul de vedere al lui Lacan, inconştientul este un gen de maşină simbolică ce produce sens. Dorinţa este legată de o figură simbolică abstractă care, printr-un joc de asociaţii şi metafore (falus = tată = putere = ...) face trimitere la o infinitate de semnificaţii posibile. Potrivit formulei lui Lacan, *„inconştientul este structurat ca un limbaj"*.

Critici şi interogări

Criticile[178] la care a fost supusă psihanaliza sînt numeroase şi de mai multe tipuri. Unele dintre ele îi reproşează absenţa caracterului ştiinţific, altele, ineficienţa tratamentului, vacuitatea anumitor ipoteze: cea a universalităţii incestului, de exemplu.

[178] A se vedea Renée Bouveresse-Quillot şi Roland Quillot, *Criticile psihanalizei,* Puf, 1991; Jacques Van Rilaer, *Iluziile psihanalizei,* Pierre Mardaga, 1980.

• Este psihanaliza ştiinţifică?

O primă critică este de natură epistemologică. Filosoful Karl Popper reproşează doctrinei freudiene faptul că funcţionează ca o ideologie, lipsindu-i caracterul ştiinţific. Din punctul lui de vedere, o ştiinţă se deosebeşte prin capacitatea ei de a se supune unor probe critice. Or, esenţa discursului psihanalitic funcţionează, potrivit lui Popper, ca un discurs care se validează el însuşi. Întotdeauna este posibilă o interpretare a unui fapt, făcîndu-se referinţă la o forţă inconştientă şi ascunsă. O altă critică înrudită este cea formulată de filosoful american Ernest Nagel, potrivit căreia *„teoria este formulată într-un limbaj atît de vag şi de metaforic"*, încît principiile ei ajung să fie dificil contestabile sau verificabile.

Opus acestor afirmaţii, Adolf Grünbaum susţine că anumite axiome ale psihanalizei sînt perfect traductibile în ipoteze ştiinţifice (verificabile sau nu) şi că puţine dintre ele rezistă acestui examen critic[179].

• La ce serveşte tratamentul?

Psihanaliza se prezintă ea însăşi ca fiind o psihoterapie. La început, Freud avea de gînd ca ea să trateze nevroze, cum ar fi fobia sau isteria. Totuşi, primele psihanalize erau departe de a fi tot atît de probante, pe cît afirma părintele lor fondator. Astfel, faimoasa Anna O., primul caz despre care Freud afirmă că fusese tratat de Josef Breuer (1842–1925) graţie metodei *Talking Cure* (cură prin intermediul cuvîntului) nu a cunoscut absolut deloc restabilirea scontată. Astăzi se ştie că la mai puţin de o lună după terminarea terapiei, Anna O. – alias Bertha von Pappenheim (1860–1936) – se întorcea la spitalul de psihiatrie pradă uneia dintre crizele ei de isterie[180]. Psihanalizele următoare nu s-au dovedit a fi mai convingătoare. De altfel, Freud însuşi a pus sub semnul întrebării, spre sfîrşitul vieţii, capacitatea psihanalizei de a trata cu adevărat nevrozele.

Psihanalizei îi rămînea în acest caz un cîmp de acţiune în acelaşi timp mai vast şi mai vag: se terminase cu tulburările mentale foarte caracteristice, dar rămînea intervenţia pe lîngă persoanele care resimţeau o stare proastă, un rău psihic sau existenţial. În acest domeniu, măsurarea eficienţei devine dificil de apreciat în mod obiectiv.

• Ce viitor i se rezervă psihanalizei?

„Decesul" freudismului a fost diagnosticat de nenumărate ori. Dincolo de speranţele sau de temerile ce pot fi suscitate de această „cronică a unei morţi anunţate" este oare posibil să se realizeze un pronostic mai obiectiv? Fără a tranşa asupra legitimităţii sau nelegitimităţii teoriei, s-ar părea că anumite evoluţii pot fi chiar de pe acum previzibile, fiind înscrise în fapte.

[180] Adolf Grünbaum, *Fundamentele psihanalizei,* Puf, 1996.
[181] Mikkel Borch-Jacobsen, *Amintirile Annei O.; o mistificare centenară,* Aubier, 1995.

Putem efectiv judeca evoluția disciplinei, cum a făcut-o istoricul și psihanalistul Nathan G. Hale[181], observîndu-i situația în două domenii – cheie: cel al științelor omului (în calitatea de teorie a psihismului) și cel al terapiei (în calitate de tehnică curativă).

În domeniul științelor umaniste, trebuie să constatăm că s-a operat o enormă basculare, începînd cu anii '70. Între anii '30 și '60, psihanaliza suscita interesul marilor curente ale gîndirii. De la suprarealism la marxism, de la antropologie la filosofie, psihanaliza găsea un ecou (fie că se definea pro sau contra). Pentru mulți intelectuali, analiza reprezenta chiar un gen de „rit de trecere" obligatoriu. Astăzi, s-a săpat un hiatus. De pe acum cu o slabă prezență în universitate, cercetare, psihanaliza a pierdut din creditul ei în sînul intelectualității. Ea funcționează azi fără un contact cu exteriorul, avînd propriile ei reviste, propriile colocvii. Dacă rămîne o referință ce nu se poate ocoli în anume discipline (filosofie, psihologie), e mai mult cu titlul de „clasic" decît de program de cercetări în curs. În materie psihologică – domeniul ei predilect – se află într-o situație defensivă în raport cu științele cognitive – psihologie cognitivă, neuroștiințe[182].

Pe plan terapeutic, ea nu a fost pe măsura speranțelor trezite la început. În psihiatrie, tratamentul nevrozelor îi scapă în mare parte. În domeniul psihologiei clinice, situat în afara cîmpului psihiatric, psihanaliza este „depășită" de dezvoltarea terapiilor scurte. În Franța, este dificil de obținut informații de ansamblu asupra numărului, recrutării și activității analiștilor. În Statele Unite, imensa majoritate a „therapists" se declară astăzi de un anume „eclectism terapeutic"[183].

Aceste constatări permit oare să se prezică apropiata dispariție a psihanalizei? Probabil că nu. Rațiunea principală rezidă nu numai în persistența grupului de psihanaliști, ci și în faptul că, pînă în prezent, nu are un model concurent credibil care să propună o grilă de lectură globală în măsură să elucideze anumite pasiuni omenești: fantasmele, dorințele, conflictele psihice și sentimentele de culpabilitate care hărțuiesc uneori conștiințele noastre.

[182] Nathan G. Hale, *The Rise and Crisis of Psychoanalysis in the United States*, vol. II, *Freud and the American*, 1917–1985, Oxford University Press, 1995.
[183] André Green, *Cauzalitatea psihică dintre natură și cultură*, Odile Jacob, 1995.
[184] Nathan G. Hale, *op. cit.*

Complexul Oedip există cu adevărat?

Antropologul Bronislaw Malinowski, în *Sexualitatea și represiunea ei în societățile primitive*[184], contestă universalitatea complexului lui Oedip, negîndu-i existența în anumite societăți. În insulele Trobriand, cu o structură familială de tip matrilinear, tatăl copilului nu-și asumă nici o autoritate paternă. Rolul de veritabil tutore este exercitat de fratele mamei. Tatăl real este deci pentru copil mai mult un prieten decît un rival. Potrivit lui Malinowski, copiii din insulele Trobriand nu manifestă nici o atitudine oedipiană. De fapt, Malinowski nu contestă ideea că ar putea exista un complex familial, ci îi reproșează lui Freud că a avut în vedere doar structura familială sub forma ei patriarhală. Această chestiune va recidiva mai tîrziu și va da naștere unor foarte bogate schimburi de păreri[185].

Potrivit doctrinei freudiene, atitudinile legate de complexul lui Oedip sînt ascunse în inconștient. Din această cauză ele nu pot fi observate direct, ci doar sub forme derivate: în producțiile imaginare ale subiectului, în visele sale și în producțiile artistice.

Tocmai astfel de metode au utilizat recent doi psihologi germani, Wilhelm Greve și Jeannette Roos, de la universitățile din Hanovra și din Heidelberg, pentru a încerca să verifice teza lui Freud asupra complexului lui Oedip. Ei au supus 130 de copii între 3 și 9 ani unor chestionare și teste proiective, coerente, folosind metoda analitică. De exemplu, copiii erau așezați dinaintea unor imagini cu un bărbat sau cu o femeie și erau invitați să spună dacă bărbatul era mai curînd „rău", sau era „binevoitor". De asemenea, erau întrebați dacă tatăl lor era deseori mai „furios" decît mama, dacă doreau să-i semene etc. La rîndul lor, părinții erau interogați dacă băieții declaraseră vreodată că ar vrea să se însoare cu mama lor. După tratarea statistică a acestor date, cercetătorii au descoperit că nu existau atitudini fundamental diferite între băieți și fete față de tatăl sau de mama lor: ceea ce venea într-o netă contradicție cu ipotezele freudiene[186].

[184] *Sex and Repression in Savage Society*, World Publisher Company, 1927 (trad. în franceză: Payot, 1932).
[185] A se vedea: Geza Roheim, *Psihanaliză și antropologie*, Gallimard, 1967; Ernst Jones, *Teoria și practica psihanalizei* (vol. 2), Payot, 1969; M. Spiro, *Oedipus in the Trobriands*, Chicago University Press 1982; G. Obeyesekere, *The Work of Culture: Symbolic Transformation in Psychoanalysis and Anthropology*, Chicago University Press, 1990.
[186] Wilhelm Greve și Jeannette Roos, *Der Untergang des ödipuskomplexes. Argumente gegen einen Mythos*, Hans Guber, 1996.

NEBULOASA PSIHOTERAPIILOR

Funcția de psihoterapeut este străveche. În societățile tradiționale ea capătă chipul vrăjitorului, care tratează atît bolile trupești, cît și pe cele sufletești. Mai tîrziu, tulburările mentale au fost încredințate medicilor sau preoților[187].

Totuși, configurația meseriei de psihoterapeut așa cum o cunoaștem astăzi este destul de recentă, neavînd mai mult de un secol.

La începutul secolului al XIX-lea, psihoterapia căpăta următoarele forme: formele cele mai grave sau periculoase ale nebuniei prezentau ospiciile în care bolnavii mental erau supuși unor tratamente mai mult sau mai puțin barbare. În ceea ce privește tulburările de comportament, ca: isteria, fobiile etc., îngrijirile se partajau între rugăciuni, medicina clasică și... răbdare. Metodele magnetismului animal propuse de Franz Mesmer (1734–1815), apoi hipnoza practicată de Jean Charcot (1825–1893) figurează ca mari inovații ale secolului al XIX-lea. F. Mesmer poate fi considerat drept primul psihoterapeut, chiar dacă metodele lui țin mai mult de o demonstrație de bîlci decît de știință. Acest medic german utiliza ceea ce numea el magnetismul animal (combinînd magnetismul electric și hipnotismul) ca tehnică terapeutică. A avut un mare succes la Viena, apoi la Paris. Deși metoda lui a fost recunoscută fără baze științifice de comisii oficiale, numite de rege, el a continuat să atragă atenția asupra efectelor benefice ale hipnozei în cazul unor anumite tulburări isterice. Hipnoza a fost reluată mai tîrziu de marchizul Puységur (1751–1825) – sub numele de somnambulism artificial – apoi de către medicii Hippolyte Bernheim (1837–1919) și Jean Charcot.

Psihanaliza va eclipsa aceste metode, arogîndu-și un soi de monopol asupra tulburărilor psihice. Paralel, psihiatria își menține propriile tehnici (izolarea, cămașa de forță, electroșocurile, psihochirurgia etc.) mai înainte de apariția psihofarmacologiei de la începutul anilor 1950, odată cu invenția primelor neuroleptice.

Avîntul noilor terapii

După cel de al Doilea Război Mondial, și adesea în siajul psihanalizei, capătă avînt noi terapii, numite adesea terapii scurte.

[187] Sub direcția lui Jacques Postel și a lui Claude Quetel, *O nouă istorie a psihiatriei*, Dunod, 1994.

Aceste „terapii scurte" alcătuiesc o nebuloasă variată. Se cunosc peste patru sute de tehnici și mereu apar altele. Cele mai curente sînt terapiile comportamentale și cognitive, terapiile sistemice, psihoterapiile emoționale, corporale, de grup (a se vedea textul încadrat, imediat următor). Unele au o bază medicală și științifică, altele se înrudesc cu tehnici spirituale de inspirație religioasă sau cu filosofia orientală. Aceste terapii se delimitează de psihiatria clasică și de psihanaliză. Au în comun faptul că apelează la conduita activă a „pacientului" care devine un veritabil actor al vindecării lui. Unele dintre aceste tehnici sînt folosite și ca metode de dezvoltare personală și de gestionare a resurselor umane. Din ce în ce mai mult, terapeuții practică un anume eclectism – într-un cîmp de competențe dat[188]. În fața unui pacient care suferă de o depresie, unii terapeuți par să fie mai pregătiți decît alții. Așa cum afirmă un practician: *„Numeroase semne indică faptul că intrăm într-o nouă epocă. Este cea a multireferinței, în care practicienii din toate școlile își îmbogățesc cunoștințele din aportul altora fără a cădea totuși în confuzii, conștienți fiind de zona lor de excelență, de specificitățile lor și de limitele lor. Pretențiile hegemonice se estompează, în același timp, cu fantasmele de autotputernicie ale practicienilor."*[189]

Cîteva terapii „scurte"

Terapiile familiale sistemice: ele își au originea în curentul Școlii de la Palo Alto, Gregory Bateson (1904–1980) fiind fondatorul, iar Paul Watzlawick (născut în 1921) unul dintre reprezentanții cei mai cunoscuți. Ideea de bază este că multe tulburări mentale își au originea într-o relație patologică stabilită cu anturajul, mai mult decît într-o cauză individuală. Demersul terapeutic constă în modificarea sistemului de comunicare (ansamblul relațiilor) în care este plasat individul.

Terapii comportamentale și cognitive: trăsătura lor comună constă în aceea că se sprijină pe modele ale psihologiei științifice (behaviorismul pentru terapia comportamentală și cognitivismul pentru terapia cognitivă). Curios lucru, pe cînd cele două terapii sînt diametral opuse pe plan teoretic, amîndouă practicile izvorîte din ele nu sînt foarte deosebite între ele. Amîndouă consideră că actul terapeutic se bazează pe punerea în lumină a conduitelor (în cazul comportamentalismului) sau a reprezentărilor perturbate (în cazul cognitivismului). Se încearcă modificarea progresivă a acestor

[188] În 1994, într-o anchetă inițiată pe lîngă psihologii americani, 38% declarau că practică o teorie de orientare „eclectică", 19% de orientare „psiho-dinamică", 11% de orientare „psihanalitică", și 5% de orientări „cognitive", „comportamentale" și „umaniste" (citat din Alain Lieury, *Este psihologia o știință?*, Flammarion, 1997).

[189] Yves Lefebvre, Actua Psy, nr. 96, martie 1997.

conduite sau reprezentări ale subiectului prin experienţe mici care au ca scop să-l recondiţioneze şi să-l reprogrameze diferit.

Hipnoza: a fost una dintre primele metode psihoterapeutice. A fost practicată de Charcot pe pacienţii săi care sufereau de isterie. Apoi, fiind abandonată de Freud, a rămas multă vreme în afara cîmpului terapeutic, dar astăzi cunoaşte o anume revenire. Hipnoza ericksoniană – după numele fondatorului ei, psihiatrul american Milton Erickson (1901–1980) – se bazează pe înregistrarea unor noi conduite dobîndite în stările de conştiinţă modificată, adică sub hipnoză.

Metode de relaxare: există o mare varietate de metode de relaxare. Relaxarea corporală este însoţită în cea mai mare parte a timpului de tehnici de vizualizare mentală şi de practici de autosugestie menite să substituie imaginile anxiogene ale pacientului cu imagini pozitive. Sofrologia a fost inventată de Alphonso Caycedo în anii '60.

Psihodrama: Jacob Moreno (1874–1974), un evreu de origine română, emigrat în Statele Unite, în anii '30, atît om de teatru, cît şi psiholog, a descoperit funcţia „catartică" a jocului teatral. Metoda lui se fondează pe interpretarea unor roluri, prin care o persoană poate să exprime emoţii refulate sau să înveţe să dobîndească noi roluri.

Psihoterapia de grup: născută din prelungirea dinamicii de grup (Kurt Lewin), aceste tehnici s-au dezvoltat foarte mult în anii '60. Terapiile de grup sînt emoţionale sau corporale.

Terapiile corporale şi emoţionale: Terapiile emoţionale se sprijină pe o muncă de exprimare a emoţiilor, pe articularea dintre verbal şi corporal. Rîsul sau lacrimile, bucuria sau furia contează mai mult în acest caz decît cuvintele. Posturile fizice joacă un mare rol. Terapiile corporale şi emoţionale au în vedere individul ca un „tot", integrant atît de dimensiuni psihice, cît şi fizice sau sociale. Deci în acest ansamblu trebuie intervenit.

Terapiile umaniste şi existenţiale: psihiatrul elveţian Ludwig Binswanger (1881–1966) este la originea unei abordări terapeutice, *Daseinanalyse*, puternic influenţată de fenomenologia pe care el se străduieşte s-o integreze în psihanaliză. Psihanaliza existenţială consideră, spre deosebire de psihanaliză, că individul este mişcat mai mult de o intenţionalitate (proiecte) decît de mobile sexuale. Subiectul trebuie să fie conştient de determinismele lui pentru a-şi conduce viaţa în mod conştient. Psihologia existenţială se află la originea curentului „umanist", Carl Rogers (1902–1987) fiind reprezentantul lui cel mai cunoscut.

• Psihoterapiile sînt eficiente?

Eficienţa psihoterapiilor a făcut obiectul unor numeroase studii în Statele Unite. Prin anchete comparative destul de greoaie, s-a reuşit în

aceşti ultimi ani să se ajungă la unele concluzii generale asupra randamentului relativ al fiecărei terapii faţă de o tulburare sau alta. Se ştie, de exemplu, că terapiile cognitive sînt cele mai eficiente în cazul depresiilor, dezordinilor bruşte şi al bulimiilor, şi că tehnicile de desensibilizare dau rezultate în cazul fobiilor.[190]

Martin E.P. Seligman, din departamentul de psihologie al universităţii Pennsylvania, a folosit o metodă destul de originală pentru măsurarea eficienţei psihoterapiilor: printr-o mare anchetă realizată pe un număr de 7000 de „consumatori"[191].

Prima mare concluzie importantă a acestei anchete: potrivit spuselor pacienţilor, terapiile decurg bine. 90% dintre persoane afirmă că terapiile urmate le-au adus o uşurare. Altă constatare: clienţii „activi", care se angajează voluntar într-un tratament, îşi aleg singuri terapeutul, potrivit unei strategii de consumator, şi obţin rezultate mai bune în cadrul tratamentului decît consumatorii „pasivi" (lăsaţi în seama instituţiilor, de exemplu).

Această anchetă pe bază de chestionare are avantajul că permite compararea efectelor terapiilor pe un mare număr de pacienţi, precum şi măsurarea indicelor de satisfacţie pe termen lung. Dar această metodă are limitele ei: acestea constau în faptul că nu se poate face separarea între ceea ce relevă angajamentul pacientului şi tehnica terapeutică propriu-zisă în vederea satisfacerii pacientului.

Dezvoltarea personală: arta de a-ţi organiza viaţa

Demersul care constă în îngrijirea unei tulburări psihice, depresie, fobie sau aversiune, nu este întru nimic diferit în principiul lui de cel care constă în intenţia de a-ţi corija comportamentele ineficiente sau de a te dezbăra de obiceiuri rele. Fie că este vorba de renunţarea la fumat, de pregătirea unui concurs, de scrierea unei cărţi, de învăţarea cînatului la vioară, de progresele în muncă etc., realizarea unui proiect personal care ne interesează în mod deosebit are nevoie de o disciplină individuală.[192] Această disciplină trece prin metode de „proprie organizare", existînd o paletă largă de tehnici, cum ar fi programarea neurolingvistică sau analiza tranzacţională. Aceste metode se bazează pe un demers comun care poate fi scindat în două faze distincte:

---

190 Jacques Lecomte, *Pot fi evaluate psihoterapiile?* Sciences Humaines, nr. 26, martie 1993.

191 Martin E.P. Seligman, *The Effectiveness of Psychotherapy. The Consumer Reports Study*, American Psychologist, dec. 1995.

192 A se vedea Philip Cushman, *Constructing the Self, Constructing America: A Cultural History of Psychotherapy*, Addison-Weskey, 1995.

– o fază a „cunoaşterii de sine“, în care individul ia cunoştinţă de schemele comportamentului care îi structurează conduitele;

– o fază de transformare în care programele de acţiune mai ajustate înlocuiesc conduitele patologice.

• Scoaterea la lumină a scenariilor noastre inconştiente

Pentru analiza transacţională (AT), fiecare individ poartă în el un scenariu sau un „plan de viaţă“, definit din fragedă copilărie, şi care îi structurează comportamentele pe durata întregii sale existenţe. Potrivit lui Eric Berne (1910–1970), părintele AT, *„un scenariu este un plan de viaţă pe cale de realizare, conceput din fragedă copilărie sub presiunea parentală. El constituie forţa psihologică în măsură să conducă persoana către destinul ei, pe care l-a ales să-l urmeze sau să i se opună.“*[193] Acest plan de viaţă se subdivizează într-o serie de miniscenarii care exprimă fiecare un raport deosebit faţă de existenţă. Astfel, subiectul veleitar se vede întotdeauna pe cale de a realiza mari proiecte, dar nu trece niciodată la acţiune. Cel amar şi iritabil pune sistematic pe seama altora sau a sorţii răuvoitoare propriile sale eşecuri. Paternalistul ar vrea să protejeze şi deci să dirijeze autoritar viaţa şi manierele întregului său anturaj.

Programarea neurolingvistică[194] pleacă din postulate învecinate. Maniera în care o persoană percepe, resimte lumea, corespunde unui stil cognitiv particular. Aceste viziuni ale lumii se vor traduce în matrice de comportamente caracteristice, denumite „metaprograme“: în prezenţa unui grup, anumite persoane vor avea reacţii rigide de fugă sau de închidere în sine. Acest program general se va manifesta în diverse maniere: incapacitatea de a vorbi în public, dificultatea muncii în echipă etc.

Luarea la cunoştinţă a programelor noastre de acţiune corespunde, prin urmare, primei etape a procesului de schimbare. În faptele şi gesturile sale cotidiene, subiectul învaţă să recunoască miniscenariile lui prin semne revelatoare. Astfel, subiectul pradă culpabilităţii are tendinţa de a se devaloriza întotdeauna şi de a-i supraevalua pe alţii. Cînd survine un conflict sau o dificultate, el se învinovăţeşte imediat, gîndind că problemele apărute sînt provocate de propriile lui carenţe. Pentru a-şi remedia insatisfacţia, el trimite în permanenţă mesaje interioare de tipul: *„fii tare“, „fii perfect“*. Aceste mesaje interioare, departe de a fi stimulante, îi sporesc stresul, culpabilitatea, descurajarea şi sentimentul de eşec. Potrivit AT, cele cinci mesaje negative dintre cele mai curente sînt următoarele: *„grăbeşte-te“, „fii tare“, „fii perfect“, „fă plăcere“, „fă eforturi“*.

Există semne caracteristice care evidenţiază un scenariu patologic.În general, acestea sînt pasivitatea, agresivitatea, surmenajul, blocajele, culpabilitatea, descurajarea, nehotărîrea.

[193] Cele două lucrări de referinţă ale lui Eric Berne sînt: *Ce mai spuneţi după ce aţi dat bună ziua?*, Tchou, 1983, şi *Despre jocuri şi oameni*, Stock, 1975.

[194] Richard Bandler şi John Grinder, *Secretele comunicării*, Le Jour editeur, 1982.

• Cum se schimbă aceste stări?

După conştientizarea de către individ a modului său de funcţionare mental, faza a doua este cea a transformării. Se pune problema „reprogramării“ noilor comportamente mai bine ajustate pentru obiectivele individului. În AT, procesul de transformare se sprijină pe un contract stabilit între terapeut şi pacientul său sau de către individ faţă de el însuşi: fie că este vorba de a lupta împotriva perfecţionismului care paralizează acţiunea, de a învăţa să-ţi exprimi emoţiile în cazul conflictelor, de a duce la bun sfîrşit un proiect de viaţă... demersul este întotdeauna similar.

Intervenţia AT se sprijină, mai întîi, pe legea numită a celor „trei P“: Protecţie, Permisiune, Putere. Persoana care vrea să se angajeze într-un proces de transformare trebuie să se simtă într-o situaţie de securitate, de seninătate. Nu este recomandat să fie supus unei provocări stresante, unei injoncţiuni irealizabile. Contractele şi exerciţiile propuse sînt dozate şi realiste. În al doilea rînd, metoda nu funcţionează în cazul unor interdicţii, ci dimpotrivă, prin eliminarea inhibiţiei şi pe bază de recompense. De exemplu, ea nu interzice bulimicului să mănînce. Dimpotrivă, îi acordă numeroase recompense: după o scurtă perioadă de privaţiuni, bulimicul ar putea repede să-şi acorde un răgaz; important fiind de a fi demonstrat că poate întîrzia cît de puţin trecerea de la dorinţă la act. În fine, AT se bazează pe forţele pozitive şi pe capacităţile individului; ea îl ajută să devină rapid conştient de capacităţile lui, propunîndu-i exerciţii uşoare, dar ale căror rezultate sînt tangibile şi rapide. Nu se pune deci problema fasonării unei noi personalităţi, ci de a face operaţionale potenţialele individului, pe care el nu le putea actualiza. *„Trebuie să-ţi urmezi drumul, dar urcînd“*, spunea André Gide.

• Utilizarea unor noi mesaje

Principiul general este de a substitui unui scenariu patologic un scenariu eficient. După identificarea, recunoaşterea şi denumirea sentimentelor negative care ţin individul sub dominaţia lor, se pune problema ca acestea să fie modificate prin intermediul unor noi conduite.

AT propune deci de a li se substitui mesaje mai realiste: „să reuşeşti pe măsura posibilităţilor tale“ trebuie să înlocuiască „fii forte“; „administrează-ţi timpul“ trebuie să înlocuiască „grăbeşte-te“. Pentru a lupta împotriva dominaţiei unui sentiment de inferioritate şi de incapacitate, AT propune desacralizarea obiectivului mitic al perfecţiunii care împiedică, de fapt, orice acţiune. *„Nimeni nu-i perfect“, „mai binele este duşmanul binelui“, „impunîndu-şi limite se evidenţiază maestrul“* (Goethe)... toate acestea reprezintă antidoturi sănătoase împotriva apelurilor sterile către perfecţiune.

Indivizii pradă mesajelor negative sînt prizonierii unor miniscenarii („miniscript", spun americanii) care reprezintă tot atîtea cercuri vicioase de comportament. Iată un exemplu de comportament patologic provocat de un complex de inferioritate: o studentă în litere trebuie să facă o lucrare de sinteză asupra unui autor clasic. Ea vrea cu orice preț să realizeze un studiu excelent (mesaj: *„fii perfectă"*); se lansează atunci într-o muncă interminabilă de documentare, nu reușește să fie mulțumită de redactările succesive (mesaj: *„ceea ce fac eu nu este bine"*); o ia de la capăt, în cele din urmă se pierde în detalii, timpul trece și ea nu ajunge să termine; strînsă cu ușa de termene, trebuie să dea gata în goana mare o lucrare foarte dezechilibrată sau să renunțe la ea; sentiment de eșec; își propune să fie ireproșabilă data viitoare (nou mesaj: *„fii perfectă"*) sau se descurajează (*„ești o incapabilă"*). Față de un asemenea comportament, AT-ul propune un scenariu de substituire mai realist: studenta trebuie să facă lucrarea; ea aceeptă posibilitatea erorii și a imperfecțiunii; sfîrșește fiecare fază a muncii fără exces de zel; termenele sînt respectate și rezultatul corect; sentiment de reușită; imagine pozitivă despre sine (mesaj pozitiv *„ești capabilă"*).

• Tehnici de „reprogramare"

Dinamica schimbării personale practicată de programarea neurolingvistică (PNL) se conduce după două tehnici cheie: ancorarea și recadrarea.

Ancorarea este un procedeu de condiționare care constă în reactivarea unei stări mentale pozitive, anterior trăite de subiect, în cazul unei situații pe care el o vede ca foarte perturbantă. Cum, de exemplu, poți lupta împotriva unui comportament de fugă sistematică a unui individ incapabil să înfrunte conflictele interpersonale, în incapacitatea de a spune „nu"? Tehnica ancorajului constă în înfruntarea puțin cîte puțin a situațiilor de risc, asociindu-le mental cu o experiență reușită de către subiect în trecut. Ancorajul se face prin intermediul unui semnal verbal, corporal sau emoțional (ancora). De exemplu, subiectul își amintește un meci de tenis de care este foarte mîndru, cînd l-a bătut pe un camarad pe care îl credea mai puternic decît el. Această „situație-resursă" îi va servi ca mijloc de autoancorare, de condiționare pentru a îndrăzni să facă față în cazul unui microconflict.

Recadrarea este o altă tehnică de schimbare preconizată de PNL. Într-o situație blocată, recadrarea permite de a extrage elemente noi și pozitive din situația respectivă. Exemplu: în relațiile sale de muncă, domnul X. refuză să încredințeze altora anumite misiuni din lipsa încrederii față de subordonații lui.

Recadrarea constă în a demonstra că:

– în primul rînd, faptul de a te aglomera cu toate misiunile strategice conduce spre o supraîncărcare și, prin urmare, devii pasibil de a comite tu însuți greșelile pe care ai vrut să le eviți;

– în al doilea rînd, o acaparare a muncii contribuie efectiv la incompetența subordonaților, aceștia fiind descărcați de responsabilitățile lor.

Situația este recadrată prezentîndu-se avantajul care ar decurge pentru domnul X. dacă le-ar transmite sarcini subordonaților: falsele judecăți de incompetență ar fi șterse, adevăratele incompetențe ar ieși la iveală și ar putea fi tratate ca atare. Munca domnului X. ar fi ușurată și deci mai eficientă. Se pune problema de a evidenția elementele avantajoase, pînă atunci nebăgate în seamă, și care vor recadra acțiunea într-o nouă perspectivă. Tehnicile de dezvoltate personală comportă o viziune dinamică și creatoare a individului. Ele consideră subiectul ca pe un actor capabil să acționeze asupra destinului său. Principiile călăuzitoare – cunoașterea de sine, transformarea conștientă a conduitelor, autodezvoltatea potențialului uman etc. – se inspiră din postulatele unei psihologii umaniste. Aceste metode pun bazele unei veritabile psihologii practice a vieții cotidiene.

Să facem față stresului

Cuvîntul stres vine din latinescul *stringere* care înseamnă a strînge. Găsim aceeași rădăcină și în cuvintele franțuzești „étreindre" (a înăbuși) sau „détresse" (disperare). Ideea de stres face trimitere la noțiunile de tensiune, de presiune: a fi stresat înseamnă a fi presat și opresat.

Studiul științific al stresului

Primul care a studiat științific fenomenul stresului se numește Hans Seyle (1907–1982). Tînăr student în medicină la Praga este primul care pune în evidență, pe șobolani, efectul unui traumatism psihologic asupra organismului. Ideea potrivit căreia pericolul provoacă o alterare fizică își găsește pentru prima dată o bază fiziologică. În medicină, lucrările lui H. Seyle au deschis calea cercetărilor promițătoare asupra legăturilor existente între psihism și maladiile organice. Una dintre direcțiile de cercetare cele mai fertile actualmente se referă la acțiunea creierului asupra bolilor. Acesta este obiectul unei discipline foarte recente: psihoneuro-imunologia.

Coping-ul: a face față

O altă cale de cercetare, proprie psihologiei, se referă la *„coping"* (a face față), adică modalitatea prin care indivizii reacționează față de tensiuni și conflicte.

Sursele tensiunii și frustrării sînt multiple în viața cotidiană: conflicte de muncă, ritm dezlănțuit al activităților, conflicte familiale, hărțuirea între mai multe proiecte etc. Față de ele, răspunsurile diferă de la individ la individ. Plecînd spre o întîlnire importantă, sînt blocat într-un ambuteiaj din cauza unui camion care încurcă circulația. În această situație de forță majoră se prezintă mai multe atitudini:

– să claxonez și să mă dezlănțui împotriva șoferului respectiv;
– să tratez răul cu răbdare și să profit de timpul mort pentru a citi ziarul;
– să încerc a-i cere camionagiului să binevoiască să-și deplaseze vehiculul;
– să caut o cabină telefonică ca să anunț întîrzierea posibilă.

Fiecare atitudine relevă un comportament specific. În primele două atitudini, acțiunea este inhibată, în celelalte două se angajează o acțiune pentru înlăturarea obstacolului sau pentru a accepta situația. Se numește strategie de ajustare a răspunsurilor individului într-o situație cu probleme. Strategia poate fi activă sau defensivă, să controlezi sau să suporți situația, să te resemnezi sau să treci la acțiune, să tolerezi sau să faci față. Psihologii au stabilit mai multe tipologii de reacții și de emoții în situații de tensiune. Mecanismele de apărare (refulare, sublimare, substituire, proiecție, identificare, compensare, regresie etc.) făcînd parte dintre ele.

Personalități și strategii de ajustare

În realitate, fiecare posedă o panoplie limitată de răspunsuri tip la o situație anume. Din gama răspunsurilor posibile, una singură este selecționată. Alegerea operată de un individ nu se face la întîmplare; strategia adoptată este relativ constantă și corespunde unor dispoziții psihologice particulare: fugă, înfruntare, tergiversare. Aceste reacții comportamentale fac trimitere la anumite tipuri de personalitate. Meyer Freidman și Ray Resenman, doi cardiologi americani, au cercetat legăturile dintre tipurile de personalitate și reacțiile organismului. Din lucrările lor s-a născut celebra deosebire dintre „personalitățile de tip A și B". Tipul A corespunde hiperactivului care caută o soluție tuturor problemelor. Tipul B este inversul, o personalitate placidă și nonșalantă care va avea mai multe tendințe de abordare a problemelor cu calm și ponderare. S-a dovedit că personalitățile de tip A sînt mai susceptibile să contracteze maladii cardiace decît cele de tip B. Această corelație a fost verificată de nenumărate ori în anii '50, epocă în care debutează primele anchete. Acesta este un exemplu doveditor al relațiilor existente între atitudini, personalitate și maladiile fizice.

ȘTIINȚELE COGNITIVE
DE LA CREIER LA SPIRIT

REVOLUȚIA COGNITIVĂ

„Gîndeşte mai înainte de a răspunde! Profesorul cu sprîncenele încruntate, se uită fix la elev şi dictează enunțul: Repet întrebarea: de cîte monede de zece franci este nevoie pentru a plăti un coş cu cireşe de trei kilograme, ştiind că fiecare kilogram costă 6 franci?“

Prin capul băiatului defilează o serie de imagini: un coş cu cireşe roşii şi frumoase, monede de zece franci, negustorul stînd la casă. Apoi, secundele încep să se scurgă, chipurile celorlalți şcolari par toate îndreptate spre el... cuvintele profesorului îi răsună încă în cap. *„Ei, ce mai aştepți?“*

Hai, fără panică. Să mă concentrez, să mă calmez, să gîndesc... Ia să vedem, cîte kile de cireşe erau? *„Ah da, trei kile! Cu şase franci kilul... Asta face în total trei de înmulțit cu şase (sau şase de înmulțit cu trei, e acelaşi lucru); gata, ştiu, ce mai tura-vura: optsprezece franci... Trebuie să dau... ah!... Cum să plăteşti optsprezece franci cu monede de zece franci? Nu se poate! Totul se încîlceşte... m-am înşelat, n-am socotit bine?“*

Ce se petrece în capul unui copil care trebuie să rezolve o problemă de matematică? În ce fel se înlănțuie ideile în mintea lui[195]?

Acesta este obiectul de cercetare al ştiințelor cognitive: încercarea de explorare a mecanismelor gîndirii în acțiune. Această cercetare are nevoie de concursul mai multor discipline. De exemplu, psihologia se va preocupa de descoperirea etapelor mentale prin care copilul realizează operația. Inteligența artificială (IA) va traduce problema sub forma unui algoritm informatic, adică a unei proceduri de rezolvare a problemelor realizabile cu ajutorul calculatorului. Neuroştiințele vor căuta să găsească ce zone anume ale creierului sînt implicate în această muncă şi cum sînt coordonate între ele etc. Cooperarea acestor diferite moduri de abordare va permite, în sfîrşit, încercarea realizării unui vis: înțelegerea modului în care creierul lucrează pentru a percepe, a cunoaşte, a învăța, a gîndi. Aceasta este, în orice caz, ambiția ştiințelor cognitive. Howard Gardner nu a greşit cînd a vorbit de o „revoluție“ în legătură cu emergența ştiințelor cognitive de la sfîrşitul anilor ’70[196]. Succesele fulgerătoare ale acestor „ştiințe ale spiritului“ sugerează ideea că este în curs o veritabilă răsturnare ştiințifică.

---

[195] Pentru un bilanț recent al cercetărilor în psihologia matematicilor, a se vedea Stanislas Dehaene, *Cocoaşa matematicilor,* Odile Jacob, 1997.

[196] Howard Gardner, *The Mind's New Science, a History of the Cognitive Revolution,* Basic Books, 1985 (trad. franceză: *Istoria revoluției cognitive, noua ştiință a spiritului,* Payot, 1993).

Într-un sens larg, domeniul cognitiv cuprinde tot ceea ce se referă la cunoaștere: de la percepție (vizuală, auditivă, tactilă…) la inteligență (calcul, rezolvarea problemelor, intuiție, alegere strategică…), trecînd prin limbaj, memorie, învățare etc. La o primă aproximare, se poate spune că științele cognitive regrupează disciplinele al căror obiect îl reprezintă studiul cunoașterii sub toate formele sale. Această explorare a facultăților mentale, cert, nu este total originală. Totuși, recenta apariție a termenului de „științe cognitive" traduce două inflexiuni noi:

– pe de o parte, constituirea unei regrupări pluridisciplinare care alătură mai multe științe și tehnici. Ele sînt în număr de cinci: inteligența artificială (IA), psihologia cognitivă, lingvistica, neuroștiințele și filosofia spiritului;

– pe de altă parte, științele cognitive se remarcă printr-un mod diferit de a concepe psihismul. Ipoteza de bază este că gîndirea operează printr-o muncă de „tratare a informației" care cuprinde mai multe etape: filtrarea informațiilor, punerea în ordine a datelor și elaborarea răspunsurilor. Gîndirea poate fi studiată la nivelul organizării cerebrale,.a funcțiilor și operațiilor realizate, precum și la nivelul stărilor mentale și a reprezentărilor conștiente[197]. Un tur de orizont al disciplinelor și al domeniilor de studiu ne va ajuta mai bine să definim cîmpul de aplicare al acestor tinere științe.

Un mariaj între cinci discipline

Inteligența artificială (IA) este incontestabil știința-pilot care a condus la reînnoirea abordării cunoașterii și în jurul căreia s-au reunit celelalte științe.

• Către o inteligență artificială (IA)?

Visul lui John von Neumann (1903–1957), părintele primului calculator, era să construiască mașini capabile de calcule, în mod cert, dar și de a gîndi, de a rezolva probleme, de a comunica, de a decide etc., pe scurt de a gîndi[198]. Dar primele calculatoare – născute la sfîrșitul anilor '40 – nu erau decît niște enorme mașini de calcul, specializate în operațiuni matematice sau de memorizare și clasare a marilor cantități de date. Proiectul pionierilor IA era de a merge mai departe. Se punea problema

[197] A se vedea Jean-François Dortier, *Revoluția cognitivă*, Sciences Humaines, în afara seriei nr. 19, dec. 1997 – ian. 1998.

[198] A se vedea John von Neumann, *The Computer and the Brain*, Yale University Press, 1958 (trad. franceză: *Calculatorul și creierul*, Champ Flammarion, 1996).

construirii unor „mașini gînditoare", în măsură să efectueze operațiuni recunoscute ca inteligente, cum ar fi: recunoașterea formelor, învățarea, luarea deciziilor. Astfel, Herbert A. Simon a construit în 1956, GPS-ul (*General Problem Solver*), primul program informatic „inteligent", capabil să realizeze o întreagă serie de operațiuni, de la jocul de șah pînă la demonstrarea teoremelor matematice. IA este, prin urmare, prezentă, încă de la origine, ca o formă de informatică evoluată, fondată pe programe de rezolvare a problemelor, capabilă să analizeze un mediu înconjurător, să ia decizii, să învețe și să perceapă.

Cei cinci poli ai științelor cognitive

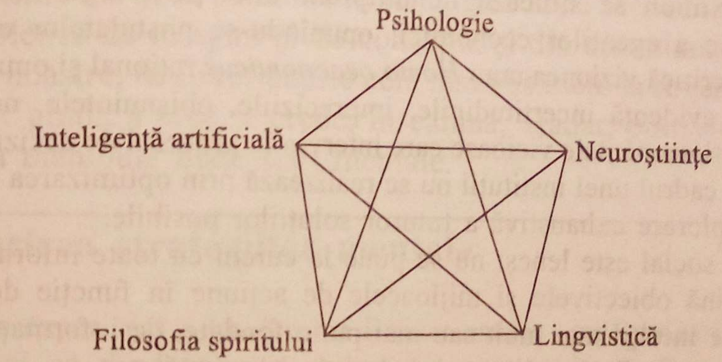

Herbert A. Simon, pionier al științelor cognitive

Economiștii și sociologii îl cunosc pentru Premiul său Nobel în economie (1978) și pentru lucrările sale asupra organizațiilor. Teoreticienii științelor cognitive îl cunosc ca fiind creatorul, împreună cu Alan Newell, al primului program de inteligență artificială. Psihologii îi cunosc lucrările asupra rezolvării problemelor. Ce există în comun între aceste domenii diferite la care H. A. Simon[199] și-a adus contribuția? Aceeași problematică unește toate cercetările întreprinse de el: să pună bazele unei „științe a deciziei", a

[199] H.A. Simon s-a născut în 1916. Principalele sale lucrări sînt:
– *Administrative Behavior: a Study of Decision Making Processes in Administrative Organization*, 1947;
– *Models of Bounded Rationality*, 2 vol. 1982;
– *Models of My Life*, 1996;
– *Models of Thought*, vol. I, 1979, vol. II, 1989;
– *The Sciences of the Artificial*, 1969 (trad. franceză: *Științele sistemelor, științele artificialului*, Dunod, 1991).

gîndirii în acțiune, la intersecția dintre psihologie, economie, sociologie și inteligență artificială.

Pentru o știință a deciziei

Știința deciziei, așa cum o concepe H.A. Simon, presupune cunoașterea psihologiei agenților de decizie din interiorul marilor organizații economice sau administrative. În acest sens, caută să construiască un model pentru raționamentele omului în situația socială. Cum ar proceda, de exemplu, un director de școală care trebuie să stabilească un program pentru colegiul său? Această formalizare a gîndirii în situație socială îi va permite să construiască programe informatice care să simuleze raționamentul uman.

Modul de raționare uman este întotdeauna limitat

H. A. Simon se situează la antipozii unei psihologii abstracte și impersonale a agenților economici; opunîndu-se postulatelor economiei clasice, el critică viziunea unui *Homo oeconomicus* rațional și omniprezent, punînd în evidență incertitudinile, impreciziile, obișnuințele, normele și valorile, raționamentele vicioase care intervin în procesul de decizie. Luarea deciziei în cadrul unei instituții nu se realizează prin optimizarea alegerilor după o explorare exhaustivă a tuturor soluțiilor posibile.

Actorul social este leneș: nu se pune la curent cu toate informațiile. El își determină obiectivele și mijloacele de acțiune în funcție de rutinele mentale, de intuiții mai mult sau mai puțin fondate, de informații parțiale de care dispune. Raționalitatea lui este deci limitată.

• Psihologia cognitivă: secretele cunoașterii

Psihologia numită cognitivă este a doua disciplină călăuzitoare a științelor cognitive. Ea a prins contur în Statele Unite, la sfîrșitul anilor '50. George Miller și Jerome Bruner, amîndoi profesori de psihologie la Harvard la timpul respectiv, sînt precursorii ei. Abordarea lor „cognitivă" s-a născut dintr-o reacție față de behaviorism, curent pe atunci dominant în psihologia anglo-saxonă.[200]

Abordările psihologiei cognitive și ale behaviorismului se deosebesc pe două planuri:

– în planul metodelor. Pe cînd behaviorismul se mulțumește să observe comportamentele exterioare ale subiectului, cognitivismul vrea să deschidă „cutia neagră" pentru a înțelege „stările mentale" (reprezentări, imagini, concepte) ale subiectului și asocierile lor. Cercetătorii nu ezită deci să interogheze subiectul asupra demersurilor lui mentale pentru a înțelege parcursul străbătut de gîndirea lui;

– în plan teoretic. Behaviorismul consideră că gîndirea funcționează ca un gen de mecanism automat care înregistrează pasiv datele (stimulus) parvenite din mediul exterior și le răspunde printr-o combinare de acțiuni

[200] Asupra behaviorismului a se vedea capitolul *Psihologie*.

reflexe. Viziunea cognitivistă este complet diferită. Orice cunoaștere presupune selecția și interpretarea informațiilor primite; acțiunea sau gîndirea implică punerea în aplicare a strategiilor de rezoluție a problemelor adaptate fiecărei situații.

În această perspectivă, rolul psihologiei constă în stabilirea a ceea ce se petrece în „cutia neagră" a psihismului. Munca ei este de a încerca să înțeleagă natura „stărilor mentale" care ghidează conduitele. Aceste stări mentale corespund vastei panoplii a reprezentărilor (imaginile mentale), a conceptelor, a stărilor sufletești, a atitudinilor, a stereotipurilor, simbolurilor și mecanismelor logice care populează și structurează gîndurile noastre.

Prin urmare, gîndirea se prezintă, potrivit cognitiviștilor, ca o structură complexă a stărilor mentale, reductibile la stări elementare care se articulează între ele și se combină în funcție de niște proceduri logice. Din această împletire de imagini și de concepte și din articularea lor se nasc toate ideile noastre, de la reflecțiile cele mai abstracte la reveriile cele mai dezlînate. A gîndi, a crea, a crede, înseamnă, așadar, potrivit psihologiei cognitive, a manipula niște stări mentale.

Descoperirea strategiilor mentale

Celebra experiență a lui Jerome Bruner asupra „categorizării" poate fi considerată ca fondatoare a psihologiei cognitive. „Categorizarea" desemnează procesul prin care noi grupăm și clasăm obiectele sau ființele vii în aceeași categorie (de exemplu, diferitele tipuri de păsări sînt grupate în categoria generală a „păsărilor").

Experiența realizată la începutul anilor 50 la Harvard a constat în a cere unor subiecți să claseze între ele cartoane de diferite forme și culori ce le erau prezentate. J. Bruner a putut astfel să pună în evidență strategiile mentale specifice utilizate pentru a grupa cartoanele. Une dintre strategii consta, de exemplu, în a lua un carton de referință și a le căuta pe celelate ce aveau trăsături comune.Aceasta este strategia numită a focalizării (*focusing*). O altă strategie posibilă constă, din contră, în a stabili ipotezele generale de claficare.(*scanning*).[201]

Această idee a „strategiilor mentale" a schimbat în mod radical perspectiva în raport cu behaviorismul: ea s-a preocupat mai degrabă de demersurile gîndirii conștiente a subiectului decît de asocierile automate dintre stimuli. Psihologia cognitivă se născuse.

[201] J. Bruner, J. Goodnow, G. Austin, The Study of Thinking, éd. John Witey, 1956.

• Lingvistica şi „gramatica gîndirii“

Dacă gîndirea şi limbajul au legături strînse, lingvistica se cuvine a intra în cîmpul ştiinţelor cognitive.

Emergenţa mişcării ştiinţei cognitive este indisociabilă de aportul „gramaticii generative“ a lingvistului american Noam Chomski. Proiectul lui consta în degajarea structurilor profunde ale limbajului care formează baza tuturor expresiilor (cuvinte şi gînduri) particulare. Scopul explicit consta în găsirea regulilor de compunere care ar permite generarea tuturor frazelor şi ideilor posibile, plecînd de la o gramatică universală. O astfel de cercetare nu putea decît să se alăture preocupărilor psihologilor şi specialiştilor IA, în căutarea unei „gramatici a gîndirii“[202].

O altă cale prin care lingvistica se implică în programele de cercetare ale ştiinţelor cognitive se referă la problemele de traducere automată a textelor în limbi străine de către programele informatice, iar în linii mai generale, de tratare informatică a datelor limbajului.

• Neuroştiinţele şi explorarea creierului

Veritabila revoluţie a ştiinţelor creierului (sau neuroştiinţele) din aceşti ultimi douăzeci de ani a fost unul dintre polurile de emergenţă a ştiinţelor cognitive. Ştiinţele creierului formează ele însele un puzzle de discipline parţial suprapuse (neurobiologie, neuropsihologie, neuroendocrinologie) care studiază bazele biologice, psihologice şi anatomice ale creierului (a se vedea *De la creier la calculator,* p. 183).

• Filosofia spiritului

Filosofii rareori lucrează împreună cu oamenii de ştiinţă. Originalitatea ştiinţelor cognitive constă tocmai în a-i apropia pe primii de laboratoarele de cercetare ale celor din urmă, şi anume prin mijlocul indirect al filosofiei analitice[203] anglo-saxone, centrată pe legăturile dintre limbaj şi gîndire, prin care filosofia spiritului se apropie de ştiinţele cognitive.

Unii filosofi, cum ar fi Jerry Fodor[204], au propus modele explicative ale funcţionării psihismului şi ale relaţiilor dintre creier şi spirit. Filosofii spiritului participă, de asemenea, la o dezbatere amplă, iniţiată în jurul capacităţilor reale ale inteligenţei artificiale (IA).

---

202 Vezi capitolul *Lingvistică.*
203 A se vedea capitolul *Filosofie.*
204 Jerry Fodor, *The Language of Thought,* ed. Thomas S. Cromwell, 1975.

Cele trei etape ale istoriei ştiinţelor cognitive

Prima etapă: anii 1945–1955

După terminarea celui de al Doilea Război Mondial, asistăm la o efervescenţă a cercetărilor în jurul funcţionării creierului şi a maşinilor automate:

– invenţia calculatorului şi a informaticii (J. von Neumann, A. Turing);

– N. Wiener creează cibernetica, ştiinţă a maşinilor automate, autoreglabile;

– W. Mc Cullough dezvoltă lucrările sale de neurofiziologie;

– din 1946 pînă în 1953, a fost organizată la New York, sub egida Fundaţiei Macy, o serie de conferinţe pe temele complexităţii, ale sistemelor, ale ciberneticii, ale teoriei automatelor şi ale funcţionării creierului. „Conferinţele Macy“ întrunesc oameni de ştiinţă veniţi din orizonturi diferite, ca matematicianul J. von Neumann, antropologul G. Bateson, neurofiziologul W. Mc Cullough.

A doua etapă: anii 1956–1979

– În timpul verii anului 1956, la Dartmouth (Statele Unite) are loc primul seminar fondator al inteligenţei artificiale. H.A. Simon, A. Newell, J. McCarthy şi M. Minsky, cei patru părinţi fondatori ai inteligenţei artificiale, sînt prezenţi. H. A. Simon şi A. Newell expun primul program de inteligenţă artificială.

– N. Chomsky elaborează, începînd din 1957, prima viziune a gramaticii generative.

– Capătă contur o psihologie cognitivă în jurul lui G. Miller şi J. Bruner, amîndoi profesori de psihologie la Harvard. În 1960, creează împreună Harvard Center of Cognitive Studies.

A treia etapă: după 1980

– În 1979, se creează Societatea pentru Ştiinţele Cunoaşterii care publică revista *Cognitive Science.* Se deschid centre de cercetare în ţările anglo-saxone, apoi, mai tîrziu, în diverse ţări europene. De asemenea, se înfiinţează numeroase laboratoare de cercetări, unităţi de învăţămînt, reviste.

– În 1985, H. Gardner publică *Istoria revoluţiei cognitive* (traducere în limba franceză: Payot, 1993).

O nebuloasă eterogenă

Succesul uluitor al ştiinţelor cognitive de la sfîrşitul anilor ’70 se explică prin mai multe cauze. Ambiţia teoretică a oamenilor de ştiinţă – de a pătrunde în misterele psihismului – se dovedeşte a fi seducătoare. Mai mult, acesta posedă atracţia noutăţii şi a pluridisciplinarităţii. În fine, acestea par a fi destinate unui viitor promiţător, dată fiind aplicarea lor practică în domeniul inteligenţei artificiale sau în cel al educaţiei.

În același timp, am greși dacă am vedea aici un gen de program vast de cercetări unificate la care să colaboreze în perfectă armonie cercetători veniți din orizonturi disciplinare diferite. Științele cognitive nu alcătuiesc o știință omogenă, așa cum este fizica newtoniană sau chimia organică. Cel care încearcă să treacă succesiv prin toate aspectele ei se vede confruntat cu un veritabil maelström: o nebuloasă de discipline care se întrepătrund și grupează modele mai mult sau mai puțin sigure; experiențe care se interferează, teorii „locale" asupra memoriei, viziunii sau viselor și care cu greu se pot coordona; articulări ale cercetărilor aplicate și speculații filosofice... De altfel, există dezbateri aprinse asupra pericolului „reducționismului[205] și al „hegemonismului" anumitor discipline, cum ar fi IA sau neuroștiințele. Deci, departe de a corespunde unei științe omogene, științele cognitive rămîn o nebuloasă complexă cu niveluri de analiză diferite și modele concurente.

[205] Reducționismul constă în tendința de a raporta toate mecanismele gîndirii la un singur nivel de explicații: logice sau neurologice.

MODELELE GÎNDIRII: CALCUL SAU EMERGENȚĂ?

În cadrul științelor cognitive, se înfruntă mai multe modele: „computaționismul" are în vedere toate formele de gîndire, prezentînd o suită de calcule, „conexionismul" consideră, mai curînd, gîndirea ca fiind o acțiune globală care apare dintr-o rețea de microunități. Între aceste două modele are loc, oarecum, dezbaterea care există între metoda analitică și metoda globală pentru învățarea lecturii.

Computaționismul: a gîndi înseamnă a calcula

Ideea de bază a modelului „computaționist" (din englezescul *computer* = mașină de calcul) se referă la un principiu simplu: „A gîndi înseamnă a calcula". Toate ideile care populează creierul nostru ar putea fi descrise sub forma unei suite de operațiuni logice, a unui gen de „algebră a gîndirii", a cărei formulă trebuie să fie descoperită de cercetători. Această concepție nu este nouă, filosofi ca: Gottfried Leibniz (1646–1716) și Thomas Hobbes (1588–1679) formulaseră această idee, dar pe atunci, această ambiție rămînea speculativă. Odată cu nașterea calculatorului, proiectul a început să capete viață în mod concret. Modelul de spirit-calculator constă, așadar, în încercarea de a descrie ansamblul gîndurilor omenești sub formă de calcule simbolice. *„Intelligence as computation"*, spune H.A. Simon, părintele IA.

Pentru abordarea cognitivă, gîndirea umană procedează în același fel ca un program informatic. Ea combină operațiile logice (negare, incluzie...) efectuate pe simboluri abstracte (X, Y, A, β, ∅...). Astfel, gîndul următor, „norii aduc ploaie sau zăpadă", se bazează pe o structură logică: $A \Rightarrow BvC$ (A îl antrenează pe B sau pe C) în care A = nori, B = ploaie și C = zăpadă.

Aceeași formulă poate exprima o altă idee, de tipul: *„Mizeria duce la revoltă sau la resemnare."*

Proiectul computaționist constă deci în traducerea gîndurilor umane (exprimate în limbajul curent) într-o suită de operațiuni logice (exprimate în calcul simbolic) care, la rîndul lor, ar putea fi traduse într-o suită de calcule elementare (exprimate într-un „limbaj mașină", cel al calculatorului sau cel al neuronilor).

De la algoritm la euristică: sau... arta de a-ți găsi cheile

Dacă mi-am rătăcit cheile în apartamentul meu, se prezintă trei demersuri posibile pentru a încerca să le găsesc:

– răscolesc toată casa, explorînd sistematic metru pătrat cu metru pătrat, încăpere după încăpere, prin toate colțurile apartamentului. Această strategie costă mult timp și energie, dar este fiabilă (în măsura în care cheile se află în apartament!);

– o altă metodă, mai „inteligentă", constă în a căuta mai întîi în locurile cele mai plauzibile: prin buzunare, pe mese și pe mobile, pe scurt, în locurile cele mai obișnuite;

– dacă această strategie eșuează, se poate atunci adopta metoda „reconstituirii faptelor", căutînd să-ți aduci aminte de ultimul loc unde le-ai folosit sau ai văzut cheile.

Aceste ultime două demersuri sînt mai ingenioase, mai puțin costisitoare în timp, mai eficiente în majoritatea cazurilor, dar și mai puțin sigure. E posibil, efectiv, ca un copil să fi luat cheile și să le fi aruncat sub o mobilă, sau să fi fost aruncate din nebăgare de seamă în mașina de spălat...

Primul demers este numit „algoritmic" pentru că el procedează prin inventarierea sistematică a tuturor posibilităților existente. El se dovedește infailibil, dar consumă mult timp și energie.

Celelalte metode, numite „euristice", se bazează pe probabilitatea reușitei unui demers fondat pe „plauzibil". Aceste strategii consumă mai puțin timp și energie, sînt mai „inteligente", dar comportă o parte de incertitudine. Programele de inteligență artificială sînt construite pe un mod euristic. Astfel, un program pentru jocul de șah nu se sprijină pe un inventar sistematic al tuturor mutărilor jucabile, ci analizează valoarea și posibilitățile de reușită ale unui număr limitat de mutări, exact cum ar face un jucător om, pe care mașina nu face decît să-i copieze modul de a raționa.

Conexionismul: gîndirea emergentă

Conexionismul se prezintă astăzi ca fiind principalul concurent al computaționismului. Inspirat din lucrările neurologului Warren Mc Cullough (1899–1969) și avînd ca obiect cibernetica și rețelele neuronale, abordarea conexionistă concepe activitățile cognitive plecînd de la o arhitectură mentală complet diferită. Ideea de bază este următoarea: pentru a rezolva probleme cognitive, gîndirea umană nu procedează printr-o suită de deducții logice. Din interacțiunea unui număr nesfîrșit de microunități de informație se alcătuiește soluția globală. Pentru abordarea conexionistă, viziunea rezultă din interacțiunea micilor unități specializate (în recunoașterea formelor, culorilor, a distanțelor...), a căror combinare globală furnizează

o stare de ansamblu ce corespunde imaginii obiectului. Fără a intra în descrierea precisă a structurii unei rețele conexioniste (care, altminteri, posedă mai multe variante)[206], să spunem că este vorba de o multitudine de noduri (neuroni, celule fotoelectrice) legate între ele prin conexiuni, oarecum, în felul unei plase de pescuit. Fiecare nod poate prinde diferite stări psihice în funcție de stimulii exteriori și/sau de starea nodurilor vecine. O astfel de configurație va genera rapid o stare globală stabilă, iar această configurație globală va corespunde unei stări cognitive date.

Rețeaua conexionistă s-ar putea compara cu un tablou pictat în tehnica pointilistă. Pointilismul constă în a picta fără a încerca să se reproducă fiecare detaliu al modelului, ci procedînd printr-o juxtapunere a tușelor de culori. Sensul tabloului nu apare decît global, printr-o sinteză vizuală, și nu prin juxtapunerea unor detalii reproduse fidel. Modelul conexionist, numit și „tratament paralel distribuit", nu face deci apel la calculul simbolic. El pare să corespundă bine organizării celulelor creierului în care miliarde de neuroni specializați sînt conectați între ei. Iată de ce se vorbește adesea de „calculatoare neuronale" pentru a desemna calculatoarele construite pe principiul arhitecturii conexioniste.

Promițătoare pe planul cercetării, seducătoare prin analogia lor cu structura creierului, trebuie totuși să admitem că diversele modele conexioniste nu au găsit o largă aplicabilitate practică. Aceste calculatoare obțin unele rezultate bune în două domenii: recunoașterea formelor (viziune, cuvînt) și simularea comportamentelor simple (sesizarea unui obiect). Dar imensa majoritate a calculatoarelor care funcționează actualmente sînt construite pe o logică „computațională", cea a calculului formal.

Forța și limitele modelelor

Conexionismul și computaționismul sînt divergente pe două planuri. Pe cînd, pentru computaționism orice gînd se prezintă ca o suită de operațiuni simple, executate în serie și foarte rapid (ca pe o bandă rulantă), pentru conexionism ideile reprezintă forme globale, care apar plecînd de la unități, care interacționează spontan (ca în cazul unei echipe de fotbal).

Pe scurt, am putea spune că, pentru abordarea computațională, inteligența procedează prin deducții succesive, pe cînd în cazul abordării conexioniste ea procedează printr-o impresie globală, prin intuiție. Computaționismul corespunde unui demers analitic, conexionismul unui demers global („holist"). Schema computațională apare bine adaptată formalizării unei inteligențe formale și deductive: cea a raționamentului

---

[206] William Betchel și Adele Abrahamsen, *Conexionismul și spiritul, introducere în tratamentul paralel prin rețele*, La Découverte, 1993.

abstract, al argumentării, al teoretizării, în schimb, conexionismul pare mult mai performant pentru a analiza activitățile cognitive care necesită evaluări globale, aprecieri generale. Este cazul pentru recunoașterea formelor și a proceselor perceptive, în general (chiar dacă teoria nu se limitează la acest domeniu).

În total, două interpretări generale își împart terenul teoriilor cognitive. Fiecare pare să-și găsească forța acolo unde altele se dovedesc slabe.

O modalitate de a depăși dilema ar fi să se admită că diversele acte cognitive nu sînt poate reductibile la un principiu explicativ unic.

DE LA CREIER LA CALCULATOR

Ştiinţele cognitive s-au edificat plecînd de la două modele de referinţă. Unul este tehnic: modelul calculatorului; disciplina asociată este informatica. Celălalt model este biologic: creierul; disciplinele asociate sînt neuroştiinţele. Fiecare vine cu o viziune particulară asupra funcţionării gîndirii.

O pătrundere în miezul acestor două mari domenii de cercetări va permite o înţelegere mai bună a proiectului şi domeniilor de investigaţie ale ştiinţelor cognitive.

Neuroştiinţele: o investigaţie a profunzimilor creierului

Neuroştiinţele constituie doar ele un veritabil subcontinent al ştiinţelor cognitive. Se poate aborda acest cîmp de cercetare în plină evoluţie în două maniere:

– fie plecînd de la disciplinele: neuroanatomie, neuropsihologie, neuroendocrinologie (a se vedea textul încadrat imediat următor);

– fie plecînd chiar de la creier şi de la nivelurile lui de organizare.

• Arhitectura creierului şi nivelurile lui de organizare

Creierul este organizat potrivit unei arhitecturi care merge de la moleculă la celulă, de la celulă la grup de neuroni, de la grup de neuroni la arii specializate din ce în ce mai mari. Fiecărui nivel îi corespund funcţii determinate:

– Neuronii

La nivelul cel mai elementar, cel al neuronilor, ce s-ar putea spune în mod exact? Totul sau nimic. Totul, pentru că li se cunoaşte numărul (o sută de miliarde, aproximativ), anatomia (sînt alcătuiţi dintr-un nucleu, sinapse, dendrite, un axon), modurile de circulaţie a informaţiei între ei (prin intermediul sinapselor); se ştie că spre deosebire de alte celule ei nu se regenerează[207]; se mai ştie, de asemenea, că fiecare asigură o muncă

[207] Ceea ce nu este tocmai adevărat: recent, s-a descoperit că există o neurogeneză permanentă în bulbul olfactiv şi în hipocamp, zonă a creierului implicată în memorie.

deosebită ca o furnică într-un furnicar. Dar în afară de asta, cum se coordonează între ei? Dezvoltarea lor este comandată în acelaşi timp de gene, de relaţiile pe care le stabilesc cu alţi neuroni şi de stimulii mediului înconjurător. Dar cum se efectuează mai precis această coordonare? Aspectul acesta rămîne un mister aproape complet. În ce fel interacţiunea dintre miile de neuroni conduce la formarea conceptelor, cum ar fi „kilometru", „bunică", „libertate" sau la comandarea organelor (clipitul pleoapelor, de exemplu)...? Nu avem nici cea mai vagă idee.

– Grupele de neuroni

Cele mai mici unităţi cărora li s-a putut asocia un rol funcţional precis sînt grupele alcătuite cam dintr-o sută de celule şi cu un milimetru în diametru pe care fiziologul american Vernon B. Mouncastle le-a descoperit în anii '70 şi le-a denumit „coloane" sau „module"[208]. În cortexul vizual, aceste module răspund de funcţii, ca recunoaşterea orientării sau a poziţiei obiectului, de culoarea sau de formele lui.

– Centrii specializaţi

Există centri specializaţi care pilotează şi sintetizează informaţiile venite de la subsistemele modulare. Este cazul centrilor vorbirii situaţi în lobul temporal al emisferei stîngi. Alt exemplu: lobul frontal posedă centri specializaţi în organizarea conduitelor. O persoană care suferă de leziuni în această regiune specifică a creierului nu va reuşi să-şi organizeze activităţile (să se instaleze la birou, să deschidă un caiet, să ia un creion dacă vrea să scrie...) deşi recunoaşte perfect fiecare dintre aceste obiecte şi folosinţa lor.

– Creierul drept, creierul stîng

La nivelul marilor ansambluri funcţionale, se cunoaşte faptul referitor la împărţirea creierului în două emisfere specializate. Această specializare emisferică a fost evidenţiată în lucrările americanului Roger Sperry asupra cazului *split brain* sau al „creierului dedublat" (aceste lucrări i-au adus Premiul Nobel pentru medicină, în 1981)[209].

Se ştia de mai înainte că fiecare emisferă este responsabilă de coordonarea acelei părţi a corpului care îi este opusă: emisfera stîngă comandă organele situate la dreapta (ochi, braţe, picioare) şi invers, emisfera dreaptă comandă partea stîngă. Ceea ce a demonstrat R. Sperry este că

[208] Dir. G.M. Edelman şi V.B. Mouncastle, *The Mindful Brain*, MIT Press, 1978.
[209] Roger Sperry *Brain Bisection and Mechanisms of Consciousness*, John C. Eccles (ed.), *Brain Mechanisms and Conscious Experience*, Springer-Verlag, 1965; Michael S. Gazzaniga şi Roger Sperry, *Language After Section of the Cerebral Commissure*, 1967.

Universul neuroştiinţelor

Faptul că vorbim de neuroştiinţe la plural se explică prin aceea că există o împletire de subdiscipline.

Neuroanatomia se preocupă de întocmirea unei descrieri detaliate a creierului uman, de la celulă la marii centri corticali. A trecut mai bine de un secol (1891) de cînd un medic şi anatomist german, Wilhelm Waldeyer, a identificat şi a numit pentru prima dată „neuroni" celulele creierului. Astăzi, se estimează la aproximativ o sută de miliarde numărul lor! Mai mult, fiecare este legat de zece mii de neuroni asemănători... Incontestabil, creierul sfidează prin complexitate toate celelalte structuri ale lumii vii.

La nivelul cel mai global, descrierea anatomică este bine cunoscută. Creierul se împarte în două emisfere: cea dreaptă şi cea stîngă. La suprafaţa acestor emisfere se situează „cortexul cerebral", alcătuit din cinci lobi: frontal, parietal, temporal, insular şi occipital. Încă din 1908, germanul Korbinian Brodmann a stabilit o divizare a cortexului în cincizeci şi două de arii. Această cartografie este de referinţă chiar şi în zilele noastre, deşi unii specialişti o găsesc oarecum depăşită[210].

Dacă observăm acum creierul în secţiune, descoperim imediat sub cortex (în forma unei ramuri de conopidă) lobul limbic, apoi, sub el, corpul calos care uneşte între ele cele două emisfere, urmînd talamusul şi, în fine, mezencefalul. În spatele creierului, se situează cerebelul[211].

Neurofiziologia şi neurobiologia se ocupă de funcţionarea internă a creierului. Aceste discipline se preocupă să afle în ce mod razele luminoase stimulează celulele nervoase ale ochiului; cum se transformă această stimulare în influx nervos; cum se transferă mesajul de la o celulă la alta, trecînd de la un semnal electric (influxul nervos) la un mesaj chimic: neurotransmiţătorii.

Neuropsihologia studiază legăturile dintre funcţionarea creierului şi conduitele care îi sînt asociate. Metoda ei privilegiată rezidă în observarea tulburărilor de comportament legate de disfuncţionalitatea structurilor cerebrale. Paul Broca (1824–1880) este cel care face prima mare descoperire în acest domeniu. Practicînd autopsia asupra bolnavilor care îşi pierduseră uzul vorbirii, el descoperă nişte leziuni într-o regiune a celei de a treia circumvoluţiuni frontale de pe partea stîngă (la nivelul tîmplei stîngi). Deduce de aici situarea centrului vorbirii în acel loc. Aprofundînd această metodă, cercetătorii au reuşit să găsească tulburări mult mai specifice. O altă leziune învecinată provoacă o afazie diferită de cea descoperită de Broca. La cîţiva ani după Broca, în 1874, neurologul german Carl Wernicke

[210] Karl Zilles, *Pentru o nouă decupare a cortexului*, La Recherche, *Privind în creier*, iulie-august 1996.
[211] A se vedea *La Recherche*, op. cit., p. 35.

(1848–1905) pune în lumină o altă afazie de tip particular, cauzată de o leziune apropiată de aria lui Broca. Această leziune antrena o afazie[212] foarte specifică, marcată de o alterare a comprehensiunii cuvîntului. Subiectul construia fraze corecte gramatical, dar amesteca cuvintele, producînd un jargon de neînțeles. Se poate vedea în ce mod abordarea neuropsihologică permite să ne imaginăm cum funcționează creierul, ce activități diferite sînt mobilizate în stăpînirea cuvîntului, a vederii, a memoriei...

Neuroendocrinologia este o altă ramură recentă a neuroștiințelor. Ea tratează raporturile dintre sistemele nervos și hormonal. De puțină vreme, s-a descoperit că cele două sisteme se află în contact și acționează unul asupra celuilalt: creierul comandă glandele endocrine[213], iar acestea acționează asupra creierului. Hipotalamusul, de exemplu, situat sub talamus, reprezintă un centru regulator al presiunii arteriale, a temperaturii corpului, dar și a setei, a foamei, a maturării sexuale, a stărilor de veghe și de somn. Este deci un centru esențial în gestionarea motivațiilor și a emoțiilor.

Odată cu descoperirea neuromediatorilor (sau neurotransmițătorilor)[214] și a acțiunii reciproce dintre sistemele hormonal și nervos, s-a putut trece de la o viziune a creierului-circuit-electric la cea a creierului-glandă care secretă și absoarbe moleculele chimice.[215]

există totuși anumite specializări funcționale proprii fiecărei zone. La unii pacienți, suferind de o gravă epilepsie, se practică secționarea corpului calos care leagă cele două emisfere. Aparent, această operație denumită „comisurotomie totală" lasă intacte majoritatea funcțiilor intelectuale ale pacientului, cum ar fi limbajul, memoria, inteligența. Totuși, cele două emisfere au fost total separate: creierul este oarecum „dedublat". Or, dacă se prezintă unui pacient un obiect astfel încît să nu-l poată vedea numai cu ochiul drept, el se dovedește capabil să-l recunoască și să-l numească. Dar dacă i se prezintă obiectul astfel încît să nu-l poată vedea decît cu ochiul stîng, el va fi capabil să-l recunoască, dar nu și să-l numească. Într-adevăr, centrul vorbirii situat pe emisfera stîngă nu mai poate fi în contact cu informația venită de la emisfera dreaptă. Aceste studii asupra

[212] Afaziile sînt tulburări ale limbajului care provin mai adesea dintr-o leziune corticală (de exemplu, un accident cerebral vascular). Există mai multe feluri de afazii, dar cele ale lui Broca și Wernicke sînt cele mai cunoscute. A se vedea D. Caplan, *Neurolinguistics and Linguistic Aphasiology,* Cambridge University Press, 1987.

[213] Acestea sînt glande, ca tiroida sau hipotalamusul, glande care secretă hormoni deversați direct în sînge.

[214] Molecule chimice care asigură – la nivelul sinapselor – transmiterea mesajelor de la un neuron la altul.

[215] A se vedea Jean-Didier Vincent, *Biologie a pasiunilor,* Odile Jacob, 1986.

celor două emisfere au dat naștere unei abundente literaturi. Unele cercetări au venit cu precizări și au corijat în parte interpretările sumare. Auzim vorbindu-se curent că partea dreaptă a creierului ar fi mai curînd cea a gîndirii globale și intuitive, că partea stîngă ar fi specializată în gîndirea analitică și rațională. Trebuie să recunoaștem că aceste concluzii generale sînt pripite și merg dincolo de ceea ce demonstrează strict cercetările[216].

• Centru pilot sau modularitate

Decuparea creierului în arii specializate să însemne oare că există în creierul nostru centri foarte preciși, programați genetic și care comandă fiecare dintre funcțiile mentale? Da și nu.

Mai întîi, se știe acum cu certitudine că creierul este efectiv cablat pentru a răspunde unor funcții precise: de exemplu, vederea presupune subsisteme vizuale, situate în cortexul IV și specializate în recunoașterea formelor, culorilor, a mișcării, ceea ce nu înseamnă că aceste zone pot intra în funcțiune dacă nu au suferit o învățare specifică. Este ceea ce numim „epigeneză". Cablarea creierului se efectuează în funcție de experiența subiectului. Un animal crescut în întuneric absolut, fără să cunoască experiența luminii și a formelor vizuale, devine repede orb. După o perioadă critică, organele vederii nu vor putea niciodată să mai funcționeze normal. În creierul uman se înnoadă trei evoluții: o evoluție biologică care merge de la reptile la *Homo sapiens,* o evoluție individuală a conexiunilor cerebrale, modulată pe experiență (epigeneza) și, în sfîrșit, o evoluție a culturilor, devenită posibilă datorită capacităților de învățare ale creierului[217]. Mai mult, există o anume plasticitate a creierului care face posibilă reorganizarea centrilor și a funcțiunii lor, dacă intervine o leziune. Această „suplețe" a creierului, după ce a făcut obiectul unor îndelungi dezbateri, astăzi, este recunoscută, dar rămîne foarte limitată (a se vedea textul încadrat imediat următor).

• Darwinismul neural: „selecția naturală" din cap

Un cercetător american de la universitatea Rockefeller, Gerard Edelman, care a primit Premiul Nobel pentru medicină, în 1972, a enunțat o teorie globală a memoriei și a conștiinței, construită în jurul principiului selecției progresive a legăturilor care se stabilesc între neuroni[218].

[216] Michael S. Gazzaniga, care a lucrat împreună cu Roger Sperry, apoi a continuat cu propriile lui cercetări, a întreprins o campanie de demistificare a interpretărilor sumare a celor două emisfere cerebrale (dreaptă și stîngă) în *The Social Brain,* Basic Books, 1985 (trad. în franceză: *Creierul social,* Odile Jacob, 1996).

[217] A se vedea Jean-Pierre Changeux, *Omul neural* și *Creierul și complexitatea,* dezbatere purtată în cadrul Sciences Humaines nr. 47, februarie 1995.

[218] Tezele lui Edelman au fost popularizate cu talent de către Isaac Rosenfield în *Invenția memoriei,* Flammarion, 1994.

Suplețea relativă a creierului

Un caz destul de deosebit de plasticitate cerebrală a putut fi cunoscut prin cercetările lui A. Smith şi R. Sugar, efectuate în anul 1975. Este vorba despre un copil suferind de o paralizie pe partea dreaptă şi care, la vîrsta de 5 ani, făcea crize de epilepsie (mai mult de 10 pe zi). Pentru a pune capăt acestor crize, s-a procedat la ablaţiunea totală a cortexului de la emisfera stîngă. Copilul şi-a regăsit rapid toate funcţiile intelectuale şi lingvistice. Urmărirea acestui subiect pînă la vîrsta de 25 de ani a demonstrat că el poseda un IQ ridicat (superior mediei) şi urmase studii superioare. Restabilirea funcţiilor intelectuale după o asemenea intervenţie nu a putut fi totuşi posibilă decît ţinînd seamă de vîrsta subiectului în momentul operaţiei. Într-adevăr, operaţii similare asupra adulţilor antrenează, în general, grave perturbări de limbajului.

Recuperarea funcţiilor depinde de profunzimea leziunii şi de vîrsta subiectului. Există, aşadar, un prag critic de la care creierul poate recupera parţial sau total anumite funcţii.

Sprijinindu-se pe descoperirile lui în imunologie, G. Edelman presupune că mecanismele percepţiei şi ale memoriei au la bază următoarele principii:

– pe parcursul dezvoltării cerebrale, se poate stabili o infinitate de conexiuni între neuroni;

– din această infinitate de posibilităţi, numai unele reţele vor fi stimulate de acţiunile subiectului şi prin informaţiile pe care le primeşte el de la mediul exterior.

Unele conexiuni vor fi deci selecţionate, altele vor dispărea: de unde şi numele de „darwinism neural“ dat acestei teorii.

Acest model este unul dintre cele mai la modă în zilele noastre printre teoreticienii neuroştiinţelor. Alţi autori, la fel de prestigioşi, precum Oliver Sacks sau filosoful spiritului John Searle se declară partizani. Modelul darwinismului neural, apropiat de cel al lui Jean-Pierre Changeux, rămîne totuşi o pură ipoteză, construită pe analogia cu mecanismele care produc anticorpi. S-ar putea face aceeaşi constatare cu multe alte funcţii cerebrale studiate. În legătură cu somnul, vederea, limbajul sau emoţiile, progresele se referă mai ales la localizările cerebrale, la neuromediatorii implicaţi. Modelele interpretative rămîn în stadiul de speculaţii. Ne aflăm departe de a înţelege mecanismele funcţionării care permit să trecem direct de la neuron la explicarea comportamentelor, de la celule la gîndire.

• Limitele neuroştiinţelor

Neuroştiinţele au făcut progrese extraordinare în ultimii treizeci de ani. Dar, mai exact, ce putem aştepta?

Pentru unii, munca de decriptare a mecanismelor creierului trebuie să conducă, într-un termen mai mult sau mai puţin îndelungat, la înţelegerea

secretelor celor mai intime ale gîndirii. Aceasta este teza susţinută, de exemplu, de Patricia Churchland în cartea ei *Neurophilosophy*[219].

Alţi autori însă gîndesc că neurologia şi neuroştiinţele nu pot explica totul. Neîndoios, cunoaşterea mecanismelor de funcţionare a creierului s-a îmbogăţit considerabil, dar, e cazul să recunoaştem, nimeni nu ştie să reconstituie nici cea mai mică imagine mentală, plecînd de la substratul său biologic. Poate că aici este vorba de o limită metodologică. Fiindcă trecerea de la organizarea neurală la gîndire presupune modificarea scalei de analiză.

Potrivit lui Michel Imbert, alt specialist în neurologia vederii, scopul ultim al neuroştiinţelor nu va putea fi niciodată reconstituirea gîndirii, plecînd de la baza ei neurologică. Scopul neuroştiinţelor constă doar în indicarea constrîngerilor materiale prin care orice teorie a gîndirii trebuie să treacă: *„Neuroştiinţele fixează constrîngerile naturale care trebuie respectate, de teoriile actelor cognitive pentru satisfacerea preocupării de credibilitate biologică. Celelalte elaborează teorii care permit integrarea a tot ceea ce ştim astăzi despre funcţionarea sistemului nervos într-un ansamblu coerent, capabil să îndeplinească actele cognitive.“*[220]

Inteligenţa artificială: calculatorul poate gîndi?

Inteligenţa artificială s-a născut în august 1956, la Universitatea Dartmouth (Statele Unite), cu ocazia unui seminar ce a întrunit o echipă de cercetători animaţi de proiectul fondării unei noi ştiinţe. Printre participanţii la această reuniune fondatoare se afla matematicianul John McCarthy, organizatorul seminarului şi inventatorul termenului de „inteligenţă artificială“ (IA). Mai era prezent Herbert A. Simon, teoreticianul organizaţiilor, care a primit mai tîrziu Premiul Nobel pentru economie. El era însoţit de matematicianul Allan Newell. Amîndoi aduceau „în valiza lor“ o inovaţie majoră: *Logic Theorist,* un program destinat să demonstreze teoreme matematice şi care poate fi considerat ca primul program de IA. Matematicianul Marvin Minsky precum şi Claude Shannon, părintele teoriei informaţiei, erau şi ei prezenţi.

---

219 MIT Press, 1986.

220 Michel Imbert, *Neuroştiinţele şi ştiinţele cognitive,* Le Débat, nr. 47, 1987.

Maşina imaginară a domnului Turing

Alan Turing (1912–1954), fiul unui funcţionar din Imperiul Indiilor, a fost un copil singuratic şi neintegrat social. A manifestat totuşi de foarte timpuriu o înclinate pentru abstracţia matematică. Intrat la King's College din Cambridge, el îşi începe cercetările asupra algoritmilor.

O viaţă de roman

În timpul celui de al Doilea Război Mondial, A. Turing este angajat ca membru al contraspionajului britanic, avînd ca misiune să participe la inventarea unei maşini destinate să descifreze mesajele codificate ale inamicului. În acest cadru anume, ajunge să-l întîlnească pe John von Neumann, în Statele Unite. După război, Turing se va ocupa de construirea unui calculator ale cărui principii le pusese la punct înainte de război. Chiar dacă A. Turing nu a reuşit să concretizeze acest proiect, el a contribuit într-o măsură considerabilă la procesul care va conduce către construirea primului calculator.

În 1952, a fost condamnat pentru homosexualitate de către justiţia britanică şi pus în situaţia de a alege între închisoare şi tratamentul cu hormoni, menit să-i modifice starea. A ales această ultimă opţiune, dar, doi ani mai tîrziu, în 1954, îşi pune capăt zilelor, mîncînd un măr otrăvit.

O maşină care raţionează

Ceea ce numim maşina lui Turing este o „maşină imaginară", adică o schemă funcţională şi nu un dispozitiv material. Funcţionarea acestei maşini ipotetice a fost, la început, destinată să demonstreze anumite limite ale logicii. Dar, pornind de aici, A. Turing a inventat un dispozitiv teoretic capabil să rezolve toate problemele tratate sub forma algoritmilor. Maşina lui Turing se prezintă ca un dispozitiv format dintr-o bandă infinită, comportînd un număr limitat de casete. Pe aceste casete sînt înscrise simboluri numerice. Maşina este capabilă să efectueze cîteva operaţiuni simple: ea poate să citească o casetă, dacă e cazul să-i şteargă conţinutul şi/sau să imprime un alt simbol, apoi să deplaseze caseta următoare sau pe cea precedentă.

Cu acest dispozitiv imaginar, A. Turing pune una dintre bazele esenţiale ale informaticii, fiindcă el demonstrează că o astfel de maşină, dacă ar exista, ar fi capabilă să rezolve tot felul de probleme traductibile sub forma algoritmilor (adică, a unei serii de instrucţiuni şi de reguli elementare). Într-adevăr, obiectivul este de a arăta că devine imposibilă conceperea unui program general care, tratînd probleme sub forma calculelor simbolice, poate rezolva toate problemele într-o suită finită de operaţiuni. Această demonstraţie este legată de teorema incompletudinii a lui Gödel, el însuşi legat de critica ideii unui sistem formal complet, propus de matematicianul german David Hilbert (1862–1943) cu cîţiva ani mai înainte. Deci pentru a încerca să demonstreze imposibilitatea construirii unor sisteme logice total coerente, Turing a pus bazele informaticii.

• Un proiect grandios

Ambiţia acestor pionieri constă în a reînnoda legătura cu vechiul vis: construirea de maşini care copiază sau chiar depăşeşte capacităţile umane graţie noilor mijloace ale informaticii pe cale de a se naşte. La vremea aceea, primele calculatoare erau încă de dimensiuni foarte mari. Ele executau calcule numerice sofisticate şi aveau fişiere enorme, dar, în fond, munca lor se baza pe sarcini elementare şi repetitive pe care le realizează graţie „forţei lor brute": o memorie prodigioasă şi o fulgerătoare viteză de execuţie. Cu IA este vorba de cu totul altceva: scopul consta în a copia inteligenţa umană, adică, să raţioneze, să perceapă, să înţeleagă limbajul uman, să înveţe, să descopere, să creeze...

IA se caracterizează deci mai mult prin „proiectul" său decît printr-o definiţie riguroasă sau pe o bază teoretică particulară. Ceea ce îi dă sens este mai curînd unitatea ţelului decît frontierele precise. Primele realizări informatice ale lui H.A. Simon dezvăluie faptul că foarte curînd calculatoarele vor fi capabile să traducă limbi, să bată campioni la şah (a se vedea spaţiul încadrat pe această temă), să compună muzică...

Pe baza acestui elan iniţial, cercetătorii se angajează rapid şi, în anii '60/'70, se realizează elementele importante la care fondatorii participă activ.

Din 1956 pînă în 1960, H.A. Simon şi A. Newell creează *General Problem Solver* (GSP).[221] J. McCarthy creează LISP, devenit apoi unul dintre principalele limbaje de programare ale IA. Se dezvoltă programele jocului de şah.

Apoi, în anii '70, se semnalează debuturile robotizării, primele sisteme expert[222]: Dendral, apoi, Mycin. Primele programe de înţelegere a limbilor naturale se schiţează cu SHRDLU al lui Terry Winograd şi programul Eliza.

Cercetarea se organizează. În 1970, apare primul număr din *Artificial Intelligence*. Este o epocă efervescentă şi plină de promisiuni, trăită de pionierii IA.

• Blocaje neaşteptate

În paralel, apar însă dificultăţi neaşteptate. În primul rînd, marele program de tratare a limbilor – şi anume traducerea lor automată – se dovedeşte mai complex decît se prevăzuse. Primele traduceri automate, apărute de la începutul anilor '50, funcţionau pe un principiu destul de

---

[221] GPS-ul era un program de informatică „generalistă" capabil să rezolve toate genurile de probleme logice, cum ar fi, de exemplu, decriptarea unei adunări în care cifrele au fost înlocuite cu litere. Ex.: DONALD + GERALD = ROBERT (răspunsul este: 526485 + 197485 = 723970).

[222] A se vedea textul încadrat de la p. 194.

grosier: traducerea cuvînt cu cuvînt. Un astfel de procedeu permite traducerea corectă a propoziţiilor *„pisica e pe masă“* prin *„the cat is on the table“*, dar nu permite de a transpune din franceză în engleză propoziţia *„timpul e frumos“*. În engleză, există două cuvinte pentru „timp“: *time* şi *weather* (climat). Pentru fiinţa umană alegerea este evidentă. Dar nu şi pentru maşină. Fiindcă maşina nu posedă *a priori* cunoştinţe şi nu poate deci să ştie că timpul indicat de orologiu nu ar putea fi frumos…

• Cum se poate da un „sens“ simbolurilor?

Pentru a surmonta această dificultate, specialiştii IA s-au întrebat dacă n-ar fi posibil ca maşina să înveţe cunoştinţe asupra lumii înconjurătoare. S-ar putea să fie învăţată că timpul (în sens de climat) poate fi frumos (dacă e soare), dar că aşa ceva n-ar avea sens în legătură cu timpul cronologic, care nu poate fi frumos sau ploios… Anume pentru a rezolva această problemă a fost inventată tehnica „reţelelor semantice“. Această metodă a „reţelelor semantice“ a apărut ca un mod de etichetare a simbolurilor abstracte cu informaţii legate de conţinutul obiectelor desemnate (a se vedea textul imediat următor). Reţelele semantice constituite, potrivit psihologului Philip Johnson-Laird, *„baza majorităţii teoriilor informatice şi psihologice ale sensului“*[223].

Dar ce este o reţea semantică?[224] Reţelele semantice sînt utilizate în IA pentru rezolvarea problemelor de reprezentare a cunoştinţelor. Sensul unui cuvînt este perceput ca ansamblul de semnificaţii care îi sînt asociate. Practic, o reţea semantică este un grafic compus din etichete (sau noduri) care reprezintă concepte („scaun“, „mobilă“, „pasăre“, „Maria“) şi legături logice (links) care le relaţionează (dă-i lui“, „aparţine lui“, „este un“)… Multiplele asocieri posibile între concepte formează reţele de cunoştinţe şi permit reprezentarea diversităţii de informaţii asociate unui concept (exemple: „scaunul este o mobilă“, „păsările fluieră“ etc.). Cunoştinţele noi pot fi susceptibile de a fi produse prin inferenţă (adică prin deducţie). De exemplu, dacă „masa este o mobilă“ şi „mobilele sînt de lemn“ atunci „masa este de lemn“. În teorie, organizarea cunoştinţelor în reţele permite o infinitate de relaţii posibile. Dar tocmai aici apar limitele reţelelor semantice. Pentru a înţelege sensul unui concept, ca, *table* (masă); trebuie să i se asocieze un număr incalculabil de relaţii. Fiindcă o masă nu este pur şi simplu un obiect, o mobilă (relaţia 1) cu patru picioare (relaţia 2) care serveşte la mîncat (relaţia 3) sau la scris (relaţia 4)… Cuvîntul *table* poate face trimitere de asemenea la *Tables de la loi* (Tablele legii) la *tabla înmulţirii* etc. Există deci aici o explozie de sensuri posibile. Reţelele semantice, create artificial

---

[223] Philip Johnson-Laird, *The Computer and the Mind*, Fonta Press, 1988 (trad. franceză: *Calculator şi spirit*, Odile Jacob, 1994).

[224] Semantica este o ramură a lingvisticii care studiază modul în care se formează sensul şi conţinutul cuvintelor.

în interiorul programelor de IA, nu pot funcţiona actualmente decît în „microunivers“, adică în domenii specializate (diagnostic medical, botanică, traducerea limbii comerciale…) Ele nu pot accede la diversitatea cunoştinţelor umane. O altă dificultate de care se va lovi IA rezidă în tentativa de a reproduce alte tipuri de sarcini simple, ca vederea sau învăţarea. Aparent, perceperea vizuală este o conduită cognitivă elementară mai puţin elaborată decît actele cunoscute ca mai „inteligente“, cum ar fi rezolvarea unei probleme matematice. Or, paradoxal, actele simple, ca de exemplu recunoaşterea unei figuri plasate în unghiuri puţin diferite – sarcină la îndemîna oricărui prunc – se dovedeşte a fi extrem de complexă dacă trebuie simulată pe calculator. Aceeaşi problemă şi pentru capacităţile de învăţare. Dacă computerele sînt dotate cu memorii din ce în ce mai extinse, capacitatea lor de a învăţa, adică de a trage învăţăminte din experienţă, de a generaliza, plecînd de la cazuri particulare, rămîne foarte greu de dezvoltat…

Reţele semantice: ştiinţa în cerc (în inel)

Reţelele semantice sînt utilizate în inteligenţa artificială pentru reprezentarea cunoştinţelor. Sensul unui cuvînt este perceput ca un ansamblu de cunoştinţe care îi sînt asociate.

O reţea semantică este un grafic compus din etichete (sau noduri) care reprezintă concepte („animal“, „pisică“, „Minou“, „mama“…) şi legături (links) pe care le reuneşte („dă-i lui“, „aparţine lui“, „este un“).

Multiplele asocieri posibile dintre concepte reprezintă diversitatea cunoştinţelor asociate unui concept (exemple: „Minou este o pisică“, „pisicile miaună“ etc.) şi permit să se producă cunoştinţe noi prin inferenţă, crearea de noi relaţii, asociaţii: dacă Minou este o pisică, iar pisicile miaună, deci Minou miaună…

Atracţia reţelelor semantice constă în faptul că ele par să se acorde cu organizarea neuronală a creierului. Ele se lovesc totuşi de mai multe limite:

– multitudinea de relaţii posibile ajunge repede la o creştere vertiginoasă a numărului de date de pus în aplicare;

– anumite relaţii nu se pretează la un raport univoc; de exemplu, „cîinele nu iubeşte pisica“ este o relaţie care nu este întotdeauna adevărată: căţeaua mea „Nuts“ se înţelege foarte bine cu motanul meu „Arthur“.

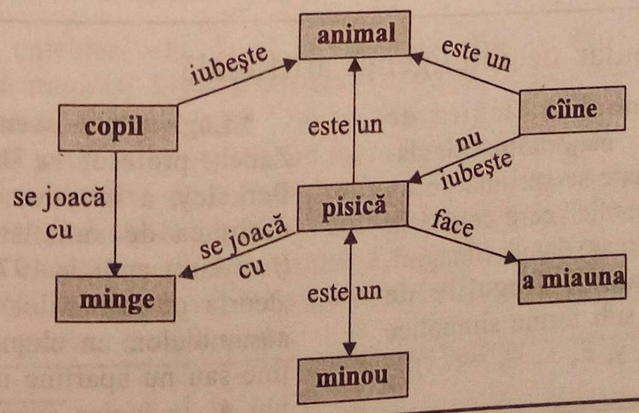

• Domeniile actuale ale IA

În zilele noastre, domeniul IA s-a dezvoltat în mai multe direcții:

– jocul de șah, care a fost primul domeniu de predilecție al IA, a evoluat considerabil în cunoașterea strategiilor mentale (a se vedea textul încadrat de la p. 195);

– tratarea limbilor scrise și vorbite a făcut progrese: decriptarea scrierii manuscrise, a vocii, achiziționarea de elemente de sintaxă și semantice în domenii specializate (limbă comercială sau tehnică). Dar înțelegerea limbajului curent rămîne un obiectiv care actualmente nu este la îndemînă;

– recunoașterea vizuală a formelor geometrice este posibilă. Cumputerele dotate cu camere de luat vederi sînt capabile să discearnă obiectele sub diferite unghiuri sau în mișcare. Dar este oare cu adevărat posibil de a vorbi de o „vedere" în situația în care calculatorul nu poate recunoaște decît cîteva obiecte tipice ale căror forme au fost programate?;

– robotica a intrat în era industrială. Calculatorul este capabil să înlocuiască omul în lucrări foarte specializate (linii de asamblare, de exemplu);

– sistemele expert reprezintă unul dintre sectoarele de vîrf, chiar dacă Hubert Dreyfus, unul dintre cei mai virulenți critici ai IA, a remarcat că, de fapt, competențele lor seamănă mai mult cu cele ale unui tehnocrat mărginit decît cu cele ale unei veritabile ființe umane!

Se constată, față de realizările actuale, că IA nu deține un domeniu unificat. Progresele sînt foarte diferite, în funcție de procesele mentale care se încearcă a fi simulate. Deci, nu este sigur că procesele analizate relevă în totalitate demersul simbolic, demers dominant în IA.

Iată de ce noi piste de cercetări sînt actualmente explorate: rețele de neuroni, IA distribuită, logica evanescentă (a se vedea textul încadrat imediat următor) pe care se întemeiază numeroase speranțe. Pînă unde pot merge aceste realizări? Doar istoria este în măsură să o spună. Progresele și blocajele IA au, în orice caz, meritul de a pune într-o formă practică chestiunile tradiționale asupra naturii inteligenței umane, tratate pînă acum sub un unghi speculativ.

Mic vocabular de inteligență artificială

• IA simbolică: logica de funcționare a majorității calculatoarelor actuale se sprijină pe un „demers simbolic" care constă în a reprezenta toate datele (imagini, cifre, cuvinte) și regulile de raționament sub forme simbolice abstracte (x, y, E, <, =, =>...).

• Logica evanescentă: Lotfi A. Zadeh, profesor la Universitatea Berkeley, a introdus în anii '60 noțiunea de subansamblu flou (*fuzzy set*), apoi, în 1978, el a creat „teoria posibilităților". În logica ansamblelor, un element x aparține sau nu aparține unui ansamblu A. În logica evanescentă, un element x poate fi afectat de un grad de apartenență la A, putînd să varieze de la 0 (aparține) la 1 (nu aparține). Cu logica evanescentă (flou) se intră în lumea posibilului în loc de cea a certitudinii, în cea a aparentului în loc de cea a adevărului.

• Rețelele de neuroni: modelele conexioniste sau modelele „rețelelor de neuroni" corespund unor moduri de funcționare inspirate din organizarea celulelor creierului. În aceste modele, procesele mentale sînt examinate ca o rețea de microunități care tratează în paralel și simultan informații parțiale. Aceste modele, care se opun schemei „computaționale", examinează procesul mental ca pe o suită de operațiuni succesive. Ele par mai adaptate pentru a reproduce mecanisme, cum ar fi percepția vizuală.

• IA puternică și slabă: pentru susținătorii IA, numită „forte" (puternică), scopul inteligenței artificiale este de a simula și în același timp de a descoperi mecanismele funcționării inteligenței umane. Susținătorii „IA slabe" sînt mai puțin ambițioși și mai pragmatici. Ei îi atribuie înainte de toate scopuri practice: să se substituie omului pentru a realiza sarcini inteligente, chiar dacă trebuie să utilizeze demersuri și proceduri diferite de cele omenești.

• Sistem expert: un sistem expert reprezintă un program informatic capabil să analizeze o situație dată (cu elemente de incertitudine), să formuleze un diagnostic și să sugereze decizii. În ultimă instanță, aceasta este munca de expert realizată de computer: medicul care propune anumite remedii sau muncitorul unei unități de service auto care detectează o pană; consilierul financiar care sugerează o investiție în funcție de o conjunctură dată... În prezent, numeroase sisteme expert sînt comercializate. Simularea modelelor de raționament ale expertului (ce proceduri îndeplinește un muncitor auto pentru a diagnostica pana unui automobil?) presupune deci un studiu prealabil al demersului său intelectual.

Cum joacă un calculator șah?

Victoria calculatorului Deep Blue în primăvara anului 1997 asupra campionului mondial Boris Kasparov a făcut să curgă multă cerneală.

Să demonstreze oare acest fapt că mașina a detronat definitiv ființa umană și că puterea ei de gîndire este superioară acesteia? O astfel de concluzie este departe de a fi evidentă, cînd se compară manierele de a juca ale omului și ale mașinii[225]. Contrar opiniei curente, calculatorul nu este doar o enormă mașină de calcul. Cît despre jucătorii foarte buni, o parte notabilă a modului lor de gîndire evidențiază strategii destul de „mașinale", perfect modelizabile.

[225] Isaac Getz, *Expertiza cognitivă în jocul de șah*, Puf, 1996.

Calculatorul nu joacă, aşa cum se crede adesea, graţie doar puterii sale de calcul care îi permite să prevadă toate mutările dinainte. Se ştie, de multă vreme, că în şah, simularea tuturor mutărilor posibile nu este, practic, realizabilă. Deşi Deep Blue posedă o putere de calcul prodigioasă – aceasta poate evalua 200 de milioane de poziţii pe secundă – această „forţă brută" nu-i permite totuşi să anticipeze într-un mod exhaustiv decît... 7 mutări cu anticipaţie în timpul normal al unui schimb.

Trebuie deci, în afara memoriei de care dispune şi a capacităţilor de calcul, să fie dotat cu aptitudini de elaborare a strategiilor. Competenţa calculatorului se sprijină pe un mariaj între puterea lui de calcul şi capacitatea strategică.

Cum procedează inginerii ca să înveţe maşina să joace inteligent? Întrebîndu-i pe marii maeştri ai jocului de şah şi încercînd să înţeleagă modul lor de rezolvare a problemelor, s-a ajuns la construirea majorităţii marilor programe informatice.

Cele trei etape ale jocului

Partida de şah se împarte în trei etape: deschiderea, mijlocul jocului şi sfîrşitul jocului.

În deschidere, Deep Blue procedează ca expertul uman: el reproduce deschideri clasice (partide ruseşti, apărare Grunfeld etc.) recenzate în tratatele de şah. Există foarte numeroase variante ale fiecărei deschideri, dar marii maeştri cunosc pe dinafară sute dintre ele şi le joacă foarte adesea pe acelea care le sînt favorabile. Cît despre calculator, el posedă o bază de date în memorie, ceea ce-i permite să stocheze mii de combinaţii explorate în trecut şi care practic au fost probate. În acelaşi mod, sfîrşitul partidei se bazează întotdeauna pe o secvenţă de mutări cunoscute, care permit, în funcţie de tipul pieselor rămase, de a ajunge mai mult sau mai puţin rapid la concluzie. Aici, imaginaţia ocupă puţin loc, atît la om, cît şi la maşină. Există metode repertoriate pentru a conchide (uneori peste 50 de mutări) partida cu un aranjament al pieselor date.

Un moment strategic: mijlocul partidei

Adesea, totul se joacă în mijlocul partidei. În această etapă, repertoriul seriilor de mutări cunoscute este epuizat. Se pătrunde în necunoscut, fiindcă poziţiile nu se repetă aproape niciodată. Plecînd de aici, jucătorul elaborează un plan, adică o secvenţă de mutări care sînt structurate în jurul unei idei centrale: de exemplu, îi impune adversarului anumite mişcări forţate, îi ia o piesă majoră care îi va provoca un dezavantaj net. Aici, jocul omului precum, şi cel al maşinii rezultă dintr-un mariaj între anticiparea cîtorva mutări ce vor urma şi punerea în aplicare a „euristicilor". Principiul euristic se datorează economistului H. Simon. Potrivit lui, faţă de orice problemă de decizie strategică, omul nu posedă capacităţile mentale de explorare a tuturor situaţiilor posibile. El nu alege deci soluţia optimă dintre toate soluţiile posibile, ci explorează doar cîteva căi în spaţiul celor posibile. Pentru aceasta, are nevoie să-şi fixeze scopuri intermediare. De exemplu,

la şah, el raţionează cu ajutorul următoarelor euristici: „să nu separe pionii pentru a păstra liniile de apărare continue", „să caute să ocupe careurile centrale" etc.

Schemele implicite mobilizate de jucători

Şi maşina procedează cu ajutorul euristicilor. Ea alege între diferitele scenarii cu care operează o funcţie de evaluare care să-i permită să pondereze valoarea unei anumite mutări. Astfel, maşina ştie că regele expus în deschidere reprezintă o slăbiciune, că trebuie eliberate turele pentru sfîrşitul partidei, şi atribuie fiecărei piese o valoare particulară (9 pentru damă, 5 pentru tură, 3 pentru nebun şi cal, 1 pentru un pion).

Lista euristicilor nu este exhaustivă, existînd o mare diversitate. Dacă omul se dovedeşte superior calculatorului, faptul se datorează că el ştie mai bine să le combine şi este mai ingenios în utilizarea lor.

Odată planul tactic adoptat, trebuie imaginate reacţiile posibile ale adversarului şi anticipată secvenţa mutărilor viitoare. Această capacitate de explorare se sprijină pe modalităţi diferite la om şi la maşină. Pe cînd calculatorul calculează sistematic (pe un număr limitat de mutări) consecinţele unei anume mutări, omul procedează diferit. Marii jucători anticipează, utilizînd „scheme mentale", destul de automate, care le permit să „vadă" poziţiile ulterioare ale mutărilor lor, fără să calculeze toate fazele intermediare sau să controleze sistematic riscurile ce ar decurge din descoperirea unei piese... Această explorare mentală se sprijină pe o însuşire a „configuraţiilor familiare", integrate sub forma imaginilor mentale schematice. Această competenţă face obiectul unor cercetări actuale în psihologia cognitivă, şi încă de pe acum au fost elaborate mai multe „scheme implicite".

Cercetarea în jurul „expertizei jocului de şah" nu a permis, în mod cert, pătrunderea tuturor secretelor gîndirii jucătorului. A făcut posibil totuşi un progres considerabil în elucidarea strategiilor mentale.

Capacităţile euristice sînt apoi învăţate de calculator – pe cît este posibil. Poate că aici apar limitele maşinii. Nu diferenţa de metodă este cea care deosebeşte jocul omului de cel al calculatorului: şi unul şi celălalt asociază capacităţi de calcul unui demers euristic, dar în proporţii diferite. Pentru a putea construi un calculator în mod sistematic mai performant decît omul, ar trebui ca acesta să înveţe euristici superioare celor utilizate de om... Ceea ce ar fi paradoxal, fiindcă ar trebui mai întîi să fie inventate... Această situaţie l-a determinat pe Jacques Pitrat, specialist în IA, să afirme: „în teorie, pot exista sisteme mai inteligente decît noi. Dar, fără ajutor, omul nu le va realiza niciodată pentru că nu este destul de inteligent pentru a ajunge aici"[226].

[226] Jacques Pitrat, *De la maşină la inteligenţă*, Hermès, 1995.

PSIHOLOGIE SOCIALĂ

INFLUENȚA SOCIETĂȚII ASUPRA INDIVIDULUI

La sfîrşitul secolului al XIX-lea, americanul Norman Triplett, amator de curse cicliste, asistînd la competiţii, constatase un fapt uimitor: cicliştii realizau performanţe cu mult mai bune dacă se confruntau cu un concurent decît dacă trebuia să alerge singuri, într-o cursă contra cronometru. Potrivit lui N. Triplett, nu era oare asta dovada că prezenţa unui concurent exercita o puternică influenţă asupra comportamentului fiecăruia, încurajîndu-l să-şi sporească performanţele?

Pentru confirmarea riguroasă a ipotezelor sale, N. Triplett a avut ideea de a recurge la o experienţă de laborator. A format un grup de patruzeci de copii şi le-a cerut să realizeze următoarea sarcină: să ruleze cît mai rapid posibil un fir pe mulineta fixată de o undiţă. Parte dintre copii erau confruntaţi cu nişte concurenţi; alţii îşi îndeplineau treaba singuri. După ce a efectuat mai multe teste, N. Triplett a putut confirma ceea ce presupusese: performanţele subiecţilor variază mult în prezenţa concurenţilor. Pentru majoritate, concurenţa conduce la creşterea performanţei; pentru o minoritate, aceasta are un efect inhibitor; asupra a zece subiecţi din patruzeci, nu are nici un efect.

Această experienţă, realizată în anii 1897–1898, stă la baza mai multor constatări. În primul rînd, demonstrează indiscutabil influenţa persoanei de lîngă noi asupra comportamentului nostru. Această temă a influenţei va fi, de altfel, unul dintre domeniile-cheie ale psihologiei sociale. Apoi, pentru a ajunge la demonstraţia lui, N. Triplett a utilizat un demers particular: experimentul de laborator. Această metodă va deveni una dintre caracteristicile psihologiei sociale.

INDIVIDUL ŞI SOCIETATEA

Psihologilor din domeniul social le place să-şi definească disciplina ca fiind cea a „interacţiunilor dintre individ şi societate". În principiu, faptul ar putea deschide un cîmp infinit de cercetare şi poate prea imprecis. În realitate, în special influenţa „invizibilă" a societăţii asupra individului este cea care a reţinut atenţia cercetătorilor (şi destul de puţin invers, adică acţiunea individului asupra societăţii). De fapt, disciplina se constituie în esenţa ei în jurul cîtorva teme-cheie: atitudinile şi normele sociale, identitatea şi rolurile sociale, mecanismele de influenţă, formarea reprezentărilor sociale. Nu-i chiar aşa de rău...

De la teorie la experiment

Rădăcinile teoretice ale disciplinei se pot găsi în lucrările lui Français Gabriel Tarde şi Gustave Le Bon, ale germanului Wilhelm Wundt şi ale americanului George H. Mead, toţi patru contemporani. De Gabriel Tarde (1843–1904) ne amintim azi datorită teoriei „imitaţiei" (deşi nu se mai bucură de nici un credit). Imitaţia este mecanismul prin care indivizii se influenţează reciproc şi, de asemenea, prin care ideile şi moravurile se răspîndesc în societate. Gustave Le Bon (1841–1931) este cunoscut prin lucrarea sa *Psihologia mulţimilor* (1895). Spirit conservator şi partizan al elitismului, G. Le Bon considera că masele pot fi uşor manipulate şi fanatizate de nişte conducători cu autoritate. Faptul determină analizarea mulţimii ca pe un fenomen colectiv care contribuie la modificarea comportamentului indivizilor ce o alcătuiesc. Într-o mulţime se constituie un „suflet colectiv" care, prin contagiere emoţională, îi determină pe indivizi să-şi piardă simţul critic şi să regreseze către o stare strict afectivă.

Wilhelm Wundt (1832–1920) este considerat, în general, ca fiind fondatorul psihologiei experimentale, fiindcă a creat în 1889 primul laborator experimental de psihologie. Este mai puţin cunoscut faptul că W. Wundt şi-a consacrat o mare parte a lucrărilor sale pentru a fonda o *„psihologie a popoarelor"* sau *Völkerpsychologie,*[227] care poate fi considerată ca o formă de psihologie socială.

George H. Mead (1863–1931) este cel de al patrulea „muschetar" al psihologiei sociale pe cale de a se naşte. Şi el filosof de formaţie, s-a interesat

[227] Zece volume publicate între 1900 şi 1920.

de cum se realizează identitatea individuală, „sinele", pe care îl concepe ca fiind o construcţie progresivă produsă printr-o interacţiune cu altă persoană.

Dar psihologia socială nu şi-a cucerit veritabila autonomie disciplinară decît din anii '30, şi anume în Statele Unite. Aici ea şi-a dobîndit profilul actual: cel al unei ştiinţe experimentale consacrate analizei interacţiunilor dintre indivizi şi grupurile cărora aceştia la aparţin (a se vedea textul încadrat imediat următor).

La baza lucrărilor cercetătorilor americani ai vremii se află o voinţă comună: cea de a înţelege mai bine ce anume determină opiniile şi atitudinile populaţiilor faţă de o problemă socială dată (rasism, delincvenţă, comunism, pedeapsa cu moartea etc.). Voinţa de a acţiona şi de a schimba lucrurile nu este străină acestor cercetători. Studiile asupra „opiniilor" şi „atitudinilor" sînt impulsionate, în special de Gordon W. Allport (1897–1967), apoi de Louis Leon Thurstone (1887–1955).

În accepţia lui G. W. Allport, o atitudine se deosebeşte de o simplă opinie prin faptul că aceasta cuprinde o dimensiune afectivă, „nervoasă", şi nu doar o reprezentare. O întreagă personalitate se angajează în atitudini (rasismul, de exemplu) şi nu numai spiritul. L. L. Thurstone a stabilit unele scale de atitudine pentru a descrie precis atitudinile oamenilor faţă de anumite probleme şi a putea măsura efectele campaniilor de comunicare (numite pe atunci propagandă) asupra atitudinilor.

În aceeaşi perioadă, alţi cercetători, ca Musafer Sherif (1906–1988), un turc venit să-şi facă studiile la universităţile Columbia şi Harvard – efectuează experienţe pentru a înţelege influenţa ce o poate avea cineva asupra altei persoane. Dar Kurt Lewin, un evreu emigrant din Germania, cînd vine la putere nazismul, în anii '30, este cel care va da un impuls decisiv psihologiei sociale, aflate pînă atunci în gestaţie.

Marile experienţe ale psihologiei sociale

Istoria psihologiei sociale este marcată de cîteva mari experienţe princeps. Fiecăreia dintre ele îi corespunde un autor şi un mod fundamental de transmitere a cunoştinţelor. Meritul reputaţiei revine incontestabil lui Stanley Milgram şi experienţei sale asupra „supunerii faţă de autoritate:

Date	Autori	Teme de studiu
1897	Norman Triplett	**Stimulul competiţiei.** Prezenţa unui concurent creşte reuşita şi performanţa.
1934	R.T. LaPiere	**Diferenţele dintre prejudecăţi şi comportamentele rasiste.** Unii patroni de hotel declară că refuză pe clienţii chinezi

	în întreprinderile lor, dar acceptă, de fapt, să-i primească dacă sînt confruntați cu o situație reală.
1935 Musafer Sherif	**Construirea normelor sociale.** Plasați într-o încăpere neagră, subiecților li se pare că văd mișcîndu-se un punct luminos prin efectul „autocinetic“ (legat de o mișcare internă a corpului). În prezența altor persoane care observă la fel punctul luminos, estimările individuale ale mișcării par să se apropie mult de o medie sau de o „normă“ comună.
1944 Kurt Lewin	**Schimbarea atitudinilor.** Femeile care participă la un grup de discuții asupra avantajelor unui produs alimentar își modifică comportamentul de consum mult mai mult decît femeile care doar au asistat la conferințe pe această temă.
1951 C. Hovland	**Factorii credibilității sau ai schimbării de opinie.** Același mesaj transmis (asupra eficienței unui medicament antihistaminic eliberat fără rețetă) este perceput ca autentic dacă provine dintr-o sursă credibilă (o revistă științifică de renume), dar cu mult mai suspect dacă provine dintr-o revistă ilustrată de mare tiraj.
1952 Solomon E. Ash	**„Efectul Ash“ asupra conformismului influențat de grup.** Un subiect își modifică răspunsurile la o problemă sub influența răspunsurilor unanime (deși greșite) ale grupului.
1954 Leon Festinger	**Disonanța cognitivă și eșecul unei profeții.** Membrii unei secte, crezînd în apropiatul sfîrșit al lumii sînt confruntați cu nerealizarea profeției. Pentru a reduce conflictul cognitiv dintre credința lor și fapte, unii își vor abandona credința, părăsind secta, alții vor reinterpreta faptele salvgardîndu-și credința.
1961 Alfred Bandura	**Efectul modelului asupra comportamentului copiilor.** Copiii care observă un adult stricînd o păpușă sînt influențați de acest comportament și vor reproduce aceeași conduită.

1965 Robert J. Zajonc	**Studii asupra facilităților sociale.** Ele demonstrează că prezența altei persoane are un puternic impact (facilizator sau inhibitor) asupra performanței subiectului.
1968 B. Latané și J.M. Darley	**Comportamentul la solicitarea unui ajutor.** Un subiect ezită să reacționeze la un apel de ajutor dacă alți subiecți sînt prezenți și pot interveni ei înșiși.
1963 Stanley Milgram –1974	**Supunerea față de autoritate și călăii obișnuiți.** Anumiți subiecți sînt invitați, în cadrul unei experiențe științifice, să aplice pedepse corporale altor persoane. Puțini dintre ei refuză, majoritatea supunîndu-se hotărîrilor responsabilului cu experiența. Supunerea față de autoritate demonstrează în ce fel se pot transforma cetățenii în călăi.
1969 Serge Moscovici	**Influența minorităților active.** Pe cînd S. Ash demonstra impactul majorității asupra comportamentelor individuale, S. Moscovici arăta că o minoritate foarte hotărîtă și sigură de ea poate să aibă un impact mai mare decît o majoritate inconsistentă.

Kurt Lewin și dinamica grupurilor

Kurt Lewin (1890–1947) și-a făcut studiile de psihologie în primul deceniu al secolului al XX-lea la Universitatea din Berlin, unde domnea, pe atunci, psihologia *Gestalt* (sau teoria formei)[228]. A fost profesor și cercetător în aceeași universitate din 1924 pînă în 1935. Stabilit în Statele Unite în 1935, el se lansează într-o activitate internă. În același timp, inițiază cercetări asupra motivației, asupra stilurilor de comandă, asupra dinamicii grupurilor. Publică numeroase articole și lucrări[229]; pune bazele, în 1944, a Research Center for Groups Dynamics (Centrul de cercetare pentru grupurile dinamice) la MIT. Formează, de asemenea, tineri cercetători de talent (Leon Festinger, T.M. Newcomb, Ronald Lippitt, Robert White etc).

---

[228] A se vedea capitolul *Psihologie*.

[229] Kurt Lewin este autorul unor numeroase articole și cărți. Semnalăm: *A Dynamic Theory of Personality*, McGrawHill, 1935 (trad. franceză: *Psihologie dinamică*, Puf, 1959); *Principles of Topological Psychology*, McGraw-Hill, 1936; *Authority and Frustration*, 1944.

• Teoria cîmpurilor

Pentru Kurt Lewin, comportamentele individuale nu pot fi concepute independent de contextul în care ele se situează. Fiecare individ este prins într-un ambient faţă de care are reacţii polarizate: de atracţie, de repulsie sau de indiferenţă.

Este cazul copilului dintr-o bucătărie, al funcţionarului în biroul său, al celui care se plimbă printr-un bîlci-expoziţie. Întîlnirea dintre motivaţiile lor şi solicitările mediului creează un gen de „cîmp de forţe". Acelaşi ambient creează cîmpuri de forţe diferite de la individ la individ. Părinţii care merg la un supermarket cu un copil o ştiu prea bine (a se vedea schema alăturată).

• Dinamica grupurilor

Modelul comportamentului uman în termeni de cîmpuri de forţă poate fi aplicat unor grupuri de persoane (o clasă, o reuniune de muncă, o bandă de tineri etc.). Se preconizează crearea între ele a unor fenomene de atracţie şi de repulsie, conflicte de forţe şi relaţii neutre. Pe scurt, există o veritabilă „dinamică a grupurilor" pe care cercetătorul încearcă să o exploreze prin metoda observaţiei sau a experienţei.

O experienţă celebră, realizată la sfîrşitul anilor '30 de Kurt Lewin şi colaboratorii lui Ronald Lippitt şi Robert White, a fost îndreptată către stilurile de *leadership* din interiorul unui grup[230]. Experienţa constă în alcătuirea a trei grupuri de băieţi cu vîrste între zece şi unsprezece ani. Grupurile sînt conduse, respectiv, de către un lider cu un stil autoritar (el se impune, nu ascultă de sugestiile grupului şi ia decizii de unul singur); de către un lider de stil democratic (care ascultă de grup, propune mai mult decît comandă, suscită acordul şi adeziunea grupului); în fine, de un lider cu un stil „nepăsător" (care intervine foarte puţin, se mulţumeşte la nevoie doar să dea sfaturi). Cercetătorii se aşteptau ca stilul democratic, confruntat cu aceeaşi sarcină ca celelalte, să fie cel mai performant. În realitate, rezultatele au fost dintre cele mai contrastante. Stilul autoritar pare să fie la fel de eficient ca stilul democratic în îndeplinirea unei însărcinări încredinţate grupului. Stilul nepăsător este mai puţin performant. În schimb, în grupul democratic, satisfacţia este mai mare. Cînd liderul este absent, grupul cu direcţionare democratică se dovedeşte mai performant, pe cînd eficienţa grupului de orientare autoritară scade odată cu dispariţia şefului.

[230] Ronald Lippitt şi Robert White, *Un studiu experimental al comportamentului şi vieţii de grup*, în Psihologie socială, texte fundamentale engleze şi americane, Dunod, 1978.

Teoria cîmpurilor: forţele de atracţie ale subiectului

Puternic influenţat de modelele fizice pe care le urmărea cu interes, Kurt Lewin a dorit să formalizeze „cîmpurile" – sau spaţiile de viaţă în care trăiesc indivizii – plecînd de la legi de compunere a forţelor, aşa cum se procedează în mecanică sau electromagnetism.

În felul acesta, au apărut modele foarte precise, destinate să elucideze conduitele. De exemplu: un individ bulimic arde de dorinţa de a deschide dulapul ca să ia un pachet cu prăjituri. Deci, el este supus unor forţe contradictorii: dorinţa de a mînca prăjiturile, pe de o parte, şi intenţia lui de a slăbi, pe de altă parte. Ca doi magneţi care se atrag, cu cît prăjiturile sînt mai aproape, mai la îndemînă, cu atît tentaţia este mai puternică.

Dar împreună cu el ar putea fi şi o altă persoană, care nu va pierde ocazia să-i reproşeze gurmandului inconsecvenţa, dacă se repede la pachetul cu prăjituri. Cîmpul motivaţiilor este, aşadar, structurat pe un conflict între o forţă de atracţie (pofta de prăjituri), o rezistenţă internă (interdicţia morală) şi un obstacol exterior (o persoană prezentă). Aceste diferite forţe pot fi reprezentate, ca în fizică, prin zone A, B, C ale ambientului, fiecare avînd o valoare subiectivă diferită, prin vectori care reprezintă forţele de atracţie şi de respingere, ce pot să sporească sau nu în funcţie de proximitatea subiectului de faţă, de obiectul suprem al dorinţei lui.

S = subiect
O+ = obiectul dorit
p = persoana-obstacol între **S** şi **O**
A, B, C, D = zone ale ambientului cu valoare subiectivă pentru **S**

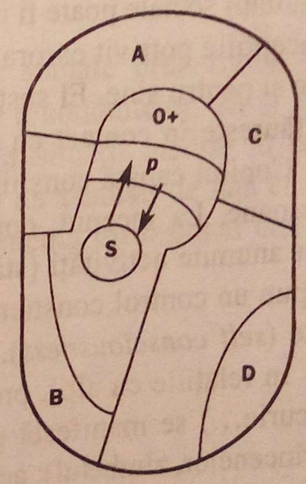

IDENTITATEA ŞI ROLURILE SOCIALE

„La drept vorbind, un om are tot atîtia de «sine» sociali cîți indivizi îl cunosc și poartă în minte o imagine a lui." Acest citat din William James (1842–1910), psiholog şi filosof american, rezumă bine întregul spirit care îi animă pe fondatorii psihologiei sociale. Pentru ei, individul, identitatea lui, personalitatea, conduitele sale nu pot fi concepute independent de relațiile sociale. De unde şi importanța acordată noțiunilor de „sine social", de rol, de statut, pe care le vom regăsi la autori, ca: George H. Mead, Charles H. Cooley, Ralf Linton, Jacob Moreno, iar mai tîrziu la Erving Goffman.

Formarea identității

George H. Mead, deşi nu a publicat niciodată cărți în timpul vieții[231], a avut o influență preponderantă asupra evoluției psihologiei sociale, pe care a predat-o la Chicago, începînd din 1892. Modul său de abordare a identității sociale poate fi calificat drept „interacționist". G. H. Mead recuză concepțiile potrivit cărora individul, ca ființă autonomă, nu există decît în sine și pentru sine. El susține o teorie interesantă a identității sociale, care se făurește în contact cu restul lumii.

Copilul capătă conştiința de sine în contact cu ambientul lui şi cu alte persoane. La început, copilul acționează dînd curs propriilor impulsuri. Dar anumite activități (stăpînirea unei situații, rezolvarea unei probleme) impun un control conştient, o „reflexivitate". Astfel se naşte conştiința de sine (*self consciousness*).

În relațiile cu alții, procesul este similar. Anumite emoții (furie, frică, bucurie...) se manifestă prin diverse mişcări (pumnii strînşi, încruntarea sprîncenelor, zîmbetul); aceste atitudini sînt interpretate de ceilalți ca gesturi semnificative la adresa respectivei persoane (agresivitate sau simpatie) şi antrenează o reacție în consecință. În această interacțiune cu altcineva, individul devine conştient de capacitățile sale, de rolul pe care îl joacă, prin comportamentul anturajului față de el.

[231] Cartea sa *Mind, Self and Society* a fost publicată în 1934, adică la doi ani după moarte, folosindu-se notele conferințelor.

Rolurile şi regizarea socială

Noțiunea de rol face trimitere la o realitate destul de curentă. În fiecare zi, ne aflăm în situația de a ne asuma anumite „roluri", în funcție de poziția noastră socială. A fi tată sau mamă de familie, profesor sau medic, deputat sau militant al unui partid politic, arbitrul unei echipe de fotbal, vecin etc., iată tot atîtea „roluri" sociale definite în funcție de aşteptările anturajului. Fiindcă un rol corespunde întotdeauna unui model de conduită destul de stereotip şi antrenează anumite obligații. De exemplu, rolul medicului este de a trata bolnavii, dar el trebuie să fie respectuos cu pacienții lui, să păstreze secretul medical. În schimb, faptul că acelaşi medic este jovial sau taciturn, că, printre altele, este alergător sau saxofonist nu participă la rolul său social. Asumarea unui rol social înseamnă a îmbrăca un anume costum social, aşa cum face actorul care joacă un rol pe scenă[232].

Rolurile sociale pot apărea ca nişte corsete incomode şi artificiale care ne împiedică spontaneitatea şi libertatea de acțiune. În acelaşi timp, ele au ca funcție normalizarea şi stabilizarea relațiilor dintre persoane, definirea unui cadru de referință, permițînd indivizilor să se orienteze într-o situație. Ce s-ar întîmpla dacă un şef de întreprindere ar începe să plîngă sau să cînte ca un copil în cadrul unei reuniuni?

Invers, relaxarea normelor şi a modelelor sociale prea rigide din societățile noastre conduce atît la o liberalizare a conduitelor, cît şi la o anume indecizie. Simțim asta cînd ne aflăm în situații inedite în care stăpînim cu greu codurile de conduită şi rolurile de asumat: de față cu un străin, în cazul unei înmormîntări, într-un nou mediu profesional etc.

[232] A se vedea Raymond Chappuis şi Raymond Thomas, *Rol şi statut*, Puf, 1955 şi Anne-Marie Rocheblave-Spenlé, *Noțiunea de rol*, Puf, 1969.

CREDINȚE ȘI REPREZENTĂRI SOCIALE

Sînteți pentru sau împotriva pedepsei cu moartea? Pentru sau împotriva avortului? Sînteți antirasist, adică încercați o reacție viscerală de respingere față de rasiști? Sau sînteți indiferent (respectiv binevoitor) față de această „rasă" deosebită de indivizi? Răspunsurile date la aceste întrebări sînt determinate de ceea ce psihologii sociali numesc „atitudini". Atitudinile reprezintă moduri de a reacționa pozitiv sau negativ față de o persoană, o idee etc.

Analiza atitudinilor a reprezentat multă vreme domeniul-cheie al psihologiei sociale, dînd naștere unui val de publicații (peste douăzeci de mii de cărți și articole au fost scrise pe acest subiect numai în deceniile anilor '70!).

Atitudinile și ancorarea ideilor

Totul a debutat la începutul anilor '30 cu cercetările de pionierat ale lui Gordon W. Allport (1896–1967), un eminent profesor de psihologie la Harvard. Crescut într-un mediu protestant foarte auster, el era preocupat să facă din psihologie o știință utilă. Principalul subiect al cercetărilor lui era studiul personalității indivizilor în raport cu relațiile pe care le înnoadă cu cei asemeni lor (sau cu cei „diferiți" lor).

Pe cînd era student, G. W. Allport a avut ocazia să-l întîlnească pe Sigmund Freud[233]: profitînd de o călătorie la Viena, i-a venit ideea să-i ceară o întrevedere părintelui psihanalizei. S. Freud a acceptat cu plăcere, dar, pe toată durata întîlnirii, a rămas tăcut, lăsîndu-l pe tînăr să vorbească. Ca să facă o figură bună, G. W. Allport a început să relateze că, în autobuzul care-l ducea spre cabinetul lui S. Freud, a văzut un băiat spunîndu-i mamei lui că îi era frică de „lucrurile murdare", mama fiind o femeie care se ținea foarte bine, avînd o atitudine vizibil dominatoare. Potrivit lui G. W. Allport, se putea sugera o interpretare psihanalistă. S. Freud a rupt atunci tăcerea și, privindu-l fix pe interlocutorul lui, i-a spus: *„Și băiețelul erați dumneavoastră, nu?"*

Remarca lui S. Freud l-a scufundat pe tînăr într-un abis de perplexitate. Cum să răspundă la o astfel de întrebare? Mai tîrziu, G.W. Allport va povesti adesea această anecdotă. Pentru el era limpede că studiul personalității nu putea să se situeze la un nivel de profunzime atît de

[233] *The Person in Psychology*. Beacon Press, 1968.

insondabil. Preocuparea lui va fi, așadar, de a înțelege personalitatea ca pe un ansamblu de trăsături și atitudini observabile în legătură cu relațiile față de altcineva.

Atitudinile, în accepția lui G.W. Allport, corespund reacțiilor unui individ în raport cu obiectele (țigară, biserică), cu ideile (Dumnezeu, liberalism economic) sau cu persoanele (preoți, japonezi etc.). Atitudinea comportă, prin urmare, mai multe fațete[234]:

– o fațetă mentală: reprezentarea obiectului, a ideii sau a persoanei în cauză;

– o fațetă afectivă: emoțiile (respingere, dispreț, tandrețe, dragoste etc.) provocate la evocarea lor;

– o fațetă comportamentală: conduitele de evitare sau de apropiere adoptate față de ele.

Atitudinea nu este, așadar, o simplă opinie, un ansamblu de reprezentări pure, ci și un ansamblu de afecte, de reacții emotive. Mai mult, ele contribuie la orientarea acțiunilor noastre. Iată de ce, fără îndoială, este posibil întotdeauna să discutăm despre opiniile unora sau altora, dar este dificil să reușim o schimbare de atitudine a cuiva asupra unor subiecte „fierbinți", cum ar fi rasismul, pedeapsa cu moartea sau prostituția. Atitudinile angajează individul dincolo de simplele idei sau reprezentări. Atitudinea este o stare în același timp „mentală și neurală", notează G.W. Allport, subliniind prin aceasta puternicul ei caracter emotiv și corporal.

Pentru a analiza obiectiv atitudinile, unii cercetători au construit mai tîrziu instrumente de măsură: „scalele de atitudine", una dintre cele mai cunoscute fiind creată de Louis Leon Thurstone.

Scalele de măsurare a atitudinilor se bazează pe chestionare care permit clasarea oamenilor în funcție de adeziunea lor mai mult sau mai puțin semnificativă față de afirmații de tipul: *„homosexualitatea este: 1) o perversiune contra naturii, 2) o boală, 3) o alegere personală etc."*.

Prejudecăți și stereotipuri: la rădăcinile rasismului

Psihologia socială s-a dezvoltat esențialmente în America de Nord, pămînt al imigrărilor și creuzet plurietnic. Prejudecățile rasiale dețineau aici (și dețin încă) un loc important în relațiile sociale. În decursul anilor '30 și '40, anchetele de opinie purtate în Statele Unite demonstrează că atitudinile față de minoritățile etnice sînt nenuanțate. Negrii sînt considerați

[234] C. Murchison (ed.), *„Atitudini", Handbook of Social Psychology*, 1935.

„leneşi şi violenţi"; evreii „interesaţi şi prefăcuţi"; chinezii, filipinezii şi alte minorităţi nu se dovedesc a fi mai bine catalogaţi. Psihologii sociali vor recurge la noţiuni de „prejudecăţi" şi de „stereotipuri" pentru a califica convingerile potrivit cărora se cataloghează un individ doar ca urmare a apartenenţei lui la o categorie socială dată.

Cum se formează prejudecăţile? În ce categorii ale populaţiei au ele tendinţa de a se dezvolta? Acestea vor fi cîteva dintre chestiunile ce şi le vor pune cercetătorii.

Filosoful Theodor Adorno (1903–1969), evreu german, imigrat în Statele Unite după venirea la putere a naziştilor, a condus o anchetă amplă asupra motivelor psihologice care îi puteau determina pe oameni să devină rasişti. Deşi puternic influenţat de marxism, T. Adorno era de părere că nu se putea explica ascensiunea fascismului şi puseul de antisemitism care îl însoţea doar prin motive economice. În analizarea fenomenului, după părerea lui, trebuia integrată o dimensiune psihologică. *„Este posibil ca motivele economice ale individului să nu joace un rol dominant şi crucial cum li se atribuie adesea"*, scrie el în introducerea cărţii *The Authoritarian Personality*[235].

Ipoteza lui T. Adorno era că la baza prejudecăţilor sociale exista o componentă psihologică legată de un profil de personalitate particular. Pentru aceasta, T. Adorno şi colaboratorii săi au efectuat o anchetă, plecînd de la chestionare şi discuţii aprofundate cu două mii de locuitori ai Californiei, asupra modului în care îi percepeau pe evrei şi pe negri. Cercetătorii au descoperit mai multe lucruri, şi anume că aceleaşi persoane aveau adesea prejudecăţi şi faţă de evrei şi faţă de negri. Faptul sugera că nu era vorba de un grup deosebit care era vizat, revelînd o atitudine mai generală a anumitor persoane faţă de „etnocentrism". Discuţiile aprofundate cu persoanele cele mai rasiste au avut ca rezultat, după opinia cercetătorilor, să pună în evidenţă un tip de personalitate deosebit. Indivizii cu o personalitate de tip autoritar sînt cei mai înclinaţi către prejudecăţi faţă de alte grupuri. Ei gîndesc în clişee şi manifestă tendinţa de a utiliza „stereotipuri" în caracterizarea oamenilor în funcţie de etnia lor. Aceste persoane au opinii ferme şi o gîndire rigidă; adesea sînt crescute într-o educaţie autoritară.

Ancheta lui T. Adorno va avea un mare răsunet în psihologia socială şi va face obiectul unor numeroase lucrări pe această temă, dar şi al unor critici[236]. Una dintre revizuirile critice cele mai pertinente va proveni din lucrările iniţiate de T. F. Pettygrew, în anii '50. Pentru a verifica existenţa legăturilor dintre personalitatea autoritară şi rasism, acest cercetător a

[235] Theodor Adorno, *The Authoritarian Personality,* Harper, 1950.
[236] Anumite critici au fost recenzate de M. Chritie şi M. Jahoda, *Studies on the Scope and Method of The Authoritarian Personality,* Free Press, 1954.

comparat atitudinile faţă de negri şi evrei în trei regiuni: Africa de Sud, sudul Statelor Unite şi nordul Statelor Unite. Această comparaţie a scos la iveală mai multe aspecte:

– rasismul împotriva negrilor era foarte puternic în Africa de Sud şi în sudul Statelor Unite, nefiind într-o corelaţie directă cu antisemitismul. Faptul tindea să demonstreze că atitudinea împotriva unei minorităţi nu implica automat prejudecăţi faţă de o alta. Deci, trebuie avut în vedere, în elaborarea analizei, contextul cultural al societăţii;

– dacă personalităţile din sudul Statelor Unite erau efectiv mai curînd de tip autoritar (în raport cu nordul Statelor Unite) nu era şi cazul în Africa de Sud. Ceea ce punea în discuţie corelaţia dintre personalitate şi rasism (cu atît mai mult cu cît rezultatele erau mai ambigue asupra acestui punct precis).

Mulţimea de lucrări ulterioare a venit cu numeroase elucidări asupra legăturilor complexe dintre rasism şi gradul de instruire, cadrul cultural, rolul mass-media, situaţia economică a populaţiilor etc. E destul de dificil să tragi nişte concluzii simple din toate aceste rezultate, acelaşi factor putînd să capete semnificaţii diferite în contexte diferite.

Trebuie să constatăm că prejudecăţile etnice sînt îndeajuns de universale. Fiecare grup tinde să categorisească alt grup atribuindu-i caracteristici stabile, încremenite, limitate. Este ceea ce se numeşte categorisire socială.

Acestea fiind spuse, gradul de acceptare sau de respingere şi forţa prejudecăţilor faţă de alte grupuri variază puternic în funcţie de persoanele chestionate, în funcţie de perioade (de conflict sau nu) şi în funcţie de situaţiile naţionale. Pe durata primei jumătăţi a secolului al XX-lea, opinia că femeile nu aveau nici inteligenţa, nici luciditatea, nici maturitatea suficientă pentru a vota era încă larg răspîndită la bărbaţii din ţările dezvoltate…

Reprezentări sociale şi gîndire curentă

Începînd din anii '60, tema atitudinilor, a prejudecăţilor şi a stereotipurilor, dominantă în psihologia socială, s-a lărgit la cea a reprezentărilor în general. Modificarea vocabularului, de la „prejudecăţi" şi „stereotipuri" către „reprezentări" şi „cognitivitate socială", marca două inflexiuni notorii.

Chestiunea prejudecăţilor era puternic înscrisă în dezbaterile societăţii (rasism, discriminare socială, delincvenţă etc.). Studiile s-au lărgit cuprinzînd noi teme: opiniile faţă de altcineva, reprezentările sănătăţii şi ale bolii, credinţele religioase, reprezentările meseriilor, formele de raţionament în situaţia socială etc.

A doua inflexiune: nu se trece în acelaşi timp de la o concepţie a atitudinilor şi credinţelor care ar fi foarte ancorate în emotivitatea şi conduitele subiectului (reacţii de evitare, de atracţie) la o viziune mai curînd centrată pe mecanismele cognitive (mod de raţionare, imagine mentală etc.). În sfîrşit, substituirea unui vocabular peiorativ („credinţe", „prejudecăţi") cu un altul mai neutru („reprezentări sociale") marchează o tendinţă de eliminare a unei frontiere prea etanşe între cunoştinţele ordinare şi cunoştinţele savante. Această nouă orientare a studiului reprezentărilor sociale (se mai spune „cognitivitate socială") a permis prezentarea unor mecanisme interesante ale gîndirii comune: este cazul atribuţiilor cauzale, al categorizării sociale sau al disonanţei cognitive.

Cînd prejudecăţile nu corespund practicilor reale...

În cadrul unei cercetări clasice, datînd din 1934, R.T. LaPiere s-a interesat de prejudecăţile rasiale ale americanilor[237]. R.T. LaPiere avea cunoştinţă de numeroasele anchete de opinie legate de prejudecăţile americanilor faţă de asiatici. S-a întîmplat ca în timpul unei călătorii de studiu să fie însoţit de un cuplu de studenţi chinezi. Se gîndea cu o oarecare teamă că asiaticii aveau să fie prost primiţi în hotelurile şi restaurantele unde urmau să se oprească. Spre marea lor surpriză, după un lung periplu prin toate statele americane (ne aflăm la începutul anilor '30), R.T. LaPiere nu s-a confruntat din zecile de hoteluri şi restaurante vizitate decît cu unul singur care a refuzat să-i primească. Surprins de această atitudine – pînă la urmă destul de tolerantă – a patronilor de hoteluri şi restaurante, el a ţinut să afle dacă exista un clivaj real între opiniile declarate ale oamenilor, fondate pe prejudecăţi şi discriminare reală. La întoarcerea din călătorie, a adresat zeci de scrisori hotelurilor de pe teritoriul Statelor Unite pentru a se informa dacă acceptau clienţi chinezi în localurile lor. Din jumătatea celor care au trimis un răspuns, 90% au declarat că refuzau să primească clienţi de „rasă chineză"... Cei care declarau că refuză clienţi chinezi îi primiseră cu cîteva săptămîni mai înainte în propriile lor localuri.

• Atribuţia cauzală: cine a greşit?

Şomajul: cine a greşit? Guvernul incapabil? Surplusul de emigranţi? Patronii care concediază ca să-şi sporească profiturile? Progresul tehnic care ucide locurile de muncă? Impozitele prea mari? Şomerii înşişi care primesc ajutor de şomaj? „Sistemul" prost întocmit? În psihologia socială se numeşte „atribuţie" mecanismul gîndirii curente care constă în explicarea evenimentelor sau a fenomenelor printr-o cauză particulară.

Fritz Heider (1896–1991), un psihosociolog german, stabilit în Statele

[237] R.T. LaPiere, *Atitudini versus acţiuni*, Social Forces, 13, 1934.

Unite în anii '30, a fost pionierul studiilor asupra atribuţiilor[238]. F. Heider s-a preocupat de mijloacele prin care omul de pe stradă percepe şi îşi analizează ambientul.

Dacă aflaţi că un prieten a fost agresat la un colţ de stradă, faptul vă îndeamnă să vreţi cu orice preţ ca delincventul să fie arestat şi pedepsit. Dacă aflaţi mai tîrziu că agresiunea a fost comisă de un adolescent îndemnat la crimă de o bandă care îl ameninţa, dintr-odată, mecanismul atribuţiei cauzale se va modifica. După ce aţi făcut din agresor sursa primă a acţiunii, perceperea cauzei vi se va deplasa: responsabilitatea delictului va fi atribuită unei cauze externe agresorului (banda din care făcea parte).

F. Heider acorda o mare importanţă ideii următoare. Pentru a explica conduitele unei persoane se recurge, în general, la două modalităţi: una provocată de cauze interne (voinţă, intenţiile persoanei); alta, prin cauze externe (povara mediului înconjurător). Profesorul, care vrea să explice nereuşita unui elev, face apel la o cauză internă (*„elevul nu a muncit destul"*) sau externă (*„elevul trăieşte într-un mediu defavorabil"* etc.). Potrivit lui F. Heider aceste două percepţii ale cauzalităţii evoluează în proporţie inversă: cînd cauzele interne sînt considerate puternice, cauzele externe sînt catalogate ca slabe, şi invers. Această teorie a dublei atribuţii (cauze interne şi cauze externe) a fost dezvoltată mai tîrziu de Ernest Jones[239] care a efectuat numeroase experienţe asupra subiectului. Anchetele lui demonstrează că atribuţia cauzală a unei acţiuni variază în funcţie de faptul dacă persoana este implicată sau nu în respectiva situaţie (de exemplu, se justifică mai uşor un delict dacă un prieten a fost victima), în funcţie de mediul de apartenenţă al persoanelor în cauză (se justifică mai uşor actele deviante dacă delincvenţii provin din medii foarte sărace) şi în funcţie de cît a fost de informată sau nu persoana respectivă în legătură cu contextul acţiunii.

• Gîndirea comună

Teoria atribuţiei a lui Harold Kelley[240] se referă la criteriile adoptate de omul obişnuit pentru interpretarea cauzalităţii, nu într-un mod spontan, ci atunci cînd gîndeşte la cauzele unui fenomen (de exemplu, de ce X. este bolnav?). În acest caz, modul de a raţiona al omului obişnuit, în accepţia lui H. Kelley, este acelaşi ca şi cel al unui om de ştiinţă care cercetează relaţiile dintre fenomene. Principiul cauzalităţii (sau al atribuţiei) decurge din „covarianţa" dintre două fenomene. Dacă un fenomen A (prezenţa unei pisici) este mereu prezent cînd survine un fenomen B (o criză de astm), şi B nu se produce niciodată cînd A este absent, atunci am tendinţa

[238] Fritz Heider, *The Psychology of Interpersonnal Relations*, Wiley, 1958.
[239] *Interpersonnal perception*, Freeman, 1990.
[240] *Attribution Theory in Social Psychology*, D. Levine (ed.), Nebraska Symposium on Motivation, 1967.

să gîndesc că A (pisica) este cauza lui B (criza de astm). Potrivit lui H. Kelley, există trei criterii care permit judecarea covarianței dintre două fenomene:

– criteriul caracterului distinctiv. Dacă soțul meu mă felicită pentru calitatea unuia dintre articolele mele, pot interpreta faptul ca pe un compliment sincer sau ca pe o formulă de complezență menită să nu mă vexeze. Voi căuta, prin urmare, o altă persoană, mai neutră față de mine;

– criteriul consensului. Supunînd articolul meu judecății mai multor persoane, apropiate sau mai puțin apropiate de mine, aș putea atribui eventualele critici defectelor intrinseci ale textului și nu intențiilor răuvoitoare ale unei persoane;

– criteriul constanței. Dacă în decursul timpului și exceptînd varietatea subiectelor tratate, multe dintre articolele mele sînt apreciate ca satisfăcătoare de către critici, aș putea atribui acest succes calităților mele redacționale și nu doar interesului reprezentat de subiectele tratate.

• Categorizarea socială: „Ei nu sînt ca noi!"

Termenul de „categorizare" definește procesul mental prin care decupăm realitatea în categorii, adică în clase de obiecte, persoane, idei care au între ele ceva în comun. Se vorbește de categorizarea socială atunci cînd categoriile se referă la oameni. A categoriza înseamnă a grupa împreună „asiaticii", „elitele", „săracii" sau „homosexualii" și a le atribui anumite caracteristici proprii.

Categorizarea este o necesitate pentru a pune ordine în complexitatea realului. Dar ea tinde să creeze frontiere etanșe și să simplifice abuziv realitatea. Experiențele au demonstrat că există o distorsionare sistematică care constă în exagerarea diferențelor dintre grupuri și reducerea diferențelor interne dintre membrii aceluiași grup[241]. Astfel, cînd se vorbește despre „germani" sau „italieni", sîntem înclinați să judecăm că toți italienii seamănă între ei și ar fi foarte diferiți față de germani[242].

Procesul categorizării sociale este universal: pretutindeni, în toate țările lumii, există tendința de a clasa oamenii în diverse categorii etanșe. Diferența dintre „ei" și „noi" este, de altfel, cea mai frecventă; „noi" putînd însemna, potrivit circumstanțelor, membrii unui cartier, ai unei regiuni, ai unei țări sau ai unui continent.

Categorizarea stă la baza formării stereotipurilor și a prejudecăților, a unor scheme de gîndire foarte pregnante care se aplică unui grup și tuturor membrilor săi[243].

[241] H. Tajfel și A.L. Wilkes *Classification and quantitative judgement,* British Journal of Psychology, 54, 1963; S.T. Fiske și S.E. Taylor, *Social Cognition,* McGreaw-Hill, 1991.

[242] H. Tajfel, *Human Groups and Social Categories,* Cambridge University Press, 1981.

[243] Asupra teoriei schemei a se vedea capitolul *Lingvistică*.

Eșecul unei profeții: cînd faptele vin să dezmintă credințele

Ce se întîmplă cînd o dezmințire brutală, o informație inacceptabilă vine să lovească frontal un sistem de credințe puternic ancorat în noi?

Se anunță sfîrșitul lumii...

Întîmplarea se petrece la începutul anilor '50[244]. O comunitate mică de credincioși se întrunise la Lake City (Statele Unite) în jurul unei „profetese" care declara că primește mesaje de la extratereștri. Sub scriere automată, preoteasa capta informații legate de apropiata venire a unor mesageri de pe altă lume. Unul dintre aceste mesaje transmitea că Terra avea să sufere o enormă catastrofă pe data de 21 decembrie a acelui an. Membrii sectei fuseseră aleși pentru a fi puși la curent cu sfîrșitul lumii și, în special, cu venirea extratereștrilor care, în ziua cu pricina, îi vor lua la ei. Ce avea să se întîmple printre membrii sectei la data prevăzută dacă prezicerea anunțată nu se realiza?

Leon Festinger (1919–1989), cercetător de renume în psihologia socială, fiind informat de existența acestei preziceri, a avut ideea de a infiltra cercetători printre membrii micii secte pentru a le studia reacțiile.

La apropierea datei anunțate, mulți adepți își părăsiseră profesia, își înstrăinaseră bunurile și se grupaseră în jurul profetesei. În ziua respectivă, orele treceau fără ca evenimentul așteptat să se producă. Pe la mijlocul după-amiezii, profetesa își face apariția și declară că, grație rugăciunilor membrilor comunității, cataclismul a fost evitat. Lumea era salvată!

În săptămînile care au urmat, unii membri ai sectei au părăsit comunitatea, înțelegînd că fuseseră trași pe sfoară. Alții însă și-au sporit prozelitismul, convinși fiind că, în ziua aceea, ei au reușit să evite cataclismul final...

Disonanța cognitivă

Teoria disonanței cognitive enunță că credințele noastre sînt grupate într-un ansamblu coerent care formează un sistem. Din momentul în care o informație contradictorie, ca descoperirea unei slăbiciuni logice sau a unei grave lacune vine să șocheze sistemul de reprezentări ale subiectului, urmează o stare de rău și de neliniște pentru acesta din urmă. Prin urmare, el trebuie să rezolve disonanța fie schimbîndu-și sistemul de credințe, fie reinterpretînd în mod diferit informația contradictorie (fără a-și schimba sistemul de credințe).

[244] Leon Festinger, Henri Riecken și Stanley Schachter, *When Prophecy fails,* University of Minnesota Press, 1956 (trad. franceză: *Eșecul unei profeții,* Puf, 1993). A se vedea, de asemenea, L. Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance,* 1957.

RELAȚIILE SOCIALE

Cum impune un grup normele sale unui individ care intră în componența lui? Pe ce baze se constituie relațiile de prietenie? Care sînt efectele unei dezbateri de idei asupra opiniilor fiecărui individ? Cum acționează influența altei persoane asupra comportamentelor noastre? Cum și de ce se difuzează zvonurile?

Studiul „interacțiunilor sociale" – termen savant pentru definirea efectului relațiilor dintre persoane – reprezintă un domeniu privilegiat al psihologiei sociale.

Acest cîmp vast de cercetări acoperă un cîmp la fel de vast, cum ar fi:
– constituirea normelor sociale și a atitudinilor;
– conduitele de deviantă sau de conformitate;
– modalitățile lianțului social: agresiunea, cooperarea, altruismul, afinitățile individuale (dragoste și prietenie);
– mecanismele de influență: dintre persoane sau în interiorul unui grup sau al unei mass-media față de publicul ei.

Această carte nu ar fi suficientă ea singură ca să prezinte în detaliu un domeniu atît de bogat.

Norme și deviante: arta de a se face sau nu remarcat

„Trebuie să cedăm locul în autobuz persoanelor în vîrstă", „Trebuie să venim în ajutorul oamenilor în nevoie.", „Nu trebuie să trișăm la joc".

Normele sociale alcătuiesc ansamblul de reguli comportamentale în vigoare într-o societate. O normă se deosebește de o lege prin aceea că ea nu este codificată într-un sistem juridic și nu face obiectul unor sancțiuni penale. În cazul transgresării ei, ea antrenează totuși dezaprobarea grupului și uneori respingerea respectivului individ.

Normele pot fi pozitive (încurajează anumite acțiuni: ajutorarea persoanelor în nevoie) sau prohibitive (condamnă anumite acțiuni: grosolănia). Întotdeauna, normele sînt profund legate de aprecierea altcuiva. Transgresarea lor atrage după sine rușinea și discreditarea: în societățile țărănești de tradiție catolică, acesta era cazul unei persoane pline de datorii. După cum se vede, norma este un factor puternic de reglare a conduitelor.

Să notăm că normele reprezintă întotdeauna reguli legate de loc și epocă. Astfel, în societățile cavalerești, războiul, lupta și confruntarea

fizică sînt apreciate; curajul unui om se măsoară prin vitejia sa în luptă, prin agresivitatea sa. În zilele noastre, violența este cotată mai curînd negativ. Normele aceleiași societăți nu rămîn niciodată încremenite, ci se transformă fără încetare. Acum o jumătate de secol, divorțul era dezaprobat socialmente. Chiar dacă nu se mai iubea, un cuplu nu trebuia să se despartă. Astăzi, este blamată o persoană care ar rămîne alături de soț doar din supunere, din obișnuință sau din interes.

• Devianța, de la nonconformism la revoltă

Spre deosebire de normalitate, care tinde să unifice conduitele, devianța definește atitudinea persoanelor care adoptă un comportament de transgresare. Devianța poate fi individuală: cauza elevului care refuză să asculte de ordinele profesorului, a originalului care se îmbracă excentric într-un mediu conformist sau a conducătorului unui mare grup care ar fi comunist. Devianța poate fi, de asemenea, colectivă: cazul bandelor de tineri marginali (punks, tulus, hippies etc.) sau ai adepților poligamiei – mormonii.

În acest ultim caz, se remarcă faptul că devianții, în raport cu ansamblul societății, adoptă între ei un comportament foarte normalizat și uniform: același limbaj, același mod vestimentar, aceleași atitudini. Întotdeauna deci, devianța este legată de o societate dată. Aceasta pare să marcheze o independență, o autonomie în raport cu o anume societate, dar afișîndu-și ostentativ diferența, devianța își subliniază, dimpotrivă, dependența. Psihologii numesc această manifestare contradependență.

Mecanismele de influență

Prin ce mecanisme reușește un grup să învingă comportamentul cuiva în afara oricărei constrîngeri sau violențe? Numeroase experiențe celebre au pus în evidență mecanismele și condițiile acestei influențe sociale.

Printre multiplele experiențe puse la punct pentru a evidenția influența, adesea invizibilă, prin care anturajul apasă asupra conduitelor noastre, trei se cuvine a fi amintite: „efectul Ash", „supunerea față de autoritate" și „învățarea socială". Fiecare este asociată unui mare nume de psiholog social (Solomon E. Ash, Stanley Milgram și Alfred Bandura), toate trei contribuind la demonstrarea mijloacelor de presiune asupra unui subiect și fiind cu atît mai puternice cu cît el are sentimentul că acționează liber… Acesta este secretul influenței: ea s-ar sprijini înainte de toate pe servitutea voluntară.

• „Efectul Ash" sau conformitatea față de grup

O experiență celebră, efectuată de Solomon E. Ash, la începutul anilor '50, a demonstrat importanța pe care grupul o poate avea asupra opiniei

unui individ printr-o „presiune față de conformitate“[245]. În această experiență, S.E. Ash prezenta unui subiect două cartonașe: pe unul era trasată o singură linie; pe al doilea erau trasate trei linii de lungimi diferite. I se cerea să găsească, pe al doilea cartonaș, care dintre lungimi era egală cu cea de pe primul cartonaș. Exercițiul era foarte ușor, fiindcă diferențele de lungime dintre linii erau suficient de nete pentru ca subiectul să nu se înșele aproape niciodată.

Dar, într-un al doilea timp, experiența se realiza cu un grup de opt persoane complice cu experimentatorul. Acestea aveau drept consemn să dea toate un răspuns greșit și identic. Tulburat de răspunsurile (altminteri greșite) ale celorlalți membri ai grupului, subiectul izolat își schimba aprecierea inițială (altminteri corectă), conformîndu-se astfel opiniei grupului. Mai multe experiențe repetate au demonstrat că 37% din subiecți se raliau de mai multe ori opiniei majoritare; aproape 75% se înșelau cel puțin o dată... Doar o minoritate se menținea pe poziții împotriva avizului general al grupului...

• Supunerea față de autoritate: experiența lui Stanley Milgram

La începutul anilor '70, Stanley Milgram, un cercetător evreu american, punea sub semnul întrebării declarațiile torționarilor și ale călăilor naziști care se justificau că își îndepliniseră munca murdară acționînd pur și simplu la ordin. Pentru a măsura gradul de supunere a indivizilor, el a imaginat o experiență care a rămas una dintre cele mai cunoscute ale științelor despre om[246].

S. Milgram a început prin a recruta (prin mica publicitate) un subiect care urma să participe la o experiență. I-a explicat acestei persoane că era vorba de a testa relațiile existente între învățătură și pedeapsă. Dispozitivul era următorul: subiectul trebuia să învețe o altă persoană – s-o numim elev – să recunoască anumite cuvinte de pe o listă citită cu voce tare. Dacă elevul greșea, i se administra o „sancțiune“: o descărcare electrică mai mult sau mai puțin puternică...

În realitate, experiența era trucată. Dispozitivul electric era factice; elevul care trebuia să învețe cuvintele și să fie pedepsit era complicele lui S. Milgram. Acest fals „cobai“ trebuia anume să greșească și să simuleze durerea cînd i se aplica șocul electric.

Scopul real al experienței era, de fapt, cu totul altul: se punea problema să constate pînă unde avea să meargă persoana recrutată cu „pedepsirea“ elevului său în funcție de ordinele ce îi erau date. Subiectul a fost, așadar, instalat în fața unui tablou de bord de unde putea acționa butoanele care trimiteau șocurile electrice.

Alături de fiecare buton – cu notări de la cincisprezece la o sută cincizeci de volți – era scris un mesaj: *„șoc ușor“* pe primul, *„pericol: șoc sever“* pe ultimul.

La începutul experienței, falsul elev greșea adesea, ceea ce obliga subiectul să-i administreze șocuri din ce în ce mai puternice. Elevul, legat de scaun, mima o grimasă de durere care creștea pe parcursul intensificării șocurilor electrice.

După cîtva timp, „învățătorul“, veritabilul subiect al experienței, șovăia s-o mai continue și să mai administreze pedepse din ce în ce mai severe. Atunci intervenea responsabilul cu experiența, care îl îndemna să continue prin injoncțiuni progresive: *„Continuați, vă rog, insist să continuați!“; „Este absolut esențial să continuați!“*; și, în cele din urmă *„N-aveți încotro, trebuie să continuați!“*

Experiența se prelungea, falsul elev începea să geamă, apoi să țipe cînd i se administrau șocuri din ce în ce mai puternice. Persoana recrutată avea să continue pedepsirea elevului la ordinele responsabilului?

Experimentată pe numeroase persoane, toate recrutate prin anunț, rezultatele acestei ciudate experiențe au surprins cu adevărat. Contrar părerii studenților lui S. Milgram, care gîndeau că imensa majoritate a persoanelor nu ar accepta niciodată să aplice pedepse maximale (patru sute cincizeci de volți), s-a dovedit că două treimi din subiecți (62,5%) au acceptat să ducă experiența pînă la capăt și să administreze șocuri mai importante la comanda experimentatorului, și aceasta, în pofida țipetelor de durere ale victimei lor...

Ce dovedea această redutabilă experiență? Profunda perversiune a ființei umane? Nicidecum, majoritatea subiecților care „torturaseră“ elevul se simțeau descumpăniți că trebuia să facă așa ceva. Fiecare a declarat că s-a simțit constrîns să acționeze la ordinele imperative date de un profesor.

Această experiență demonstrează că „supunerea față de autoritate“ este puternică și faptul că un individ mediu, membru al unei clase medii, este capabil, în circumstanțe precise, să tortureze un necunoscut... Gradul de supunere variază, ce-i drept, puternic, în funcție de împrejurări. Alte experimente realizate ulterior de S. Milgram vor arăta că dacă subiectul este apropiat de elevul pedepsit, indicele de nesupunere la ordinele experimentatorului diminuează; dacă „profesorul“ care dă ordine nu este prezent, fiind înlocuit de un asistent, indicele de nesupunere scade cu 40%. În schimb, dacă subiectul nu administrează el însuși șocurile, mulțumindu-se să participe la experiență ca un colaborator, 90% dintre ei acceptă fără să clintească să vadă elevul pedepsit sever sub ochii lor...

---

[245] Solomon E.Ash, *Social Psychology*, 1952.

[246] Stanley Milgram, *Obedience to Authority*: An Experimental View, Harper-Row, 1974 (trad. frnaceză: *Supunerea față de autoritate*, Calmann Levy, 1974.

• **Imitarea modelelor**

Unul dintre mecanismele cele mai curente de influență trece prin imitație și greutatea modelelor propuse de anturaj. Această influență este deosebit de sensibilă la copii, așa cum a demonstrat psihologul canadian Alfred Bandura într-o serie de experiențe efectuate în anii '60[247].

În una dintre aceste experimentări, se plasează două grupuri de copii în două încăperi separate. Primul grup vede pe un ecran de televizor un adult pe cale să distrugă o păpușă de cauciuc. În fața grupului vecin, dimpotrivă, adultul mîngîie și se joacă frumos cu păpușa. Apoi, copiii sînt lăsați să se joace singuri cu păpuși și alte jucării. Se poate observa că acei copii plasați dinaintea adultului agresiv devin mai agresivi decît copiii din celălalt grup.

Acest studiu presupune deci o puternică influență a unui model de comportament în adoptarea conduitelor. Aceasta este teoria numită de către A. Bandura a „învățării sociale". Studiul respectiv tinde să arate că violența televizată poate avea un puternic impact asupra comportamentului tinerilor. Concluziile sale au fost amplu discutate mai tîrziu.

Cum îți poți manipula aproapele

. Dacă un grup de studenți este întrebat cine ar dori să participe la un experiment de psihologie, răspunsurile pozitive sînt masive. Se precizează apoi că acesta va avea loc a doua zi la ora șapte dimineața. Foarte puțini îndrăznesc să renunțe în ciuda orei matinale.

În schimb, dacă se anunță din capul locului *„cine vrea să participe la un experiment mîine la ora șapte dimineața?"* numărul răspunsurilor pozitive este cu mult mai mic. Ce demonstrează acest rezultat? Efectul angajamentului inițial asupra unei decizii finale.

Alte experimente foarte numeroase de acest tip confirmă următoarele: unui individ îi vine greu să-și schimbe opinia sau comportamentul dacă mai înainte s-a angajat într-o anume direcție. Acest mecanism poate fi utilizat pentru a determina o persoană să acționeze contrar dorinței ei, ca în cazul studenților la psihologie. Procedeul constă în a obține o serie de microadeziuni succesive, decurgînd unele din altele cu începere de la o declanșare inițială. Acest efect de supunere liber consimțită, care este mult mai eficientă decît munca de convingere sau amenințarea, este amplu utilizat ca tehnică de manipulare în strategiile de vînzări la domiciliu. A fost denumit „efectul piciorului proptit în ușă"[248].

---

[247] Alfred Bandura, O. Ross și S.A. Ross, *Transmission of agression through imitation of aggressive models*, Journal of Abnormal and Social Psychology, 63, 1961.

[248] Jean-Léon Beauvois și Robert Vincent Joule, *Mic tratat de manipulare la îndemîna oamenilor cinstiți*, PUG, 1987.

SOCIOLOGIE

CONSTRUIREA SOCIETĂȚILOR

CUM SE STUDIAZĂ SOCIETATEA?

Unora le place muzica clasică, altora jazzul, sînt şi dintre aceia cărora le place rock'n-roll sau rap... gusturile muzicale sînt foarte variate şi par să depindă de înclinările personale şi intime. Şi totuşi...

Dacă se observă sistematic „cine ce ascultă", se descoperă o corespondenţă destul de puternică între gusturile muzicale şi mediul social. Opera şi jazzul sînt apreciate, mai ales, de către categoriile înstărite şi cultivate. Rap-ul este muzica adolescenţilor; cîntecele de varieteu sînt apreciate, în special, în mediile populare.

„Spune-mi ce muzică asculţi, iar eu îţi voi spune cine eşti...", par să arate statisticile. Ceea ce înseamnă că înclinaţiile noastre muzicale ar fi ghidate în ascuns de mediul nostru de apartenenţă? Dacă aşa stau lucrurile, cum operează această influenţă socială asupra gusturilor noastre muzicale? În opinia sociologului Pierre Bourdieu, gusturile muzicale sînt atît o chestiune de ureche formată de *habitus* (adică de conduitele şi obiceiurile încorporate), cît şi un mijloc de „distincţie socială". În anumite medii cultivate (P. Bourdieu le numeşte *„dotate cu un capital cultural elevat"*) este mai şic, mai distins să apreciezi muzica barocă, pe cîtă vreme acordeonul apare ca „vulgar"[249].

Sociologul Howard S. Becker, el însuşi un interpret de piano-jazz, a relatat în lucrarea lui clasică *Outsiders,* în ce fel apartenenţa la reţelele de muzicieni de jazz contribuie nu numai la formarea unei urechi muzicale particulare, ci şi la aprecierea sau disprețuirea unui sau altui tip de interpretare[250].

Pe scurt, muzica este puternic legată de relaţiile sociale... şi a deveni conştient de această relaţie între alegerile muzicale şi mediile sociale înseamnă a face sociologie.

Scopul general al sociologiei constă în studierea grupurilor umane, în descoperirea relaţiilor dintre fenomenele sociale, în înţelegerea organizării şi funcţionării societăţilor. Această „ştiinţă a societăţii" se preocupă de răspunsul cuvenit la întrebările de tipul: care sînt valorile, interesele elitelor ce guvernează statul? Care este incidenţa mediului familial asupra reuşitei

---

[249] Pierre Bourdieu, *Distincţia, critică socială a judecăţii,* ed. De Minuit 1979.
[250] Howard S. Becker, *Outsiders,* Free Press, 1963 (trad. franceză: *Outsiders,* Metaillé, 1985).

şcolare? Care sînt efectele tehnicii asupra condiţiilor de muncă? Care sînt cauzele schimbării sociale? etc.

Ca pentru toate ştiinţele umanistice, explorarea sociologică cuprinde mai multe faţete: descrierea, organizarea datelor, explicarea fenomenelor, elaborarea teoriilor şi a modelelor.

Descrierea faptelor

Colectarea datelor este una dintre dimensiunile esenţiale ale cercetării sociologice. Chiar de la începutul secolului al XIX-lea, pionierii sociologiei empirice au realizat anchete sociale asupra modului de viaţă a claselor populare. Medicul Louis Villermé (1782–1863) a condus în 1840 o mare anchetă amplă: *Tablou al stării fizice şi morale a muncitorilor angajaţi în manufacturile de bumbac, lînă şi mătase,* anchetă care rămîne un model de cercetare. În Franţa, el a fost unul dintre primii care a atras atenţia asupra condiţiilor dezastruoase de viaţă ale muncitorilor acelei vremi. El descrie, de exemplu, cum trăiesc cei mai săraci dintre muncitori prin pivniţele de la subsolul caselor. *„În aceste locuinţe sumbre şi rudimentare, relatează Villermé, un mare număr de muncitori mănîncă, dorm şi chiar muncesc. Lumina zilei le vine mai tîrziu cu o oră decît pentru cealaltă lume, iar noaptea cu o oră mai devreme. Mobilierul lor grosolan se compune dintr-un soi de dulap sau de o scîndură pe care se depozitează alimentele, dintr-o sobă, un cuptor din pămînt ars şi un pat mizerabil şi murdar, alcătuit doar dintr-o saltea de paie şi zdrenţele unei cuverturi."*[251]

În acelaşi timp, în Anglia şi Germania, vor vedea lumina zilei alte anchete sociale ample care vor atrage atenţia claselor conducătoare asupra condiţiilor de mizerie ale muncitorilor. În acelaşi spirit, inginerul Frédéric Le Play (1806–1882) a pus la punct o metodă de anchetă monografică care permite întrunirea unei întregi mase de informaţii despre bugetele familiale şi formele de viaţă familială ale muncitorilor secolului al XIX-lea[252].

• De la statistici... la zugrăvirea moravurilor

În Statele Unite, primii sociologi s-au interesat de modul de viaţă al imigranţilor care trăiau în cartierele populare. William I. Thomas (1863–1947) şi Floran Znaniecki (1881–1956), fondatorii şcolii din Chicago, au

[251] Louis Villermé, *Tablou al stării fizice şi morale a lucrătorilor angajaţi în manufacturile de bumbac, lînă şi mătase,* Renovard, 1840.

[252] Frédéric Le Play, *Muncitorii europeni,* 1855 (reed. Kelley A.M. 1971).

realizat o monografie mare descriind minuţios modul de viaţă al imigranţilor polonezi sosiţi în Statele Unite[253]. Sprijinindu-se pe surse foarte diverse: discuţii, istorii de viaţă, scrisori personale, jurnale intime, arhive ale organizaţiilor de emigranţi etc., magistralul lor studiu, *Ţăranul polonez în Europa şi în America,* descrie structura familială, căsătoria, ierarhia socială, atitudinile religoase, interesele teoretice şi estetice ale imigranţilor.

Astăzi, sociologii dispun de anchete statistice ample, naţionale realizate de instituţii, ca: Bureau of Census din Statele Unite, INSEE (Institutul Naţional de Statistică şi de Studii Economice) din Franţa, Biroul Internaţional al Muncii etc. Aceste instituţii importante reprezintă oarecum echivalentul telescoapelor pentru astrofizicieni. Ele livrează o multitudine de date macrosociologice. Aceste date permit observarea, compararea, descrierea caracteristicilor sociale de o mare diversitate, cum ar fi evoluţia distracţiilor, modele de consum, evoluţia muncii sau a conflictelor sociale etc. Pe această cale se ştie că numărul de copii pentru o femeie, în Europa, a trecut de la 2,6 după război la 1,6 în zilele noastre (şi că fecunditatea e mai importantă în Europa de Nord decît în Europa de Sud), că numărul muncitorilor s-a diminuat cu 1,5 milioane în Franţa, din 1975 pînă în 1997 (această diminuare se referă, în special, la muncitorii specializaţi OS). Se mai ştie că există 3500 de centenari în Franţa, că la Paris două căsătorii din trei se termină printr-un divorţ, că în Regatul Unit 77% dintre bărbaţi se ocupă cel puţin o dată pe săptămînă de spălatul vaselor, pe cînd în Spania o fac doar 26%.

Dacă aceste anchete extinse, naţionale furnizează informaţii preţioase cantitative, există şi un alt mod mai viu şi mai detaliat de descriere a realităţii sociale. Anchetele calitative, bazate pe observaţia participantă, pe discuţii, propun reconstituirea unui univers social în toată bogăţia şi complexitatea sa. Este ceea ce, de exemplu, a realizat Edgar Morin în *Metamorfoza din Plozevet,* o reconstituire foarte vie a transformărilor suferite de o comună mică, bretonă, la începutul anilor '60[254]. Dispunem altminteri de o mulţime de monografii frumoase, care evocă viaţa cotidiană a celor fără adăpost, a burgheziei din cartierele luxoase, a vînătorilor sau a alergătorilor[255]. Sociologia „literară" preocupată să reconstituie viaţa unei comunităţi sau a unui individ prin povestire sau descriere este adesea legată de literatura însăşi. Aici, arta sociologului se poate întîlni cu cea a scriitorului... care are vocaţie de sociolog. Cînd Balzac descrie în *Comedia Umană* mediul literaţilor parizieni din secolul al XIX-lea sau cel al micilor

[253] William I. Thomas şi Floran Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America,* 1918–1920.

[254] Edgar Morin, *O comună din Franţa, metamorfoza din Plodenet,* Fayard, 1967 (republicată sub adevăratul nume al comunei: Plozevet).

[255] Cîteva titluri la întîmplare: Nels Anderson, *Hobo, sociologie a celor fără adăpost,* Nathan, 1993; Monique Pinçon-Charlot şi Michel Pinçon, *Călătorie în marea burghezie,* 1997; Martine Segalen, *Copiii lui Ahile şi ai lui Nike,* Metaillé, 1993.

burghezi de provincie, el face sociologie în felul său. Atunci cînd Marcel Proust descrie lumea burgheziei şi a aristocraţiei, realizează şi el o zugrăvire sociologică[256]. În secolul trecut, sociologia a oscilat între două modele: modelul pozitivist al ştiinţelor naturii şi cel al literaturii[257]. Robert E. Park (1864–1944), el însuşi jurnalist şi unul dintre fondatorii Şcolii de la Chicago, a relatat prin descrieri vii mediile sărace sau segregarea negrilor. Scrierile lui şi modul lui de investigaţie nu se deosebesc deloc de cel al jurnalistului care fusese. De altfel, dacă admitem că literatura, reportajele, filmele posedă o dimensiune sociologică, atunci de ce nu am admite că sociologia poate comporta o dimensiune literară şi pur descriptivă?

Faptele sînt date sau construite?

Faptele sociale nu reprezintă niciodată date brute care se impun prin ele însele. În parte, ele sînt „construite" prin analiză. Faptul de a selecta un obiect de studiu, de a-l izola dintre altele, înseamnă, de fapt, părăsirea terenului de strictă descriere pentru a trece la cel al reconstituirii.

Să luăm exemplul delincvenţei. Datele asupra delincvenţei integrează de cele mai multe ori furturile, crimele, agresiunile violente şi anumite infracţiuni, anumite încălcări ale legii, cum ar fi vînzarea de droguri sau imigraţia clandestină. Cînd se cercetează aceste fenomene, apare limpede că delictele sînt mai frecvente la anumite categorii de populaţii: imigranţi, mediile populare, cartierele mărginaşe. Dacă ne schimbăm acum optica şi denumim „delincvenţă" toate infracţiunile, încălcările aduse legii, urmărite sau nu de justiţie, va trebui atunci să integrăm în acest fenomen frauda fiscală, mita şi corupţia, abuzurile faţă de bunurile sociale, delictele de iniţiere, conducerea în stare de ebrietate, hărţuirea sexuală... Prin urmare, această criminalitate se deplasează mult către alte sfere ale societăţii. Cîmpul delincvenţei se lărgeşte către alte profesiuni şi alte grupuri sociale.

Cercetarea de către sociolog a acestor forme de delincvenţă depinde deci de două fenomene consecutive de „reconstrucţie" care se impun a fi deosebite:

– construirea socială de fapte, adică reacţia societăţii în raport cu un delict comparat cu altul: fraudele fiscale sînt oare percepute şi urmărite la fel ca furtul de pe tarabă? Hărţuirea sexuală are aceeaşi semnificaţie sau aceeaşi gravitate cînd se întîmplă la douăzeci de ani?[258];

– construirea ştiinţifică a faptelor: tipurile de acţiune, acoperite de noţiunea de delincvenţă, depind într-o largă măsură de limitele pe care sociologul le atribuie „obiectului" (fraudă, crime, furturi etc.). Sociologul ar putea chiar să integreze, dacă ar vrea, frauda ştiinţifică sau consumarea de droguri în aceeaşi definiţie. În acest sens, trebuie să înţelegem că el îşi „construieşte" obiectul[259].

[256] Dacă este să dăm crezare lui Catherine Bidou, *Proust sociolog, Descartes şi Cie*, 1997.

[257] Wolf Lepenies, *Cele trei culturi, între ştiinţă şi literatură, ascensiunea sociologiei*, ed. Maison des sciences de l'homme, 1990.

[258] P.L. Berger şi T. Luckmann, *The Social Construction of Reality*, 1966 (trad. franceză: *Construcţia socială şi realitatea*, Méridien Klincksieck, 1986).

[259] E.H. Sutherland, *White Collar Criminality*, American Sociological Review, V, 1940.

Organizarea datelor

A gîndi la formele sociale înseamnă a şi învăţa să le deosebeşti.

Dincolo de descrierea şi de colectarea datelor şi a informaţiilor, ancheta sociologică îşi propune, de asemenea, să măsoare şi să claseze aceste date, să le organizeze în categorii coerente. Există mai multe feluri de categorii de analiză: concepte, modele, forme, ideal-tipuri, tipologii etc.

„Tipologia" constă simplu, în decuparea realităţii, secţionînd entităţile care au împreună puncte comune. În studiul său asupra ţăranilor polonezi, scris în jurul anilor 1920, W. I. Thomas clasase tipurile de personalitate în trei categorii: „filistinii" (personalităţi rigide, supuse unor norme şi inapte să se adapteze la schimbări), „boemii" (personalităţi instabile, cu caracter influenţabil şi nestatornic) şi „creativii" (al căror caracter este în acelaşi timp structurat şi deschis faţă de evoluţii). Această tipologie – foarte peiorativă în formularea ei – avea totuşi meritul de a repera forţele de inerţie faţă de schimbare din sînul populaţiilor.

Sociologul german Georg Simmel (1858–1918) numeşte „forme sociale" configuraţiile sociale caracteristice, avînd între ele puternice analogii. Astfel, sectele, organizaţiile birocratice, familiile nucleare, capitalismul concurenţial reprezintă tot atîtea forme sociale cărora li s-ar putea trasa un contur, plecînd de la un ansamblu de trăsături caracteristice. Noţiunea de „formă socială" a lui G. Simmel se apropie de ceea ce Max Weber numeşte ideal-tip (a se vedea textul încadrat imediat următor). Sociologia dispune astfel de un întreg arsenal de categorii care alcătuiesc un ansamblu de etaloane ce permit clasarea şi deosebirea faptelor sociale. Acest arsenal de concepte constituie oarecum „lădiţa cu unelte" a sociologului. Aceste modele permit deosebirea şi clasarea diferitelor forme de putere (tradiţională, carismatică sau legal-birocratică, potrivit lui M. Weber), a familiilor (familii de origine, familii nucleare, monoparentale, recompuse etc.), a educaţiei (stil autoritar, democratic sau indiferent); se pot discerne de asemenea diferitele tipuri de grupări sociale (mulţime, bandă, asociaţie, grup de interese, clasă, organizaţie etc.) şi tipurile de organizaţii (de administrare, întreprindere artizanală, firmă industrială etc.).

Ideal-tipul, sau cum se decupează realitatea socială...

Realitatea se lasă arareori decupată în părţi clar distincte. Formele sociale pe care am vrea să le deosebim unele de altele sînt rareori pure. Astfel, „marea firmă industrială" se deosebeşte net de mica întreprindere artizanală prin dimensiunile ei, prin modul de gestiune, formele de conducere etc. Totuşi, în majoritatea timpului, sociologul care se ocupă de organizaţii este confruntat cu forme intermediare, hibride, eterogene, ale căror caracteristici nu sînt clare şi tranşante.

Cum pot fi utilizate conceptele simple față de o realitate care se dovedește întotdeauna complexă și multiformă? Sociologul propune rezolvarea acestei probleme cu ajutorul unei metode și al unui instrument conceptual foarte util: ideal-tipul.

Ce este un ideal-tip?

Ideal-tipul (se mai spune și „tip ideal") este un model, o construcție intelectuală care nu reflectă realitatea empirică, ci permite extragerea anumitor trăsături caracteristice. Astfel, pentru a descrie avariția, Molière realizează în celebra lui piesă de teatru *Avarul* portretul caricatural al unei persoane preocupate doar de grija economisirii banilor. În realitate, avarul nu există aproape niciodată în stare atît de pură. Dar modelul servește sublinierii unor trăsături caracteristice pe care le vom regăsi la anumite tipuri de persoane. M. Weber procedează în același fel pentru a descrie formele sociale sau tipurile umane. În *Economie și societate,* M. Weber – care încearcă să stabilească o tipologie a diferitelor forme de religii – a întocmit, de exemplu, un celebru portret tipic (sau „ideal-tip") al categoriei „profeților".

Profeți, preoți, sfinți și vrăjitori

În religie, profetul este cel care se simte investit cu o misiune sacră, se proclamă purtător al unui mesaj divin provenit dintr-o revelație. Găsim profeți în toate epocile istoriei și în cele mai diverse religii. Sîntem deci în drept, potrivit lui M. Weber, să facem o categorie tipică. Dar ce anume deosebește un profet de un preot, de un vrăjitor sau de un predicator? În accepția lui M. Weber, „chemarea personală" (faptul de a se considera ca ales cel care a primit un mesaj direct din lumea de dincolo) este elementul decisiv care deosebește un profet de un preot. Este carisma lui personală care îi permite să adune în jurul lui noi adepți.

În realitate, istoria reprezintă un laborator bogat care furnizează o mulțime de situații intermediare: predicatori, medium, sfinți sau tribuni politici, toți au cîte ceva dintr-un „profet". Iată de ce modelul pur, desemnat de M. Weber, se dovedește a fi util: el permite sesizarea trăsăturilor comune și disparitatea dintre fenomenele apropiate, dar distincte.

Ideal-tipurile sînt culorile primare care servesc la combinarea și reconstituirea tuturor culorilor curcubeului.

Lucrarea lui M. Weber *Economie și societate* se prezintă ca un imens corp de ideal-tipuri sub formele specifice religiilor, structurilor politice, modelelor de organizare a orașelor, tipurilor de schimburi economice. Acest aspect face lectura acestei cărți, uneori atît de derutantă – și plicticoasă – în același timp[260].

[260] Teoria ideal-tipului este prezentată în al său *Eseu asupra teoriei științei* și în *Economie și societate*. Raymond Aron propune un interesant comentariu asupra utilizării acestor informații în *Etapele gîndirii sociologice,* Gallimard, 1967.

În căutarea cauzelor

După descrierea faptelor, măsurarea sau clasificarea lor, sociologul trebuie să se preocupe și de explicarea lor, adică să caute rațiunile de a fi și logica internă. Care sînt, de exemplu, factorii care favorizează delincvența? Urbanizarea este asociată cu solitudinea în creștere? În ce fel noile tehnologii transformă munca? Iată cîteva întrebări puse de studiul cauzalității.

Există mai multe demersuri în vederea explicării unui fenomen social[261]. Să presupunem că am dori să explicăm un conflict (social, de război etc.); sînt posibile diverse modalități de abordare a fenomenului: ne interesăm fie de factorii lui exteriori (care sînt motivele economice, politice etc., ale conflictului?), fie de mobilele persoanelor (de ce acționează ele în acest fel?), fie de funcțiile sale sociale (cui sau la ce servește el?, care sînt efectele?), fie de structura sa profundă (există, oare, o logică internă a conflictelor) sau de dinamica sa internă (cum evoluează acest conflict).

Toate aceste modalități de tratare a problemei conduc la tot atîtea feluri sociologice de raționament.

Demersul „cauzal" explică un fapt social (de exemplu, reușita școlară) prin punerea lui în relație cu un alt fapt social (de exemplu, mediul de apartenență a părinților). Acest demers se înrudește cu cel al cercetării epidemiologice din medicină. El vizează izolarea factorilor legați de un fenomen dat. Aceasta este metoda adoptată de Emile Durkheim în *Suicidul*[262]. Pentru a încerca să înțelegem ce factori sociali se leagă de suicid, el caută relațiile statistice existente între frecvența suicidelor și solitudinea socială, religia de apartenență, activitatea profesională etc. El scoate în evidență faptul că suicidul este mai frecvent la protestanți decît la catolici, la celibatari decît la persoanele care trăiesc în familie. În acest fel, el poate propune următoarea explicație: gradul de integrare a individului în mijlocul unei comunități determină direct propensiunea spre sinucidere.

Demersul „comprehensiv" adoptă un alt punct de vedere: se punea problema explicării unui fenomen (eveniment politic, opțiune de consum etc.) plecînd de la intențiile și mobilele actorilor implicați. Acesta este demersul propus de M.Weber în *Etica protestantă și spiritul capitalismului*[263]. Sociologul demostrează în ce mod valorile calviniste

[261] Distincția care decurge dintre modurile de inteligibilitate a socialului se inspiră (remaniind-o) din lucrarea lui Jean-Michel Berthelot, *Inteligența socialului,* Puf, 1990.

[262] Emile Durkheim, *Suicidul,* 1897 (Puf, 1983).

[263] Max Weber, *Etica protestantă și spiritul capitalismului,* 1905, (reed. Plon, 1964). Această carte a dat naștere unei lungi controverse. A se vedea P. Besnard, *Protestantism și capitalism, controversă post-weberiană,* A. Colin, 1970; A. Disselkan, *Etica protestantă a lui Max Weber,* Puf, 1994.

adoptate de protestanți încă din secolul al XVII-lea – și care pun preț pe muncă, înstărire, gestionare sănătoasă a bunurilor etc. – au favorizat acumularea capitalistă. Explicația unui fenomen social face apel aici și la motivele conștiente ale actorilor implicați.

Se întîmplă însă adesea ca opțiunile noastre să conducă la efecte neașteptate sau „efecte perverse". De exemplu, dacă un mare număr de persoane vor să-și utilizeze mașina proprie mai curînd decît mijloacele de transport în comun (ca să meargă mai repede), faptul poate antrena un efect global exact invers: ambuteiajele și pierderea de timp[264].

Demersul „funcționalist" constă în găsirea funcției care asigură un fenomen în interiorul unui sistem dat. Riturile religioase sînt interpretate de Bronislaw Malinowski ca fiind dispozitive de integrare socială. Existența familiei se sprijină, potrivit lui Talcott Parsons (1902–1979), pe funcțiile economice și educative pe care le asigură[265]. Fiecare fenomen social poate fi explicat în acest mod prin răspunsul la o nevoie din interiorul unui sistem. Uneori, aceste funcții pot fi „implicite": o ceremonie de aniversare are ca funcție explicită sărbătorirea unei persoane; ea contribuie într-un mod implicit la întărirea coeziunii.

Sociologul american Robert K. Merton (născut în 1915) subliniază totuși că analiza funcțională nu trebuie să se reducă la o viziune fiziologică a societății în care toate elementele ar avea o funcție în raport cu ansamblul. Un fenomen, cum ar fi un conflict social, poate fi uneori funcțional față de un sistem (el va permite depistarea și rezolvarea unei probleme) și, uneori, disfuncțional (conflictul ajunge la o criză gravă care paralizează instituția).

Demersul structural (sau structuralist) vine cu o altă elucidare: el cercetează structurile sau „formele" care dau unui fenomen o configurație particulară Astfel, pe cînd G. Simmel desprinde trăsăturile caracteristice ale unei secte, M. Weber descrie morfologia unui oraș din Evul Mediu, Școala de la Chicago, pe cea a orașelor americane; în toate aceste cazuri, se pune problema alcătuirii unui gen de gramatică ascunsă a relațiilor sociale. Abordarea sistemică este apropiată de analiza structurală, ea demonstrînd interdependențele dintre fenomenele sociale și descriind configurațiile globale (logica de organizare).

Demersul dialectic explică un fenomen în cadrul unei dinamici în care se opun forțe contradictorii. Pentru sociologul german Norbert Elias (1897–1990), de exemplu, apariția statului centralizat în timpul Renașterii se explică printr-un proces de monopolizare a puterii. Conflictul dintre

[264] Thomas Schelling a studiat astfel de situații în *Micromotives and Macrobehavior*, 1978 (trad. franceză: *Tirania micilor decizii*, Fayard, 1979); a se vedea de asemenea Raymond Boudon, *Efecte perverse și ordine socială*, Puf, 1977.

[265] Talcott Parsons, R. Bales, *Family Socialisation and Interaction Process*, Free Press, 1983.

seniori duce la constituirea de confederații (prin alianțe), apoi la monopoluri princiare care își extind puterea asupra unui teritoriu întins pentru a deveni un regat[266]. În cele din urmă, puterea centrală a statului monopolizează puterea poliției, a armatei și a fiscalității. În felul acesta, statul pune capăt disputelor și luptelor dintre fiefuri.

După cum vedem, nu există unul, ci mai multe demersuri pentru explicarea fenomenului social. Multiplicitatea demersurilor poate deruta. Fiecare dintre aceste moduri de inteligibilitate face trimitere către o chestiune diferită: de unde provine? (cercetarea cauzală); de ce se face așa ceva? (analiza mobilelor); la ce servește? (studierea funcțiilor); cum se organizează? (cercetarea structurilor); care sînt contradicțiile interne? (analiza dialectică).

Aceste probleme sînt diferite și recurg la tipuri de explorare particulare.

Teorema lui Thomas și profețiile care se autorealizează

„Cînd oamenii definesc unele situații ca fiind reale, ele sînt reale în consecințele lor." Așa sună „teorema lui Thomas", formulă enunțată de sociologul american William I. Thomas (1863–1947)[267].

Care este semnificația ei? Astfel, faptul de a crede în ceva contribuie uneori la realizarea acelui ceva. Robert K. Merton numește acest fenomen „profeție autorealizatoare" și dă exemplul următor: În perioada dintre cele două războaie mondiale, muncitorii americani albi se opuneau cu putere intrării negrilor în sindicate, pe motiv că aceștia din urmă erau „spărgători de grevă", că acceptau să muncească pentru salarii minime, pe scurt, nu se comportau ca niște sindicaliști. Or, tocmai faptul de a-i exclude pe negri din sindicate contribuia evident la crearea fenomenului însuși, fiindcă negrii nu puteau să-și însușească o cultură sindicală.

Iată un interesant exemplu de cauzalitate în circuit; reprezentările pe care și le fac persoanele despre o anumită situație contribuie la crearea respectivei situații.

Teoriile: mari și medii

Pentru a înțelege un fenomen social, cum ar fi o mișcare grevistă, mutațiile din familie, comportamentele în procesul de cumpărare sau o revoluție socială, sociologia trebuie să elaboreze – ca orice altă știință – modele și teorii. O teorie nu-i nimic altceva decît un corp de ipoteze

[266] Norbert Elias, *Dinamica Occidentului*, 1939 (reed. Calmann-Lévy, 1975).

[267] Și botezată astfel de Robert K. Merton în lucrarea *Elemente de teorie și de metodă sociologică*, 1949 (reed. Armand Colin, 1997).

legate între ele şi alcătuind un model explicativ al unui fenomen. De exemplu, prin teoria sa de *habitus*, sociologul P. Bourdieu urmăreşte să explice diferitele feluri de exprimare în funcţie de mediul social: fiecare grup social transmite membrilor săi atitudini (modalităţi de vorbire, de exemplu) care devin tot atîtea dispoziţii dobîndite, integrate de individ şi care îi permit să evolueze cu o mai mare sau mai mică uşurinţă într-un mediu dat.

• „Suprema teorie"

Se pot deosebi mai multe tipuri de teorii sociologice. Unele sînt foarte generale şi oferă o concepţie globală a omului şi a societăţii. Este cazul „materialismului istoric" al lui Karl Marx, care propune o interpretare de ansamblu a istoriei umane, plecînd de la economie şi de la conflictele de clasă. Este cazul, de asemenea, al teoriei structurării a lui Anthony Giddens care încearcă să integreze teoriile structuraliste şi teoriile actorului social pentru a gîndi viaţa în societate[268].

Sociologul american Charles Wright Mills vorbeşte – cu ironie – de „suprema teorie" ca să discrediteze intenţia intelectuală a lui Talcott Parsons, care urmărea să propună o teorie generală a formării sistemelor sociale[269].

• Teoriile cu bătaie medie

Alte teorii sînt mai limitate în aplicarea lor: R.K. Merton vorbeşte de teorii cu bătaie medie" (*middle-range theories*). Acestea se referă la un obiect limitat (şcoală, familie, muncă) sau la un mecanism particular (selecţia şcolară, birocratizarea partidelor politice, opţiunea consumatorilor). Un exemplu de teorie cu bătaie medie este teoria claselor mijlocii a sociologului german G. Simmel. Potrivit acesteia, avîntul autonomizării claselor de mijloc în societatea capitalistă modifică raporturile de clasă, transformînd conflictul dintre cei doi poli (muncitori şi capitalişti) într-un joc de trei în care clasele de mijloc devin arbitru, apoi polul central al societăţii.

Nici determinism, nici liber-arbitru

Interpretul muzicii de jazz, care se aşază la pian şi începe să improvizeze minute în şir, pare să acţioneze sub imboldul inspiraţiei, lăsînd frîu liber imaginaţiei sale. În realitate – toţi compozitorii o ştiu prea bine – improvizarea cea mai dezlănţuită e puternic tributară unei îndelungi ucenicii pe durata căreia muzicianul îşi însuşeşte regulile armoniei, integrează influenţe muzicale diverse, asimilează tehnici de improvizare şi de interpretare, învaţă anumite secrete ale meseriei. Asimilarea acestui lung

[268] Anthony Giddens, *Constituirea societăţii*, 1984 (trad. frnaceză: Puf 1987).
[269] Charles W. Mills, *Imaginaţia sociologică*, 1959 (reed. La Découverte, 1997).

„habitus" muzical reprezintă chiar o condiţie de autonomie creatoare a pianistului. Fără interiorizarea şi stăpînirea regulilor, nici o improvizaţie „liberă" nu este posibilă. Paradox: libertatea creaţiei plăteşte preţul unei condiţionări prin norme foarte restrictive! Odată stăpînită, întreaga artă a improvizării constă în a da uitării chinul trecut pentru a crea aparenţa spontaneităţii şi a firescului.

Teoria *habitus* a lui Pierre Bourdieu

Ceea ce este valabil pentru muzică se dovedeşte valabil şi pentru limbaj, conducerea unui automobil, modul de comportare în societate şi gîndirea cea mai abstractă, dacă este să dăm crezare lui Pierre Bourdieu.

Teoria *habitus* introdusă de P. Bourdieu în sociologie vizează explicarea acestui dublu proces:

– pe de o parte, „condiţionarea" individului prin reguli de conduită, norme de comportament, modalităţi de exprimare, de simţire, de gîndire etc., proprii unui mediu social;

– pe de altă parte, faptul că aceste conduite dobîndite reprezintă şi posibilităţi de acţionare, de cunoaştere şi de competenţă profesională care permit, într-un univers social dat, să procedezi „liber", adică într-un mod competent şi strategic.

„Condiţionarea" şi „libertatea": aceşti doi termeni, în general, nu merg împreună. În sociologie, a opune două viziuni ale actorului social este un procedeu curent. Una este prizoniera determinismelor sociale. Faptele şi gesturile sale (vot politic, consum, orientare şcolară etc.) sînt modelate de cultura individului. Ţăranul din Auvergne, imigrantul turc, intelectualul parizian: fiecare acţionează şi reacţionează, gîndeşte şi percepe în funcţie de mediul său de apartenenţă. De partea cealaltă, este opus un individ liber şi raţional care se comportă ca un strateg competent fiind dotat cu o anume autonomie faţă de constrîngerile mediului.

În realitate, această opoziţie este cel puţin caricaturală, dacă e să-i dăm crezare lui P. Bourdieu, adesea considerat un apostol al determinismului: *„Una dintre funcţiile majore ale noţiunii de* habitus *este de a înlătura două erori complementare (...): pe de-o parte, mecanismul care susţine că acţiunea este efectul mecanic al constrîngerii exercitate de cauzele externe; pe de altă parte, finalismul care împreună cu teoria acţiunii raţionale susţine că agentul acţionează într-o manieră liberă, conştientă."* (*Meditaţii pascaliene*, Seuil, 1997).

Habitus este un *„sistem de scheme de percepţie, de apreciere şi de acţiune"*, adică, ansamblul cunoştinţelor practice dobîndite în decursul timpului şi care ne permit să percepem, să acţionăm şi să evoluăm într-un univers social dat. Fiecărei poziţii din cîmpul social îi corespunde un *„habitus"* particular, adică un ansamblu de dispoziţii încorporate, asimilate în decursul timpului şi care ne ajută să percepem lumea, dar şi să acţionăm asupra ei. Există habitus-uri proprii mediilor sociale (ţărani, aristocraţi, burghezi, mică burghezie etc.); există, de asemenea, habitus-uri profesionale, sau habitus-uri proprii unei „arte" anume (discipline ştiinţifice şi intelectuale, arte-frumoase etc.).

Fiecare individ este astfel plasat într-un mediu social care îl înglobează, îl „determină". Dar, din acest punct de vedere particular, foarte localizat, el poate înțelege și acționa într-o manieră autonomă asupra acestei lumi pe care o cunoaște bine.

Individul este, prin urmare, în același timp, „liber" și „determinat". Determinismul lui reprezintă însăși condiția autonomiei sale și a libertății de acțiune.

Iată un mod prin care sociologul rezolvă dilema determinismului și a liberului-arbitru.

PLURALITATEA MODELELOR

Sociologia, fiică a modernității

Istoric vorbind, apariția sociologiei este contemporană revoluției industriale. Conceptele ei majore, temele ei privilegiate de studiu au fost profund marcate de bulversarea socială care a afectat toate sferele societății în secolul al XIX-lea.

Prima revoluție industrială s-a tradus printr-o revoluție tehnologică (cale ferată, mașină cu aburi, cărbune...), o expansiune a capitalismului industrial și comercial (manufacturi și industrii), un avînt al noilor clase sociale (burghezie, proletariat, mică burghezie).

Urbanizarea debutează printr-un exod rural masiv care determină milioanele de țărani să-și părăsească pămînturile ca să se stabilească în orașe. În Statele Unite, orașele se măresc brusc odată cu sosirea milioanelor de imigranți.

Răsturnările politice se exprimă prin revoluții (în Franța, în anii 1789, 1830, 1848), prin mișcările naționalităților Europei, prin declinul puterii aristocratice și ascensiunea manifestărilor democratice, liberale și republicane. Mutații culturale însoțesc transformările precedente: declinul valorilor tradiționale (spiritul comunitar și ierarhic) și dezvoltarea valorilor individualiste și egalitare; refluxul credințelor religioase și progresul spiritului științific și laic.

Se prăbușește o ordine socială tradițională și relativ stabilă și apar noi forme sociale[270]. Sociologia este fiica modernității, iar părinții ei fondatori, fiecare în maniera proprie, își asumă aceeași responsabilitate: să desemneze contururile noii societăți pe cale de a se naște sub ochii lor.

Printre fondatorii disciplinei se remarcă două generații succesive:

– generația precursorilor este ancorată în secolul al XIX-lea. Auguste Comte, Alexis de Tocqueville, Karl Marx și Herbert Spencer reprezintă figurile marcante. Ei nu se definesc de la început ca sociologi, dar modul lor de a aborda societatea, fiecare în maniera sa, a inspirat profund această disciplină;

– generația fondatorilor se situează la articularea dintre secolul al

[270] În *Tradiția sociologică* (1966, reed. Puf, 1993), Robert Nisbet a demonstrat în ce mod conceptele fondatoare ale sociologiei sînt afectate de dualitatea dintre tipurile de societate: tradițională și modernă.

XIX-lea şi secolul al XX-lea. Max Weber, Emile Durkheim, întemeietorii Şcolii de la Chicago din Statele Unite, reprezintă principalele figuri. Ei sînt cei care vor constitui sociologia ca disciplină autonomă, îi vor defini domeniul, metodele, bazele instituționale (creînd primele reviste, catedre universitare etc.).

Debuturile sociologiei

	Franța	Germania	Marea Britanie
1800	**Precursorii**		
	A. Comte (1798–1857)		
		K. Marx (1818–1883)	
	A. de Tocqueville (1805–1859)		
			H. Spencer (1870–1903)
	F. Le Play (1806–1882)		
		Statele-Unite	**Italia**
1900	**Fondatorii**		
	G. Tarde (1843–1904)		C. H. Cooley (1864–1929)
	R. Worms (1869–1926)		G. H. Mead (1863–1932)
	G. Le Bon (1841–1931)		V. Pareto (1848–1923)
			G. Mosca (1858–1941)
	Şcoala durkheimiană de sociologie	**Şcoala germană de sociologie**	
	E. Durkheim (1858–1917)	M. Weber (1864–1920)	**Şcoala de la Chicago**
	M. Mauss (1872–1950)	G. Simmel (1858–1918)	A. Small (1864–1926)
	M. Halbwachs (1877–1945)	F. Tönnies (1855–1936)	W. Thomas (1863–1947)
	C. Bouglé (1870–1940)	W. Sombart (1863–1941)	R. Park (1864–1944)
		E. Troeltsch (1865–1923)	E.W. Burgess (1886–1966)

• Prima generație: precursorii

Auguste Comte şi legea celor trei etape

A. Comte (1798–1857), asistent al lui Saint-Simon, a văzut în apariția societății industriale şi în avîntul ştiințelor ascensiunea unei noi ere a umanității. În al său *Curs de filosofie pozitivă* (1830–1842), tratează dezvoltarea gîndirii umane într-o succesiune de trei faze sau „etape“: o vîrstă teologică, înecată în spirit magic (din punctul de vedere al lui A. Comte, aceasta este perioada antichității şi a primitivilor); o vîrstă metafizică (sau „abstractă“) în care agenții supranaturali ai societății teologice sînt înlocuiți de forțe abstracte şi, în sfîrşit, „vîrsta pozitivă“ care respinge cercetarea cauzei ultime a lucrurilor pentru a analiza faptele şi „legile lor efective“[271]. Această a treia etapă reprezintă epoca contemporană, marcată de progresul ştiințelor şi al tehnicilor. Matematicile, astronomia, fizica, chimia, biologia au atins pe rînd etapa pozitivă.

Pentru ce sociologia se numeşte sociologie

Auguste Comte a fost primul care a botezat noua ştiință a societății „sociologie“. Potrivit anecdotei, el a avut în vedere la început o altă denumire: cea de „fizică socială“. Această ştiință nouă, construită după imaginea fizicii corpurilor, avea să fie împărțită în două mari părți:

- „statica socială“ care descrie legile organizării societății;
- „dinamica socială“ care descrie legile ei de evoluție.

Dar în momentul în care A. Comte era pe punctul de a propune numele de „fizică socială“, un savant belgian, Adolphe Quetelet (1796–1874), foloseşte această denumire pentru a-şi boteza disciplina al cărei promotor era: demografia.

Pentru sociologie, A. Comte a îndeplinit mai mult un rol de arhitect decît de autentic întemeietor. El a conceput un plan, i-a imaginat contururile, i-a dat un nume, dar nu a studiat niciodată cu adevărat societatea.

Karl Marx (1818-1883), dinamica capitalismului şi conflictele de clasă

Om al secolului al XIX-lea, K. Marx a fost şi el fascinat de dezvoltarea capitalismului şi de contradicțiile acestuia. Însă, în loc să vadă doar aspectul progresiv, el i-a sesizat şi contradicțiile profunde. Autor al *Capitalului*, ne-a lăsat moştenire o imagine în acelaşi timp dinamică, ierarhizată şi conflictuală a societății moderne. Dacă K. Marx şi-a consacrat esențialul operei pentru a construi o teorie de economie politică (critică) a

[271] Auguste Comte, *Curs de filosofie pozitivă*, 1830–1842 (reed. Hermann, 1975).

capitalismului[272], analizele sale – adesea dispersate – asupra muncii, claselor sociale, statului, ideologiei, au avut un profund impact asupra anumitor curente ale gîndirii sociologice. Din acest punct de vedere, el poate fi socotit ca fiind unul dintre părinții gîndirii sociologice, deși el însuși nu a utilizat niciodată acest cuvînt.

Pentru K. Marx, fundamentul prim al societății rezidă în producție; prin muncă omul se produce pe sine și produce societatea. Mijloacele de producție (sau „forțele productive") și relațiile care se instaurează în procesul muncii („raporturile de producție") formează modul de producție specific fiecărui tip de societate. Modurile de producție care s-au succedat în decursul istoriei (antic, asiatic, feudal, capitalist) reprezintă „infrastructuri" care determină evoluția altor sfere ale socialului: juridică, politică, ideologică, denumite „suprastructuri".

Diviziunea muncii conduce și ea la separarea dintre oameni, la apariția claselor și a conflictelor dintre ele. În regimul capitalist, lupta de clasă capătă forma unei înfruntări între burghezie și proletariat.

În *Manifestul Partidului Comunist* (1848), Marx declară că nu există decît două clase fundamentale (proletariatul și burghezia) în jurul cărora se înnoadă o luptă istorică pentru stăpînirea mijloacelor de producție. În *Lupta de clasă din Franța* (1850), el propune o analiză mai fină și descrie nu mai puțin de șapte clase și fracțiuni de clase diferite (aristocrația, țărănimea, funcționarii, mica burghezie, proletariatul, burghezia etc.). De fapt, alianțele dintre aceste grupuri se polarizează în momentele de criză între doi poli fundamentali: proletariat și burghezie. Se mai găsesc la Marx și teorii asupra statului, conceput ca un instrument al puterii în serviciul clasei dominante, ideologii, ca expresie a intereselor unei clase, alienația[273] ca deposedare de sine, religia ca „opium pentru popor" etc. Dar acestè teorii nu sînt sistematizate, rămînînd în stadiul embrionar. Ele vor fi dezvoltate mai tîrziu de scriitorii marxiști, cum ar fi Antonio Gramsci (1891–1937) sau Louis Althuser (1918–1990).

Alexis de Tocqueville (1805–1859) și contradicțiile democrației

Provenit dintr-o remarcabilă familie nobilă, Alexis de Tocqueville a trăit într-o epocă – prima jumătate a secolului al XIX-lea – marcată de o mare mutație istorică. Ascensiunea spre democrație este, potrivit lui, o revendicare ce antrenează societățile moderne în aceeași mișcare.

Ce trebuie să înțelegem prin democrație? Tremenul definește o mișcare globală, în același timp socială și politică. Din punctul de vedere social, este revendicarea a ceea ce numim „egalitate a condițiilor", adică abolirea unui ordin aristocratic al cărui loc în societate era asigurat de rangul originii. Acest ordin ierarhic trebuie să fie înlocuit printr-o societate care se bazează pe egalitatea șanselor și mobilitatea socială. Pe plan politic, democrația înseamnă dreptul pentru toți (și nu numai pentru o elită) de a participa la viața publică. Revendicarea democratică este, după Tocqueville, o mișcare ireversibilă. Ea este perceptibilă în America și în întreaga Europă. Dar, pe cele două continente, această mișcare de democratizare nu se traduce în același mod.

În America (unde Tocqueville a întreprins în 1831 o călătorie de studiu, împreună cu prietenul său Gustave de Beaumont), el descoperă o societate marcată de individualism și o organizare a puterii federală și descentralizată. În lucrarea *Despre democrația din America* (1835), prima lui carte importantă, el compară societatea americană cu situația din Franța unde revendicarea pentru egalitate a trecut prin revoluție și prin intervenția unui stat puternic și centralizat.

Mai tîrziu, în *Vechiul Regim și Revoluția* (1956), el va arăta că Revoluția franceză, dacă a răsturnat monarhia, în numele democrației, aristocrația, în numele egalității în drepturi, se înscrie, de fapt, în cadrul unei mari mișcări de centralizare administrativă care debutase de multă vreme, pe durata Vechiului Regim.

Tocqueville nu era un teoretician, ci un spirit strălucit și un fin observator. Analizele lui comparative ale societăților americană și franceză rămîn uimitor de elucidante un secol mai tîrziu.

Herbert Spencer (1820–1903): societatea văzută ca un organism

Secolul al XIX-lea este, de asemenea, marcat de ideile evoluționiste. Mulți gînditori vor încerca să transpună legile evoluției biologice în istorie și în societățile umane. H. Spencer, filosof și sociolog englez, face parte dintre ei. El vede societatea ca fiind un organism biologic care evoluează de la formele simple și nediferențiate către forme complexe, marcate de diferențierea funcțiilor și a heterogeneității. Istoria universală se citește ca o trecere de la ordinea militară – ale cărei resorturi sînt războiul și agresivitatea – la ordinea industrial-liberală în care domină noile tipuri de relații între oameni.

H. Spencer a avut o influență foarte serioasă asupra sociologiei anglo-saxone la începutul secolului al XX-lea. Este autorul mai multor tratate foarte apreciate la vremea lor: *Statica socială* (1851), *Principiile psihologiei* (1855), *Principiile biologiei* (1864), *Principiile sociologiei* (1877–1896).

• A doua generație: fondatorii

Cu Max Weber, Emile Durkheim și Școala de la Chicago, în istoria sociologiei se deschide o etapă esențială: cea a autonomizării, în care

---

[272] A se vedea capitolul *Economie*.

[273] Se vorbește de alienație pentru a descrie situația persoanelor care sînt aservite și supuse prin raporturi sociale, la construirea cărora au contribuit. Ideea alienației presupune că individul e deposedat de capacitatea lui de autonomie și că devine oarecum un soi de străin pentru sine însuși.

acesta dobîndeşte o bază instituţională (se creează catedre universitare de sociologie şi apar primele reviste), conceptuală şi metodologică.

Max Weber (1864–1920), sociolog al modernităţii

M. Weber s-a născut la Erfurt în 1864. După studii strălucite de drept, economie, istorie, filosofie, teologie, el va preda aceste discipline în diferite universităţi germane de la Berlin la Heidelberg. Figură de frunte a ştiinţei sociale din Germania, M. Weber călătoreşte, ţine conferinţe în toată Europa şi în Statele Unite, desfăşoară o activitate neobosită în beneficiul constituirii tinerei ştiinţe sociologice. În ciuda pasiunii sale pentru politică, M. Weber nu s-a angajat niciodată într-o acţiune publică. Concepţia sa despre ştiinţa socială, exprimată în *Savantul şi Politica*[274], admite o distincţie radicală între aprecierea valorii şi aprecierea faptului. Ştiinţa nu ar şti să fundamenteze valorile care ghidează politica. Ea poate elucida acţiunea, dar nu să definească şi scopurile.

Raţionalizarea lumii. Germania în care trăieşte Max Weber, cea a unei noi orientări a secolului (dintre anii 1870–1920), este o naţiune tînără care a reuşit în cîteva zeci de ani să acceadă la rangul de primă putere europeană. Dinamica economică este excepţională. Importante centre industriale, concentrări urbane văd lumina zilei. În marile firme, calculul, gestiunea şi organizarea raţională a producţiei devansează tehnicile tradiţionale, artizanale. În linii mai generale, economia de piaţă bulversează ansamblul relaţiilor sociale. Precum sociologii timpului său, M. Weber vrea să înţeleagă modul de organizare a acestei noi societăţi. În amplul său tratat *Economie şi societate*[275] el intenţionează să gîndească *„organizarea şi puterile societăţii în raportul lor cu economia"*.

Care este, după M. Weber, resortul modernităţii, adică motorul şi caracteristica lui principală? Este „raţionalizarea" vieţii sociale care ar explica schimbările în curs. Ce trebuie să înţelegem aici prin „raţionalizare"? Acţiunea raţională este acea acţiune care implică o adecvare perfectă, eficientă între scop şi mijloc. Agricultorul care utilizează cele mai bune tehnici de producţie, aflate la dispoziţia sa, acţionează într-un mod mai raţional decît strămoşii săi care se sprijineau, mai ales, pe obişnuinţele lor sau pe credinţele bătrînilor.

Sînt raţionale: reflecţia ştiinţifică în raport cu credinţa religioasă, gestionarea riguroasă în raport cu organizarea de rutină, medicina ştiinţifică în raport cu practicile magice etc. Acţiunea raţională este, după M. Weber,

[274] Cartea *Savantul şi politica* este alcătuită din două conferinţe ţinute în noiembrie 1917 (*Vocaţia savantului*) şi în iunie 1919 (*Vocaţia politicianului*) în faţa studenţilor Universităţii din München (reed. Plon, 1959).

[275] Lucrarea *Economie şi societate* va apărea după moartea sa, în 1922. În Franţa, nu dispunem decît de o traducere parţială a acestei cărţi (Plon 1971, reluată de Press Pocket, 1994).

caracteristica societăţilor moderne, iar raţionalizarea operează în toate sferele de activitate: economică, politică, juridică, culturală. Activitatea raţională se opune unor două tipuri de acţiuni: acţiunea tradiţională (legată de cutumă) şi acţiunea afectivă (ghidată de afecte).

Dacă acţiunea raţională este caracteristică pentru modernitate, M. Weber mai adaugă că nici o acţiune nu este condusă exclusiv după un singur mod (raţional, tradiţional sau afectiv): *„Se întîmplă foarte rar ca activitatea, în special, activitatea socială să se orienteze doar după un fel sau altul de activităţi (...), ele nu reprezintă decît tipuri pure, construite pentru a servi în scopuri de cercetare sociologică. Activitatea reală se apropie mai mult sau mai puţin şi – dar mai adesea – ea le combină. După părerea noastră, fecunditatea lor este cea care impune necesitatea de a le construi"*[276].

Domnia birocraţiei. Raţionalizarea atinge, mai întîi, sfera economică: organizarea ştiinţifică a muncii, a gestiunii, a contabilităţii, reprezintă expresiile cele mai clare. M. Weber califică acest mod de organizare drept „birocratic". El precizează, de altfel, că birocraţia nu este specifică numai marilor întreprinderi capitaliste sau administraţiei publice. Ea se extinde şi la partidele politice sau la anumite ordine religioase etc.

Raţionalizarea vieţii politice corespunde domniei experţilor şi a administratorilor. Tînăra naţiune germană, observată de M. Weber, este, pe planul puterii, împărţită între aceste două tendinţe. Pe de o parte, Germania cunoaşte evoluţia generală a statelor moderne către centralizarea administrativă, normalizarea juridică, instaurarea unei democraţii reprezentative. Pe de altă parte, puterea aristocratică, autoritară şi patriarhală a Reich-ului wilhelmian rămîne foarte prezentă. (A se vedea textul încadrat următor.)

Raţionalizarea activităţii sociale se aplică în egală măsură tuturor formelor gîndirii. Ea se exprimă, bineînţeles, prin progresul ştiinţelor şi al tehnicilor. Laicizarea şi tehnicizarea gîndirii pun capăt universului de mituri şi de credinţe religioase. Lumea îşi pierde zeii, zînele, spiritele malefice. În acest sens anume, vorbeşte el de „deziluzionarea lumii".

O sociologie a acţiunii sociale. Metoda sociologică a lui M. Weber se sprijină pe două elemente-cheie: demersul comprehensiv şi utilizarea ideal-tipului. Sociologia este mai înainte de toate o ştiinţă a acţiunii sociale. Sociologia este produsul acţiunii oamenilor care acţionează în funcţie de valori, motive, calcule. A explica socialul înseamnă a lămuri în ce fel oamenii dau un sens acţiunii lor. Sensul demersului în sociologie este cel care se vrea „comprehensiv": *„Noi numim sociologia o ştiinţă care îşi propune să înţeleagă prin interpretare activitatea socială"*[277].

Prin această formulă, M. Weber înţelege să explice faptele sociale plecînd de la conduitele caracteristice unui grup social dat. Astfel,

[276] *Economie şi societate*, op. cit.

[277] Max Weber, *Economie şi societate*, op. cit., t. I, Plon, p.4.

întreprinzătorii capitaliști protestanți acționează – în numele moralei lor – valorizînd acumularea de capital. Adepții jansenismului au o atitudine de retragere față de cei care nu favorizează nici comerțul, nici progresul tehnicilor... Rolul sociologului este deci de a sesiza conduitele, viziunile lumii și angajamentele tipice ale unui individ sau ale unui grup, fiindcă ei se află la fundamentul acțiunii sociale.

Sursele puterii

„Poți face orice cu o baionetă, mai puțin să te așezi deasupra ei", a spus într-o zi Napoleon. Luînd act de faptul că nici o putere nu se poate sprijini pe forța pură, Max Weber se întreabă care sînt sursele legitimității ei.

M. Weber propune deosebirea a trei tipuri de puteri politice – tradițional, carismatic, legal-birocratic – care se sprijină fiecare pe un principiu de legitimitate diferit.

Tipurile de dominație:

– *dominația tradițională* își fondează legitimitatea pe caracterul sacru al tradiției.

Puterea patriarhală (a tatălui, a căpeteniei, a bătrînilor) în sînul grupurilor domestice, puterea seniorilor în societatea feudală reprezintă tipuri tradiționale;

– *dominația carismatică* este cea a unei personalități excepționale, dotate cu o aură particulară. Șeful carismatic își bazează forța pe puterea lui de convingere, pe propagandă, pe capacitatea de a întruni și de a mobiliza mulțimile. Supunerea față de astfel de conducători ține de fenomenele emoționale trezite de ei, întreținute și stăpînite;

– *dominația „legal-rațională"* se sprijină pe puterea de drept formal și impersonal. Ea este legată de funcție și nu de persoană. Puterea în organizările moderne se justifică prin competență, raționalitatea opțiunilor și nu prin virtuți magice. Dominația rațională sau „legal-birocratică" trece prin supunerea față de un cod universal și funcțional (codul rutier, codul civil etc.).

Administrația birocratică reprezintă „tipul pur" al dominației legale: în acest caz, puterea este fondată pe „competență" și nu pe origine socială; ea se înscrie în cadrul unei reglementări impersonale; executarea obligațiilor este divizată în „funcții" specializate cu contururi metodic definite; cariera este guvernată de criterii obiective de vechime, de calificare etc., și nu de criterii individuale.

Emile Durkheim (1858–1917): societatea, mijloc de constrîngere

K. Marx vede trecerea spre modernitate ca o domnie a capitalului și a profitului, A. de Tocqueville ca pe cea a democrației, M. Weber o vede sub unghiul raționalizării. E. Durkheim (1858–1917) consideră că diviziunea muncii și individualismul reprezintă principalele caracteristici ale epocii. Acestea atîrnă greu asupra societății moderne, provocînd riscul de anomie (adică de desocializare și de dezagregare a țesăturii sociale).

Diviziunea muncii și ordinea socială. În *Despre diviziunea muncii sociale*, teza sa de doctorat, pe care o publică în 1895, E. Durkheim se întreabă care sînt fundamentele liantului social în societățile moderne. Această problemă îl conduce spre introducerea unei distincții celebre între „solidaritatea mecanică" și „solidaritatea organică"[278].

În societățile tradiționale sau „arhaice", diviziunea muncii nu este importantă. Toți indivizii asigură aproape aceleași funcții. Coeziunea socială se bazează pe un drept represiv și o puternică conștiință comună (indivizii împart aceleași valori). Este ceea ce E. Durkheim numește „solidaritate mecanică". E. Durkheim vizează în acest caz societățile primitive de vînători-culegători, unde nu există diviziunea muncii, sau societățile țărănești în care imensa majoritate a populației muncește pe cîmp, aderă la aceleași credințe și este prizoniera grupului său de apartenență.

Diviziunea muncii conduce în societățile moderne la un alt tip de solidaritate socială, numită de E. Durkheim „organică". Aici, complementaritatea funcțiilor este cea care asigură coeziunea socială. Medic, profesor, coafor, zidar, fiecare își asumă o sarcină specializată. Dar, în această societate, individualismul crește, iar conștiința colectivă slăbește: de unde și riscurile de anomie.

Diviziunea muncii nu poate fi suficientă doar ea în vederea asigurării solidarității sociale. Trebuie restabilită o nouă bază morală a societății. Morala grupurilor profesionale (corporațiile) trebuie să intervină fiindcă ele asigură legătura dintre individ și societate în ansamblul ei. Morala laică, educația civică sînt și ele, în accepția lui E. Durkheim, elemente fundamentale ale acestei noi morale sociale.

Această viziune a rădăcinilor liantului social se leagă profund de demersul lui sociologic. Pentru E. Durkheim, societatea formează o entitate care depășește și înglobează individul, influențînd într-un mod determinant asupra conduitelor sale. Născută din acțiunea oamenilor, societatea tinde totuși să-i depășească și să-i integreze. Fără drept, morală, constrîngeri sociale și influența lor adesea invizibilă, societatea nu ar fi decît un agregat de indivizi izolați. Să ajungi la timp la locul de muncă, să respecți regulile de politețe etc. nu rezultă dintr-o opțiune personală, ci din dobîndirea unei educații, de integrarea normelor și a regulilor sociale.

Regulile metodei. În *Suicidul* (1897), E. Durkheim motivase că frecvența suicidului variază în relație inversă cu integrarea indivizilor într-o comunitate. Or, dacă un comportament aparent la fel de personal și de subiectiv ca și suicidul variază în funcție de gradul de coeziune al societăților, faptul presupune că există cauze strict sociale pentru majoritatea fenomenelor umane.

Aceasta este marea lecție pe care E. Durkheim intenționează să o dea

[278] Această distincție dintre comunitate și societate este apropiată de cea stabilită de sociologul german Ferdinand Tönnies (1855–1936).

în studiul său asupra suicidului. Prin ce metode se pun în lumină constrîngerile şi influenţele sociale – adesea invizibile – pe care societatea le exercită asupra comportamentelor celor mai personale? În *Regulile metodei sociologice*[279], el prezintă următorul demers. Pentru evidenţierea acestei „constrîngeri sociale" nu trebuie folosită psihologia introspectivă, ci „considerate faptele sociale ca pe nişte lucruri", adică să se înţeleagă obiectiv fenomenul observînd faptele. Metoda comparativă, care constă în a compara de la un mediu la altul frecvenţa unui fenomen (delincvenţă, suicid, mod de alimentaţie etc.), este o metodă privilegiată de analiză. Metoda comparativă reprezintă pentru ştiinţele umane ceea ce metoda experimentală reprezintă pentru ştiinţele naturii.

Sînt faptele sociale nişte lucruri?

Faimoasa formulă a lui E. Durkheim *„fenomenele sociale sînt nişte lucruri şi trebuie tratate ca nişte lucruri"*, extrasă din *Reguli ale metodei sociologice,* a fost adesea prost înţeleasă.

E. Durkheim nu susţine reductibilitatea conduitelor umane la fenomenele naturale (cum ar fi: clima sau mişcarea planetelor) şi că acestea ar trebui să fie tratate ca atare, ci:

– el vrea să afirme cu forţă că studiul vieţii sociale trebuie să fie cercetat „obiectiv", prin metode riguroase. Doar metoda statistică obiectivă, bazată pe comparaţie, poate permite evidenţierea legăturilor existente între mediul social şi vot, suicid şi apartenenţa religioasă sau obezitate şi clasa socială;

– această metodă nu ne spune totuşi nimic despre mecanismele influenţei sociale, aşa după cum nici corelaţiile statistice dintre cancer şi fumători nu ne demonstrează mecanismele fiziologice în cauză;

– în fine, dacă există o influenţă socială invizibilă asupra unor anumite conduite, cum ar fi suicidul, asta nu înseamnă absolut deloc că aceste cauze reprezintă singurii factori explicativi. Pot exista şi alţi factori ai suicidului (ereditari, de exemplu), dar faptul nu priveşte sociologia.

Şcoala de la Chicago

Albion Small (1864–1926) este primul organizator important al sociologiei americane. El creează *The American Journal of Sociology,* şi fondează prima societate americană de sociologie. Tot el a creat şi apoi a condus (din 1892 pînă în 1924) Departamentul Universităţii din Chicago, la vremea aceea cel mai mare centru de cercetări şi de învăţămînt sociologic din Statele Unite.

Din anii '20 pînă în anii '40, Chicago va găzdui pe unii cercetători de renume, ca: William I. Thomas (1863–1947), Robert E. Park (1864–1944), Ernest W. Burgess (1886–1966). Ei sînt principalii reprezentanţi ai Şcolii de la Chicago, aşa cum s-a convenit a fi denumită.

[279] Emile Durkheim, *Regulile metodei sociologice,* 1895 (reed. Puf. 1967).

Şcoala de la Chicago: studii asupra oraşului

Una din temele de studiu privilegiate ale Şcolii de la Chicago priveşte viaţa urbană. Chicago a cunoscut valuri imense de imigranţi: de la 5000 de locuitori în 1840, oraşul ajunge la 1 milion în 1890 şi la 3,4 milioane în 1930!. Asistăm la o aglomerare de comunităţi nou-venite care se grupează în cartiere(oraşul chinezesc, ghetoul, mica Sicilie, oraşul grecesc etc.) Este în egală măsură un oraş al delicvenţei şi al violenţei.

Mulţime solitară sau un mozaic al comunităţilor?

Una din contribuţiile majore ale acestei şcoli a fost aceea de a sublinia cum oraşul grupează în fapt un mozaic de comunităţi etnice sau profesionale, în cadrul cărora se stabilesc relaţii sociale.În lucrarea *Ţăranul polonez în Europa şi în America* (1920), William I. Thomas şi Floran Znaniecki arată că ţăranii polonezi imigraţi la Chicago reconstituie pe noi baze modele de relaţii sociale provenite din grupul lor de origine.

În acelaşi timp , numeroşi autori au insistat asupra dezagregării relaţiilor sociale în mediul urban. Lous Wirth (în lucrarea *Ecologie umană*, 1945) a construit un tip ideal de personalitate urbană caracterizat prin individualism, agresivitate, absenţa participării la viaţa socială şi competiţie interindividuală.

Dezordinile mentale la Chicago

R.E.Faris şi H.W.Duham au măsurat relaţiile între zonele urbane şi patologiile mentale la Chicago.[2] Ei au ajuns la concluzia că patologiile sînt mai frecvente în zonele de dezorganizare socială în care domină sărăcia, şomajul şi criminalitatea.Pentru ei aceasta este proba influenţei pe care o are mediul socila asupra personalităţii.

• Ernest W. Burgess propune un model concentric al oraşului american (1927) care iradiază pornind de la un punct central în jurul căruia se dispun cinci cercuri succesive: industria uşoară,cartierele rezidenţiale(de trei tipuri diferite) şi în sfîrşit aglomeraţia urbană. Există o luptă pentru ocuparea spaţiului central.Pas cu pas „ *funcţionarii îi vînează pe burghezi, iar burghezii- pe muncitori; oraşul acţionează ca o centrifugă care îndepărtează elementele cele mai uşoare(a căror putere de cumpărare este cea mai scăzută*)."

• După *Modelul sectorial* al lui Hoyt(1939), expansiunea se face urmînd diferitele sectoare în formă de arc de cerc.

• După Modelul polinuclear al lui Harris şi Ullmann(1945) „ *coexistă mai multe noduri urbane, fiecare cu dinamica sa: anumite funcţii sînt convergente, altele – divergente. Înţelegerea oraşului se complică.*"

Nici unul dintre aceste modele nu este suficient pentru a explica structura oraşelor. În realitate, cele trei modele se întrepătrund într-o manieră semnificativă.

[280] Mental Disorders in Urban Areas, 1939.

Trei poli ai sociologiei contemporane

Începînd din secolul al XX-lea, sociologia s-a dezvoltat în multiple ramificaţii teoretice. Lucrările de teorie sociologică prezintă adesea o listă complexă de abordări care se întrepătrund: structuralism, funcţionalism, abordare strategică, teoria obţiunilor raţionale, individualismul metodologic, etnometodologia, sistemismul, constructivismul, interacţionismul simbolic etc. Această multiplicitate de grile de lectură poate deruta. Cum se interpretează existenţa mai multor curente de gîndire în sociologie? Să fie un semn de lipsă a maturităţii unei discipline, oscilînd între mai multe şcoli?

Această interpretare nu este complet falsă, dar noi preferăm să reţinem o altă ipoteză: diversitatea interpretărilor provine, în primul rînd, dintr-o diferenţă de perspectivă a nivelurilor de analiză şi chiar a tipurilor de obiecte studiate. Aceste perspective sînt legitime în totalitate şi adesea complementare, deşi ele nu pretind o exclusivitate. Pluralitatea interpretărilor explică ireductibila complexitate a realului.

Totuşi, pentru a ne orienta printre diversele grile de lectură, ele pot fi grupate în jurul a trei poli: „macro", „micro" şi „mezo" sociologice, care constituie trei niveluri de analiză a realului[281].

• Macrosociologia: societatea la telescop

O primă modalitate de abordare a fenomenelor sociale constă în cercetarea lor din punctul de vedere „macrosociologic". Societatea este privită în acest caz „de sus". Se pune problema înţelegerii morfologiei sale, a structurii şi a dinamicii ei de ansamblu.

„Structuro-funcţionalismul" sociologului american Talcott Parsons (1902–1979)[282] este tipic pentru acest tip de abordare. În *The Structure of Social Action* (1937), T. Parsons propune o vedere de ansamblu a societăţii, descrisă ca un sistem compus din patru subsisteme (economic, cultural, politic şi social), fiecare răspunzînd unei funcţii sociale precise. Subsistemul economic (producţia de bunuri) vizează adaptatea, subsistemul cultural (religie, ideologie, cultură) are misiunea menţinerii definiţiei de norme şi de valori, subsistemul politic are în vizor stabilirea finalităţilor; în sfîrşit, subsistemul social (familie, şcoală) se preocupă de integrarea socială. Fiecare dintre aceste subsisteme este la rîndul său învestit cu funcţii diferite:

[281] Unele decupaje ar fi posibile în funcţie de alte dimensiuni: sociologie critică sau integratoare; abstractă sau empirică; deterministă sau „deschisă" etc.

[282] Principalele lucrări ale lui Talcott Parsons sînt: *The Structure of Social Action*, McGraw Hill, 1937; *The Social System*, Free Press, 1951; *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*, Prentice-Hall, 1966 (trad franceză: *Societăţi: eseu asupra evoluţiei lor comparate*, Dunod, 1973); *The System of Modern Societies*, Prentice-Hall, 1971, (trad. franceză: *Sistemul societăţilor moderne*, 1973).

dacă finalitatea primă a întreprinderii este să producă, trebuie, de asemenea, ca membrii săi să fie integraţi (funcţia de integrare), să definească norme şi valori (funcţie culturală), să fie pilotată şi dirijată (funcţie politică). T. Parsons subliniază că aceste sisteme se întrepătrund, interacţionînd fără încetare. Ele sînt supuse schimbării, fiindcă un sistem nu este niciodată închis şi static: el se formează (şi se deformează) prin agregarea multiplelor acţiuni individuale într-un proces de emergenţă care tinde, de asemenea, să le înglobeze.

În *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives* (1966), T. Parsons clasează apoi societăţile potrivit fazelor evolutive, de la societăţi primitive (mici comunităţi în care rudenia şi magia joacă un rol central, iar diviziunea ierarhică este puţin avansată) la societăţi moderne (societăţi complexe cu grupuri sociale diferenţiate, un rol important al tehnologiei...), trecînd prin societăţile intermediare şi marile imperii ale istoriei.

După cum vedem, demersul lui T. Parsons este în acelaşi timp abstract şi înglobant. Dar există şi alte modalităţi de a face macrosociologie. Mai puţin teoretică este cea adoptată de sociologul francez Raymond Aron (1905–1983). În lucrarea sa *Optsprezece lecţii asupra societăţii industriale* (1962), el propune o analiză morfologică a societăţilor contemporane. Punctul lui de plecare constă în definirea criteriilor principale care deosebesc modul de producţie industrial de cel al societăţilor tradiţionale. El enumeră mai multe caracteristici ale modului de producţie modern: separarea de familie şi de întreprindere, diviziunea muncii şi a tehnologiei care îşi impun ordinea în întreprindere, acumularea de capital, calculul economic, concentrarea mîinii de lucru în mase mari. Cercetează apoi care sînt specificităţile regimurilor socialiste şi capitaliste, care sînt bazele lor de creştere...

O abordare similară adoptă şi americanul Daniel Bell sau francezul Alain Touraine atunci cînd încearcă să analizeze contururile şi dinamica societăţii postindustriale[283].

Mai recent, marile sinteze comparative asupra evoluţiei societăţilor postindustriale, elaborate de Henri Mendras şi Theodore Caplow, se înscriu, de asemenea, într-o perspectivă macrosociologică care încearcă să repereze marile tendinţe al evoluţiei societăţilor[284].

• Microsociologie: societatea văzută cu lupa

O altă abordare a societăţii constă din a trata fenomenele sociale plecînd de la individ, de la grupuri mici sau de la multitudini de acţiuni şi decizii

[283] Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society*, 1973 (trad. franceză: *Către societatea industrială*, 1974); Alain Touraine, Societatea postindustrială, 1974.

[284] Henry Mendras şi Theodore Caplow, *Societăţi postindustriale, un destin comun?* Sciences Humaines, în afara seriei nr. 14, septembrie/octombrie 1996.

care țes în fiecare zi liantul social. În acest caz, societatea este privită cu lupa.

Este și cazul „individualismului metodologic". Din această perspectivă, se insistă asupra marjei de opțiuni de care dispun actorii în strategiile pe care le pun în aplicare pentru a-și atinge scopurile.

Din acest punct de vedere, societatea este concepută drept o combinare a unor miriade de acțiuni individuale[285].

Una dintre versiunile individualismului metodologic este cea adoptată de curentul *„Rational Choice"* (opțiunea rațională), americanul Gary Becker (Premiul Nobel pentru economie, în 1992), fiind una dintre figurile de frunte. În teoria sa asupra familiei, G. Becker încearcă, de exemplu, să explice scăderea fecundității în societățile moderne, plecînd de la un punct de vedere individualist: opțiunea părinților. Aceștia sînt considerați ca niște actori strategici care încearcă să-și satisfacă dorințele evaluînd costurile și beneficiile. Pentru că, în societățile noastre, costul unui copil este ridicat, mortalitatea slabă, femeile din ce în ce mai independente... părinții hotărăsc să aibă din ce în ce mai puțini copii. Ei privilegiază oarecum calitatea în detrimentul cantității. Cum mulți indivizi se află în aceeași situație și procedează la opțiuni similare, este posibil ca sociologii să generalizeze acest mod de a raționa individual la o populație mai largă.

Toate fenomenele macrosociale (evoluția demografiei, conflictele sociale, creșterea, transformările din familie etc.) pot, *în cele din urmă*, să se explice ca fiind rezultanta (vorbim de „agregație") unei sume de decizii individuale.

Există și microsociologii nonindividualiste. Este cazul etnometodologiei, curent de cercetări având la origine lucrările sociologului american Harold Garfinkel (născut în 1917). Etnometodologia este o invitație la analizarea microcomportamentelor vieții noastre cotidiene: obiceiuri, roluri, decizii de rutină, relații cu cei din preajma noastră. H. Garfinkel numește „etnometode" priceperea practică, cunoștințele legate de acțiune pe care actorii sociali le utilizează în viața zilnică. În *Studies of Ethnomethodology*[286], H. Garfinkel descrie, de exemplu, cazul lui „Agnes", un tînăr transsexual care, după o operație, a devenit femeie. Pentru a-și manifesta feminitatea, Agnes trebuie să și-o exprime în actele cele mai banale ale vieții cotidiene și să nu-și trădeze transformarea. Atitudinile și cunoștințele practice devenite rutiniere pentru o femeie „normală" (ținută, mod de a se îmbrăca, de a se exprima etc.) reprezintă pentru Agnes obiectul unei îndelungi ucenicii și a unui control permanent. Această tentativă de

[285] În Franța, sociologul Raymond Boudon a devenit apărătorul individualismului metodologic: *Efectele perverse și ordinea socială*, Puf, 1977.

[286] Harold Garfinkel, *Studies of Ethnomethodology*, Polity Press, 1967.

transformare pune, așadar, în lumină toate cunoștințele sociale implicite, utilizate de fiecare dintre noi fără să-și dea seama[287].

Punerea în scenă a vieții cotidiene

Vara, pe plajă, intrarea unui tînăr în apă se supune unor rituri deosebite. Unul dintre aceste rituri constă în a înainta într-un mod aparent decontractat (tînărul adoptînd o postură sigură de sine la adresa celor care îl privesc); intră apoi în apă dintr-odată (ca să demonstreze că nu-i un fricos care se teme de apa rece); pe urmă, începe să înoate într-un craul viguros („ia uitați-vă la mine ce bine înot"); după cîțiva zeci de metri, înotătorul se întoarce nonșalant pe spate, prefăcîndu-se decontractat, deși el abia își mai trage sufletul, încercînd doar să-și normalizeze respirația.

În *The Presentation of Self in Every Day Life* (1956)[288], sociologul american Erving Goffman analizează într-un mod detaliat comportamentul persoanelor în public. Din punctul lui de vedere, viața este un soi de teatru în care toată lumea joacă un rol. În acest joc perpetuu de-a rolurile, fiecare intenționează să se pună în valoare, într-o postură avantajoasă și să nu-și piardă creditul. E. Goffman studiază amănunțit „riturile de interacțiune" (reguli de politețe, ținută, gesturi protocolare), posturile (gesturi, mimici, mod de exprimare) și semnele exterioare (vestimentare sau altele) destinate individului pentru ca acesta să-și marcheze în același timp locul, poziția și să-și definească distanța de la care poate avea raporturi cu altcineva.

- **Mezosociologie: grupuri sociale și organizații**

O a treia abordare a fenomenelor sociale, intermediară între micro și macrosociologie, poate fi calificată drept „mezosociologie". Ea se situează la nivelul grupurilor restrînse (familii, bande, rețele de prieteni, ateliere de întreprinderi etc.), al organizațiilor (întreprinderi, asociații, sindicate, partide), al grupurilor sociale (profesii, clase și fracțiuni de clase, grupuri de interese), al instituțiilor (state, biserici, întreprinderi mari).

Modalitatea de cercetare denumită „interacționistă" se referă la această abordare. Din perspectiva microsociologică, nici individul, nici societatea nu au întîietate, ci ansamblul de acțiuni care se împletesc pentru a alcătui o „ordine locală" mai mult sau mai puțin stabilă. De exemplu, în *Street Corner Society*, un mare clasic al literaturii sociologice americane, sociologul William Foote Whyte a întocmit un portret foarte precis și viu

[287] Aaron Cicourel este, împreună cu H. Garfinkel, unul dintre fondatorii etnometodologiei. Cartea lui Thomas Luckmann și Peter L. Berger, *The social Construction of Reality*, 1966, se înscrie în această filiație. Etnometodologia a cunoscut un avînt important în sînul sociologiei americane, începînd din anii 60.

[288] Traducerea franceză: *Punerea în scenă a vieții cotidiene*, 2 vol., ed. De Minuit, 1975.

al bandelor de tineri imigranți italieni dintr-un cartier din Boston, în perioada anilor '30[289]. Autorul descrie și reînvie atmosfera străzii, reproduce conversațiile, arată cum un șef de bandă procedează pentru a-și menține autoritatea asupra grupului: prin constituirea unor rețele de influență, prin capacitățile lui de convingere și, la nevoie, recurgînd la puterea pumnului...

O microsocietate se constituie și se reconstituie astfel în fiecare zi potrivit mizelor puterii, inițiativelor unora sau a altora. În același timp, această comunitate mică posedă trăsături comune cu toate bandele de cartier și de pe planetă.

Abordarea „mezo" nu se reduce la grupuri mici, aceasta se poate extinde la ansambluri umane mai vaste, cum ar fi organizațiile sau actorii colectivi (mișcări sociale, grupuri de interese sau clase sociale).

În această optică se situează, de exemplu, teoria claselor a lui Ralf Dahrendorf. Potrivit acestei teorii[290] nu există doar două clase sociale antagoniste în societățile industriale, ci o mare diversitate de grupuri sociale și de grupuri de interese care se compun și se recompun în alianțe specifice în funcție de miza aflată în joc.

În *Elita la putere* (1956), sociologul american Charles Wright Mills (1916–1961) a studiat structura elitelor americane în anii '50. Potrivit lui, trei grupuri sociale (elite politice, industriale și militare) provenite din aceeași origine socială captează esențialul opiniei publice prin intermediul mass-media. Punctele de vedere opuse – cele ale populației – nu mai reușesc să se exprime. Datorită acestui fapt, nu ar exista, din punctul de vedere al autorului, o veritabilă democrație a opiniei.

• Către o sinteză?

Abordările macrosociologice, microsociologice, mezosociologice, iată trei unghiuri de vedere pentru cercetarea societății. A priori, fiecare dintre acestea posedă o pertinență proprie; fiecare își aduce contribuția la o elucidare specifică și deține bagajul ei de cunoștințe. Trebuie risipite falsele contestări care transformă în poziții teoretice ireductibile ceea ce nu reprezintă adesea decît diferența pe scara de observație.

În această idee, se cuvine a preciza raporturile dintre aceste trei niveluri de analiză. O vom face răspunzînd la trei întrebări:

– care este aportul respectiv al fiecărui nivel de analiză?
– ce legături există între teorie și scara de observație?
– cum se pot articula între ele?

---

[289] William Foote Whyte, *Street Corner Society*, 1943, (trad. franceză: *Descoperirea*, 1996).

[290] Expozeu din 1975 despre *Clase și conflictele de clasă din societățile industriale*, Mouton.

Cîțiva clasici ai sociologiei de după război

1941–1959 W. L. Warner, *Yankee City Series* (cinci vol.)
1949 R. K. Merton, *Elemente de teorie și de metodă sociologică*
1951 T. Parsons, *The Social System*
1955 R. Aron, *Optsprezece lecții asupra societății industriale*
1956 C. Wright-Mills, *Elita la putere*
1957 R. Dahrendorf, *Clase și conflicte de clase în societățile industriale*
1958 J.G. March și H. Simon, *Organizațiile*
1959 C. Wright-Mills, *Imaginația sociologică* E. Goffman, *Punerea în scenă a vieții cotidiene*
1963 H.S. Beccker, *Outsiders*
1966 T. Parsons, *Societăți: eseu asupra evoluției lor comparate*
P.L. Berger, T. Luckmann, *Construcția socială a realității*
1967 H. Garfinkel, *Studies in Ethnomethodology*
E. Morin, *Metamorfoza din Plozevet*
1969 N. Elias, *Societatea de la curte*
1974 D. Bell, *Către societatea postindustrială*
1977 R. Boudon, *Efecte perverse și ordine socială*
M. Crozier și E. Friedberg, *Actorul și sistemul*
1978 T. Schelling, *Micromotives and Macrobehavior (Tirania micilor decizii)*
1979 P. Bourdieu, *Distincția*
1981 J. Habermas, *Teoria comunicațională de acțiune*
1984 A. Touraine, *Întoarcerea actorului*
A. Giddens, *Constituirea societății*
1989 J. Elster, *The Ciment of Society*

Aportul respectiv al scărilor de analiză

A opune abordările micro, mezo și macrosociologice, e ca și cum am opune între ele microscopul, telescopul și un binoclu. Care este instrumentul cel mai util? Evident, totul depinde de problema care se pune. Nu se studiază particulele atomice cu telescopul, nici stelele cu microscopul. Un sociolog din domeniul educației poate recurge la abordarea macrosociologică pentru a studia corelațiile dintre mediul social și reușita școlară sau poate pune în lumină legăturile statistice dintre diplome și inserția profesională. Același sociolog ar putea utiliza o abordare „microsociologică" dacă vrea să observe o inovație școlară dintr-un colegiu sau să încerce a înțelege pentru ce, în același mediu de origine, un elev reușește mai bine decît altul. Nivelul intermediar pare mai adaptat studiului dinamicii interne a unei clase, la reperarea logicii interne a instituției...

Aceste niveluri de observație nu prejudiciază cu nimic modelele explicative utilizate. Să vedem acum cum se pot articula teoriile și nivelurile de analiză.

Să nu confundăm teoria cu nivelul de analiză

Se asimilează adesea – şi în mod greşit – abordarea macrosociologică („societatea văzută de sus") şi calificată drept „holism", cu teoria determinismului social („comportamentele individuale sînt modelate de societate"). Această asimilare este abuzivă. Se pot, de exemplu, explica fenomenele „macro" sau „mezo" plecînd de la un model strict individualist (a se vedea textul încadrat imediat următor). Invers, este posibilă exprimarea determinismelor sociale sau realităţile de ordin general (pentru ansamblul unei clase sociale, de exemplu) plecînd de la o observaţie microsociologică.

Este ceea ce face, de exemplu, Richard Hoggart în cartea lui clasică, *Cultura săracului*[291]. Autorul, un universitar englez provenit din popor, descrie într-un mod minuţios viaţa cartierelor populare din Leeds, Manchester şi Sheffield din anii '50. Plecînd de la o observaţie detaliată a modului de viaţă (interiorul şi decorarea lui, suveniruri aduse din vacanţe, modul de a face bucătărie, conversaţiile dintre menajere, sărbătorile de familie, rutinele cotidiene, superstiţiile etc.), sociologul reconstituie un întreg univers de constrîngeri, de reguli, de obişnuinţe, de reprezentări care se organizează într-o veritabilă „cultură a săracului", foarte pregnantă. Deşi se sprijină pe un eşantion limitat – şi adesea chiar autobiografic –, acest studiu microsociologic are o valoare mult mai generală. El reconstituie un mod de viaţă, un sistem de valori al unei întregi populaţii: cea a claselor populare din ţările industrializate în perioada anilor '50.

Articularea nivelurilor de observaţie: misiune imposibilă?

Cum se conjugă între ele abordările micro, macro şi mezo? Cum se pot descrie interacţiunile dintre comportamentele individuale şi microsocietăţi (familie, oraş, întreprindere etc.) care le integrează? La drept vorbind, încă nu se cunoaşte modalitatea[292].

Există cîteva tentative îndrăzneţe care gîndesc articularea dintre nivelurile de analiză, combinarea grilelor de lectură, descrierea interacţiunilor individ-societate, explicarea fenomenelor de autoorganizare sau de emergenţă[293]. Dar aceste iniţiative rămîn izolate şi sînt departe de a întruni în jurul lor veritabile programe de cercetări. Dificultatea construirii unui cadru de cercetări unificat nu este proprie doar sociologiei sau ştiinţelor

[291] Richard Hoggart, *The Uses of Literacy*, 1957 (trad. franceză: *Cultura săracului, studiu asupra claselor populare din Anglia*, ed. De Minuit, 1970).

[292] În economie se regăseşte aceeaşi problemă denumită „problema agregaţiei" care a dat loc multor reflecţii şi dezbateri, dar care nu a găsit încă un răspuns cu adevărat satisfăcător.

[293] Este cazul, de exemplu, al lui Anthony Giddens, *Constituirea societăţii* (op.cit), al lui Edgar Morin, *Metoda*, Seuil 4 t., 1977, 1980, 1986, 1993, sau al lui Norbert Elias, *Societatea indivizilor*, Fayard, 1991.

Tirania micilor decizii

În *Tirania micilor decizii*[294], sociologul Thomas Schelling propune explicarea fenomenelor colective (macrobehavior) ca fiind rezultanta unei sume de decizii individuale (micromotives). În acest sens, el construieşte mai multe modele teoretice încercînd să simuleze consecinţele colective ale acţiunilor individuale luate în deplină independenţă.

Unul dintre modelele lui Schelling este destinat să elucideze un fenomen, cum ar fi segregaţia spaţială dintre negri şi albi dintr-un oraş.

Să presupunem, spune el, că locuitorii albi ai unui cartier nu preferă să aibă prea mulţi vecini „diferiţi" (adică negri) şi sînt gata să se mute dacă vecinii lor devin majoritari de culoare. Să ne imaginăm acum un cartier în care coabitează într-o proporţie echivalentă albi şi negri. În aceste condiţii, e suficient să vină în plus cîţiva negri pentru ca echilibrul să se rupă. Ca urmare, nou-sosiţii (negri) în cartier se stabilesc într-un loc P, devenind dintr-odată majoritari în acest loc şi determinîndu-i pe locuitorii albi din zonă să fugă. În consecinţă, zona P devine neagră 100%; dar numai în vecinătatea imediată albii sînt minoritari, aşa că se hotărăsc să se mute, provocînd astfel o reacţie în lanţ în tot cartierul.

Acest fenomen al bulgărului de zăpadă explică tranformarea rapidă a unui cartier într-un ghetou negru, la care asistăm frecvent în oraşele americane. Modelul lui Schelling explică un fenomen colectiv, plecînd de la o suită de decizii individuale. Ne putem totuşi întreba pentru ce locuitorii cartierului studiat de T. Schelling vor fi determinaţi să ia aceeaşi decizie – fără să se pună de acord în prealabil: să plece cînd se văd înconjuraţi de negri... Nu s-ar putea explica aceste decizii (aceleaşi) individuale prin influenţe sociale invizibile?

umane, în general. Şi în fizică, oamenii de ştiinţă dispun de teorii diferite pentru explicarea fenomenelor la scară subatomică (teoria relativităţii). Proiectul de edificare a ceea ce fizicienii numesc, potrivit dorinţei lor arzătoare, o „mare teorie" sau „teoria marelui Tot", nu a văzut încă lumina zilei. Situaţia este aceeaşi şi în sociologie: iată o frumoasă provocare pentru viitor.

[294] Titlul în limba engleză: *Micromotives and Macrobehavior*, op. cit.

DOUĂ CHESTIUNI FONDATOARE

Domeniul de studiu acoperit de sociologie este imens, fiindcă, în principiu, el se referă la tot ceea ce are atingere cu societatea. De fapt, după al Doilea Război Mondial, disciplina s-a ramificat în diferite branşe: există o sociologie a muncii, o sociologie a organizaţiilor, a familiei, a sistemului şcolar, a tineretului, a dezvoltării, a politicii, culturii, cunoaşterii, o sociologie rurală şi urbană etc. Găsim chiar o sociologie a sociologiei[295]. În principiu, ar putea chiar exista o sociologie a banului, a cuceririi spaţiale sau a dragostei[296].

De altfel, există teme transversale care coincid cu subiectele precedente: studiul conflictelor, al schimbării, al devianţei, al „genurilor" (adică raporturile sociale dintre sexe), al acţiunii sau inegalităţilor. Din această galerie de subiecte, mărturie a bogăţiei acestei discipline (căreia nu i se poate face o prezentare generală), cîteva teme-cheie bîntuie minţile sociologilor. Aceste teme fac trimitere la preocupări fondatoare: care este fundamentul liantului social? Care sînt motoarele schimbării? Cum acţionează actorii sociali? Cum se formează şi se perpetuează inegalităţile sociale?

Să explorăm, cu titlul de exemplu, două dintre aceste teme fondatoare: cea a liantului social şi cea a stratificării sociale.

La fundamentul liantului social

Părinţii fondatori ai sociologiei erau preocupaţi de o problemă: cum să asigure o anume coeziune într-o lume modernă pe cale de urbanizare, de industrializare şi de laicizare, acolo unde liantul social de solidaritate tradiţională se dezagregă?

„Cum se menţin formele sociale?" se întreabă sociologul german G. Simmel într-un text celebru publicat în *Anul sociologic* – 1896.

Această chestiune apare de-a lungul întregului secol al XX-lea sub forme diverse, legate de probleme sociale foarte precise: distrugerea

[295] Pentru o bogată panoramă a sociologiei contemporane, a se vedea Jean-Pierre Durand şi Robert Weil, *Sociologie contemporană*, ed a 2-a, Vigot, 1997.

[296] De fapt, o sociologie a dragostei a şi fost explorată de sociologul italian Francesco Alberoni în: *Şocul amoros*, Ramsay, 1980; *Erotismul*, Ramsay, 1987; *Te iubesc*, Ramsay 1997.

sociabilităţii săteşti; delincvenţa în centrele urbane; conflictele etnice, religioase şi politice în societăţile moderne; neliniştile legate de destabilizarea familiei contemporane etc. Aceste fenomene au apărut pe rînd ca efect al dezagregării liantului social.

Cum răspunde sociologia la întrebarea legată de rădăcinile socialului? Printr-o mulţime de teorii şi de modele ce descriu mecanismele de integrare socială. Fiecare aduce o lămurire asupra problemei fără a o elucida însă pe deplin. Articulînd între ele aceste grile de lectură, se ajunge totuşi la o vedere de ansamblu mai bogată asupra fundamentului societăţilor. Pentru a simplifica, ele pot fi regrupate în jurul a patru mari poli, în funcţie de cum se pune accentul pe constrîngere, pe contract, pe socializare sau pe ataşament[297].

• Constrîngerea şi dominaţia: este societatea o închisoare?

Un prim grup de analize pune accentul pe rolul de constrîngere al puterii în menţinerea ordinii sociale. În societăţile moderne, statul deţine „monopolul violenţei legitime", potrivit afirmaţiei lui M. Weber. Arogîndu-şi dreptul exclusiv de a face dreptate, de a constitui o armată, de a asigura funcţiile poliţiei, statul pune astfel capăt războaielor private (feudale), vendetelor sau duelurilor. El este garantul unei ordini sociale îndreptate împotriva violenţei private. Acesta este de fapt rolul atribuit de Hobbes Statului-Leviatan: stăpînirea stării naturale marcate prin „războiul tuturor împotriva tuturor"[298].

Dar puterea nu este reprezentată numai prin puterea statului. Ea este prezentă peste tot în societate: în întreprinderi, şcoli, familie. O mare parte a operei lui Michel Foucault (1926–1984) demonstrează în ce mod modernitatea occidentală s-a construit prin crearea instituţiilor vizînd să „încadreze" individul. În *Istoria nebuniei,* apoi în *A supraveghea şi a pedepsi*[299], M. Foucault descrie în detaliu în ce mod, din secolul al XVI-lea pînă în al XIX-lea, au fost gîndite şi edificate azilul şi închisoarea, „dispozitive de încarcerare", avînd drept scop îndepărtarea de restul societăţii a nebunilor, a devianţilor, a delincvenţilor şi a persoanelor situate la periferia societăţii.

În acest caz, puterea a căpătat forma unei veritabile „societăţi

[297] A se vedea Jean G. Padioleau, *Ordinea socială, principiu de analiză sociologică*, Harmattan, 1986.

[298] A se vedea capitolul *Filosofie.*

[299] Michel Foucault, *Istoria nebuniei la vîrsta clasică*, Plon, 1961; *A supraveghea şi a pedepsi, naşterea închisorii*, Gallimard, 1975.

disciplinare“ în care şcoala, atelierele întreprinderilor, spitalele, căzărmile erau veritabile locuri de constrîngere corporală şi spirituală.

Potrivit lui M. Foucault, ştiinţele legate de om (ştiinţele medicale, psihiatria, psihologia) au putut fi şi auxiliare ale puterii prin faptul că au jucat un rol în normalizarea conduitelor. „A cunoaşte“ şi „a putea“ întreţin relaţii de proximitate.

Evident, formele şi intensitatea puterii au evoluat în decursul timpului. Pe parcursul secolului al XX-lea, s-a trecut de la forme de supraveghere şi dominare autoritară la forme de putere mai puţin rigide. În întreprinderi, stat, şcoală, familie, autoritatea absolută a lăsat locul ordinii negociate. Autoritatea tradiţională, patriarhală şi-a pierdut ponderea. Societatea contemporană nu este nici azil, nici închisoare. Dar atributele puterii sînt mereu prezente. Nu există ordine socială fără constrîngere şi fără putere.

• Contractul: societatea este un joc de pocher?

Un alt mod de a explica legătura socială constă în a pune accentul pe formele de contract, de cooperare şi de schimb dintre indivizi. Nu mai este puterea cea care comandă relaţiile, ci schimbul din jurul intereselor comune. În sociologie se găsesc diverse versiuni ale acestui tip de analiză.

Emile Durkheim vorbeşte de „solidaritate organică“, Adam Smith de „mîna invizibilă“ pentru a desemna simpla legătură de interdependenţă creată prin diviziunea muncii. Medicul are nevoie de brutar ca să-i facă pîinea, acesta are nevoie de zidar ca să-i construiască locuinţa, celălalt are nevoie de medic ca să-l trateze. Toate formulele contractelor (de muncă, de comerţ, respectiv de căsătorie…) sînt întocmite pe principiul intereselor reciproce.

Pentru anumiţi sociologi, liantul social se bazează pe principiul schimbului de piaţă. El pune în mişcare indivizi egoişti mînaţi de strictul lor interes. Cooperarea se sprijină pe un mecanism de contrapartidă, ale cărui detalii trebuie analizate[300]. „Teoria jocurilor cooperante“ subliniază această perspectivă (a se vedea textul încadrat imediat următor).

Există şi alte maniere de tratare a schimbului fără a se recurge la logica pur utilitaristă şi contabilă a raporturilor sociale. Este cazul teoriei „dar contra dar“ a lui Marcel Mauss. În al său *Eseu asupra darului,* sociologul demonstrează că numeroasele cadouri (între triburi, între şefii de stat, între prieteni etc.) reprezintă o formă de contract implicit care contribuie la întreţinerea relaţiilor sociale. Darul (a oferi un cadou, a face un serviciu) este o formă deghizată de schimb care aşteaptă întotdeauna

[300] R. Axelrod, *The Evolution of Cooperation, Basic Books,* 1984 (trad. franceză: *Cum să reuşeşti într-o lume a egoiştilor. Teoria comportamentului cooperant,* Odile Jacob, 1997).

o revanşă. Astfel, nu pot fi multă vreme invitat de prietenii mei fără ca şi eu, la rîndul meu, să nu-i invit într-o zi. Darul atrage după sine contra-darul. În acest schimb mascat, contează nu atît bunurile schimbate, ci faptul întreţinerii unei legături sociale.

Teoria jocurilor sau cum pot fi făcuţi egoiştii să coopereze?

Teoria jocurilor reprezintă unul dintre modelele la modă printre anumiţi economişti, sociologi şi teoreticieni ai ştiinţelor politice americane.

Teoria jocurilor a fost inventată în 1944, de economistul Oskar Morgenstern (1902–1977) şi matematicianul John von Neumann (1903–1957) într-o lucrare de bază, *Theory of Game and Economic Behavior (Teorie a jocului şi a comportamentului economic).* În această carte, autorii prezintă scenarii strategice în care jucătorii trebuie să acţioneze – ca într-un joc de pocher, în funcţie de alte persoane ale căror intenţii nu le cunosc.

În 1951, John Nash a introdus o distincţie importantă între tipurile de joc cooperante şi necooperante. Jocul cooperant defineşte o situaţie în care jucătorii pot să se regrupeze în coaliţii în scopul minimalizării riscurilor.

Dilema prizonierului

Punctul de plecare a analizei se bazează pe un model clasic pe cît de complex, pe atît de absurd: dilema prizonierului[301]. Formularea dilemei este următoarea (atenţie, durerile de cap sînt asigurate!). Doi suspecţi ai unei spargeri cu mînă armată au fost arestaţi de poliţie. Ei sînt plasaţi în două celule izolate una de cealaltă. Judecătorul le propune următorul tîrg: dacă unul neagă şi celălalt mărturiseşte, cel care mărturiseşte va fi liber, iar colegul lui va încasa cinci ani de închisoare[302]; dacă neagă amîndoi, fiecare dintre ei va primi doi ani de închisoare (pentru port de armă ilegal); şi dacă amîndoi mărturisesc, fiecare va face cîte patru ani de închisoare.

Aflaţi în faţa acestei dileme, fiecare prizonier se va gîndi fără îndoială să mărturisească fiindcă, indiferent care ar fi poziţia celuilalt, îşi va diminua riscul. Totuşi, interesul lor comun ar fi să nege amîndoi, minimalizînd astfel pedeapsa pe ansamblu (doar doi ani de închisoare pentru fiecare, adică patru ani în total).

Iată structura răspunsurilor:

	X mărturiseşte	X nu mărturiseşte
Y mărturiseşte	(X: 4 ani, Y: 4 ani)	(X: 5 ani, Y: liber)
Y nu mărturiseşte	(X: liber, Y: 5 ani)	(X: 2 ani, Y: 2 ani)

[301] Dilema prizonierului a fost inventată în 1950 de Merril Flood şi Melvin Dresher, apoi teoretizată de A. W. Tucker (a se vedea R. Axelrod, *op.cit.*).

[302] Ciudat judecător care îl eliberează pe cel care mărturiseşte vina şi îl închide pe cel care neagă!

Morala acestei istorioare (de necrezut) este că în absența cooperării, cînd fiecare acționează de unul singur și în mod „egoist", pedeapsa globală riscată va fi mai grea decît dacă cei doi prizonieri s-ar fi putut pune de acord asupra unui compromis.

Panică la cinema

O formulare mai intuitivă a dilemei (dar de neformulat în termeni matematici) ar fi următoarea. Să presupunem un incendiu într-o sală de cinema: fiecare persoană are interesul să dea fuga către ieșire pentru a-și salva pielea (mai curînd decît să aștepte liniștită să-i vină rîndul, cu riscul ca alții să i-o ia înainte); dar, în același timp, panica și învălmășeala pot provoca îngrămădeli și gîtuiri la ieșire; unele persoane vor fi strivite, sufocate sub presiunea mulțimii.... Dacă ar fi avut loc o coordonare generală și fiecare ar fi putut să iasă în liniște, toată lumea s-ar fi salvat. Iată o structură echivalentă celei a dilemei prizonierului. În absența unei coordonări, fiecare are interes să-și salveze pielea, dar există riscul de panică. Această soluție este deci mai puțin avantajoasă decît înțelegerea reciprocă... inclusiv într-o lume a egoiștilor.

Socializarea: individul este un idiot cultural?

Alt stîlp al legăturii sociale: socializarea. Prin socializare se înțelege un proces prin care indivizii integrează normele, codurile de conduită, cultura societății căreia îi aparțin: de exemplu, cum învață un copil uzanțele (să se așeze la masă, să mănînce cu furculița sau cu bețișoarele), reguli de viață (să salute, să sărute sau să întindă mîna cuiva etc.) proprii mediului său de apartenență. Socializarea înseamnă și integrarea normelor unui mediu profesional (nu numai priceperea proprie fiecărei meserii, dar și codul de conduite, riturile, statutul specific fiecărei profesiuni sau întreprinderi).

Socializarea, adică interiorizarea normelor comportamentale, multă vreme a fost văzută sub unghiul unui gen de condiționare psihologică. Individul integrează pasiv regulile mediului și devine oarecum o clonă, prizonier al culturii mediului său. Din această perspectivă, devianța anumitor indivizi rezultă dintr-o greșeală de educație, dintr-o deficiență a instituției familiale, de exemplu.

Dar, împotriva acestei viziuni integratoare a socializării, sociologii insistă astăzi asupra faptului că indivizii nu sînt niște idioți culturali" care asimilează pasiv regulile societății lor de origine[304]. Fiecare individ își însușește cultura și regulile mediului său, păstrînd mai mult sau mai puțin o distanță critică. Astfel, nu toți copiii catolicilor devin și ei catolici.

[304] Denis H. Wrong, *Oversocialised Conception of Man,* American Sociological Review, vol. 26, nr. 2, aprilie 1961.

Credințele religioase ale părinților nu se transmit automat: unii le adoptă, alții le adaptează sau li se opun[305].

„Civilizația moravurilor" după Norbert Elias

Pentru sociologul german Norbert Elias (1897–1990), istoria occidentală este marcată de o evoluție a normelor, pe care el le numește un „proces de civilizare". Această mișcare seculară corespunde trecerii de la o societate feudală, în care violența conduitelor este omniprezentă, la o societate modernă unde conduitele cotidiene sînt din ce în ce mai pașnice, adică „civilizate" sau rafinate".

În *Societatea de la curte* (1993), Norbert Elias descrie evoluția comportamentelor cavalerului (care prețuiește lupta și forța fizică) și a celor ale curtezanului (gentilom pașnic și rafinat). Începînd din secolul al XVI-lea, normele de conduită din sînul claselor superioare pun preț pe bunele maniere, pe „etichetă", pe aspectul ceremonios, pe delicatețe, în detrimentul forței brute, considerată ca „vulgară". Bărbaților le place să se pudreze, fac exces de politețe. Pe scurt, moravurile se „civilizează".

Această transformare este perceptibilă în gesturile și practicile cele mai curente. În *Civilizația moravurilor* (1936) Norbert Elias expune evoluția artei de a mînca, a raporturilor sexuale, a formelor sportive sau chiar a modului în care se rezolvă nevoile intime. În Evul Mediu, se obișnuia să se mănînce cu mîinile, care se ștergeau apoi de haine, să se rîgîie sau să se scuipe la masă. Nobilimea monarhică va pune la punct un cod de conduită, în cadrul căruia fiecare trebuie să-și controleze actele, condamnînd orice formă de agresivitate sau de excese fizice. Cînd străbuni pui mîna la gură, la fel cînd căști sau rîgîi. Un cuțit nu se prezintă vecinului ținîndu-l de mîner (semn de agresivitate), ci de lamă.

„Procesul de civilizare" se identifică deci cu o însușire, o interiorizare a conduitelor în care indivizii învață pe încetul să-și stăpînească pulsiunile, agresivitatea și să nu mai dea frîu liber expresiei publice a pasiunilor lor.

Atașamentul: se poate trăi în societate fără dragoste?

Alături de putere, contract, socializare etc., și alți factori strict afectivi pot participa la constituirea liantului social: aceștia sînt altruismul, atașamentul, dragostea și recunoștința față de altcineva.

Altruismul este un comportament de asistență acordat aproapelui, explicat de sociologi ca o conduită programată genetic: protejîndu-și membrii familiei sau ai grupului, individul asigură transmiterea propriilor lui gene[306].

[305] A se vedea lucrarea, *În inima culturilor,* Sciences Humaines, nr. 77, noiembrie 1997.

[306] Sociologia s-a născut din studierea insectelor sociale (furnici, termite...), iar unii cercetători au vrut să o aplice la societățile umane. A se vedea Eward O. Wilson, *Sociobiologie,* 1975; Richard Dawkins, *The Selfish Gene,* Oxford University Press, 1976, (trad. franceză: *Gena egoistă,* reed. Odile Jacob, 1997).

Ar exista, aşadar, un fundament biologic pentru viaţa în societate. Pentru psihanalişti, altruismul este produsul unui dublu proces: pe de o parte, libidoul care este prima forţă de atracţie dintre fiinţe (adesea sublimată), pe de altă parte, supraeul, instanţă psihică reprezentînd morala şi care ne temperează pulsiunile distructive (ură, dorinţa de a ucide).

Oricare ar fi cauzele profunde, comportamentul altruist există şi se manifestă în societate prin multiple canale: întrajutorarea, darul, acţiunea benevolă, asistenţa mutuală etc.

Dragostea şi ataşamentul[307] participă în egală măsură la constituirea liantului social. În sînul familiei bineînţeles, dar şi pe scara grupurilor mari. Potrivit lui Freud, de exemplu, nu s-ar putea înţelege adunarea mulţimilor şi agregarea indivizilor în colective fuzionale (cum ar fi: Biserica sau armata) fără a ţine seama de „dragostea pentru căpetenie", fie că e vorba de Hristos, fie de un conducător carismatic. Subiecţii „se află în comuniune" cu idolul lor[308].

Societatea nu este o familie

Dacă ataşamentul poate fi un liant al relaţiei sociale, cu toate acestea „societatea nu este o familie" în care toate legăturile sociale ar putea să se explice doar prin afectivitate. Puterea, contractul, schimbul, ataşamentul – cele patru elemente fundamentale ale legăturii sociale – se regăsesc în proporţii diferite în toate configuraţiile sociale.

Dacă societatea nu este o familie, familia contemporană este într-adevăr o societate. Se regăseşte aici o combinaţie complexă de patru ingrediente ale oricărei societăţi (a se vedea textul încadrat imediat următor).

Familia contemporană: forţe şi slăbiciuni ale legăturii sociale

Care sînt fundamentele acestei microsocietăţi care este familia contemporană? Care este locul puterii, al schimbului, al socializării şi al ataşamentului în constituirea ordinii familiale? Aceste chestiuni sînt cu atît mai interesante, cu cît familia a cunoscut pe parcursul ultimilor treizeci de ani transformări substanţiale.

[307] Dintr-o perspectivă etologică, se poate defini prin „ataşament" legătura afectivă care îi uneşte pe copii de mama lor sau pe membrii unei familii între ei. Acest ataşament se formează din primele zile de viaţă prin mecanisme de amprente. Multă vreme aplicat doar la legăturile dintre mamă şi copiii ei, se consideră din ce în ce mai mult că există un „ataşament adult" care leagă între ele persoane ce trăiesc multă vreme împreună.

[308] Sigmund Freud, *Psihologie colectivă şi analiza eului*, Eseu de psihanaliză, Payot, 1927.

„Dezinstituţionalizarea"

Toţi observatorii au notat aceleaşi evoluţii în ţările industriale. Celula familială s-a „dezinstituţionalizat": creşterea numărului de divorţuri şi de separări, numărul sporit de uniuni libere, de familii monoparentale, de familii refăcute, de copii născuţi în afara căsătoriei. Puterea în interiorul familiei s-a democratizat, trecînd de la un model autoritar şi patriarhal la un model democratic. Rolurile sociale s-au schimbat: cel al femeilor, care nu se mai rezumă la rolul de mamă; cel al copiilor care au cîştigat în autonomie.

Aceste transformări contribuie la fragilizarea familiei. În acelaşi timp, ea reprezintă un refugiu, fiind considerată ca o valoare centrală. Pe ce se sprijină legătura familială care se înnoadă şi se deznoadă fără încetare?

Puterea constrîngerii

Mult timp, puterea familială a fost de tip patriarhal. Modelul dominant era cel al tatălui, „şef de familie" şi stăpîn atotputernic[309]. Pînă în anii '50, în jurul mesei familiale, tatăl rămîne figura centrală. Este ascultat cu respect şi consideraţie. Pe atunci, de regulă, copiii nu vorbeau la masă, decît dacă li se permitea.

În cîteva decenii, situaţia se va schimba. Maşina democratică s-a pus în funcţiune: societatea de consum, creşterea şcolarizării, intrarea progresivă a femeilor pe piaţa muncii, afirmarea unei culturi tinere constituie tot atîtea evenimente care antrenează familiile pe calea democraţiei. Începînd din anii '60, raportul de forţe părinţi-adolescenţi începe să se reechilibreze în profitul celor din urmă. După procesul accelerat reformator din mai 1968, anii '70 marchează trecerea modelului familial autoritar la modelul liberal. Din acel moment, formalismul, regulile de întîietate, pe scurt, organizarea rigidă a familiei este îndepărtată în afara scenei familiale. Astăzi, puterea nu a dispărut. Ea rămîne cuibărită în sînul actelor celor mai cotidiene (copiii trebuie să fie învăţaţi care sînt regulile de viaţă în comun, să fie constrînşi să-şi facă temele, să-şi pună ordine în lucruri etc.), dar ea încetează să mai fie impusă în numele autorităţii superioare. Nu se mai recurge la constrîngere, ci la convingere[310].

Schimbul şi tranzacţia

Familia este şi locul tocmelilor, al schimbului şi al tranzacţiilor. Multă vreme, contractul a fost norma dominantă în căsătorie: o alianţă de interese şi de prestigiu încheiată între părinţi, dînd uneori naştere unui veritabil schimb economic (dota). În zilele noastre, acest tip de contract a dispărut, dar schimburile şi tranzacţiile rămîn prezente sub alte forme. Diviziunea muncii domestice, strategiile legate de carieră, strategiile şcolare ale copiilor, plecările în vacanţă fac obiectul unor negocieri şi tranzacţii implicite în care logica tîrguielii este frecventă: „tu aduci banii, eu mă ocup de

[309] Model dominant nu înseamnă model exclusiv.

[310] Michel Fize, *Democraţia familială*, ed. de la Renaissance, 1991.

gospodărie"; „tu te ocupi de lenjerie, eu iau pe seama mea administrația", „dacă îți pui în ordine lucrurile, vei putea să te uiți la televizor…", „dacă iei bacalaureatul, îți plătesc permisul de conducere" etc.[311] Acest schimb nu este strict utilitar și contabilizat la modul comercial. Cel mai adesea, schimbul combină afectivul cu funcționalul, calculul cu logica dar/contra-dar, șantajul afectiv cu dacă dai, îți dau.

Socializarea normelor

Ordinea familială se bazează și pe o cultură comună. Fără îndoială, acesta este aspectul cel mai imediat căruia sociologii îi acordă atenție. Familia este vectorul de difuzare a unui limbaj, a unei culturi, a valorilor, a unui mod de viață. Partajarea unei culturi comune reprezintă condiția unei vieți în comun. În familiile tradiționale, educația autoritară presupunea o supunere față de niște legi intangibile. Educația unei tinere fete dintr-o familie bună (adică burgheză), precum și cea a fiului prim-născut al țăranului se înscriau într-un proiect și un tipar unic și intangibil: reproducerea modelului parental. Ascensiunea culturii tinere din anii '60 a contribuit la crearea unui clivaj între modelul tradițional al părinților și cultura tinerilor. Transmiterea regulilor de conduită se realizează prin capilaritate, interacțiuni, imitații și nu prin dresaj[312]. De acum înainte, în grupul domestic, statutul și rolurile au o mai mică importanță decît indivizii. Să remarcăm, de asemenea, că, în acest joc simetric, modelele culturale se difuzează atît într-un sens (de la părinți la copii), cît și în celălalt.

Logica sentimentelor

În secolul trecut, familia era o instituție și nu un loc de afecțiune reciprocă. Cuplul și familia contemporană se bazează pe relații afective mai curînd decît pe normă și datorie[313]. „Legăturile de căsătorie" nu mai reprezintă lanțuri. Dacă afecțiunea nu mai este prezentă la întîlnire, cuplul va trebui să se despartă. În interiorul cuplului, dragostea – sau în lipsa ei, afecțiunea și atașamentul, susținerea reciprocă, recunoștința unuia față de celălalt – reprezintă unul dintre fundamentele relației[314]. Între părinți și copii se regăsește un tip de relație analoagă. Educația nu mai constă în transmiterea bunurilor materiale și a valorilor, trasînd o cale stabilită pentru copil, cum se făcea odinioară. Rolul de părinte se reduce în zilele noastre înainte de toate „în a-l ajuta pe copil să devină el însuși", să-și descopere bogățiile personale și să-și dezvolte capacitățile autonome. Părintele devine un gen de consilier, de susținător, respectiv, de terapeut.

311 Jean-Claude Kaufmann, *Sociologia cuplului*, Puf, 1993; Michèle Perrot, *Schimburile în interiorul familiei*, Familia, etapă a cunoașterii, La Découverte, 1991; Françoise Bloch și M. Buison, *„Schimburile", Familia în întrebări, etapă a cercetărilor*, coll., Syros, 1996.

312 Georges Eid (dir.), *Familia, relația și norma*, Harmattan, 1997.

313 François de Singly, *Sociologia familiei contemporane*, Nathan, 1993.

314 F. de Singly, *Sinele, cuplul și familia*, Nathan, 1996.

Coconul familiei: atît de fragil, atît de prețios

Ordinea familială se sprijină pe un amestec hibrid de putere, de tranzacții, de socializare și de afecțiune. Aceste logici se întrepătrund fără încetare: de unde și dificultatea de a găsi întotdeauna tonul potrivit în relațiile părinți-copii, între soț și soție. Familia se dezinstituționalizează[315], ceea ce o face mai fragilă, dar și atît de „ataşantă".

Stratificarea socială: societatea în trepte

Studiul stratificării sociale – adică al clivajelor și al diferențelor care deosebesc mediile sociale – reprezintă una dintre temele privilegiate ale cercetării sociologice.

Numeroase clasificări au văzut lumina zilei, destinate să grupeze pe categorii elementele care compun o populație. Unele dintre aceste tipologii iau în calcul profesiunea (gulere albastre și gulere albe, muncitori, țărani, funcționari, cadre etc.), altele veniturile (bogați, săraci, clase mijlocii), „genul" (bărbați, femei) sau stilul de viață, originea etnică etc.

Aceste clasificări ne învață cîte ceva – fiecare dintre ele – asupra compoziției societății noastre. Dar fiecare este construită potrivit unui criteriu unic… Pentru a înțelege anatomia unei populații, este necesar, fără îndoială, să se încrucișeze mai multe dimensiuni printr-o abordare caleidoscopică a grupurilor umane.

• Clasele sociale: omniprezente și de negăsit…

Contrar celor ce s-ar putea crede, noțiunea de clase nu aparține doar vocabularului marxist. Din 1758, François Quesnay (1694–1774), în faimosul lui *Tablou economic*, a fost primul care a divizat populația franceză în trei mari „clase": *„Națiunea se reduce la trei mari clase de cetățeni: clasa productivă, clasa proprietarilor și clasa sterilă."*

Adam Smith, Alexis de Tocqueville, istoricii francezi au folosit și ei termenul. În secolul al XIX-lea, se examinează în mod curent societatea în jurul a doi poli opuși, „clasele muncitoare" față de „clasele dominante" sau „clasele inferioare" în raport cu „clasele superioare". Noțiunea de clasă este deci sinonimă cu „mediul social". Ea face trimitere la ideea – oarecum discutabilă – că societatea este alcătuită din grupuri distincte în funcție de veniturile lor, de modul de viață. Muncitorii nu trăiesc în același univers social cu elitele administrative sau economice: ei nu frecventează aceleași medii și nu „împart aceleași valori".

315 Marie-Blanche Tahon, *Familia dezinstituționalizată, Introducere în sociologia familiei*, Presses de l'Université d'Ottawa, 1995.

Dar este incontestabil faptul că Marx a imprimat noțiunii de clasă marca cea mai puternică. În vocabularul marxist, clasa definește, în primul rînd, un grup social care ocupă un loc anume în raporturile de producție. „Burghezii" sînt deținătorii mijloacelor de producție, pe cînd proletariatul este alcătuit din cei care își vînd forța de muncă. În 1850, clasa muncitoare corespundea – grosso modo – tuturor muncitorilor salariați, fiind opusă țăranilor și proprietarilor. Partea comună ce le revenea era o exploatare crîncenă, mizeria și precaritatea muncii. Exploatarea trebuia să antreneze, după Karl Marx, revolta maselor.

Plecînd de aici, K. Marx introduce o distincție importantă între „clasa în sine" și „clasa pentru sine". În optica lui Marx, importanța cantitativă a unei clase nu este decisivă, ci acțiunea ei. „Clasa în sine" este un ansamblu de indivizi avînd același statut și trăind în aceleași condiții. Dar această situație obiectivă nu este suficientă pentru crearea unei „clase pentru sine", adică cea care inițiază o mișcare socială pentru a lupta și a-și apăra interesele. Din acest punct de vedere, clasa muncitoare este mai întîi de toate mișcarea muncitorească organizată în sindicate, partide, asociații, sudată de o „conștiință de clasă".

După K. Marx, și alți sociologi au propus o viziune în termeni de clase[316]. Astfel, în optica lui M. Weber, divizarea societății în clase corespunde unui clivaj de tip economic. Dar oamenii se mai pot deosebi în funcție și de alte dimensiuni: cea a puterii și cea a prestigiului. Astfel, M. Weber introduce o idee esențială: cea a pluralității dimensiunilor stratificării sociale.

• Straturi și categorii socioprofesionale

Pe cînd teoreticienii din domeniul structurii sociale dezbăteau frontierele dintre clasele sociale, organismele naționale de statistică se preocupau la rîndul lor de construirea grilelor empirice vizînd să demarcheze mediile sociale în funcție de veniturile lor, de profesii, de modul de viață. Mai puțin ambițioase pe plan teoretic dar mai practice, ele permiteau recenzarea unei populații și oferirea unui cadru comun de referință pentru anchetele sociologice, demografice sau studiile de piață.

În Statele Unite, în anii '30, sociologul american W. Lloyd Warner a condus anchete ample efectuate în mai multe orașe și publicate între 1941 și 1949 sub titlul *Yankee City Series*. Analiza sa asupra structurii sociale va ajunge la o împărțire a societății în trei clase (*upper, middle, lower*), fiecare subdivizate în două niveluri. Ansamblul alcătuiește, astfel, o descriere a structurii sociale în șase straturi: *Upper-Upper, Lower-Lower, Upper-Middle, Lower-Middle, Upper-Lower* și *Lower-Lower*. Această clasificare nu corespunde numai diferențelor de venituri, ci și modurilor de viață diferite.

316 A se vedea Georges Gurvitch, *Studii asupra claselor sociale*, Gauthier, 1966, și Larry Portis, *Clasele sociale din Franța, o dezbatere neterminată (1789–1989)*, Editions ouvrières, 1989.

Pe o bază similară (întrepătrunderea mai multor criterii, cum ar fi venitul, statutul, modul de viață) s-a stabilit în Franța, sub egida INSEE, grila categoriilor socioprofesionale sau CSP (creată în 1954 și modificată în 1982), care stabilește o cartografie a grupurilor sociale, deosebind opt mari categorii[317]: agricultori exploatanți, artizani, comercianți și șefi de întreprinderi, cadre, profesiuni intelectuale superioare, profesiuni intermediare (altădată denumite „cadre medii"), funcționari, muncitori, pensionari, inactivi.

În ultimii douăzeci de ani, CSP-urile au cunoscut cîteva evoluții marcante:

– numărul agricultorilor exploatanți a scăzut de la 3,1 milioane în 1962, la 900 000 în 1994 (ei reprezentau 16% din populația activă în 1962, iar în 1994 doar 4%);

– funcționarii și profesiile intermediare au crescut considerabil ca număr (6 milioane în prezent, față de 4,5 milioane);

– ponderea muncitorilor a regresat, trecînd de la 9 milioane în 1962 la 6,5 milioane, în prezent (declinul este și mai sensibil în procentaj: de la 40% la 26% între 1962 și 1994).

În majoritatea studiilor asupra comportamentelor francezilor, vin să se adauge la CSP și alte variabile majore: cele ale vîrstei sau sexului. Se constată că pentru a studia numeroasele probleme, aceste variabile au o importanță la fel de mare ca mediul profesional.

• Mozaicurile de comunități și pluralitatea apartenențelor

Trasarea grupurilor sociale în funcție de „comunități" etnice, religioase sau culturale reprezintă un alt mod de a citi lumea socială. Ce este o comunitate? Un grup de apartenență creat în jurul unei culturi, al valorilor comune, al codurilor de conduită specifică, al unei solidarități dintre membri, al însemnelor proprii (drapele, rituri etc.), și, adesea, al rețelelor de sociabilitate comune.

Se vorbește de „comunitate" în legătură cu chinezii din Paris sau imigranții senegalezi; dar am putea, de asemenea, regrupa sub această etichetă nobilii, preoții, *skinheads* (tinerii marginali) sau foștii elevi ai școlii naționale de administrație... Dar aceste delimitări trebuie utilizate cu prudență, existînd riscul construirii unei viziuni „tribale" a societății în care indivizii sînt închiși în etnia lor sau în cultura de origine.

317 În nomenclatura actuală, care datează din 1982, se vorbește de PCS (profesiuni și categorii profesionale), dar s-a menținut folosirea siglei CSP.

• **Stiluri de viață**

Un alt principiu de clasificare a apărut în anii '70, cel al „stilurilor de viață". Ideea de „stil de viață" își găsesc rădăcinile la Aristotel. El a fost primul care a folosit noțiunea de *„ethos"* sau de *„habitus"* pentru a traduce maniera de a fi, valorile și modul de viață ale individului. Un nobil sau un țăran, un tînăr sau un bătrîn nu se deosebesc doar prin statutul lor social, ci și prin valorile lor, codurile de conduită, prin maniere și viziunea asupra lumii.

În Statele Unite, au apărut primele tipologii empirice ale stilurilor de viață în anii '60. Aceste tipologii sînt, în special, utilizate în studiile de marketing[318].

Ce clasificare să alegem?

Clase, CSP, vîrstă, sex, trib... E dificil de ales între aceste diferite clasificări, fiecare dintre ele aduce o viziune particulară asupra lumii sociale.

Nici o tipologie nu se sprijină pe același principiu de construire, nu folosește aceeași normă (analiză a dinamicii societății, studiu de piață, anchetă etnologică etc.). Atitudinea dominantă a specialiștilor în științe sociale se îndreaptă astăzi către pluralismul explicativ. Această poziție teoretică constă în a admite validitatea relativă a fiecărei clasificări în funcție de problema pusă. Clivajul societății între femei și bărbați este într-o oarecare măsură mai puternic decît cel dintre mediile sociale? Totul depinde, bineînțeles, de miză: studiile de sociologie politică demonstrează că un comportament electoral variază destul de puțin de la sex la sex. Invers, deosebirea bărbat/femeie este esențială în diviziunea sexuală a muncii și pentru piața locurilor de muncă.

În zilele noastre, se admite din ce în ce mai mult că un individ nu este niciodată închis într-o singură categorie (apartenență de clasă, apartenență etnică, respectiv, religioasă). Fiecare dintre aceste principii de apartenență are importanță, dar niciunul nu este exclusiv și nici nu închide individul într-un statut unic. Această pluralitate de apartenențe individuale face imposibilă considerarea societății ca pe un mozaic de grupuri cu frontiere etanșe...

---

[318] Florence Pierre-Valette, *Stilurile de viață, de la mit la realitate, Bilanț critic și perspective*, Nathan, 1994.

ECONOMIE
ORDINI ȘI DEZORDINI

DOMENIUL ECONOMIEI

Pentru ce țările Europei, de pe la mijlocul anilor '70, se confruntă cu un șomaj în masă? Se așteaptă de la economiști să aducă răspunsuri clare la această gravă problemă și să indice remediile care se impun.

Pentru unii, șomajul se explică printr-o funcționare necorespunzătoare a pieței muncii (înghețare a salariilor, absența flexibilității contractului de muncă); pentru alții, șomajul este legat de slăbiciunea dezvoltării, aceasta însăși fiind determinată de politici economice restrictive. După alte considerente, șomajul în masă nu are o cauză unică, ci este din cauza mai multor factori[319].

Economiștii nu duc lipsă de răspunsuri. Problema ar consta mai curînd în existența mai multor explicații și mai multor soluții propuse și, mai ales, în faptul că ele nu concordă!

Cum se explică aceste divergențe de păreri? Pentru a înțelege, este necesar să ne întoarcem la sursele argumentației proprii fiecărei teorii, fiecărei analize, să le desprindem fundamentele logice, modelele lor de bază, legăturile cu realitatea.

Știința economică este astăzi divizată (sumar) în trei mari abordări – microeconomică, macroeconomică și socioeconomică – fiecare dintre ele avînd un mod de raționare specific.

Abordarea „microeconomică" constă în alcătuirea modelelor matematice ale pieței pentru simularea funcționării ei și a legilor proprii de evoluție. Metoda este abstractă și pur ipotetică. Doar plecînd de la ipoteze care „aderă" cel mai mult la realitate modelele sînt îndreptățite să spună ceva despre realitatea economică.

Al doilea demers este denumit „macroeconomic". Punctul lui de plecare îl reprezintă funcționarea pe ansamblu a economiei pe scara unei națiuni (și chiar pe scară internațională). Mai mult, macroeconomia raționează în termeni de circuit global. Ea nu izolează o piață (cea a muncii) de alte dimensiuni ale circuitului economic (rezervele, investițiile, consumul, redistribuirea etc.).

A treia abordare este numită „instituționalistă" sau „socioeconomică". Demersul este și mai diferit. În acest caz, se pleacă de la observarea realităților

---

[319] Aceasta este, de exemplu, teza susținută de E. Malinvaud în *Eseu asupra teoriei șomajului*, Calmann-Lévy, 1983. În această carte, E. Malinvaud deosebește „șomajul clasic", legat de rigiditatea pieței muncii, de „șomajul keynesian", legat de o insuficientă cerere.

economice şi sociale. Economia nu este menită să funcţioneze potrivit unor legi abstracte. Ea se prezintă ca un ansamblu alcătuit din diferiţi parteneri (patroni, salariaţi, stat, menajuri etc.) care înnoadă între ei relaţii marcate de conflicte, negocieri, compromisuri sau încredere. Economia se înscrie în istorie şi în logica instituţiilor. Nu se poate concepe economia fără a avea în vedere ansamblul acestor relaţii sociale care o susţin.

Aceste trei demersuri sînt cu adevărat opuse unele faţă de altele? În principiu, nu. Dar se poate admite întotdeauna că fiecare metodă aduce o elucidare particulară asupra realităţii. Fiecare posedînd forţele şi limitele ei, se poate admite că o întreprindere a punctelor de vedere nu poate decît să îmbogăţească privirea de ansamblu.

Cînd e vorba de fapte, lucrurile nu se mai prezintă chiar aşa. Mariajul dintre „micro", „macro", şi „socio" economii este departe de a fi realizat. În ciuda tentativelor de sinteză, fiecare dintre modele se închide într-o logică proprie, iar punerea lor în legătură este dificil realizabilă.

Cel care vrea să înţeleagă dezbaterile economice contemporane este obligat să accepte diversitatea punctelor de vedere şi să opteze pentru partea cea mai bună a fiecăruia dintre ele.

Abordarea microeconomică: modele de piaţă şi piaţa model

Abordarea microeconomică a apărut la sfîrşitul secolului al XIX-lea. Ea examinează sistemul economic ca pe un sistem oarecum termodinamic. Termodinamica este acea ştiinţă a gazelor care demonstrează că sistemele neperturbate, compuse dintr-o multitudine de molecule sau atomi în interacţiune, tind spontan către o stare de echilibru. Pentru microeconomie, sistemul economic poate fi conceput ca un ansamblu de elemente simple (producători şi consumatori) ale căror interacţiuni şi schimburi produc un sistem în echilibru.

Piaţa este mecanismul regulator care permite atingerea echilibrului general. Punctul de plecare al cercetărilor microeconomice constă deci din a concepe un model abstract şi teoretic al pieţei. Acest model este conceput ca un loc de întîlnire dintre o serie de producători (oferta) şi de consumatori (cererea). Această piaţă se defineşte prin anumite caracteristici:

– agenţii economici (producători, consumatori) sînt agenţi raţionali şi utilitarişti. Ei încearcă să „maximalizeze utilitatea lor", adică să obţină cel mai bun raport cost/beneficiu;

– „legea cererii şi a ofertei" comandă schimburile. Această lege

funcţionează ca un mecanism de ajustare între cererea unui bun (cumpărăturile potenţiale) şi oferta lui (cantitatea acestui bun disponibil pe piaţă). Preţurile sînt variabilele prin care se ajustează oferta şi cererea unui bun.

Această viziune a pieţei face trimitere la o realitate intuitivă: ea corespunde destul de bine pieţei bursiere în care se schimbă în fiecare minut titlurile dintre cumpărători şi vînzătorii profesionişti, preocupaţi de rentabilitate şi de efectuarea unor plasamente bune. Totuşi, abordarea microeconomică nu este o abordare empirică, bazată pe observaţie. Ea procedează printr-un demers abstract: ipotezele de plecare permit construirea de „modele púre" ale pieţelor, care sînt tot atîtea construcţii matematice adesea foarte sofisticate.

• Economie „pură", poate cam prea pură...

Această abordare este denumită „microeconomică" pentru că se raţionează plecînd de la o singură piaţă menită să reprezinte celula de bază a economiei. Se presupune apoi că economia pe ansamblu însumează toate pieţele parţiale.

Acestui demers microeconomic i se adresează adesea două remarci critice:

– prima constă în absenţa realismului ipotezelor referitoare la comportamentele agenţilor economici. Consumatorul real nu procedează precum un calculator rece şi raţional care cîntăreşte, calculează şi evaluează cu precizie costurile şi beneficiile. *Homo economicus* ar fi o ficţiune care nu corespunde conduitei consumatorului sau producătorului real, ale cărui decizii sînt alcătuite din pasiuni, rutine, dar şi din strategii raţionale;

– a doua critică se referă la modelul pieţei „pure" care nu există în realitate. Majoritatea pieţelor reale nu funcţionează potrivit regulilor enunţate. Există situaţii de monopol, de rigiditate a preţurilor, de înţelegeri între producători, consumatori prost informaţi.

Aceste două critici curente denotă de fapt o necunoaştere a microeconomiei contemporane. Cu mult timp în urmă, economiştii au abandonat ipotezele utilitariste care făceau din consumator un calculator rece, egoist şi perfect informat, iar din pieţe nişte angrenaje perfect lubrefiate. Astăzi, sînt integrate modelelor ipoteze potrivit cărora consumatorul este în situaţia unei informări imperfecte, piaţa ţine cont de prezenţa monopolurilor, producătorul îşi asumă riscuri într-un ambient incert etc. Într-un anume fel, introducerea noilor ipoteze (asupra comportamentelor consumatorului, producătorului, asupra structurii pieţelor) a devenit una dintre activităţile esenţiale ale microeconomiei contemporane.

Principala critică care i se aduce acestei discipline nu este oare că se pierde în modele matematice din ce în ce mai sofisticate, fără a căuta o

confruntare cu o realitate empirică? Microeconomia nu a devenit oare o economie a „listei negre", potrivit formulei asasine a americanului de origine britanică, Ronald Coase, răsplătit în 1991 cu Premiul Nobel pentru respectiva disciplină?

Există o „piață a muncii"?

În modelul standard al pieței microeconomice, munca este considerată drept o marfă la fel ca celelalte. Aceasta se schimbă pe o piață între ofertanți (salariații) și solicitanți (întreprinderile).

Modelul standard

Condițiile de funcționare a acestei piețe sînt următoarele:

– ofertanții și solicitanții reprezintă agenți rationali care încearcă să-și „maximalizeze utilitatea" (adică, să-și apere cît mai bine interesul);

– piața este perfect concurențială (ceea ce înseamnă, de exemplu, că există o concurență între salariați pentru a accede la un loc de muncă).

O astfel de piață își atinge echilibrul la punctul de întîlnire dintre cerere și ofertă.

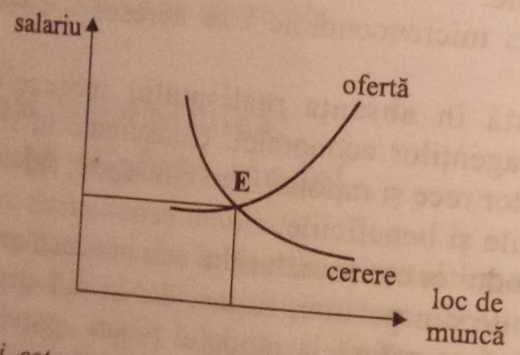

Funcția ofertei este crescătoare. Ca urmare, cu cît salariul este mai ridicat, cu atît există mai multe persoane care se prezintă pe piața muncii. Funcția cererii este descrescătoare: cu cît salariul este mai ridicat, cu atît mai puțin sînt înclinate întreprinderile să angajeze, costurile salariale fiind prea importante.

Există un punct de echilibru **E** unde se ajustează cererea și oferta. Acest punct de echilibru se obține în mod automat într-un sistem în care cererea și oferta sînt libere.

În cadrul unei astfel de piețe perfect concurențiale, șomajul ar fi imposibil, suma salariilor jucînd un rol de reglare[320]. Dacă apare șomajul, înseamnă că jocul cererii și al ofertei nu a fost respectat. Unii spcialiști deduc de aici că ar trebui să se tindă către acel model ideal al concurenței în vederea suprimării oricărei forme de șomaj. Pentru susținerea acestei teze, se

[320] Orice surplus de muncitori duce la scăderea salariilor (din cauza concurenței dintre ei); această scădere a salariilor permite angajarea de noi muncitori.

utilizează experiența țărilor care au practicat în anii '80 o dereglementare a pieței muncii (Statele Unite, Marea Britanie) și care au asistat apoi la o scădere a indicelui șomajului (cu prețul scăderii salariilor).

O piață fictivă?

Majoritatea economiștilor (inclusiv neoclasicii) admit că modelul standard este un model fictiv. Piața reală a muncii nu funcționează potrivit legilor concurenței pure. Întreprinderile nu au nici dreptul, nici posibilitatea să angajeze sau să concedieze de pe o zi pe alta în funcție de nevoile lor, sau să înlocuiască un angajat cu un șomer care ar admite să facă aceeași muncă pentru un salariu mai mic etc. Prin urmare, există salarii minime, sindicate, contracte de muncă și o legislație care încadrează piața muncii.

Pentru a lua în calcul realitatea relațiilor de muncă, economiștii sînt obligați să introducă ipoteze noi în modelele lor. Astfel, unii dintre ei au ajuns la ipoteza „contractelor implicite" (salariații preferă un salariu fix unui loc de muncă fluctuant), la salarii de eficiență (anumiți angajatori preferă să-i plătească pe unii salariați peste prețul pieței pentru a-i păstra mai mult timp în întreprindere), la situații de „piață dublă" între *insiders* (salariații din interiorul întreprinderii care sînt în situație de negociere) și *outsiders* (șomerii) care nu se află în situația de a-i putea concura pe *insiders* etc.[321]

Introducerea noilor ipoteze ce iau în calcul „imperfecțiunea" piețelor reale permite un joc infinit de simulări teoretice care îi determină pe specialiștii în domeniu să înlăture mult din modelele standard. Proliferarea noilor modele de piețe este chiar una dintre caracteristicile microeconomiei contemporane. În acest fel, un lucru e sigur: economiștii nu sînt pregătiți să ia în considerație șomajul...

Abordarea macroeconomică: economia națiunilor

Așa cum indică și denumirea, abordarea macroeconomică cercetează economia dintr-un punct de vedere global, adică pe scara unei națiuni sau a unui grup de națiuni. Economia unei țări apare în acest caz ca un vast circuit (a se vedea tabelul simplificat al acestui circuit în textul încadrat imediat următor) în care banii și mărfurile circulă între diferiți agenți: (întreprinderi, economii, stat, bănci, piață exterioară... Această imensă rețea de mărfuri și de monedă este supusă unor două categorii de reguli care se opun: cele ale legilor pieței, pe de o parte, și cele ale redistribuirii și reglementării operate de stat, pe de altă parte.

[321] A se vedea Bernard Gazier, *Economia muncii și locul de muncă*, Dalloz, 1992.

Abordarea macroeconomică constă, prin urmare, în încercarea de a măsura care ar putea fi efectele schimbării unei variabile (de exemplu, creşterea salariilor) asupra altor variabile: consumul, rezervele, investiţia etc. Toţi economiştii admit, de exemplu, că o scădere a indicilor de interes („împrumutul de bani") contribuie la creşterea investiţiilor (fiindcă întreprinderile pot mai uşor să împrumute pentru a cumpăra maşini şi să se dezvolte), iar investiţia reprezintă un factor de creştere a unei ţări. Orice program de cercetări al macroeconomiei constă într-o oarecare măsură în explorarea legăturilor dintre diferitele variabile.

Abordările „micro" şi „macro" au în comun o versiune modelizatoare a economiei, concepută ca un sistem în interiorul căruia interacţionează variabile (investiţie, monedă, preţ, capital etc.).

Circuitul economic de ansamblu

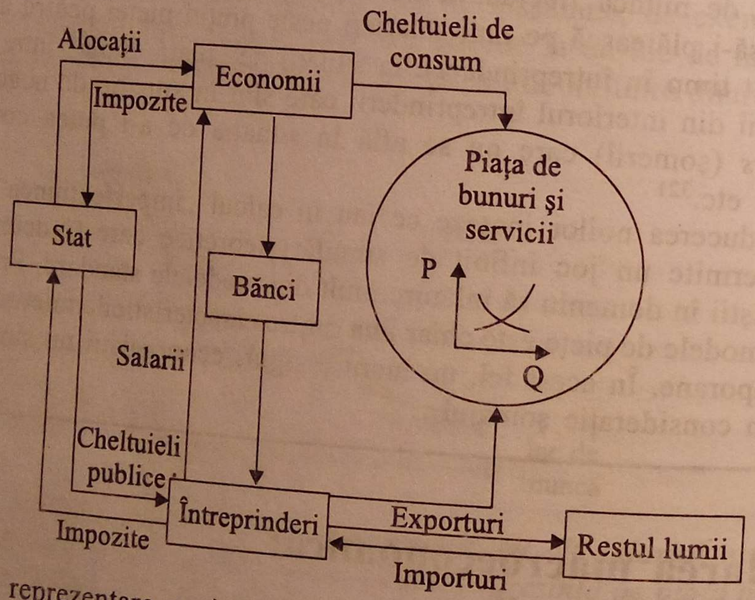

Această reprezentare a circuitului economic are avantajul vizualizării marilor actori ai producţiei şi ai consumului, de a le prezenta relaţiile: fluxul monedei şi al mărfurilor, interacţiunile.

Modelul iniţial se poate complica la cerere, adăugînd parametri sau relaţii suplimentare. Se poate, apoi, încerca o cuantificare a diferitelor fluxuri de intrare şi de ieşire (*input* şi *output*). Acest tip de modelizare serveşte drept bază marilor modele economice utilizate pentru previziuni.

Abordarea socioeconomică: economia în luptă cu societăţile

Un al treilea unghi de vedere constă în explicarea producţiei şi a distribuţiei de bunuri, integrînd aici formele de organizare a întreprinderilor, relaţiile sociale dintre agenţi, relaţiile de putere, constrîngerile sociale... Lumea economiei nu mai apare atunci ca un sistem atemporal, guvernat de legi simple. Mai curînd, acesta ar trebui să fie examinat ca o realitate umană, supusă forţelor sociale, condiţiilor, capacităţii de creaţie a oamenilor etc.

Pentru economistul austriac Joseph Schumpeter (1883–1950), unul dintre susţinătorii abordării socioeconomice, capitalismul nu apare ca un ansamblu de pieţe care ar putea funcţiona în mod autonom şi semiautomat potrivit legilor echilibrului intangibil. Dinamica de creştere a capitalismului este legată de existenţa unui grup social particular, „întreprinzătorii/inovatori", capitalişti din fruntea industriei, capabili să introducă fără încetare noi tehnici mai performante, să promoveze noi sectoare economice. Thomas Edison, în acelaşi timp inventator şi industriaş experimentat, sau Henry Ford, pe rînd, inginer şi manager, reprezintă prototipuri ale inovatorilor „schumpeterieni". Acest grup social de întreprinzători-inovatori se deosebeşte net de un alt grup social, cel al managerilor-gestionari, care formează baza a ceea ce John Galbraith, un alt socioeconomist de renume, numeşte „tehnostructură".

O altă abordare a socioeconomiei constă în studierea diferitelor tipuri de capitalisme: capitalismul liberal anglo-saxon, care face loc iniţiativei private, şi capitalismele europene, în care intervenţia statului protector şi reglator este mai importantă... Altă direcţie de cercetare se referă la recensămîntul social al pieţelor: care este rolul normelor juridice sau al relaţiilor profesionale în organizarea pieţei muncii, de exemplu?

La ce servesc economiştii?

Ce relaţii există între teoriile economice ale oamenilor de ştiinţă şi politicile economice aplicate de stat? Trebuie să-i facem pe economişti responsabili de performanţele sau slăbiciunile politicilor economice în materie de şomaj, de creştere, de inflaţie?

Ar fi iluzoriu să gîndim că economiştii au capacitatea de a ghida direct politicile în numele „legilor ştiinţei". Între teorie şi acţiune, relaţiile sînt mai complexe şi se întrepătrund. În fond, politicile economice sînt dictate de patru tipuri de determinante:

– **situaţia economică:** politicile acţionează mai întîi de toate pentru a face faţă constrîngerilor economice care apar: deficit public, constrîngeri ale pieţelor financiare, scăderea cursului monedei;

– **constrîngerile politice:** reacţiile cetăţenilor faţă de creşterea impozitelor, a acţiunilor de lobby şi a grupurilor de presiune, a perspectivelor electorale, aceasta este a doua mare constrîngere care apasă pe opţiunea economică a diriguitorilor;

– **ideologia şi valorile responsabililor:** sensibilitatea faţă de problemele sociale sau faţă de competitivitatea industriei determină priorităţile acordate programelor de acţiune;

– **ştiinţa şi expertiza economică:** au un anume rol de jucat. Dar şi aici, oamenii politici nu se mulţumesc să aplice lecţiile specialiştilor. Aşa cum afirmă Jacques Lesourne: *„Articularea între ştiinţă şi acţiunea economică se bazează pe un mecanism complex fondat pe un sistem convenabil de relaţii între cei doi poli. La capătul lanţului, un ministru, de exemplu, îşi întemeiază adesea deciziile pe baza unei note de două pagini, redactată de un colaborator. Această notă nu are sens decît dacă şi alte persoane au reflectat asupra problemei respective un anume timp. Această reflecţie se înrădăcinează la rîndul ei într-un aparat statistic, în lucrări aplicate, ele însele influenţate de „ideologii" de origine ştiinţifică şi de teorii uneori abstracte. Avem de-a face cu tot atîtea persoane, factori de decizie, consilieri, tehnicieni, teoreticieni, care se situează diferit în raport cu acţiunea."*

(J. Lesourne, discuţii referitoare la *Sciences Humaines*, nr. 33, 1993).

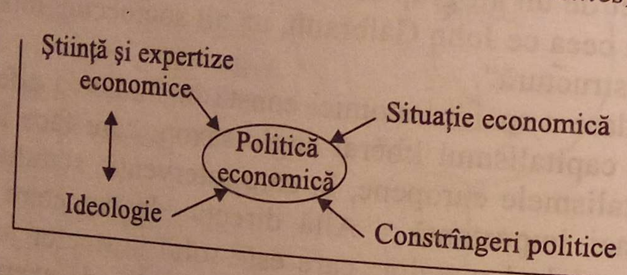

CUM MERGE ECONOMIA?

Am văzut că există fundamental trei mari modalităţi de abordare a economiei: microeconomică, macroeconomică şi socioeconomică (sau instituţională).

Dincolo de diferitele perspective, există totuşi cadre comune de reflecţie asupra modului în care funcţionează maşina economică. Toţi specialiştii admit că un sistem economic satisface anumite caracteristici:

– marile variabile economice (muncă, salarii, inflaţie, coeficient de schimb...) sînt legate între ele prin multiple interacţiuni şi nu prin simple relaţii de la cauză la efect;

– există diferite dispozitive de reglementare şi de perturbare care comandă evoluţia sistemului: legea cererii şi a ofertei, spirala inflaţionistă, efectele de levier, efectele de piedică...;

– agenţii economici (economii, întreprinderi etc.) reprezintă centre de decizie care adoptă strategii coerente, mai mult sau mai puţin previzibile;

– economia formează un ansamblu de subsisteme imbricate: pieţele muncii, pieţele financiare, pieţele bunurilor materiale şi nemateriale. Aceste pieţe sînt inserate ele însele într-un sistem de constrîngeri sociale şi juridice.

Acest ansamblu de logici împletite trebuie să fie analizat pentru a încerca să înţelegem (puţin) funcţionarea unei economii. Să vedem cîteva dintre aceste logici.

Efectele complexe ale unei devalorizări

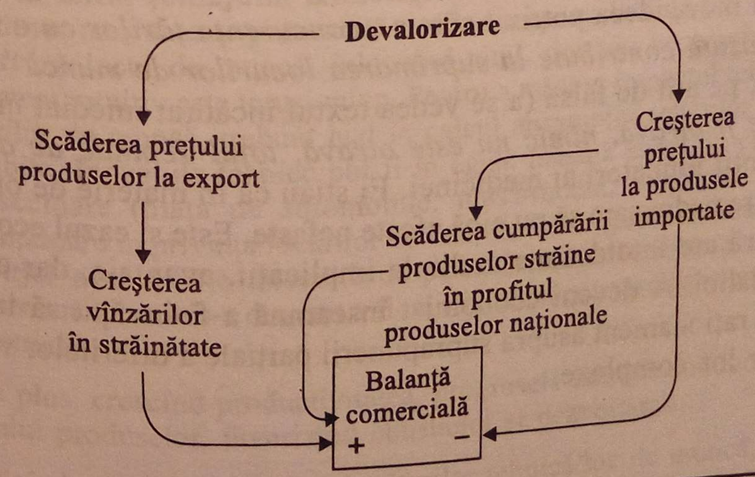

O logică sistemică

Orice sistem economic pune în joc mai multe variabile mari: munca, rezervele, capitalul, veniturile, moneda, statul. Aceste variabile acționează unele asupra celorlalte prin multiple canale, iar relațiile lor nu sînt reductibile la legături directe și mecanice de la cauză la efect. Toate modificările unui element conduc spre consecințe multiple, uneori divergente. De exemplu, devalorizarea unei monede are ca efect permiterea unui export mai rentabil al produselor naționale (fiindcă ele devin mai ieftine în străinătate). În schimb, prețul produselor importate va crește. Această creștere este nefastă pe termen scurt, dar pe o perioadă îndelungată, ea va fi benefică, fiindcă va conduce la înlocuirea cumpărării de produse străine cu produsele naționale echivalente, care vor deveni mai puțin scumpe (a se vedea textul încadrat de mai sus).

Prima mare lecție de reținut este că în economie nu este niciodată posibilă aplicarea raționamentelor cu sens unic și pe termen scurt, ca: „progresul tehnic distruge locurile de muncă". Într-adevăr, teza simplistă a mașinii care devorează locurile de muncă nu rezistă în fața complexității interacțiunilor ce intră în joc. Dacă este adevărat că la nivelul unei întreprinderi, o mașină este făcută adesea ca să înlocuiască munca omului, există în egală măsură și numeroase efecte întîrziate: în afara locurilor de muncă create pentru a produce mașinile (care, în principiu, sînt mai puțin numeroase decît cele care au dispărut), inovația tehnologică va permite unei întreprinderi sau unei țări să cucerească piețe de desfacere și deci să creeze noi locuri de muncă; mai mult, anumite inovații tehnologice permit relansarea sectoarelor economice: a fost cazul automobilului, televizorului, calculatorului etc. Prin urmare, nu există o relație simplă și unilaterală între mașină și locuri de muncă.

În același mod, ideea potrivit căreia *„concurența țărilor cu o bază de salarizare scăzută contribuie la suprimarea locurilor de muncă"* este pe cît de simplă, pe atît de falsă (a se vedea textul încadrat imediat următor). *„Orice poate fi otravă, nimic nu este otravă, totul depinde de dozare"*, spuneau părinții fondatori ai medicinei. Ei știau că în materie de organism viu nu există remediu care să nu aibă efecte nefaste. Este și cazul economiei, unde o măsură are întotdeauna multiple implicații, avantaje, dar există și reversul medaliei. A deveni economist înseamnă a fi învățat să integrezi acest mod de raționament asupra suprapunerii parțiale a diferitelor variabile și a relațiilor lor complexe.

Mituri economice

Despre frica de concurență străină...

Una dintre erorile frecvente ale raționamentului economic, comisă de omul de pe stradă, este de a gîndi pe termen scurt și în sens unic. Astfel, se consideră că importurile de produse provenite din țări cu salarizare mică constituie un pericol pentru ocuparea unui loc de muncă. Să presupunem că o țară străină – Birmania, de exemplu – se angajează într-o nouă activitate – fabricarea de încălțăminte, de exemplu –, și reușește să cucerească o piață pînă atunci localizată în Franța. Ce se va întîmpla în această situație?

1) Dacă Birmania captează piața încălțămintei, înseamnă că posedă o productivitate mai bună, adică produce mai multe bunuri la un preț egal. În consecință, prețul încălțămintei se va diminua, iar puterea de cumpărare va crește (inclusiv pentru consumatorii francezi). Pe ansamblul celor două economii, localizarea în Birmania permite deci o creștere a bogăției globale.

2) Un alt efect previzibil: Birmania își sporește veniturile și, ca urmare, capacitățile ei de cumpărare. Ea devine deci un consumator potențial pentru alte bunuri (mașini-unelte produse în Franța, de exemplu). Cu alte cuvinte, țările care cuceresc piețe se îmbogățesc și oferă eventuale debușeuri pentru alte economii. Impactul transferului de activitate trebuie să fie apreciat într-o manieră globală și nu în sens unic.

Ceea ce modelele teoretice nu pot prezice se leagă de domeniul în care vor fi investite veniturile obținute de Birmania. Pentru a măsura impactul asupra locurilor de muncă, ca urmare a acestei deschideri comerciale, trebuie să ne întoarcem spre faptele și tendințele reale – soldul balanței comerciale dintre Birmania și Franța – pentru a afla dacă Franța a avut sau nu în final un avantaj global importînd încălțămintea, mai curînd decît s-o producă ea însăși.

Concluzie: în economie, toate relațiile simple și univoce sînt false.

... la mitul șomajului tehnologic

Adesea mașina este prezentată ca fiind responsabilă de șomaj. O mașină devorează locul de muncă, înlocuind unul, doi sau zece salariați. Acest argument intuitiv este totuși miop. Pentru a măsura impactul tehnicii asupra locurilor de muncă, trebuie luat în calcul ansamblul relațiilor dintre două variabile. Inovațiile tehnice pot fi în egală măsură sursa de creare a unor noi sectoare (piața de automobile, mass-media, telefonul etc.) foarte promițătoare în privința locurilor de muncă. Schumpeter realizase că munca de birjar avea să fie înlocuită de calea ferată... Aceasta a creat însă o industrie nouă care s-a dovedit a fi un stimulent extraordinar pentru revoluția industrială.

În plus, crescînd productivitatea, progresele tehnice conduc la scăderea prețului produselor, favorizînd consumul și dezvoltarea...

Făcînd un bilanț global al legăturilor tehnică/loc de muncă, ajungem la concluzii mai prudente. La urma urmelor, observația arată că țările cele

mai evoluate din punct de vedere tehnologic nu sînt şi cele care au cel mai ridicat coeficient al şomajului (Statele Unite, Japonia).

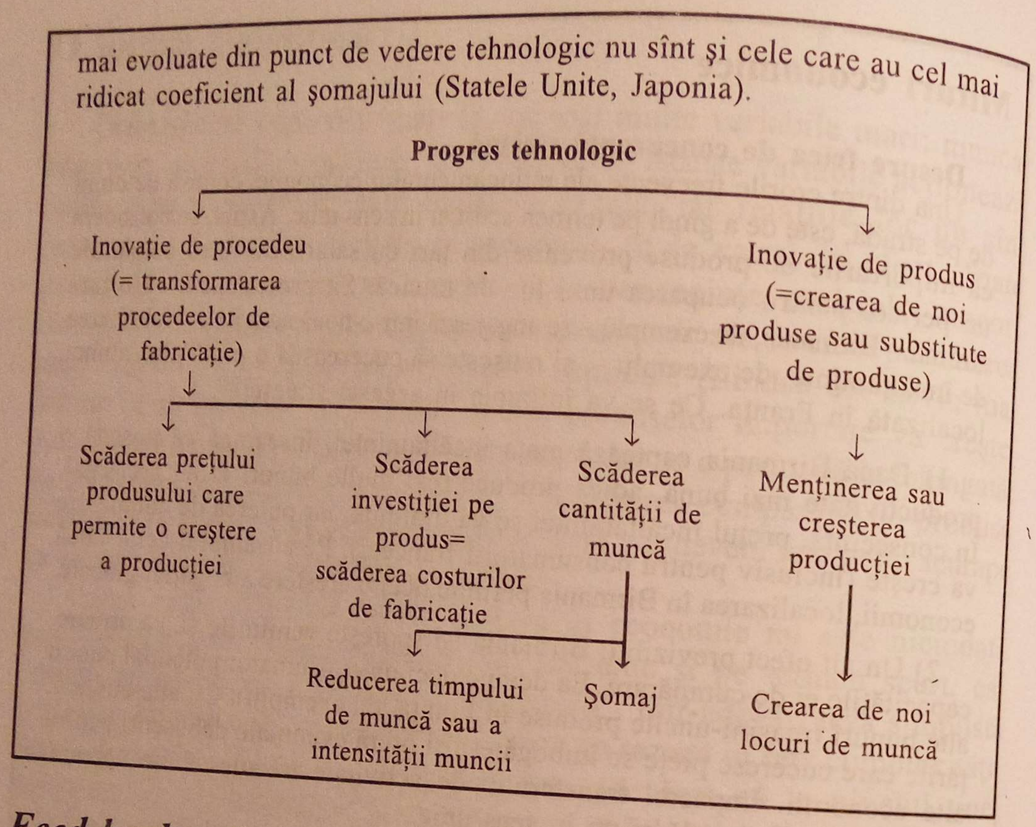

Feed-back-uri: cercuri vicioase şi cercuri virtuoase

Economia este supusă unor logici de *„feed-back"*, adică de reacţii în lanţ care conduc către procese de reglementare, de oscilare sau de perturbare ale sistemului.

• Mecanismele de reglementare

Cel mai cunoscut mecanism este „legea cererii şi a ofertei". Teoria pieţei concurenţiale prevede că preţurile reprezintă variabilele prin care se ajustează cererea şi oferta unui bun. Să luăm piaţa de tomate: admitem că dacă preţul tomatelor scade, cererea va creşte (consumatorii vor avea tendinţa să cumpere mai mult). Invers, cererea se diminuează cînd preţurile cresc.

Pe o piaţă în care preţul poate varia liber, există un preţ de echilibru între cerere şi ofertă. Acest preţ este fixat prin tatonări şi ajustări succesive: orice supraproducţie tinde să coboare preţurile; orice creştere a cererii are tendinţa să le ridice. Este ceea ce se petrece zi de zi pe pieţele produselor primare, cea a peştelui, a tomatelor sau a cărnii de porc. Această lege a cererii şi a ofertei – care este credoul economiştilor – funcţionează ca un mecanism de reglementare care permite ajustarea între ele a cererii miilor de consumatori şi a ofertei producătorilor.

• Efectele de accelerare

Economistul englez John Maynard Keynes a demonstrat că există, de asemenea, şi mecanisme de accelerare (Keynes vorbeşte de „efectul multiplicator") care acţionează asupra economiei ca un gen de pompe aspiratoare care dinamizează sistemul, cu plecare de la un impuls iniţial. Astfel, relansarea prin ajutoarele de stat are ca efect stimularea consumului economiilor. Acest consum îi va incita pe întreprinzători să producă mai mult, să investească, să facă angajări şi, în concluzie să distribuie noi salarii care, la rîndul lor, vor stimula producţia.

• *Feed-back*-uri perturbatoare

Dacă mecanismul cererii şi ofertei funcţionează ca un mecanism care reglează, există şi mecanisme perturbatoare. Acestea sînt „cercurile vicioase" ale economiei. Este şi cazul scenariului inflaţionist. Creşterile salariale acordate de întreprinderi au tendinţa să se repercuteze asupra preţurilor. Dacă, în acelaşi mod, salariaţii se bat pentru a obţine o „scală flexibilă de salarizare" care indexează salariile potrivit preţurilor, atunci se declanşează ciclurile inflaţioniste în cadrul cărora creşterea preţului antrenează creşterea salariului care, la rîndul său, antrenează creşterea preţului... Este ceea ce s-a petrecut în ţările industrializate în decursul anilor '70.

Economiştii cunosc şi alte *feed-back*-uri perturbatoare. Este şi cazul procesului de cădere a cursurilor la Bursă în care prăbuşirea brutală a cîtorva valori poate antrena o reacţie de panică bursieră: majoritatea operatorilor caută să se debaraseze de valorile lor cele mai riscante, provocînd astfel o cădere a cursurilor. Acesta este scenariul crizei din 1929 şi al crahului bursier din 1987.

Mecanisme inverse, numite „antisistemice", au fost stabilite la începutul anilor '90 în scopul de a sparge procesul în lanţ (de exemplu, oprirea automată a cotaţiilor şi tranzacţiilor bursiere, dacă se manifestă tendinţa de prăbuşire a cursurilor prea rapid).

• Mecanismele ciclice oscilatorii

De multă vreme, economiştii au crezut că reperează fenomene ciclice ale activităţii. Este chiar o idee populară pe care o regăsim în *Biblie:* şapte ani de „vaci slabe" succed anilor de „vaci grase". În evoluţia preţurilor există produse cu efecte ciclice destul de elementare legate, de exemplu, de fenomenele sezoniere: curbele preţului la fructe şi legume. Mai discutată şi mai incertă este existenţa ciclurilor lungi ale activităţii economice: ciclul Juglar sau ciclul afacerilor (cu o periodicitate de la şase la zece ani) sau „undele lungi" ale lui Kondratieff (de cincizeci de ani).

Conduita – mai mult sau mai puțin previzibilă – a agenților

A înțelege mersul economiei nu înseamnă doar să evidențiem piesele și mecanismele care conlucrează ca într-un motor. Schimburile economice pun în acțiune ființe umane – economii, întreprinderi, guverne – care au capacități strategice de opțiune și pot reacționa diferit în fața aceleiași situații. Este esențial, prin urmare, să se înțeleagă logica ce le animă pentru a fi tentați de a prevedea comportamentele lor.

Microeconomia proiectează un anume număr de ipoteze asupra comportamentului agenților. Aceştia sînt considerați a fi în căutarea „maximizării utilității lor".

Agentul economic este considerat şi ca un individ prevăzător care știe să anticipeze viitorul. Această ipoteză este esențială în înțelegerea efectului anumitor relații. Astfel, potrivit „teoriei anticipărilor raționale" a lui Robert Lucas (Premiul Nobel pentru economie, în 1995), agenții economici își iau deciziile (de investiții, rezerve, cerere de salariu etc.) nu printr-o modalitate „adaptativă" ca reacție a unei stări date a pieței, ci anticipînd evoluțiile ei viitoare. De exemplu, operatorii care acționează pe piețele financiare vor anticipa devalorizarea unei monede, debarasîndu-se din timp de această deviză. Vînzarea masivă a respectivei monede va anula efectul benefic scontat de această devalorizare. Analizele asupra comportamentului agenților au devenit tot mai complexe în decursul ultimelor decenii prin introducerea ipotezelor asupra incertitudinilor. Un consumator nu cunoaşte toate datele asupra calității produselor, un întreprinzător nu cunoaşte cu anticipație reacțiile concurenților săi. Încercarea de a lua în calcul aceste dimensiuni de incertitudine dă naştere unei abundențe de noi teorii: teoria jocurilor, teoria deciziilor în situație de incertitudine, costurile informației etc.[322]

Imbricarea subsistemelor

O altă caracteristică a economiei constă în întrepătrunderea „subsistemelor" care posedă în același timp propria lor logică, dar și interacționează între ele. De exemplu, piața financiară dispune de o anume autonomie în raport cu logica economiei reale (adică cea a bunurilor și a mărfurilor). În anii '80, s-a asistat chiar la un decuplaj din ce în ce mai mare între sferele financiare și sferele economiei reale. Bursa poate urca sau diminua pe termen mediu raportul său direct cu buna sau proasta sănătate a economiei chiar dacă, pe termen lung, cele două sisteme nu pot rămîne total decuplate.

[322] Pierre Cahuc, *Noua microeconomie*, La Découverte, 1993.

• Economia „încastrată" în social

În sfîrşit, sistemul economic este el însuşi imbricat sau „încastrat" potrivit expresiei lui Karl Polanyi[323], în sferele socialului, ale politicului și culturalului. Legile economice nu sînt independente de constrîngerile sociale și politice. De exemplu, acțiunea sindicatelor și mobilizarea salariaților intervin în raporturile de forță care structurează piața muncii. La fel, redistribuirea veniturilor de către stat depinde de principiile egalității și justiției proprii unei țări și nu numai de legile pieței. Economia reală se compune, aşadar, dintr-un ansamblu de subsisteme întrepătrunse (piață a muncii, piață financiară, piață monetară etc.) fiind la rîndul ei „încastrată" în alte sisteme (cultural, politic, social etc.). Relațiile de autonomie/dependență sînt întotdeauna complexe. De aici decurg marile dileme ale economiei: cum să se conjuge eficiența cu justiția? echilibrul cu creşterea? deschiderea internațională cu suveranitatea? etc.

Piață sau stat, marea dezbatere a secolului

Este piața un bun reglator al activității, un factor de inovație și de bunăstare pentru toți sau un factor de dezechilibru și de crize? Contribuie aceasta la o mai bună repartizare a producției sau generează inegalități crescînde? De răspunsul la aceste întrebări depind politicile de urmat: „nepăsare" sau intervenționism, dezangajarea statului sau reglementare. Aceasta este marea dezbatere economică a secolului al XX-lea.

• Neamestec, mai mult sau mai puțin

Eşecul și prăbuşirea economiilor colectiviste au avut un cuvînt decisiv de spus în dezbaterea dintre valorile sistemelor socialiste și capitaliste.

Astăzi, nu mai există nici un economist care să nu recunoască virtuțile pieței: concurența joacă un rol stimulator pentru inovația și creşterea economică, legea cererii și a ofertei se comportă ca o „mînă invizibilă" care permite, cu mult mai bine decît ar fi făcut-o un planificator centralizat, să se răspundă la întrebările: ce să se producă? în ce cantitate?

S-ar putea, astfel, justifica faptul că piața este singura care reglează economia? Se cuvine a reaminti că majoritatea teoreticienilor capitalismului nu erau ostili oricărei intervenții din partea statului.

Adam Smith, John Stuart Mill, Alfred Marshall, Léon Walras nu au fost, contrar anumitor opinii, niște doctrinari rigizi. Dacă recunoşteau superioritatea economiei de piață asupra oricăror altor sisteme, ei nu

[323] Karl Polanyi (1886–1933) a demonstrat că piața nu este o instituție universală. De exemplu, dacă schimburile comerciale există în societățile precapitaliste, ele sînt profund încastrate („embedded") în țesutul social. A se vedea *Sistemele economice în istorie și în teorie*, Larousse, 1975.

respingeau ipoteza unei acțiuni de corectare sau de stimulare, dacă ea se dovedea necesară.

Dezbaterea stat/piață nu mai opune azi pe susținătorii rolului „pieței în totalitate" celor ai „statului în totalitate". Problema este mai restrînsă. Trebuie definit gradul de intervenție sau de neamestec în funcționarea economiei. Din anii '50 pînă în anii '70, keynesienii, mai curînd intervenționiști, sînt cei care au vîntul în pupă, atît pe plan teoretic, cît și pe cel al practicilor. Din anii '80, susținătorii neamestecului au căpătat o mai mare influență.

• Stat și *Welfare State*

De facto, toate economiile contemporane îmbină într-o măsură diferită piața cu statul. În legătură cu ele se poate vorbi de „economii mixte". Statul și colectivitățile intervin asupra activității economice prin multiple canale:

– prin colectări obligatorii (impozite, taxe, cotizații sociale) care servesc la finanțarea infrastructurilor (armată, educație, justiție, drumuri etc.), la asigurarea unei politici sociale etc. Pe o foarte lungă perioadă, ponderea statului asupra economiei nu a încetat să crească în toate țările dezvoltate. Colectările obligatorii, care erau în jur de 10% din PIB la începutul secolului al XX-lea, au ajuns la 60% în Suedia, la peste 45% în Franța, la 40% în Germania, la 30% în State Unite;

– prin intervenții directe sau indirecte: susținerea anumitor sectoare economice, investiții în industriile de vîrf, cum ar fi armamentul, cercetarea...

Țări cu reputație liberală, ca Japonia sau noii „dragoni" (Coreea de Sud, Singapore, Taiwan) și-au construit propria dezvoltare pe baza unei intervenții a statului;

– prin politici de ajustare pe termen scurt. Prin politica monetară (intervenții asupra indicilor de interes, asupra indicelui de schimb al monedei), bugetară (micșorarea sau mărirea cheltuielilor publice și a impozitelor).

Acțiunea statului asupra economiei este deci complexă, fiindcă anumite intervenții ale sale au unele efecte structurale pe termen lung (de motor sau de frînă a creșterii), altele pe termen scurt (politica monetară, politica bugetară). Statul intervine atît ca reglator social (luptă împotriva inegalităților, a sărăciei etc.), cît și ca reglator politic. O mare parte a dezbaterilor de politică economică constă tocmai în discutarea efectelor benefice ale unor luări de decizii.

„Careul magic"

Fiecare economie este supusă mai multor imperative: susținerea creșterii, lupta împotriva șomajului, echilibrarea balanței comerciale, stăpînirea inflației etc. Se pot concilia aceste obiective? Economistul britanic Nicolas Kaldor (1906–1986) formulase scopurile majore ale oricărei politici economice sub forma unui „careu magic", construit plecînd de la patru indicatori: indicele de șomaj, indicele de creștere, indicele de inflație și balanța comercială.

Acest careu este magic fiindcă a menține în același timp patru indicatori la niveluri acceptabile înseamnă adesea să ajungi la „cvadratura cercului". De exemplu, politicile de relansare keynesiene, prin mărirea cheltuielilor statului, au avut ca efect susținerea creșterii economice și a ocupării în muncă, dar au condus spre o formă de inflație și de importante deficite ale balanței comerciale. Stăpînirea cheltuielilor publice este considerată astăzi ca un al cincilea parametru ce ar trebui integrat în careul magic.

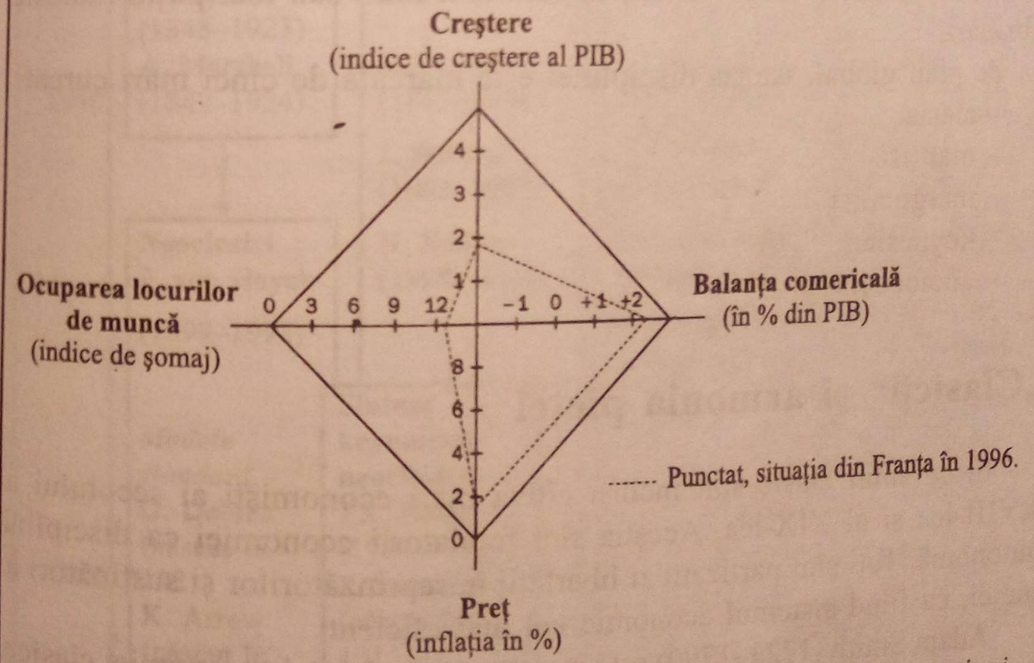

Obținerea unor indici buni pentru fiecare dintre cele patru dimensiuni (creștere, locuri de muncă, preț, comerț exterior) permite apropierea de un „careu magic".

CURENTELE GÎNDIRII ECONOMICE

Ca majoritatea ştiinţelor sociale, economia se divide în curente de gîndire care se deosebesc prin viziunea lor de ansamblu asupra sistemului economic şi prin prescripţiile politicilor economice.

Într-o primă aproximare, se pot opune pe o perioadă lungă două mari curente: cele care susţin „neamestecul", piaţa liberă fiind sistemul cel mai eficient şi cel mai just, şi cele intervenţioniste, pentru care piaţa liberă este purtătoarea dezechilibrelor (crize, şomaj) sau a injustiţiilor (inegalităţilor). Statul şi instituţiile trebuie să joace un rol – mai mult sau mai puţin important – ca stimulent al creşterii, ca reglator al schimburilor sau ca redistribuitor al bunurilor. În interiorul fiecăruia dintre aceste curente, există, bineînţeles, subdiviziuni, opţiuni mai mult sau mai puţin radicale, hibridări.

Pe plan global, istoria disciplinei este marcată de cinci mari curente:
- clasic
- marxist
- marginalist
- keynesian
- socioeconomist.

„Clasicii" şi armonia pieţei

În curentul clasic sînt incluşi cîţiva mari economişti ai secolului al XVIII-lea şi al XIX-lea. Aceştia sînt fondatorii economiei ca disciplină autonomă. Toţi sînt partizani ai libertăţii întreprinzătorilor şi susţinători ai pieţei, ca fiind sistemul economic cel mai eficient.

Adam Smith (1723–1790) este incontestabil părintele economiei clasice. Impresionat de dezvoltarea industriei şi a comerţului care se desfăşura sub ochii lui, el vede în diviziunea muncii şi în comerţ motorul principal al creşterii economice. Aceasta este ideea pe care o dezbate în *Cercetări asupra naturii şi a cauzelor bogăţiei naţiunilor* (1776), prima mare carte de economie politică.

În optica lui Smith, piaţa este înainte de toate sinonimă cu schimburile şi diviziunea muncii. Cizmarul este interesat să cumpere pîinea de la brutar, iar acesta din urmă să cumpere de la cizmar încălţăminte. Din această diviziune rezultă o mai mare eficienţă pe ansamblu, fiindcă fiecare se specializează într-o singură activitate, acolo unde este cel mai priceput.

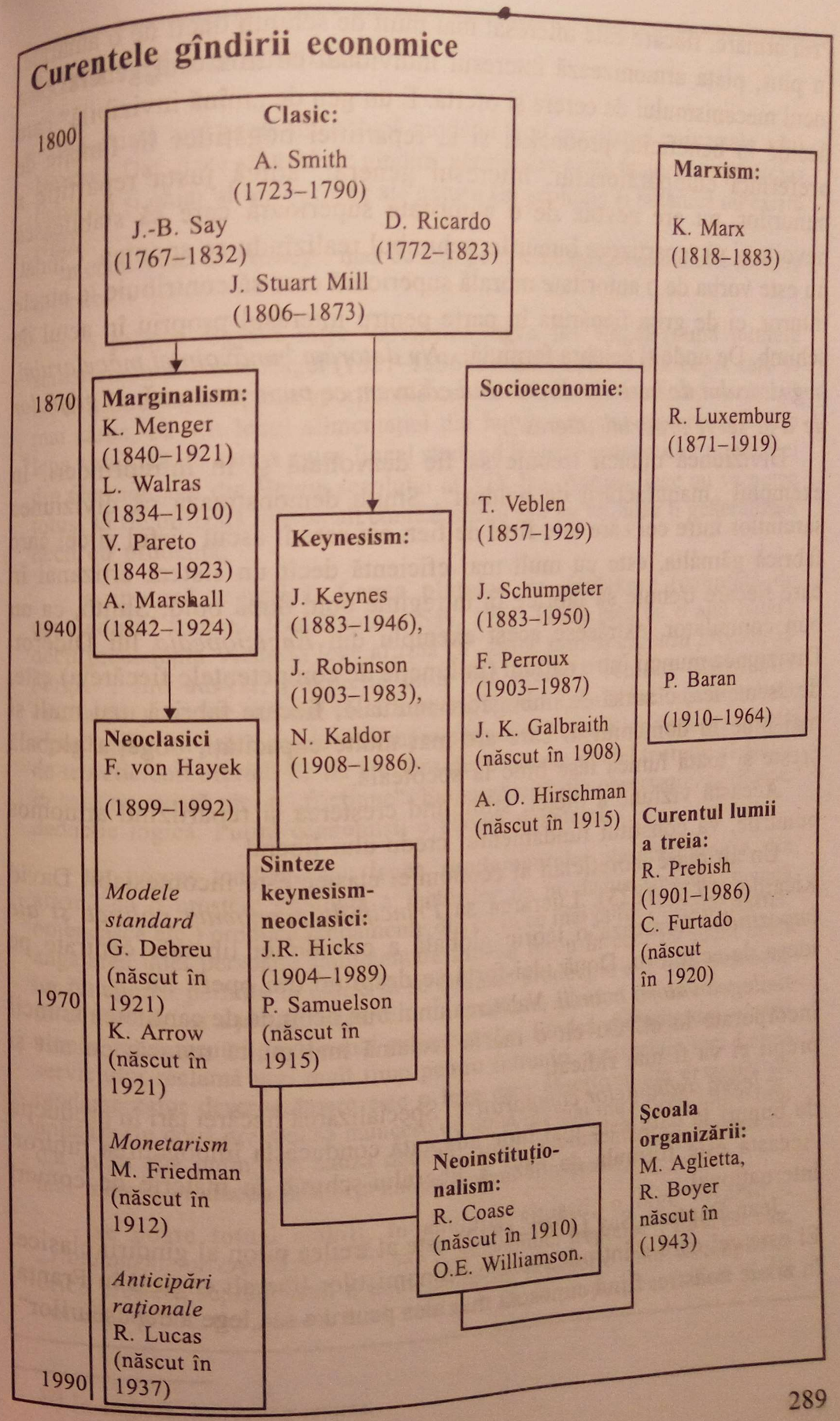

Prin urmare, fiecare este interesat mai mult de schimb decît de o autarhie. În plus, piața armonizează interesul individual cu interesul general prin jocul mecanismului de cerere și ofertă. E un gen de „mînă invizibilă" care decide în beneficiul producției și al repartiției bogățiilor în funcție de preferința cumpărătorului. Interesul general, adică justa repartiție a bunurilor, nu are nevoie de o autoritate superioară care să stabilească nevoile și să repartizeze bunurile, schimbul realizîndu-se spontan. Ciudat, nu este vorba de o autoritate morală superioară care să contribuie la binele tuturor, ci de grija fiecăruia în parte pentru interesul propriu în actul de schimb. De unde și celebra formulă: *„Nu datorăm bunăvoinței măcelarului, negustorului de bere sau brutarului că avem ce pune pe masă, ci grijii lor de a-și servi propriul interes"*.

Diviziunea muncii trebuie să fie dezvoltată și în întreprinderi. În exemplul „manufacturii de bolduri", Smith demonstrează că diviziunea sarcinilor între cei care taie firul de fier, cei care îi ascut vîrful și cei care fabrică gămălia, este cu mult mai eficientă decît un sistem artizanal în care fiecare trebuie să fabrice în întregime bold după bold. Smith, ca un bun compilator, extrăsese acest exemplu din *Enciclopedia* lui Diderot. Diviziunea muncii între națiuni (în funcție de competențele fiecăreia) este, de asemenea, o sursă de îmbogățire mutuală; fiecare fabrică mai mult și mai bine în domeniul în care are mai multe capacități, bogăția globală crește și toată lumea iese bine la socoteală.

Această viziune a pieței, stimulînd creșterea și repartizînd armonios bunurile, va constitui fundamentul credo-ului liberal.

Un alt mare teoretician al economiei clasice este incontestabil David Ricardo (1772–1823). Lucrarea sa *Principiile economiei politice și ale impozitului* formează o teorie globală a economiei liberale centrate pe ideea de echilibru. Două idei-forță se desprind din opera lui:

– *legea valorii muncii*. Valoarea unui bun depinde de cantitatea muncii încorporate în el. Cu cît o marfă reclamă mai multă muncă, cu atît și prețul ei va fi mai ridicat;

– *legea avantajelor comparative*. Specializarea fiecărei țări în producția de bunuri la care este mai bine adaptată conduce la îmbogățirea tuturor. Aceasta este formula de bază a liberului-schimb în materie de comerț internațional.

Jean-Baptiste Say (1767–1832) este al treilea pilon al gîndirii clasice. El este cel care a introdus tezele economiștilor liberali englezi în Franța, în zilele noastre, fiind cunoscut mai ales pentru a sa „lege a debușeurilor".

Există legi economice?

Nu există legi economice după modelul legii gravitației universale a lui Newton. Dar, dacă stăm să ne gîndim, acesta este cazul majorității științelor lumii vii și chiar al unor științe ale naturii (în geologie și botanică nu există legi).

În economie, se vorbește însă de legi pentru a exprima mai multe aspecte diferite:

– o relație reglată între variabile: **legea lui Engel** (după numele statisticianului Ernst Engel (1821–1896) afirmă că partea din buget care se alocă alimentației este proporțională cu venitul. Cu alte cuvinte, cu cît ești mai sărac, cu atît locul alimentației din buget este mai important. Iată o lege empirică, la care a ajuns Engel studiind bugetul economiilor populației din Germania și din Belgia secolului al XIX-lea. Această lege nu va putea totuși să fie utilizată într-un alt context social sau nu va putea fi generalizată decît cu prudență;

– o ipoteză teoretică: **Legea piețelor de desfacere** (enunțată de economistul francez Jean-Baptiste Say, 1767–1832) este de o altă natură decît precedenta. Această lege afirmă că *„orice produs creează propria sa cerere"*. Într-adevăr, producția unui bun creează venituri (distribuite salariaților). Aceste venituri vor fi automat cheltuite, astfel încît masa globală a produselor nu poate conduce la supraproducție. Această lege a fost preluată de teoreticienii ofertei. Ea nu are sens decît într-un model teoretic al pieței în care nu există nici o „fricțiune". Ea nu rezultă din observație, ci dintr-o deducție logică. Puțini economiști o adoptă unilateral;

– un proces tendențional: **legea randamentelor descrescătoare.** Ea afirmă că o creștere continuă a factorilor de producție (mașini, muncă omenească etc.) produce randamente din ce în ce mai puțin ridicate. Astfel, angajarea unei persoane suplimentare într-un birou în care nu lucra decît un funcționar permite în teorie să se dubleze producția, o a treia persoană să o tripleze, și așa mai departe... În realitate, plecînd de la un anumit număr, randamentul devine mai puțin benefic, fiindcă costurile organizării serviciului reclamă mai mult timp pentru întruniri, instructaje etc. Legea randamentelor descrescătoare este o lege care găsește multe exemple de aplicare (în două ore, pot să muncesc de două ori mai mult decît într-o oră, dar puțin cîte puțin, din cauza oboselii, orele suplimentare de muncă nu mai măresc producția proporțional cu timpul consumat);

– se poate totuși stabili, în anumite situații, o *lege inversă a „randamentelor crescătoare"*[324] sau a „economiei treptelor". În acest caz, orice creștere suplimentară a unui factor de producție vine să amplifice volumul producției într-un mod mai mult decît proporțional. Este cazul

[324] În engleză: increasing returns.

concentrării activităților identice în același loc geografic. Instalarea unei noi unități de producție (de exemplu, de încălțăminte) într-un loc unde se află alte întreprinderi de același tip permite limitarea costurilor de transport pentru această nouă unitate de producție, fiindcă infrastructurile au fost amortizate cu ocazia instalării primelor unități de producție.

Există un aparent paradox în afirmația existenței a două legi contrare: a randamentelor crescătoare[325] și a celor descrescătoare. Nu e vorba de o slăbiciune, nici de o contradicție a teoriei, este expresia a două tendințe, a două mecanisme contrare care există în realitatea economică. Ca în biologie, economia suportă numeroase efecte și legi tendențiale care nu încetează să se confrunte.

Marxiștii și critica sistemului capitalist

Doctrina economică a lui Karl Marx (1818–1883) se prezintă mai întîi ca o critică a sistemului capitalist. Pentru autorul *Capitalului*[326], capitalismul se bazează pe exploatarea proletarilor. Prin ce mecanisme? Legea concurenței îl face pe fiecare capitalist să vrea o „extorcare" din ce în ce mai mare a muncii. Sistemul capitalist și goana după profit pe care el o implică generează în același timp: pauperizarea proletariatului (trebuie să ne gîndim la starea de mizerie a clasei muncitoare de pe timpul în care Marx scria *Capitalul*), distrugerea vechilor forme de producție (artizanală și țărănească), șomajul de masă (pe care Marx îl numește *„armata industrială de rezervă"*), crize de supraproducție.

Capitalismul este deci condamnabil din punct de vedere moral din cauza nedreptăților pe care le generează, a crizelor economice provocate, revoluția proletariatului decurgînd din aceste stări de fapt. Marx a avut ambiția să depășească iluziile liberalismului și viziunea lui armonioasă a pieței și să pună o bază autentică științei istoriei capitalismului. Dar opera sa economică și, în special, teoria crizelor, expusă în capitolul al III-lea al *Capitalului* a rămas neterminată (și poate imposibil de terminat: timp de peste treizeci de ani, Marx și-a revăzut fără încetare manuscrisele, fără a reuși cu adevărat să îndeplinească ceea ce își propusese). Prietenul său, Friedrich Engels, este cel care i-a asigurat publicarea, plecînd de la manuscrisele neduse la bun sfîrșit.

[325] Asupra randamentelor crescătoare, a se vedea: Brian Arthur, *Positive feed-backs in the economy*, Scientific American, feb. 1990 și Paul Krugman, *Geography and Trade*, MIT Press, 1991.

[326] Operă căreia Marx i-a consacrat toată energia și tot timpul – *Capitalul* – (3 volume) a apărut în 1867. Un compendiu al teoriei sale se găsește în *Muncă salariată și capital*.

Dar capitalismul i-a supraviețuit lui Marx, mort în 1883. Marxiștii s-au confruntat cu sarcina redutabilă de a fi nevoiți să gîndească noile forme ale capitalismului, fără a pune în discuție concepția generală a *Capitalului*.

Lenin (1870–1924) și Rosa Luxemburg (1871–1919)[327] propun o interpretare a noului avînt al capitalismului: dezvoltarea lui ar implica trecerea la un stadiu imperialist marcat prin exploatarea țărilor de la periferie (coloniile) și lupta pe viață și pe moarte pentru cucerirea piețelor pe scară mondială. De unde și avîntul economiei de război. Un alt economist, Rudolf Hilferding (1877–1941), subliniază un fenomen important la începutul secolului al XX-lea: monopolizarea activităților economice de marile trusturi care devin pe încetul stăpînii absoluți ai pieței, provocînd dispariția micilor întreprinzători[328].

Mai tîrziu, din anii '50 pînă în anii '80, unii neomarxiști au dezvoltat interpretarea critică a capitalismului, aplicînd-o la fenomene noi: teoria ciclurilor economice, teoria imperialismului și fenomenele de dependență, capitalismul de după război, istoria capitalismului, sistemul-lume[329].

Deși marxismul a avut din punct de vedere istoric o mare influență asupra gîndirii economice, astăzi, puțini teoreticieni se referă la el în mod explicit. Falimentul sistemului sovietic a sporit declinul acestui curent de gîndire. Marxismul a contribuit totuși la asimilarea noțiunilor de cicluri și de crize, a fenomenelor de dominație și dependență dintre națiuni, a celor de inegalitate și injustiție, de care economia de piață s-ar face răspunzătoare. Marx a avut marele merit de a atrage atenția asupra aspectelor dinamice și conflictuale ale capitalismului în opoziție cu viziunea spontan „armonioasă" a liberalilor. Un alt mare aport al lui constă în a fi gîndit legăturile dintre economie și forțele sociale și de a nu fi redus analiza capitalismului la o teorie fără conținut. În aceste aspecte, unii dintre cei mai mari economiști ai secolului al XX-lea (John M. Keynes, Joseph Schumpeter, Kenneth J. Arrow…) recunosc că ar avea o datorie față de el. Dar eroarea lui a constat în a fi prevăzut o prăbușire inevitabilă a unui sistem care a demonstrat uimitoare capacități de adaptare.

[327] Lenin, *Imperialismul, stadiul suprem al capitalismului* (1916) și Rosa Luxembourg, *Acumularea de capital* (1913).

[328] Rudolf Hilferding, *Capitalul financiar*, 1910.

[329] A se vedea de exemplu Samir Amin, Paul Baran, Paul Sweezy, Maurice Dobbs, Immanuel Wallerstein.

Marx şi critica sistemului capitalist

Spre deosebire de majoritatea economiştilot clasici, Marx adoptă o viziune dinamică şi istorică a capitalismului. În optica lui, fazele de expansiune şi de crize reprezintă constitutivele unui sistem economic într-o permanentă frămîntare. Acest sistem are o naştere şi va cunoaşte o moarte apropiată sub loviturile propriilor lui contradicţii.

Marfa şi valoarea ei. Dezvoltarea modernă se prezintă ca o acumulare de mărfuri. Logica comercială tinde să invadeze toate sferele vieţii sociale, să se răspîndească peste tot, *„însetată de profit"*.

Teoria exploatării. Valoarea mărfurilor provine din munca omenească care este încorporată în ele (teoria sa valoare-muncă este împrumutată de la D. Ricardo). Munca este, de asemenea, o marfă care posedă o calitate aparte: ea produce plusvaloarea care nu a fost inclusă în preţul ei de cumpărare. Într-adevăr, capitalistul nu cumpără întreaga muncă efectuată de proletar, plătindu-i doar forţa lui de muncă (ceea ce îi trebuie ca să trăiască). Diferenţa de valoare dintre forţa de muncă şi munca efectuată constituie plusvaloarea, sursă a capitalului.

Legile evoluţiei capitalismului. Concurenţa conduce capitalistul să acumuleze capital, adică să reinvestească o parte a profitului pentru ameliorarea uneltelor de producţie. Din această lege a acumulării, Marx deduce mai multe tendinţe ale evoluţiei:

– tendinţa mecanizării crescînde a producţiei;

– concentrarea capitalului (creşterea fiecărei întreprinderi şi concentrarea întreprinderilor în mîinile cîtorva capitalişti);

– creşterea şomajului şi scăderea relativă a salariilor. Maşinile tind să înlocuiască munca oamenilor, ceea ce contribuie la crearea unei *„armate industriale de rezervă"* a cărei prezenţă exercită o presiune asupra scăderii salariilor. Această pauperizare crescîndă apare ca fiind *„legea generală a economiei capitaliste"*;

– legea tendinţei de scădere a indicelui profiturilor provine din creşterea capitalului constant (maşinile) în raport cu capitalul variabil (salariile); profitul (plusvaloarea) provenind doar din munca umană (potrivit teoriei valoare-muncă), scăderea relativă a numărului salariaţilor (în raport cu maşinile) conduce la o scădere a indicelui de profit.

Mecanismul crizelor. Nu găsim la Marx o teorie propriu-zisă a crizelor. Exploatarea şi concentrarea capitalului constant conduc la creşterea continuă a capacităţilor de producţie în detrimentul posibilităţilor de consum (ca urmare a veniturilor distribuite). De unde crizele de supraproducţie care nu întîrzie să ajungă periodice. Marx gîndea că aceste crize aveau să se agraveze în timp, pînă la a deveni insurmontabile, iar pauperizarea va conduce la revolta maselor. Aici logica economică lasă locul unei logici sociale: revolta oprimaţilor împotriva sistemului.

Marginaliştii şi economia în ecuaţii

Curentul denumit „marginalist" s-a născut la sfîrşitul secolului al XIX-lea. Această şcoală a gîndirii economice dezvoltă şi aprofundează tezele liberale ale „clasicilor", în accepţia cărora piaţa este cel mai bun restabilizator al activităţii economice.

Totuşi, marginaliştii se deosebesc de rudele lor vîrstnice în mai multe puncte:

– marginalismul adoptă un mod de „raţionament la limită" potrivit căruia valoarea unui bun depinde de utilitatea lui la un moment dat. Apa este un bun preţios, dar valoarea unui pahar cu apă scade pe măsură ce îmi astîmpăr setea. Acest principiu, potrivit căruia satisfacerea diminuează în decursul consumaţiei este denumit „funcţie de utilitate marginală descrescătoare";

– majoritatea marginaliştilor au pus bazele „economiei pure" care cercetează condiţiile generale ale unui echilibru al pieţei.

Principalii fondatori ai curentului marginalist sînt: Stanley Jevons (1835–1882), Léon Walras (1843–1910), Alfred Marshall (1842–1924), Vilfredo Pareto (1843–1923), Carl Menger (1840–1921) şi Eugen von Böhm-Bawerk (1851–1914).

Léon Walras şi modulul canonic al pieţei

„Nimeni nu-i profet în ţara lui." L. Walras a încercat pe pielea lui duritatea acestui dicton, el care a fost nevoit să părăsească Franţa, ţara lui natală, pentru a se exila în Elveţia în căutarea unei slujbe pe măsură, ce n-o putea găsi acasă. Foarte adevărat este că persoana care avea să introducă matematicile în economie a căzut de două ori la examenul de admitere în Şcoala Politehnică, a repetat de trei ori o clasă în Şcoala de Mine şi, în cele din urmă, a terminat-o fără nici o diplomă!

Proiectul care îl animă pe Walras, ca şi pe mulţi alţi economişti ai timpului său, constă în a face din economie o veritabilă ştiinţă la fel ca fizica, fondată pe modele, calcule şi demonstraţii imbatabile.

Pentru aceasta, Walras operează ca un inginer matematician. Încearcă să construiască un model teoretic al pieţei, bazat pe cîteva ipoteze esenţiale:

– piaţa este cu adevărat concurenţială (nu există monopol): Walras vorbeşte de un *„regim ipotetic de liberă concurenţă absolută"*;

– există interdependenţe între mărfuri (de exemplu, dacă preţul berei creşte prea mult, anumiţi consumatori vor prefera să bea vin roşu…);

– preţurile pot fluctua liber în funcţie de cerere şi ofertă.

Plecînd de la acest model, Walras vrea să demonstreze matematic că există un „echilibru general", adică o situaţie ideală în care toate produsele găsesc un cumpărător fără a mai exista nici supraproducţie, nici subconsum, nici crize, nici… creştere.

Acest punct de echilibru, care poate fi găsit matematic prin soluționarea unui sistem de ecuații este, în realitate, obținut prin mecanismul pieței. *„În prezent, se vede clar care anume este mecanismul concurenței pe piață; este rezolvarea practică a problemei schimbul lui și, prin creșterea sau scăderea prețurilor, i-am furnizat soluția teoretică și matematică“*[330].

Acest model simplificat al pieței și, mai ales, metoda de analiză stabilită de Walras au avut un rol considerabil în istoria gîndirii economice. Demersul său reprezintă punctul de plecare al întregii microeconomii contemporane.

Modelul matematic al „pieței concurenței pure“ va putea fi complicat ușor, schimbînd ipotezele de plecare (în privința numărului producătorilor, al mărfurilor etc.), integrînd în el date și cifre.

Chiar și Walras a avut față de modelul său o părere circumspectă. Potrivit lui, modelul teoretic nu era decît un instrument comod de raționament riguros, dar nu reflecta decît imperfect realitatea. *„Starea de echilibru a producției, scrie el, este ca starea de echilibru a schimbului, o stare ideală și nu reală.“* Pe plan practic, Walras nu era, așa cum s-ar putea crede, un partizan al unui neamestec generalizat. Spirit contestatar și rebel, el a fost susținătorul economiei sociale (*Studii de economie socială,* 1896); el a propus naționalizarea unor numeroase proprietăți private și a fost un susținător fervent al naționalizării căilor ferate, care, după părerea lui, îndeplineau un serviciu public (*Starea căilor ferate,* 1875).

Iată cum își rezumă L. Walras teoria: *„Toată această teorie este o teorie matematică, astfel încît dacă expunerea se poate face într-un limbaj obișnuit, demonstrația trebuie să se facă matematic. Ea se sprijină în întregime pe teoria schimbului, iar teoria schimbului se rezumă pe de-a-ntregul la un dublu fapt, la starea de echilibru a pieței, înainte de obținerea de către fiecare participant la schimb a maximului de utilitate, și apoi la egalitatea cantității cerute și a cantității oferite de fiecare marfă de către toți participanții la schimb.“*

Vilfredo Pareto (1848–1923), inginer, sociolog și economist, a venit cu mai multe contribuții notabile la teoria marginalistă, și anume la definirea noțiunii de „optimum“. Pareto înțelege prin optimum o stare a repartiției resurselor în care nu se mai poate ameliora bunăstarea unui individ fără a o degrada pe a unui alt individ cel puțin. De fapt, există mai mulți optimum teoretic examinabili într-o economie.

Léon Walras și Vilfredo Pareto formează, împreună cu economistul Francis Edgeworth (1845–1925), ceea ce s-a numit „Școala de la Lausanne“. Ei nu reprezintă totuși decît o ramură a curentului marginalist. În anii 1870, alte două școli desfășoară teze similare:

[330] Léon Walras, *Elemente de economie, teoretic pură sau teoria bogăției sociale* (1874–1877).

– Școala austriacă, în frunte cu Friedrich von Wieser (1851–1926), Carl Menger (1840–1921) și Eugen von Böhm-Bawerk (1850–1914);
– Școala engleză, cu Stanley Jevons (1835–1882) și Alfred Marshall (1842–1924).

Alfred Marshall (1842–1924) și sinteza neoclasică

John Maynard Keynes a vorbit despre „era marshaliană“ pentru a defini importanța gîndirii lui Alfred Marshall, exercitată asupra economiei engleze din anii 1890 pînă în anii 1930 (de altfel, va exista între anii ’40 și ’70 o „eră keynesiană“ în economie).

Economist englez, el a realizat „sistemul neoclasic“, integrîndu-i în același timp tot ce a dobîndit economia clasică, aporturile școlii engleze marginaliste și aporturile Școlii de la Lausanne (Walras, Pareto).

Opera sa reprezintă și o sinteză între matematici și observația empirică. Deși A. Marshall a plasat demonstrațiile matematice în anexa lucrării *Principii de economie politică*[331], în scopul de a le face cunoscute unui număr cît mai mare de specialiști, J.M. Keynes îi sfătuia pe economiști să nu citească decît anexele, atît de mare a fost aportul lor la teoretizarea matematică. Dar A. Marshall nu era un teoretician limitat, el susținea și un demers empiric în economie. *„Rolul științei constă în a reuni, a grupa și a analiza faptele economice și în a utiliza cunoștințele extrase astfel din observație și experiență.“* (*Principles of Political Economy*).

În sfîrșit, opera lui reunește teoria cu practica. Profesor la Cambridge, el este și un practician, membru al Comisiei Regale a Muncii; are întîlniri cu oameni politici, oameni de afaceri și sindicaliști și consideră că știința economică trebuie să contribuie la rezolvarea problemelor sociale.

Această capacitate de integrare a diferitelor elemente într-un tot coerent face din el un economist complet, opera lui fiind comparată cu un gen de „catedrală“ a cunoașterii. Cercetător de sinteză, A. Marshall a fost și un om al compromisurilor. Pentru a-și realiza „catedrala“, A. Marshall nu a pus bazele unui sistem cu un ansamblu de principii total riguroase. Iată de ce i s-a reproșat o anume aproximație și, uneori, contradicții în gîndirea sa.

În cartea *Economy of Industry* (scrisă în 1879, împreună cu soția sa, Mary Paley), el pune bazele a ceea ce numim astăzi economie industrială.

Principalele sale lucrări:
Economy of Industry, 1879,
Principii ale economiei politice, 1890,
Industrie și comerț, 1919,
Monedă, credit și comerț, 1923.

[331] Publicate în 1890 pentru prima dată, acestea vor forma o întreagă generație de economiști.

Era keynesismului

John Maynard Keynes (1883–1946) a fost incontestabil economistul care a avut cea mai mare influență în secolul al XX-lea. După război, în anii '80, politicile economice ale marilor țări occidentale au fost inspirate în totalitate de keynesism. Opera sa majoră este *Teoria generală a ocupării în muncă, a monedei și a interesului* (1936).

Keynes a introdus mai multe idei fundamentale în analiza economică:

– **analiza în termeni de circuit și de flux macroeconomic.** Spre deosebire de clasici, Keynes pleacă de la o viziune globală a circuitului economic în termen de mare flux: investiții, venituri, rezerve (economii) lichidități... Instrumentele contabilității naționale datorează mult acestei abordări;

– **critica postulatului echilibrului spontan.** Keynes a trăit criza anilor '30; el nu-și poate face iluzii asupra echilibrului spontan al pieței, nici asupra capacității de absorbție a mîinii de lucru disponibile. El critică postulatul clasicilor de ocupare completă a locurilor de muncă. În optica sa, întreprinzătorii își ajustează producția la „cererea efectivă" de bunuri și nu la maximul producției posibile. Se poate deci crea o situație de „echilibru a subocupării" (șomajul) în care producția și consumul sînt echilibrate fără ca toți muncitorii să fie ocupați. Ideea „cererii efective" presupune o abordare socială și psihologică a strategiilor adoptate de întreprinzători. Nu există o piață care reacționează spontan, ci actori care fac opțiuni și reacționează diferit, potrivit conjuncturii și încrederii pe care o au în viitor;

– **intervenția statului ca reglator al pieței.** Statul poate și trebuie să intervină pentru a susține investițiile și consumul prin stimulentul cheltuielilor publice (lucrări de anvergură, distribuirea de alocații pentru economii etc.). Acestea au un „efect multiplicator". Cheltuielile publice sînt, prin urmare, un instrument de reglementare prin relansarea mașinii economice. Statul intervine astfel pentru a lupta împotriva subocupării. Keynes rămîne totuși un liberal prin faptul că nu contestă eficiența capitalismului. Dar acesta trebuie să fie „inteligent dirijat". Principiul intervenționismului s-a impus odată cu criza anilor '30, confruntat fiind cu carențele neamestecului liberal. După război, el s-a dovedit un puternic stimulent al expansiunii, însușindu-și tendințele sociale ale statului providențial.

Dezvoltare, criza și permanența în gîndirea keynesismului

„Pe termen lung, cu toții vom fi morți!" a scris într-o zi Keynes (a se vedea textul încadrat imediat următor). El a murit în 1946, în momentul în care gîndirea sa avea să devină ortodoxia, dominantă vreme de trei decenii. Mai tîrziu, două curente și-au disputat posteritatea operei lui:

– postkeynesienii sau „Școala de la Cambridge", ale cărei principale figuri sînt: Michael Kalecki (1899–1970), Nicholas Kaldor (1908–1986) și Joan Robinson (1903–1983). Economiști cu toții, ei împărtășesc împreună cu Keynes critica modelului neoclasic al pieței. Ei au încercat să dezvolte anumite aspecte ale gîndirii maestrului;

– alți economiști de renume, ca: John Richard Hicks (1904–1989) și Paul Samuelson (născut în 1915) au fost tentați de realizarea unei sinteze între Keynes și modelele microeconomice.

Dincolo de dezvoltările teoretice, pentru mulți comentatori recesiunea economică survenită la mijlocul anilor '70 a marcat eșecul politicilor economice ale keynesismului. Acestea par inoperante față de „stagflație", amestec de inflație și de recesiune, de creșterea șomajului și de nivelurile ridicate ale datoriilor contractate prin care au trecut toate marile țări industrializate în deceniile '70–'80. Mai mult, deschiderea crescîndă a economiilor spre exterior pare să limiteze capacitățile de relansare pur naționale. Totuși, gîndirea keynesiană nu a murit. Neokeynesienii demonstrează că valoarea keynesismului nu se reduce doar la cîteva „rețete". Keynes rămîne pe plan global gînditorul economiei mixte, al reformismului și al intervenției statului, element determinant al stimulării și reglementării economice.

„Pe termen lung, cu toții vom fi morți!

Celebra formulă lansată de J. M. Keynes și apărută într-un nu mai puțin celebru tratat asupra reformei monetare, era destinată să sublinieze că majoritatea raționamentelor economice se situează într-o perioadă scurtă în care datele globale ale sistemului (starea tehnicilor, structurile sociale stabile) nu se schimbă fundamental.

Susținătorii actuali ai neamestecului

Din anii '70, criza keynesismului a fost însoțită de o întoarcere în forță a ideilor susținătorilor liberalismului (sau susținători ai neamestecului), partizani ai liberei concurențe și opozanți acerbi ai intervenției statului. Acest curent regrupează mai multe tendințe:

– **Friedrich A. von Hayek (1899–1991).** Autorul *Drumului servituții* (1946) este, în special, un gînditor social, critic al marxismului și al intervenționismului etatist;

– **monetariștii.** Potrivit viziunii monetariste a lui Milton Friedman (născut în 1912), crearea monedei și a politicii monetare nu au, într-o perioadă mai mult sau mai puțin îndelungată, nici o acțiune pozitivă asupra dinamismului economiei. Crearea artificială a monedei de către stat (în cadrul politicilor keynesiene) contribuie la producerea inflației;

– **teoria ofertei.** Arthur Laffer este capul de rînd al teoriei ofertei care reia ideea lui Jean-Baptiste Say (orice ofertă creează propria ei cerere) pentru a se opune oricărei politici keynesiene de susținere a cererii (care presupune o mărire a impozitelor). Această teorie a inspirat puternic politica economică a lui Ronald Reagan;

– **Școala *Public Choice* și a alegerii raționale** (James M. Buchanan, Gary Becker). Acești autori au în comun extinderea abordării microeconomice matematizate la domenii pînă atunci ca nefiind relevante în analiza economică: politica, criminalitatea, familia, educația;

– **„noua economie clasică" și anticipările raționale.** Ipoteza economică a anticipărilor raționale a fost făurită de Robert Lucas (Premiul Nobel pentru economie, în 1995) și de către Thomas Sargent. Potrivit acestei abordări, agenții economici (salariați, întreprinzători, cei care fac economii etc.) sînt capabili să anticipeze fenomenele economice (de investiții, de economii, de cerere de salarii etc.). Indivizii nu reacționează într-un mod „adaptativ", ca răspuns la o stare dată a pieței, ci anticipînd evoluțiile viitoare. Piața este presupusă ca fiind total flexibilă („piață eficientă"). De aici, intervențiile economice ale statului sînt adesea ineficiente; astfel, efectele unei decizii de creștere a masei monetare vor fi anulate prin anticipările agenților.

Teoria anticipărilor raționale a făcut obiectul unor numeroase critici din cauza lipsei de realism, dar meritul ei este de a fi atras atenția asupra capacităților de anticipare ale agenților din interiorul piețelor și asupra constrîngerilor care apasă asupra politicilor economice.

De la heterodocși pînă la „socioeconomiști"

Se pot numi socioeconomiști mai mulți autori aflați la limita curentelor precedente, al căror punct comun constă în încercarea de a promova o viziune diferită a economiei, ancorată mai mult în social, în istorie sau instituții, sensibilă la fenomenele puterii.

Abordarea socioeconomică își are rădăcinile în lucrările sociologilor: Max Weber (*Economie și societate,* 1922), Werner Sombart (*Burghezul,* 1913) și George Simmel (*Filosofia banului,* 1900), care au pus bazele unei sociologii a relațiilor de piață.

Cine sînt neoclasicii?

Neoclasicii, fondatori ai modelului standard al pieței

Termenul de neoclasic a fost utilizat pentru prima dată de economistul Thorstein Veblen, în 1900, pentru a defini – într-un mod critic – teoria lui Alfred Marshall și a economiștilor marginaliști.

Azi, înțelegem prin „neoclasici" pe toți succesorii revoluției marginaliste care s-au preocupat să pună bazele microeconomiei.

În perioada dintre cele două războaie, acest curent este reprezentat de autori, cum ar fi: Arthur Pigou (1877–1949), Ludwig von Mises (1881–1973), Irving Fisher (1867–1947) și John R. Hicks (1904–1989), care vor aduce precizări și vor dezvolta ipotezele economiei pure.

În fine, după al Doilea Război Mondial, economia neoclasică va căpăta o nouă orientare. Autori, ca: Kenneth Arrow, Gérard Debreu (născut în 1921), Maurice Allais (născut în 1911), toți trei cu Premiul Nobel pentru economie, pun bazele unui „model standard" al pieței „concurenței pure și perfecte" care va servi drept referință pentru întreaga economie contemporană.

Neoclasicii nu sînt toți „ultraliberali"

Termenul de „neoclasic" servește uneori pentru a defini, într-un sens mai larg, pe teoreticienii microeconomiei (pe care tocmai i-am citat) cărora li se alătură toți susținătorii unui capitalism „ultraliberal", ostili oricărei intervenții a statului și reprezentați în a doua jumătate a secolului al XX-lea de autori, ca: Friedrich A. von Hayek, Milton Friedman, Arthur Laffer etc. Această asimilare între cele două curente de gîndire este totuși foarte abuzivă din două motive:

– nu toți teoreticienii microeconomiei sînt susținători ai „neamestecului", departe de asta: nici Léon Walras, părintele economiei pure, nici Alfred Marshall, nici Kenneth Arrow, unul dintre fondatorii modelului standard al pieței concurenței pure și perfecte, nu au fost doctrinari ai neamestecului. Acești autori deosebesc bine cadrul de analiză care furnizează ipoteza pieței concurențiale pure de politica economică ce constă în impunerea acestui model ca normă de funcționare pentru economia reală;

– microeconomia nu se confundă cu modelul pieței concurenței pure și perfecte. Microeconomia a debutat prin studiul situațiilor de monopol sau de oligopol (mai precis, cu Augustin Cournot și modelul său de duopol). În sfîrșit, majoritatea susținătorilor radicali ai „îngăduinței" (neamestecului) nu utilizează metodele microeconomiei. Este cazul economistului austriac F. von Hayeck, monetariștilor, ca Milton Friedman, susținătorilor economiei ofertei, precum Artur Laffer.

Dar în anii '30, s-a săpat o prăpastie între economiști și sociologi, atît în Statele Unite, cît și în Europa. De fapt, din 1920 pînă în 1960, doar

cîteva personalități ca: Joseph Schumpeter, Karl Polanyi, Albert O. Hirschman, John K. Galbraith sau François Perroux vor menține o punte între abordările economice și sociologice. Va trebui să se aștepte pînă la începutul anilor '70 pentru a asista la o reînnoire a sociologiei economice. Aceasta renaște ca o alternativă la teoria economică neoclasică, integrînd diverse contribuții:

– în anii '70, neomarxismul și studiile asupra internaționalizării economiei s-au demarcat net de abordarea clasică, analizînd fenomenele puterii cuibărite în inima sistemului economic;

– analiza „rețelelor" demonstrează că piața reală (cum ar fi piața muncii sau cea a finanțelor) este rareori deschisă, dar se înscrie într-un context social foarte compartimentat. Mark Granovetter este unul dintre reprezentanții săi;

– economia costurilor tranzacției sau „neoinstituționalismul"[332] susține teza următoare. Logica pieței nu este întotdeauna cea mai eficientă din cauza „costurilor de tranzacționare" (prețul care se plătește pentru informare, negociere, renegociere...); existența contractelor și a unei ierarhii stabile între partenerii din interiorul unei instituții economice se poate dovedi mai judicioasă. De exemplu, o întreprindere este mai curînd interesată să integreze anumite funcții în serviciile ei, decît să se confrunte fără încetare cu concurența oamenilor de legătură;

– „Școala franceză de reglementare" (Michel Aglietta, Robert Boyer) desfășoară de peste douăzeci de ani o analiză a capitalismului modern, luînd în considerație ponderea forțelor sociale, a istoriei și a intervențiilor în etape[333].

Schumpeter, un economist „heterodox"

Joseph Schumpeter s-a născut în 1883, anul în care murea Marx și se năștea Keynes. După studii strălucite de drept și de economie, J. Schumpeter accede la cariera profesorală și publică din 1908 (la vîrsta de 25 de ani) prima sa lucrare *Natură și conținut al teoriei economice,* apoi, în 1912, o *Teorie a evoluției economice.* În ajunul războiului, devine ministru de Finanțe al unui efemer guvern austriac, apoi conduce o bancă la Viena, pînă în 1924. Aceste două experiențe s-au dovedit niște eșecuri. J. Schumpeter abandonează atunci viața publică și revine la cariera universitară, în Germania, mai întîi, apoi în Statele Unite, unde se refugiază după victoria nazismului. Profesor la Harvard, publică *Business cycle,* în 1939, și opera sa cea mai cunoscută, *Capitalism, socialism și democrație,* în 1942.

[332] Oliver E. Williamson, *Instituțiile economiei,* Interéditions, 1996.

[333] Robert Boyer și Yves Saillard, *Teoria regulementării: treaptă în procesul de cunoaștere,* La Découverte, 1995.

Realizează o monumentală *Istorie a gîndirii economice,* pe care moartea (1950) nu-i va permite să o termine.

Dinamica sistemului capitalist

Tema centrală a lucrărilor lui J. Schumpeter se referă la dinamica evolutivă a capitalismului. Pe cînd majoritatea economiștilor timpului se interesau de condițiile echilibrului economiei de piață, în *Business cycle* el studiază fluctuațiile capitalismului, fazele lui de expansiune și crizele. În optica lui, capitalismul este un sistem instabil care nu poate cunoaște decît un echilibru dinamic, ca un ciclist care nu se poate menține în echilibru decît avansînd.

Preluînd lucrările economistului rus Nicolas Kondratieff, care, în anii '20, pusese în evidență ciclurile lungi (o alternanță a fazelor de creștere și de crize de aproximativ patruzeci de ani) din evoluția capitalismului, J. Schumpeter le interpretează ca fiind rezultatul inovației tehnologice.

Fazele de creștere se explică prin apariția inovațiilor tehnice fundamentale, sursă de enorme cîștiguri în domeniul productivității, permițînd avîntul unor întregi ramuri de producție. De îndată ce aceste noi tehnologii și-au epuizat potențialul de dezvoltare, urmează o perioadă de criză care se prelungește pînă ce o nouă serie de inovații preia ștafeta, impulsionînd o nouă fază de creștere.

Dacă această creștere a capitalismului nu este continuă, faptul se explică prin lipsa de continuitate în apariția tehnologiilor fundamentale, care nu survin decît în „ciorchine", adică grupate și în același moment.

Inovația tehnică provoacă o permanentă reînnoire a sistemului de producție pe care J. Schumpeter îl numește proces de „distrugere creatoare". Această dinamică este legată de existența unui grup social particular de întreprinzători-inovatori capitaliști care, gonind în căutarea profitului, sînt îndemnați să introducă fără încetare tehnici noi, tot mai performante.

De existența acestei pături sociale depinde dinamica sistemului capitalist; dispariția ei progresivă va însemna moartea lui.

Capitalism, socialism și democrație

În opera lui majoră, *Capitalism, socialism și democrație* (1942), J. Schumpeter se întreabă asupra destinului capitalismului. Ca și Marx – căruia Schumpeter îi aduce un omagiu susținut – el consideră că sistemul capitalist este condamnat; dar el vede această moarte provocată din rațiuni sociologice și nu economice. Tocmai datorită succeselor sale, capitalismul riscă să piară: tendința către concentrare și birocratizare a întreprinderilor conduce la expulzarea capitaliștilor individuali, proprietari ai capitalului lor. O organizare birocratică și centralizată tinde să se substituie pe încetul capitalismului individual; la aceasta se adaugă ostilitatea crescîndă a intelectualilor față de regimul economic capitalist. J. Schumpeter se mai întreabă și asupra sorții democrației într-un regim economic din ce în ce mai birocratizat.

J. Schumpeter poate fi considerat ca o figură centrală în abordarea

socioeconomică, nu numai pentru analiza făcută rolului tehnicilor în evoluția economică, ci și, în general, pentru capacitatea lui de a integra dimensiunile sociologice și istorice în studierea aspectelor economice.

Considerente asupra gîndirii economice actuale

Sintetizînd, de la sfîrșitul anilor '70 pînă la sfîrșitul anilor '90, evoluția gîndirii economice se rezumă la aceste cîteva mari tendințe:

– dispariția aproape completă a marxismului ca un curent eficient al economiei politice;

– declinul keynesismului ca un curent de gîndire dominant;

– reînnoirea teoriilor liberale: monetarism, economia ofertei, curentul anticipărilor raționale;

– avîntul unei noi microeconomii: teoria jocurilor, a concurenței imperfecte, teoria informației și teoria contractelor, teoria costurilor tranzacției;

– avîntul unei noi macroeconomii: noi teorii ale creșterii endogene, macroeconomie financiară, noua teorie a comerțului internațional;

– nașterea unei abordări socioeconomice: Școala evoluționistă, neo-instituționalismul, teoria reglementării.

PREISTORIE
ORIGINILE OMULUI

Kenya, vara anului 1995. La situl Kanapoi, nu departe de lacul Turkana, paleontologul Meave Leakey urmăreşte excavările în sedimentele unui lac dispărut acum mai multe sute de mii de ani. În decursul acestei luni de august, M. Leakey şi echipa sa scot la lumina zilei un lot mic de fosile: două mandibule aproape complete, o bucată de tibie, fragmente de craniu şi cîţiva dinţi. După o analiză minuţioasă s-ar părea că aceste rămăşiţe aparţin unei specii necunoscute de australopitec (hominide ce au trăit acum peste trei milioane de ani în Africa şi care sînt strămoşii noştri îndepărtaţi). M. Leakey înţelege că tocmai a descoperit pe un nou membru al familiei: îl va boteza *Australopithecus anamensis* (de la cuvîntul turkana *anam* care înseamnă lac). Această descoperire a unei noi specii vine să adauge un membru suplimentar familiei de hominide, care e pe cale să crească şi să sporească în complexitate într-un mod bizar. În special, această nouă fosilă de australopitec conferă un relief particular unei descoperiri făcute cu treizeci de ani în urmă, exact în acelaşi sit[334].

Într-adevăr, în 1965, situl Kanapoi fusese explorat de Bryan Patterson, de la Universitatea Harvard. Cercetătorul şi echipa sa descoperiseră aici o bucată de articulaţie a cotului unui hominid (un primat cu mers biped) din genul *Australopithecus*. Dar acest australopitec poseda nişte caracteristici ciudate: el semăna mai mult cu un om modern decît alţi australopiteci cunoscuţi, chiar dacă rămăşiţele sale par situate în straturi cu mult mai vechi.

Descoperirea lui B. Patterson, dificil de interpretat în schemele epocii, va rămîne în aşteptare timp de treizeci de ani, pînă cînd M. Leakey va reveni în acelaşi sit, va găsi oseminte similare şi va putea să le dea un sens. Ce-i drept, în treizeci de ani se schimbaseră multe lucruri în lumea paleontologiei.

---

[334] Meave Leakey şi Alan Walker, *Primele hominide din Africa,* Pour la science, august, 1997.

ARBORELE GENEALOGIC AL UMANITĂȚII

Descoperirile efectuate la mijlocul anilor '90 asupra originilor omului conferă un tablou cu mult mai bogat şi complex decît cel considerat cunoscut pînă atunci. În general, scenariul formării descendenței umane se poate rezuma în patru mari etape.

Strămoşul comun al omului şi al maimuței

De la Charles Darwin încoace, se ştie că omul nu se trage dintr-o maimuță, aceştia fiind mai curînd veri şi avînd un strămoş comun[335]. Separarea între două filiații, cimpanzeii pe de o parte şi australopitecii pe de alta, se referă la o perioadă de timp cuprinsă între –8 şi –4 milioane de ani

Actualmente, candidatul cel mai serios la postul de rudă comună între maimuță şi om este *Ardipithecus ramidus,* descoperit de Tim White şi echipa sa în 1995, în situl de la Aramis. *Ardipithecus* a trăit acum 4,4 milioane de ani. El măsura în jur de 1,2 metri şi anumite detalii sugerează că era, probabil, biped.

Familia australopitecilor

Primele hominide – cele cu poziție bipedă – sînt australopitecii. Au trăit în Africa între –4 şi –2 milioane de ani. Exemplarul cel mai cunoscut dintre ei este Lucy. În vîrstă de peste 3 milioane de ani, ea a fost descoperită în 1974, în Etiopia, de către echipa lui Maurice Taď eb. Rămăşițele lui Lucy au demonstrat că ea măsura puțin peste un metru. Capul era mic şi fața proiectată înainte. Volumul creierului ei era de trei ori mai mic decît cel al oamenilor actuali; alimentația ei era în principal vegetală. Chiar dacă i se mai întîmpla să se cațere prin arbori, Lucy era bipedă ca toate congenerele ei. Dovada a fost furnizată de Mary Leakey care a descoperit, în 1978, impresionante urme de paşi perfect conservate, aparținînd australopitecilor şi datînd de acum 3,5 milioane de ani! Aceste urme au

[335] Cimpanzeii – maimuțe mari cele mai apropiate de om – împart cu noi 99% din materialul lor genetic.

fost relevate pe un pat de cenuşi vulcanice din regiunea Laetoli, în Tanzania. Ele evidențiază că doi indivizi mergeau alături, iar diferența de talie sugerează că era vorba de un mascul şi de o femelă sau de un adult şi un copil…

Lucy aparține, de fapt, unui ansamblu de australopiteci cu tipuri destul de diverse. Multă vreme s-a crezut că nu existau decît trei forme: *Australopithecus afarensis, africanus* şi *robustus.* Dar pe la mijlocul anilor '90, familia s-a îmbogățit simțitor. În afara descoperirii *A. anamensis* de M. Leakey (a se vedea introducerea capitolului), mai există şi un *A. boisei,* un *A. aethiopicus*. În ianuarie 1995, echipa condusă de Michel Brunet, de la Universitatea din Poitiers, a descoperit rămăşițele unui australopitec aparținînd unei specii noi, botezată *Australopithecus barhelghazali*[336]. Familiar rebotezat Abel, acest australopitec se deosebeşte de tipurile găsite la est de Rift Valley etiopian, ceea ce pune în mod serios în discuție teoria lui Yves Coppens, botezată *„East Side Story"*. Potrivit acestuia din urmă, australopitecii (dintre care face parte faimoasa Lucy) au apărut numai la est de Rift Valley, ca urmare a unei adaptări naturale la mediul înconjurător al savanei.

Familia australopitecilor s-a mărit deci recent (în momentul de față, sînt recenzate opt tipuri); ea şi-a extins teritoriul (care acoperă acum aproape întreaga Africă). Mai mult, dacă e să dăm crezare descoperirilor recente, nu este imposibil ca australopitecii să fi fabricat unelte şi să fi părăsit Africa natală ca să ajungă pînă în Asia[337].

„Ecce Homo" (Iată omul)

Filonul primilor oameni (adică al indivizilor din genul *Homo*) succede australopitecilor acum aproximativ 2 milioane de ani. Cele mai vechi fosile din acest grup sînt reprezentate prin *Homo habilis,* ale cărui rămăşițe, vechi de 2 milioane de ani, au fost găsite în regiunile marilor lacuri, în trecătorile Olduvai din Tanzania, la Koobi Fura în Kenya, pe malurile lacului Nyasa.

Mult timp, genul *Homo* a fost grupat şi clasat în trei tipuri succesive: *habilis, erectus* şi, în sfîrşit, *Homo sapiens:*

– *Homo habilis* (omul priceput) pare a fi primul care a fabricat unelte

[336] De Bahr el Ghazal, „rîul gazelelor", în arabă, loc al descoperirilor, astăzi fiind o regiune deşertică.

[337] *„Primele exoduri"*, Pour la science, nr. 236, iunie 1997.

dacă e să dăm crezare numeroaselor silexuri găsite în jurul rămăşiţelor. El a trăit în Africa acum aproximativ 2 milioane de ani;

– *Homo erectus* a fost considerat multă vreme ca principalul său succesor. Apărut către –1,8 milioane de ani, existenţa lui a fost atestată pînă spre –300000, dată la care îşi lasă locul lui *Homo sapiens*. Caracteristicile lui *Homo* au evoluat timp de aproape 2 milioane de ani: capacitatea lui craniană a trecut de la 750 cm^3 la 1250 cm^3, el a părăsit de timpuriu Africa pentru a cuceri alte continente.

Şi în cazul lui, ca şi pentru rudele sale australopitece, se descoperă actualmente că, pe o perioadă destul de lungă (1,5 milioane de ani) şi un spaţiu destul de vast (trei continente), *Homo* s-a subdivizat în mai multe subtipuri. Anumiţi specialişti deosebesc actualmente două specii de *Homo habilis: Homo habilis* şi *Homo rudolfensis*. De asemenea, se încearcă o regrupare a celor mai vechi *Homo erectus* din Africa într-o specie deosebită: *Homo ergaster.*

Homo a adus filonului uman trei mari descoperiri majore: uneltele de piatră (pe care le-a perfecţionat din ce în ce mai mult), descoperirea focului (către –500000) şi probabil (dar nu este sigur) rudimente de limbaj.

Evoluţia filonului uman

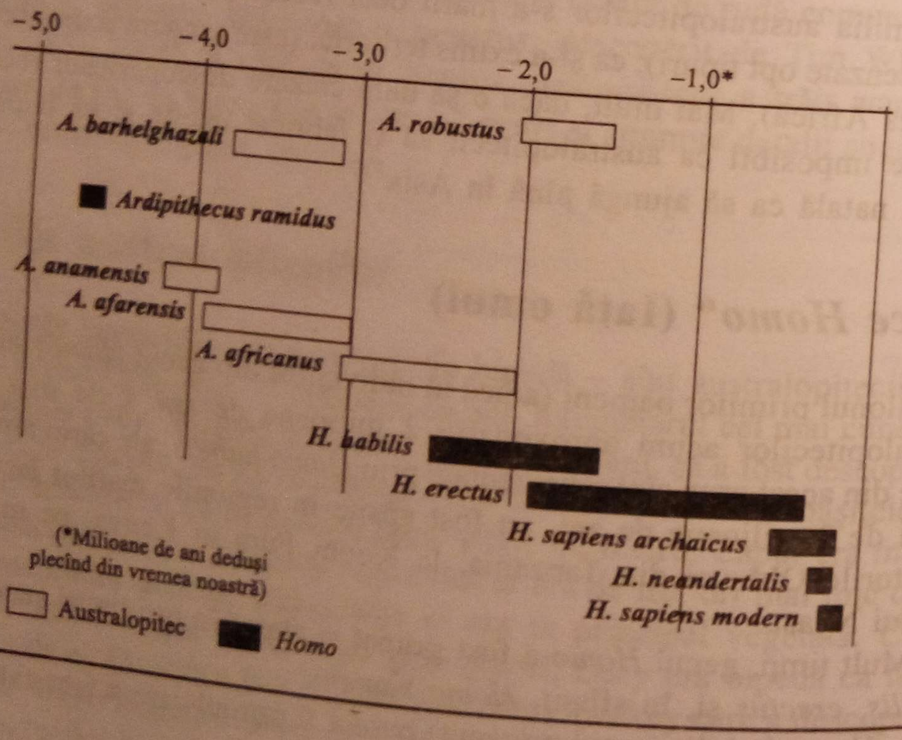

Şi *Homo* devine „*Sapiens*“...

Ultimii *Homo erectus* dispar către –300000. Din această perioadă, datează apariţia primilor *Homo sapiens* (în mod cert, cele două specii au trăit multă vreme împreună). Caracteristicile anatomice ale lui *Homo sapiens* sînt uşor de reprezentat, fiindcă ni se aseamănă într-o mare măsură. Talia: între 1,50 m şi 1,75 m; creierul aproape la fel de voluminos ca al nostru. Dar mai există şi forme de tranziţie între primii *Homo* şi *Homo sapiens* (*Homo sapiens* arhaic şi preneandertalian); de asemenea, se semnalează mai multe tipuri de *sapiens:* de Neandertal şi Cro-Magnon.

Omul din Neandertal a făcut multă vreme figură de văr (sau de unchi) apropiat. În august 1997, o echipă de biologi a reuşit să extragă şi să analizeze un fragment de ADN din prima fosilă de Neandertal, descoperită în 1856, în valea Neander din Germania. Analiza genetică sugerează că, spre deosebire de opinia admisă pînă atunci, neandertalienii nu făceau parte din filonul nostru direct. Ceea ce înseamnă că divergenţa dintre oamenii moderni şi neandertalieni este cu mult mai veche decît s-a crezut, datînd de aproximativ 600000 de ani.

Contrar celor constatate cu mult timp înainte, omul din Neandertal nu reprezintă o specie de brută prost cizelată[338]. Neandertalianul îşi îngropa morţii, şlefuia pietre de rîu şi chiar cînta la fluier[339].

Omul din Neandertal ar fi, prin urmare, un văr îndepărtat, la fel de mare, de frumos şi de inteligent precum rudele noastre directe. El însă a dispărut fără să lase descendenţi. Ultimele lui urme au fost descoperite în Spania, unde mai trăia acum 36000 de ani.[340]

Cum a apărut omul modern, *Homo sapiens?* Toţi specialiştii sînt de acord admiţînd că *Homo* a părăsit Africa ca să se răspîndească pe alte continente. Apoi, după aproximativ 300000 de ani, apărea *Homo sapiens* arhaic. Plecînd de aici, se opun două mari scenarii:

– **scenariul multiregional.** Potrivit acestui model „multiregional“, *Homo sapiens* a apărut în paralel pe mai multe continente. El ar fi descendentul fiecărui tip de *Homo erectus* „regional“. În sprijinul acestei ipoteze, e de remarcat faptul că pare a fi existat o continuitate evolutivă specifică în anumite regiuni între *Homo erectus* şi diferitele tipuri umane actuale. Astfel, în 1992, s-au descoperit în China două cranii umane care datau de peste 300000 de ani şi care au caracteristicile anatomice intermediare între omul modern (*Homo*

---

[338] Erik Trinkaus şi Pat Shipman, *Oamenii de Neandertal*, Seuil, 1993.

[339] Dacă e să dăm crezare descoperirii de la sfîrşitul lui 1995, din Slovenia, a unui fragment de femur de urs, străpuns de patru găuri, şi care putea fi un fluier (Sciences et Avenir, dec. 1996.

[340] Jean-Jacques Hublin, C. Barroso-Ruiz, *De la Neandertal la Cro-Magnon*, Pentru ştiinţă, nr. 219, ian. 1996.

sapiens) şi strămoşul său *Homo erectus* care a populat planeta de la –2,5 milioane de ani pînă în jurul anului –300000.[341]

– **scenariul Evei africane.** Acest model presupune că oamenii moderni (*sapiens*) s-au dezvoltat pornind de la o singură tulpină de *presapiens*, prezentă în Africa, acum aproximativ 200000 de ani şi care s-ar fi răspîndit în toată lumea veche. Ipoteza se sprijină, în special, pe cercetările de „antropologie moleculară". Metoda, inventată de Emile Zuckerlandl la începutul anilor '60, propune reconstituirea istoriei populaţiilor plecînd de la date de biologie moleculară. Studiile genetice permit astăzi măsurarea gradului de proximitate dintre specii şi evaluarea datelor separării lor. Prin aceste metode antropologice moleculare, se ştie, de exemplu, că, dintre marile maimuţe, cimpanzeul este cel care posedă cea mai mare înrudire genetică în comparaţie cu omul actual şi că divergenţele dintre cele două specii (care pleacă de la un strămoş comun) se întorc în timp pînă la aproximativ 6 sau 8 milioane de ani.

Sprijinindu-se pe datele provenite din ADN-ul mitocondriilor (microorganisme situate în celulele vii), biologul Allan Wilson (1931–1991) a putut calcula că întreaga umanitate actuală derivă dintr-o origine unică: o femeie[342] aparţinînd unui grup de presapiens, care a trăit în Africa acum aproximativ 200000 de ani. Faţă de scenariul denumit „multiregional", scenariul „Evei africane" presupune o apariţie unică şi destul de recentă a oamenilor moderni (*Homo sapiens*). Această teorie numită a „Evei africane" sau a „Evei mitocondriale" a făcut totuşi obiectul unor numeroase dezbateri şi contestări[343].

Pentru a rezuma, se poate spune că filonul uman se deosebeşte de familia primatelor printr-un lung proces de hominizare care se derulează în decurs de patru sau cinci milioane de ani, cu faze de dezvoltare şi combinaţii complexe de dimensiuni biologice (evoluţia creierului, mersul biped, mîinile), culturale (tehnici, limbaj, gîndire, religie, artă etc.), economice (tehnică) şi sociale (organizarea vieţii în societate). Totuşi, abia la sfîrşitul evoluţiei unei ramuri (cea a lui *Homo sapiens sapiens*), apar trăsăturile caracteristice omului, dezvoltate plenar. Iată de ce se dovedeşte a fi zadarnică găsirea unei limite, a unei frontiere precise dintre om şi animal.

Cercetările recente au pus sub semnul întrebării schema unei evoluţii lineare care să fi mers de la australopiteci la omul modern (*Homo sapiens*). Multitudinea tipurilor şi a speciilor din interiorul fiecărei familii prezintă schema unui tufiş arborescent ale cărui ramuri precise se dovedesc a fi greu de diferenţiat.

---

341 Nature, mai 1992.

342 Fragmentele de ADN ale mitocondriilor nu sînt transmise decît prin femei.

343 Béatrice Pellegrini, *Eva imaginară, originile omului, de la biologie la paleontologie*, Payot, 1995.

Cînd a apărut prima fiinţă umană?

Pentru a răspunde la o astfel de întrebare, trebuie mai întîi să ne înţelegem asupra noţiunii de „om sau de uman" şi asupra caracteristicilor ce îi alcătuiesc specificul în raport cu alte specii animale. Termenul de om nu reprezintă o noţiune ştiinţifică. Paleontologii vorbesc de hominide, de *Homo*, de omul modern…

Dacă fabricarea uneltelor este suficientă pentru deosebirea oamenilor, atunci „umanitatea" poate fi semnalată de acum – 2 milioane de ani, odată cu primii indivizi din genul *Homo* (*Homo habilis*). Dacă se consideră că omul nu începe decît cu gîndirea, cultul morţilor, limbajul, atunci trebuie aşteptat *Homo sapiens sapiens* care apare abia acum 150000 de ani.

Dacă recurgem la nomenclatura ştiinţifică, trebuie făcută distincţia:

Hominizare: ansamblul proceselor şi al etapelor biologice, sociale şi culturale care marchează evoluţia de la animal la om.

Hominide: familie *Hominoidea,* ea regrupează pe toţi reprezentanţii filonului care se termină la om. În etapa actuală a descoperirilor, ea întruneşte pe australopitecii şi pe toţi reprezentanţii, actuali şi fosile, ai genului *Homo.*

Homo: gen apărut acum 2 milioane de ani. Acesta cuprinde mai multe tipuri: *erectus, habilis, ergaster, rudolfensis* şi *sapiens.*

Homo sapiens: în interiorul grupului de *Homo sapiens* există trei subtipuri. Două au dispărut: omul de Neandertal (fără a lăsa descendenţi) şi omul de Cro-Magnon, care a dat naştere filonului uman actual, adică strămoşilor noştri, ai mei şi ai tăi.

sapiens) şi strămoşul său *Homo erectus* care a populat planeta de la –2,5 milioane de ani pînă în jurul anului –300000.[341]

– **scenariul Evei africane.** Acest model presupune că oamenii moderni (*sapiens*) s-au dezvoltat pornind de la o singură tulpină de *presapiens*, prezentă în Africa, acum aproximativ 200000 de ani şi care s-ar fi răspîndit în toată lumea veche. Ipoteza se sprijină, în special, pe cercetările de „antropologie moleculară". Metoda, inventată de Emile Zuckerlandl la începutul anilor '60, propune reconstituirea istoriei populaţiilor plecînd de la date de biologie moleculară. Studiile genetice permit astăzi măsurarea gradului de proximitate dintre specii şi evaluarea datelor separării lor. Prin aceste metode antropologice moleculare, se ştie, de exemplu, că, dintre marile maimuţe, cimpanzeul este cel care posedă cea mai mare înrudire genetică în comparaţie cu omul actual şi că divergenţele dintre cele două specii (care pleacă de la un strămoş comun) se întorc în timp pînă la aproximativ 6 sau 8 milioane de ani.

Sprijinindu-se pe datele provenite din ADN-ul mitocondriilor (microorganisme situate în celulele vii), biologul Allan Wilson (1931–1991) a putut calcula că întreaga umanitate actuală derivă dintr-o origine unică: o femeie[342] aparţinînd unui grup de presapiens, care a trăit în Africa acum aproximativ 200000 de ani. Faţă de scenariul denumit „multiregional", scenariul „Evei africane" presupune o apariţie unică şi destul de recentă a oamenilor moderni (*Homo sapiens*). Această teorie numită a „Evei africane" sau a „Evei mitocondriale" a făcut totuşi obiectul unor numeroase dezbateri şi contestări[343].

Pentru a rezuma, se poate spune că filonul uman se deosebeşte de familia primatelor printr-un lung proces de hominizare care se derulează în decurs de patru sau cinci milioane de ani, cu faze de dezvoltare şi combinaţii complexe de dimensiuni biologice (evoluţia creierului, mersul biped, mîinile), culturale (tehnici, limbaj, gîndire, religie, artă etc.), economice (tehnică) şi sociale (organizarea vieţii în societate). Totuşi, abia la sfîrşitul evoluţiei unei ramuri (cea a lui *Homo sapiens sapiens*), apar trăsăturile caracteristice omului, dezvoltate plenar. Iată de ce se dovedeşte a fi zadarnică găsirea unei limite, a unei frontiere precise dintre om şi animal.

Cercetările recente au pus sub semnul întrebării schema unei evoluţii lineare care să fi mers de la australopiteci la omul modern (*Homo sapiens*). Multitudinea tipurilor şi a speciilor din interiorul fiecărei familii prezintă schema unui tufiş arborescent ale cărui ramuri precise se dovedesc a fi greu de diferenţiat.

---

[341] Nature, mai 1992.

[342] Fragmentele de ADN ale mitocondriilor nu sînt transmise decît prin femei.

[343] Béatrice Pellegrini, *Eva imaginară, originile omului, de la biologie la paleontologie*, Payot, 1995.

Cînd a apărut prima fiinţă umană?

Pentru a răspunde la o astfel de întrebare, trebuie mai întîi să ne înţelegem asupra noţiunii de „om sau de uman" şi asupra caracteristicilor ce îi alcătuiesc specificul în raport cu alte specii animale. Termenul de om nu reprezintă o noţiune ştiinţifică. Paleontologii vorbesc de hominide, de *Homo*, de omul modern…

Dacă fabricarea uneltelor este suficientă pentru deosebirea oamenilor, atunci „umanitatea" poate fi semnalată de acum – 2 milioane de ani, odată cu primii indivizi din genul *Homo* (*Homo habilis*). Dacă se consideră că omul nu începe decît cu gîndirea, cultul morţilor, limbajul, atunci trebuie aşteptat *Homo sapiens sapiens* care apare abia acum 150000 de ani.

Dacă recurgem la nomenclatura ştiinţifică, trebuie făcută distincţia:

Hominizare: ansamblul proceselor şi al etapelor biologice, sociale şi culturale care marchează evoluţia de la animal la om.

Hominide: familie *Hominoidea,* ea regrupează pe toţi reprezentanţii filonului care se termină la om. În etapa actuală a descoperirilor, ea întruneşte pe australopitecii şi pe toţi reprezentanţii, actuali şi fosile, ai genului *Homo.*

Homo: gen apărut acum 2 milioane de ani. Acesta cuprinde mai multe tipuri: *erectus, habilis, ergaster, rudolfensis* şi *sapiens.*

Homo sapiens: în interiorul grupului de *Homo sapiens* există trei subtipuri. Două au dispărut: omul de Neandertal (fără a lăsa descendenţi) şi omul de Cro-Magnon, care a dat naştere filonului uman actual, adică strămoşilor noştri, ai mei şi ai tăi.

LA ORIGINEA FAMILIEI, PUTERII, RELIGIEI...

Cînd vorbim de originile omului, pornim prin a descrie filiaţiile dintre specii şi varietăţi, criteriile fiind, în special, biologice şi anatomice: forma creierului, volumul creierului, forma mîinii, statura, talia etc. Dar există criterii strict sociale şi culturale care îi conferă omului specificitatea? Cînd şi cum au apărut limbajul, organizarea familială, legile sociale, gîndirea, religiile, arta, războiul, puterea etc.?

Proiectul de reconstituire a universului mental şi social al oamenilor preistoriei a fost multă vreme neglijat de specialiştii în preistorie, motivînd lipsa datelor fiabile.

În linii mari, geneza culturală şi socială a umanităţii, aşa cum o cunoaştem noi, se conturează în trei faze mari:

– prima se referă la tot ceea ce numim paleolitic inferior (de la –2 milioane de ani la –200000);

– a doua perioadă debutează acum 150000 de ani (cu apariţia lui *Homo sapiens*), şi se termină acum 10000 de ani. Această perioadă este marcată de o veritabilă explozie culturală autonomă: inventarea limbajului, a miturilor, a artei;

– a treia perioadă, neoliticul (de la –10000 la –3000 de ani cu aproximaţie) este cea a unei îndelungate revoluţii tehnice şi sociale. Ea este martora inventării agriculturii, a creşterii vitelor, a olăritului, a stăpînirii metalelor, a divinităţilor, a ierarhiei sociale şi a războaielor. S-a născut „civilizaţia". Să reluăm această istorie mai în amănunt, ceea ce ne va permite să apreciem oarecum expansiunea cunoştinţelor noastre (sau mai curînd a ignoranţei) asupra originilor culturii gîndirii şi societăţii.

Fundamentul societăţilor

Ce se ştie despre acest *Homo erectus* care avea să cucerească patru continente între –2 milioane de ani şi –200000?

• Societatea nu este o invenţie omenească

Dacă *Homo erectus* este de pe acum o fiinţă socială, el nu se deosebeşte prin asta de alte mamifere. Ca majoritatea primatelor, *Homo erectus* trăieşte în comunităţi mici. Se hrăneşte cu ceea ce reuşeşte să culeagă şi să vîneze.

Timp de douăzeci de milenii, statutul lui de „vînător-culegător" nomad sau seminomad va rămîne neschimbat. Viaţa lui socială, ca a tuturor primatelor, este reglementată, supusă riturilor (de obedienţă, de salut), interdicţiilor (asupra sexualităţii, ocupării teritoriilor) despre care nu se ştie dacă făceau obiectul unor tranzacţii sau al raporturilor de forţă. Fără îndoială, relaţiile ierarhice există în lumea animală, dar ele se rezolvă printr-un joc „politic" de negocieri, de alianţe din sînul grupului, cum este cazul la primate[344].

• Originile familiei nu ne sînt cunoscute

Asupra acestui aspect sîntem reduşi la ipoteze, la comparaţii mai mult sau mai puţin fructuoase cu societăţile de maimuţe sau cele ale ultimilor „vînători-culegători" observate de etnologi (a se vedea textul încadrat imediat următor). Singurele certitudini se limitează la existenţa unor nuclee stabile în jurul mamei şi a copiilor ei, un schimb de genitori (tineri, masculi sau femele) între comunităţile învecinate şi a unei reglementări a vieţii sexuale[345]. Speculaţiile lui Lewis Morgan – secolul al XIX-lea – asupra unei evoluţii progresive în trei stadii (promiscuitate sexuală, matriarhat arhaic, apoi patriarhat) nu sînt luate în serios de specialiştii actuali în preistorie. Trebuie să recunoaştem şi faptul că ei nu dispun, pînă în prezent, de nici un model alternativ pe care să-l propună, atît sînt de sărace cercetările asupra subiectului.

Familia la primate

Diverse specii de primate au fost luate ca model, permiţînd înţelegerea organizării sociale a primelor hominide. Este vorba despre babuinul de savană, de cimpanzeu şi de gorilă. Dar problema este departe de a fi rezolvată. Primatele pot fi repartizate în patru categorii, potrivit modului structurii sociale.

Specii solitare: indivizii trăiesc singuri în afara perioadelor de reproducere. Lemurienii şi urangutanii se află în această situaţie.

Cupluri monogame: grupul se bazează pe un cuplu reproducător şi descendenţa lui. La maturitate, tinerii trebuie să părăsească grupul sub presiunea părinţilor. Dacă rămîn, nu vor deveni reproducători. 15% din

[344] Jean-Paul Demoule, *Originile puterii,* Sciences Humaines, nr. 31, sept. 1993.
[345] Calude Masset, *Originile familiei,* Sciences Humaines, nr. 31, august 1993.

speciile de primate sînt monogame (5% în total, la mamifere). Este cazul maimuțelor uistiti, a tamarinelor (America de Sud) și a gibonilor (Africa).

Harem (structură de poligamie unimasculă): grupul cuprinde mai multe femele și puii lor, dominate fiind de un mascul reproducător. Această structură se găsește la anumite maimuțe africane, precum: gorila, cercopitecul, hamadrias, patas. La hamadrias, mai multe haremuri se pot reuni pentru a forma un grup numărînd pînă la două sute de indivizi. Nu se cunoaște, cu toate astea, trecerea dintr-un harem într-altul.

Structura poligamiei multimasculă: mai mulți masculi reproducători încadrează grupurile de femele cu puii lor. Acest sistem este prezent la maimuțele: macac, babuin și cimpanzeu. Se deosebesc trei variante:

– turma multimasculă autentică se întîlnește la primatele de savană, cum ar fi babuinul galben (cinocefal). Aceste turme, care numără pînă la două sute de indivizi, sînt formate dintr-un număr aproape egal de masculi și de femele, fiind dominate de o oligarhie de masculi adulți. Masculul de prim rang are prioritate și acces la femele;

– turma multimasculă ierarhizată pe criterii de vîrstă se întîlnește la gorile. Masculul cel mai în vîrstă are un statut dominant, dar face dovadă de toleranță față de ceilalți masculi;

– comunitățile de cimpanzei sînt constituite în unități mici, deschise, regrupate într-un ansamblu mai important. Nucleul familial de bază se compune din mamă și puii ei, cărora li se asociază temporar un alt membru al turmei.

• Tehnică și utilaj mental

Primatele utilizează uneltele: ele știu să taie și să cojească o ramură pentru a „pescui" termite, știu, de asemenea, să construiască un pat din frunze. Capacitatea de anticipare există la animal, dar aceste conduite sînt marginale. Odată cu apariția lui *Homo,* unealta devine un instrument esențial de supraviețuire, folosirea ei fiind sistematică; pentru fabricarea ei este nevoie de o muncă îndelungată și minuțioasă. Tehnica ajunge un intermediar între om și mediul său. Cu *Homo erectus* se naște și tehnica.

Fabricarea uneltelor presupune un „utilaj mental" specific, dar secvența tehnologică de fabricare a uneltelor va rămîne fundamental aceeași de la primele pietre cioplite la faimoasele pietre cioplite pe ambele fețe din epoca musteriană. Din acest punct de vedere, există o perfecționare tehnică constantă, dar fără revoluții conceptuale. Mai trebuie așteptat –700000 de ani pentru a vedea apărînd primele urme de adăposturi construite (colibe de lemn sau din oase). Către aceeași perioadă începe să fie stăpînit și focul.

Explozia sferei culturale

Trecerea de la *Homo erectus* la *Homo sapiens* (adică la omul „modern"), între –200000 și –100000, este marcată, pe plan anatomic, prin dobîndirea unui creier voluminos (1400 cm^3), micșorarea feței și a dentiției.

Dar omul modern se deosebește de predecesorii săi mai ales prin trei „invenții" culturale majore: crearea limbajului articulat, cultul morților și nașterea artei.

• Inventarea limbajului

Primatele comunică prin gesturi, priviri, mimici, posturi, țipete sau mormăieli. Limbajul uman actual se bazează pe o dublă articulare: în primul rînd, construcția lui pleacă de la unități de sens (morfeme, ca: urs, mamă, arbore etc.), ele însele formează segmente fonetice mai simple (sunetul „pin" se regăsește în *sapin* (brad), *lapin* (iepure), *pinson* (cintezoi) etc.)[246].

Această arhitectură complexă va fi una dintre bazele unui limbaj elaborat care permite relatarea unor întîmplări, formularea unor idei sofisticate, pe scurt, să fie suportul unei gîndiri simbolice, abstracte.

În ce moment a apărut limbajul omenesc? Cercetări recente asupra evoluției bazei craniului și a traiectului vocal (laringe, faringe și corzi vocale) demonstrează că înainte de –250000, anatomic era imposibil să se producă un limbaj articulat. Deci, abia între –250000 și –100000, adică odată cu apariția lui *Homo sapiens* se naște limbajul. Această invenție a fost unică sau au existat mai multe focare? Faptul rămîne o enigmă care face obiectul unor foarte numeroase dezbateri actuale printre lingviști.

• Nașterea gîndirii

Dacă nu se cunosc mecanismele mentale și sociale care au dat naștere limbajului, un lucru este totuși sigur: limbajul a permis emergența unei veritabile culturi orale. Limbajul uman posedă și alte funcții decît simplul schimb de informații, el permite inventarea unor povestiri, crearea unui discurs asupra lumii. Limbajul (lume a semnelor, a codurilor, a simbolurilor) și gîndirea s-au edificat în comun, sprijinindu-se reciproc. *Homo sapiens* a creat deci o lume nouă: cea a ideilor. Relațiile lui cu lumea înconjurătoare sînt de acum înainte mediatizate de un univers simbolic făurit din credințe și mituri.

• Copilăria artei

Nașterea artei reprezintă fără îndoială un derivat al acestei formidabile explozii culturale survenite acum 100000, 150000 de ani. Magnifica artă

[246] A se vedea capitolul *Lingvistică.*

a cavernelor sau „arta parietală“, foarte evoluată, care s-a desfăşurat în paleoliticul superior (acum 40000 de ani) reflectă o viziune simbolică a lumii de pe acum elaborată şi însoţită fără îndoială de mitologii complexe.

Dar primele manifestări artistice cunoscute îşi au obîrşia mult mai de timpuriu, către –100000. S-au descoperit perle (sau ornamente) datînd de la omul din Neandertal, reprezentînd incontestabil expresia unui simţ estetic. Aceste oase de reni sau dinţi perforaţi serveau drept podoabe. În sfîrşit, în numeroase situri se găsesc urme de ocru roşu pe pietre rotunjite, datînd din epoca paleoliticului inferior.

Apariţia artei este contemporană cu o altă „invenţie“ culturală misterioasă: înmormîntarea şi cultul morţilor (a se vedea textul încadrat imediat următor).

Arta preistoriei este, în special, cunoscută prin picturile parietale (sau rupestre, adică executate pe pereţi stîncoşi) şi prin arta mobilă (realizată pe suporturi mobile, precum faimoasele statuete numite „venus“ de către preistorici).

Arta parietală din sudul Franţei şi din nordul Spaniei[247] a înflorit deplin pe parcursul paleoliticului superior (de la – 40000 pînă la – 10000 aproximativ).

Aceste picturi rupestre au făcut obiectul multor interpretări de un secol încoace.

De cînd oamenii îşi îngroapă morţii?

O descoperire surprinzătoare

În 1908, cînd abatele Bouyssonie şi confratele său Bardon au descoperit în La Chapelle-aux-Saints (Corrèze) un mormînt din epoca de Neandertal, evenimentul a produs un adevărat şoc.

Oamenii de ştiinţă gîndeau pe atunci că neandertalienii fuseseră nişte brute puternice, incapabile de gîndire, mai aproape de maimuţe decît de om.

Or, scheletul descoperit, aparţinînd unui adult, fusese în mod evident îngropat cu un ceremonial aparte: mormîntul fusese săpat, capul orientat spre vest, un braţ şi amîndouă picioarele îndoite pe corp. Alături fuseseră depuse resturi de mîncare şi o labă de bovină.

În anii următori, şi alte morminte, datînd din aceeaşi perioadă, au fost descoperite în regiune. În Dordogne, La Ferrassie şi la Moustier, în Charente la Quina etc. În total, s-au găsit în Franţa aproximativ zece morminte care datau din perioada Neandertal.

Cele mai vechi morminte

În Orientul Mijlociu, în grotele de la Qafzeh (de lîngă Nazaret) şi de la Tabun, au fost găsite recent mormintele cele mai vechi. Acum 90000 sau 1000000 de ani trăiau acolo oameni, dintre care unii sînt de tip neandertalian, alţii de tip mai modern şi care îşi îngropau morţii cu rituri funerare asociate[248]. Potrivit paleoantropologului Bernard Vandermeersch, care a efectuat săpături la Qafzeh, *„o înhumare rezultă obligatoriu din expresia unei gîndiri simbolice, iar noi vedem aici o dovadă indirectă a existenţei unui limbaj“*[249].

În mormintele paleoliticului superior (plecînd de la –40000) apar unele inovaţii. Martori probabili ai progreselor spiritualităţii, se constată prezenţa obiectelor de podoabă (dinţi şi cochilii perforate), precum şi prezenţa ocrului roşu.

O credinţă într-o lume de dincolo

Înmormîntarea presupune oare o credinţă religioasă? Nu avem nici o certitudine. Totuşi ne vedem obligaţi să constatăm că, în toate societăţile care ne-au precedat, riturile funerare au fost asociate cu un cortegiu de mituri şi credinţe bazate pe existenţa unei alte lumi. Singura constatare incontestabilă este că primii *Homo sapiens* practicau cultul morţilor. Dovadă a unei viziuni a lumii de pe acum elaborate.

Artă pentru artă

S-a crezut mai întîi că realizările artistice nu aveau alte semnificaţii decît emergenţa unui simţ estetic, o atracţie pentru „arta pură“. Este adevărat că pictorii preistoriei erau veritabili artişti.

Riturile magice

Abatele Breuil (1877–1961), primul care a studiat şi a recopiat sistematic arta cavernelor, a propus, în anii 50, o interpretare în termeni de rituri magice legate de vînătoare. Se remarcă, într-adevăr, că motivele reprezentate sînt aproape în exclusivitate animale vînate: puţine păsări, deloc reptile. Figurile omeneşti şi plantele sînt în aceeaşi măsură absente. De curînd, preistoricul Jean Clattes şi antropologul David Lewis-Williams au propus o analiză asemănătoare: picturile murale din caverne erau legate de practicile şamanice[250].

Organizarea simbolică

În anii 60, preistoricul francez André Leroy-Gourhan (1911–1986) susţine că motivele de animale corespund unei organizări simbolice fondate pe o dualitate mascul-femelă, reflectare a organizării sociale[251].

---

[247] Numită franco-cantabrică, grota din Lascaux fiind cea mai frumoasă şi remarcabilă.

[248] Săpăturile de la Qafzeh au revoluţionat concepţiile asupra originii omului modern (*sapiens sapiens*). Acesta nu este un descendent al omului de Neandertal fiindcă trăia în Orientul Mijlociu acum100000 de ani.

[249] Ofer Bar-Yosef şi Bernard Vandermeersch, *Oamenii moderni din Orientul Mijlociu,* Pour la science, iunie 1993.

[250] Jean Clottes şi David Lewis-Williams, *Şamanii preistoriei,* Seuil, 1996.

[251] André Leroi-Gourhan, *Preistoria artei occidentale,* Mazenod, 1965.

Interpretare cognitivă şi socială

Tendinţele recente în domeniul cercetărilor insistă, în special, asupra faptului că arta preistorică nu este realistă, ci demonstrează un nivel de simbolizare foarte ridicat. Pictorii cavernelor erau artişti autentici, fiindcă arta lor presupune un înalt grad de perfecţiune estetică.

Această artă se pune în legătură cu organizarea socială fără a fi însă reflectarea ei directă. E dificil să reducem totul la o explicaţie unică, aşa cum nu o putem face cu grafiti, picturi murale de prin localităţile contemporane[252].

A avut loc o revoluţie neolitică?

O nouă mutaţie majoră survine odată cu perioada neoliticului. Preistoricul australian Gordon Childe (1892–1937) botezase „revoluţie neolitică" această perioadă relativ scurtă, cuprinsă între –10000 şi –4000, în care au fost „inventate" în acelaşi timp agricultura, creşterea animalelor, primele sate şi industria metalelor. Cum se articulează constrîngerile ecologice, tehnice, sociale în trecerea de la modul de viaţă al vînătorilor-culegători la cel al neoliticului?

Astăzi se ştie că această mare mutaţie nu a fost prea rapidă şi că schimbările nu au fost atît de complexe, precum crezuse Gordon Childe. Ceea ce chiar l-a determinat pe Jean Guilaine, specialist al acestei perioade, să afirme că *„revoluţia neolitică nici nu a avut loc"*[253].

Tendinţa cercetărilor recente este de a insista asupra lungimii şi diversităţii căilor care au condus în fiecare arie culturală la trecerea spre agricultură. În Evul Mediu, s-a demonstrat că sedentarismul şi întemeierea satelor precedase cu mult economia agricolă. Deci nu agricultura este cea care a legat populaţiile de pămînt, cum credea G. Childe, ci, dimpotrivă, sedentarismul a permis inventarea agriculturii. Perioadă de mari mutaţii tehnologice, cu descoperirea agriculturii şi a ceramicii, apoi cu stăpînirea metalelor, neoliticul va fi martorul producerii unei mutaţii sociale majore. Odată cu ridicarea primelor sate stabile, cu aglomerarea în comunităţi mai largi, apare şi ierarhia socială, puternice căpetenii cu autoritate politică, religioasă şi juridică, apar primele războaie şi fără îndoială sclavia.

Umanitatea intră, prin urmare, în perioada istoriei propriu-zise…

---

[252] Catherine Perlès, *Arta preistorică, oglindă a unei culturi,* Sciences Humaines, nr. 31, sept. 1993.

[253] Jean Guilaine, Preistoria, o ştiinţă în mutaţie, *Preistoria de la un continent la altul,* Larousse, 1989.

ISTORIA
ÎN CĂUTAREA TRECUTULUI

SCURTĂ ISTORIE A ISTORIEI

O invenție aparținînd grecilor

Disciplina istorică, în sensul modern al cuvîntului, a apărut în Grecia secolului al V-lea î.Hr.[254]. Două personalități aproape contemporane pot fi socotite ca fiind părinții acestei discipline. Unul se numește Herodot, celălalt Tucidide.

Înaintea lor, istoria oamenilor se clădea în jurul miturilor, al epopeelor și legendelor. Herodot și Tucidide au elaborat un nou mod de anchetare a trecutului. Amîndoi au fost preocupați să povestească și să descrie într-o manieră nouă conflictele care frămîntau timpul lor.

• Herodot, mare reporter al războaielor medice

„Herodot din Halicarnas expune aici rezultatul cercetărilor lui, pentru ca amintirea evenimentelor trecute să nu se piardă cu timpul.“ Astfel, începe prima din cele două cărți care alcătuiesc opera lui Herodot, denumită mai tîrziu „Istorie“ (adică „Anchetă“).

Herodot (485–425 î.Hr.) a fost înainte de toate un mare călător și o minte cercetătoare. Înclinația lui pentru descoperiri, pentru observații și cunoașterea populațiilor, l-a mînat prin Asia, Africa de Nord, Europa. Peste tot pe unde trecea, desfășura o anchetă asupra moravurilor și a trecutului populațiilor întîlnite. Punea întrebări, nota, căuta să-și verifice informațiile.

De-a lungul întregii sale tinereți, Grecia a fost frămîntată de tulburările provocate de războaiele medice. Să ne amintim că aceste războaie au opus cetățile grecești, unite sub egida Atenei, Imperiului persan – timp de peste zece ani (de la 490 la 479 î.Hr.). Ele au fost marcate de două episoade celebre. Mai întîi, marea bătălie de la Maraton (din 490 î.Hr.) în care armata marelui rege persan Darius, care făcea figură de Goliat, a fost înfrîntă de trupele ateniene. Al doilea episod aduce în luptă flota persană condusă de Xerxre, fiul lui Darius, cu flota ateniană. Victoria acesteia din urmă a fost martora triumfului final al cetăților grecești, libere și democratice, împotriva unui mare imperiu „barbar“.

Herodot și-a consacrat întreaga operă în a prezenta istoria războaielor medice și a cauzelor lor îndepărtate… Dacă a ținut la zi cronica conflictelor, Herodot nu s-a mulțumit doar cu o relatare circumstanțială a evenimentelor.

---

[254] François Châtelet, *Naşterea istoriei*, ed. de Minuit, 1962 (reed. Seuil, 1996).

El a dorit să explice faptele, situîndu-le în raport cu toate cauzele lor anterioare. Astfel, primele lui cărți redau mai întîi ascensiunea imperiului persan, succesele și ambițiile suveranilor; apoi cuceririle lui Cirus și Darius. În povestirea lui, autorul culege cît mai multe informații posibile, întreabă și se întreabă asupra validității surselor. Are grijă să raporteze toate datele auzite, chiar dacă unele nu i se păreau demne de încredere. În acest caz, el se distanțează de informatorii săi: *„În ceea ce mă privește, ceea ce spun ei nu mă convinge."*

Herodot pune personajele să vorbească, concepe povestiri, se oprește pentru a descrie un peisaj sau un caracter, opera lui abundă în anecdote pline de viață și de fapte semnificative asupra traiului personajelor.

Opera lui Herodot se termină cu deruta lui Xerxe, regele persan, în fața armatelor ateniene. Din această înfrîngere finală care pune capăt războaielor medice, Herodot trage o învățătură jumătate istorică, jumătate morală: zeii îi pedepsesc întotdeauna pe cei care, din orgoliu, vor să meargă prea departe. O mare armată poate fi înfrîntă de o mînă de oameni însuflețiți de mai multă voință și inteligență. Slăbiciunea imperiilor: dorind să se extindă la infinit, sfîrșesc prin a se prăbuși.

• Tucidide și războiul Peloponezului

Cîteva zeci de ani mai tîrziu, Atena va cunoaște, la rîndul ei, soarta imperiului care se clatină sub greutatea propriilor ambiții[255]. Circumstanțele au fost relatate de Tucidide (460–396 î. Hr.), un alt fondator al disciplinei istoriei.

La fel ca și Herodot, Tucidide își consacră opera descrierii unui război din care a realizat o operă inegalabilă, *Războiul Peloponezului* (istoricii zilelor noastre încă îi mai admiră pertinența). Războiul Peloponezului a pus față în față marile cetăți grecești, în special Atena și Sparta, timp de treizeci de ani (din 431 pînă în 404 î.Hr.).

Acest război între cetăți avea să exercite un profund impact asupra viitorului Greciei, iar Tucidide a devenit conștient de acest fapt de timpuriu. Anume, războiul Peloponezului îi va provoca Atenei pierderea imperiului, a flotei și a influenței exercitate asupra Greciei antice.

La începutul războiului, Atena era într-o poziție hegemonică în raport cu celelalte cetăți. Ea poseda o armată puternică, resurse importante, care dominau un vast teritoriu. În principiu, ar fi trebuit să învingă foarte repede cetățile rivale. Pericle a optat pentru părăsirea întinsului teritoriu, punînd la adăpost între zidurile cetății Atenei întreaga populație, în timp

[255] Tucidide, *Istoria războiului din Peloponez*, trad. J. de Romilly, L. Bodin și R. Weil, colaboratori ai Universității Franței, 6 vol., 1953–1972 (reed. Laffont, 1990).

ce doar flota puternică ducea lupta. Avantajul maritim al Atenei trebuia să fie determinant. Totuși, lucrurile nu s-au desfășurat astfel.

În primul rînd, rezistența cetăților răsculate s-a dovedit mai puternică decît se prevăzuse. Apoi, o epidemie de ciumă a decimat o parte din populația ateniană. Cetățile aliate s-au îndepărtat de Atena.

După moartea lui Pericle, ucis de ciumă, cetatea Atenei, condusă de Alcibiade s-a angajat într-o operațiune aventuroasă de cucerire a Siciliei. Dar atenienii s-au confruntat cu o gravă înfrîngere la Siracuza. Sparta și-a reluat atunci ostilitățile împotriva Atenei, înfometată și învinsă, impunîndu-i o pace care a obligat-o să renunțe la flota și imperiul ei.

Tucidide a prezentat povestirea acestor evenimente ca un veritabil istoric modern. El se ferește de orice interpretare personală, conducînd ancheta pe baza asamblării unor informații foarte diferite, își verifică sursele etc. Cercetează motivațiile conducătorilor: Pericle, Alcibiade, Nicias, Lisandru; se întreabă despre șansele de reușită ale acțiunilor lor. Investighează, în sfîrșit, cauza generală a războiului. Pentru Tucidide, războiul Peloponezului se explică printr-o cauză unică: imperialismul Atenei. Hegemonia Atenei este cea care explică temerile celorlalte cetăți, dar și lipsa ei de popularitate. Logica imperială este cea care a determinat-o să intenționeze cucerirea Siciliei, pentru a-și întări pozițiile etc. Iar pentru a pune capăt pretențiilor hegemonice ale Cetății, Sparta îi va impune Atenei condiții de predare atît de aspre…

• Un nou mod de a vedea trecutul

Herodot și Tucidide au realizat o nouă modalitate de a cerceta trecutul. Ei au știut să se depărteze de poveștile mitice, să se elibereze de prejudecățile unui patriotism exagerat. Deși demersul lor este încă șovăielnic, ei au reușit să pună bazele metodei istorice: culegere scrupuloasă de mărturii, interogări critice asupra faptelor raportate, grijă față de detaliu, cercetarea cauzalităților și înlănțuirea lor (avînd conștiința complexității întrepătrunderii evenimentelor), expozeu obiectiv a ceea ce se cunoștea, a ceea ce nu se cunoștea, a ceea ce putea face obiectul unei dezbateri etc., iar, în final, folosirea povestirii ca mod al expunerii.

Herodot și Tucidide reprezintă pionierii disciplinei istorice.

Va trebui să se mai aștepte multă vreme pînă la manifestarea unei obiectivități pe potriva acestor primi istorici. Într-adevăr, după perioada greacă, istoria va cunoaște o lungă eclipsă, iar relatările trecutului se vor cufunda din nou în mitologie și povestiri epice[256].

[256] Dovadă că știința nu este niciodată o cucerire ireversibilă și că ea trebuie să lupte pentru autonomie.

Renaşterea unui gen

Evul Mediu european este marcat printr-un recul net al istoriografiei, deşi azi se încearcă reevaluarea aportului istoricilor din acea vreme. Prima cauză constă în subordonarea clericilor teologiei şi monarhilor. Cînd episcopul Grégoire de Tours (538–594) scrie *Istoria Francilor* în zece cărţi, este o istorie creştină, deşi istoricii zilelor noastre găsesc în ea preţioase informaţii asupra vieţii politice şi religioase de pe timpul regatelor france.

O istorie profană, eliberată de tutela Bisericii şi de cea a regelui debutează cu „cronicile". Cea mai importantă este cea a lui Jean Froissart (1337–1404) care, în *Cronici,* relatează războaiele şi viaţa prinţilor, de la urcarea pe tron a lui Eduard al III-lea pînă la moartea lui Richard al II-lea[257].

Trebuie aşteptată Renaşterea pentru ca disciplina istorică să renască într-o formă nouă. Această reînnoire a fost alimentată de trei izvoare distincte:

– anticarii-eruditi ai Renaşterii alcătuiesc grupuri de istorici care muncesc, adesea în echipe, în biblioteci regale, princiare sau în mănăstiri, dînd viaţă unei munci riguroase de conservare a documentelor, de analiză critică serioasă a surselor, inclusiv a documentelor biblice;

– istoria va căpăta în egală măsură şi o dimensiune literară, de exemplu, cu Voltaire (*Secolul lui Ludovic al XIV-lea,* 1751). Dacă acesta din urmă era preocupat de informaţia exactă, stilul şi forma vor căpăta un ascendent asupra rigorii anumitor istorici literaţi;

– ultima sursă a reînnoirii provine de la filosofii istoriei cu Giambattista Vico (1668–1744), autor al *La Scienca nueva* (1725)[258], Bossuet (1627–1704) şi al său *Discurs asupra istoriei universale* (1681), Condorcet (1743–1794) şi lucrarea sa *Schiţă a unui tablou istoric al progreselor spiritului uman* (1794).

Cei trei piloni ai istoriei contemporane sînt prezenţi în aceste trei aspecte ale istoriografiei: unul centrat asupra erudiţiei şi al respectului izvoarelor; al doilea, mai literar, axat pe arta reconstituirii vii a trecutului; al treilea, marcat de reflecţia asupra sensului profund al cursului istoriei.

[257] Titlul exact este *Cronici ale Franţei, Angliei şi ale ţărilor învecinate.* Opera a fost scrisă între 1370 şi 1400.

[258] Titlul complet este *Principii ale unei noi ştiinţe legate de natura naţiunilor sau principii ale filosofiei istoriei,* 1725 (reed. Gallimard, 1993).

Secolul al XIX-lea: timpul sintezelor şi al şcolilor naţionale

Cu secolul al XIX-lea vine timpul marilor sinteze, al tentativelor de a cuprinde o perioadă a trecutului în marile fresce care merg pe calea acestor trei izvoare.

Se constituie şcoli naţionale, fiecare fiind marcată de mari figuri emblematice. În Marea Britanie, Edward Gibbon (1737–1794) propune o magistrală *Istorie a decadenţei şi a căderii Imperiului Roman* (1776–1788). Şcoala istorică germană ia fiinţă cu Leopold von Ranke (1795–1886) şi a sa *Istorie a popoarelor germane pe timpul Reformei* (1839–1847), apoi cu Theodor Mommsen (1817–1903), specialist în istoria romană, şi Wilhelm Rosher (1817–1894), fondatorul istoriei economice. Elveţianul Jakob Burckhardt (1818–1897), discipol al lui Ranke şi prieten cu Nietzsche, este fondatorul istoriei culturale (*Civilizaţia Italiei pe timpul Renaşterii,* 1860). Franţa asistă la succedarea diferitelor versiuni ale istoriei: romantică, reprezentată de Jules Michelet (1798–1874), Augustin Thierry (1795–1856) şi François Guizot (1787–1874); liberală şi raţională cu Alexis de Tocqueville (1805–1859); pozitivistă cu Hippolyte Taine (1828–1893) şi Denis Fustel de Coulanges (1830–1889); metodică, legată de evenimente şi naţională cu Ernest Lavisse (1842–1922), Gabriel Monod (1844–1912) şi Charles Seignobos (1854–1942).

Cîteva nume mari ale şcolii istorice din secolul al XX-lea

Analele

Şcoala Analelor îşi trage numele de la revista *Anale de istorie economică şi socială,* fondată în 1929, de Marc Bloch (1866–1944) şi Lucien Febvre (1878–1956), Fernand Braudel (1902–1985), devenind din anii '60 figura de frunte a şcolii. Şcoala Analelor s-a preocupat de bazele economice, antropologice şi culturale ale istoriei. Ea a dovedit deschidere către alte ştiinţe umaniste (sociologie, economie, demografie etc.), intenţionînd să edifice o „istorie globală" care să integreze toate dimensiunile faptelor istorice. Influenţată de marxism şi structuralism, ea a contribuit la minimalizarea impactului pe care l-ar putea avea individul, politicul, evenimentul, circumstanţa fortuită asupra abordării faptelor istorice.

Fernand Braudel (1902–1985)

El a fost „papa" istoriei Analelor. Opera sa (din care vom reţine cu precădere *Mediterana şi civilizaţia materială şi capitalistă*) este puternic impregnată de un determinism geografic, economic şi social. Ponderea structurilor materiale şi a duratei îndelungate primează asupra jocului de suprafaţă al politicii sau chiar al mişcării ideilor (ştiinţe, religii).

În *Civilizație materială și capitalism,* el deosebește trei „timpi" ai istoriei: timpul lung al permanențelor geografice; timpul ciclic și „interdecenal" al economiei; și, în sfîrșit, timpul istoriei evenimentelor: cea a politicului, a individului.

Benedetto Croce (1866–1952)

Istoric al ideilor, critic literar, acest eseist italian a încercat să construiască o viziune globală a istoriei care să rămînă la o distanță egală între hegelianism[259] – căruia îi reproșează ideea legilor universale – și un pozitivism care nu poate ridica la suprafață forțele motrice ale istoriei. În lucrarea sa *La Storia come pensiero e come azione* (*Istoria ca gîndire și ca acțiune,* 1939), el susține o concepție a istoriei ca loc de creativitate umană în care se înfruntă forțe contrarii: estetică, morală, utilitară, intelectuală etc., într-un tot în mișcare și niciodată terminat.

Umanitatea poate să cadă în decadență sau barbarie dacă lasă să triumfe doar una dintre aceste tendințe.

Georges Duby (1919–1997)

Istoric al Evului Mediu, el a dus cît mai departe ceea ce am putea numi o istorie totală. A studiat succesiv economia și viața materială (*Economia rurală și viața la țară în Occidentul medieval,* 1962), grupurile sociale (*Războinici și țărani,* 1973), arta (*Europa catedralelor,* 1967; *Saint Bernard sau arta cisterciană,* 1976), structurile imaginare (*Cele trei ordine sau imaginația feudalismului,* 1978), formele de rudenie (*Cavalerul, femeia, preotul,* 1981), viața femeilor etc., pe durata Evului Mediu. Avantajat de talentul său scriitoricesc, el a încercat, prin strălucite monografii, să reconstituie o lume în globalitatea ei.

Michel Foucault (1926–1984)

Deși a fost la început filosof și nu istoric, M. Foucault a contribuit la „revoluționarea istoriei"[260], preocupat fiind de fundamentul societăților, de structura lor „arheologică", dincolo de fenomenele de suprafață. Reconstituirile și sintezele lui au fost vehement contestate de anumiți istorici care îi reproșează că și-a permis în sprijinul coerenței și al demonstrațiilor sale unele libertăți în privința periodizării.

Microistorie

Născută în Italia anilor '70, microistoria studiază istoria socială cu lupa: ea privilegiază individul și istoria localizată. Reprezintă o alianță între

[259] Pentru filosoful Hegel (1770–1831), există o logică și un sens al istoriei. Cursul ei general are un sfîrșit: domnia Rațiunii și a Spiritului. Recunoașterea spiritului rațional va surveni la capătul unei lupte între forțe antagoniste. Istoria nu avansează linear, ci printr-o dialectică.

[260] Paul Veyne, *Cum se scrie istoria,* urmat de *Foucault revoluționează istoria,* Seuil, 1971.

istorie și antropologie, fiindcă se pune problema înțelegerii traiectoriilor sociale, a legăturilor de rudenie, a viziunilor asupra lumii și a experienței trăite de indivizi. Principalii reprezentanți ai curentului sînt: Carlo Ginzburg, Edoardo Grendi, Giovanni Levi, Carlo Poni.

În *Brînza și viermii, universul unui morar din secolul al XVI-lea*[261], C. Ginzburg relatează istoria lui Menocchio, un morar care a trăit în secolul al XVI-lea, în regiunea Frioul, condamnat să fie ars pe rug pentru erezie de către tribunalele Inchiziției. Autorul reconstituie universul mental al lui Menocchio „gîndurile și sentimentele lui, visurile și aspirațiile", un melanj sincretic de scrieri biblice și de credințe populare păgîne.

New Economic History

„Noua istorie economică" (uneori numită cliometrie), apărută la începutul anilor '60, studiază istoria cu instrumentele și demersul științei economice: metode cantitative, modelizări, demers ipotetico-deductiv.

Robert Fogel, figură marcantă a disciplinei, a împărțit Premiul Nobel pentru economie cu colegul său Douglas North, în 1993. E cunoscut pentru încercările de a evalua rolul căilor ferate în industrializarea americană. Calculele lui l-au condus spre concluzia că ele n-ar fi indispensabile industrializării. O altă cale posibilă, aproape la fel de productivă, ar fi utilizarea canalelor. Dacă rețeaua de canale ar fi dezvoltată, creșterea ar fi mai slabă, dar nu imposibilă.

De notat că acest demers, care constă în încercarea de a imagina și de a modeliza o altă cale pentru istorie decît cea efectiv realizată, se numește: „contrafactual".

Un alt aport al lui R. Fogel la istoria economică se referă la rentabilitatea sclavajului pe plantațiile de bumbac sclavagiste din sudul Statelor Unite.

Arnold Toynbee (1889–1975)

În monumentala sa operă (*Study of history* editată în 12 volume), acest istoric solitar a încercat să înțeleagă resortul nașterii și al morții civilizațiilor. În optica lui A. Toynbee, fiecare civilizație se constituie în jurul unei mari provocări („*Challenge*") de învins. În consecință, „*ușurința este dăunătoare civilizației*". Marile civilizații au apărut într-un mediu dur și plin de constrîngeri pe care au fost nevoite să le combată. Această luptă va marca trăsăturile esențiale ale civilizației. Este și cazul Statelor Unite, care s-au edificat pe un imens continent ce trebuia descifrat.

Potrivit lui Toynbee, nu există o constrîngere, un determinism al istoriei, ci doar capacitatea de a răspunde la provocare, ceea ce îi va angaja pe oameni să construiască o civilizație nouă. Această noțiune de civilizație care se formează plecînd de la un suflu originar este echivalentul „culturilor filosofului german Oswald Spengler[262].

[261] *1976* (trad. franceză: Aubier Histoire, 1980).

[262] Pentru o discuție critică, a se vedea Raymond Aron, *Dimensiunea conștiinței istorice* și *Pace* și *război între națiuni.*

Istoriografia secolului al XX-lea

Marea tendință a istoriografiei secolului al XX-lea a fost pe planul metodelor, cea a unei deschideri către problematica științelor omului (economie, antropologie etc.). Pe planul domeniilor de studiu, interesul s-a deplasat către infraistorie (istoria socială, viața cotidiană, istoria poporului, a săracilor, a femeilor etc.), viața economică (istoria prețurilor, a creșterii, istoria întreprinderilor etc.), configurația culturală (istorie a moravurilor, a ideilor, antropologie istorică etc.).

Curente, cum ar fi Școala Analelor din Franța, New Economic History în Statele Unite reprezintă caracteristicile acestor tendințe.

Începînd din anii '70, istoria Analelor își pierde suflul fără ca o altă școală dominantă să preia ștafeta.

De fapt, mai multe tendințe recente se întretaie:

– noi domenii de studiu capătă avînt: istoria femeilor, istoria industrială etc.;

– renașterea interesului pentru forma „povestirii" istorice (biografie, înscenări de intrigi etc.);

– istoria politică apare în jurul marilor probleme politice ale secolului al XX-lea: responsabilitatea nazismului, comunismul, regimul de la Vichy etc.[263]

[263] Pentru o privire de ansamblu asupra curentelor istorice din Franța a se vedea *Istoria azi*, Sciences Humaines, în afara seriei nr. 18 sept.–oct.1997.

LA CE SERVEȘTE ISTORIA?

Se spune adesea despre istorie că *„servește la înțelegerea prezentului"*. Sau că *„popoarele care nu-și cunosc istoria sînt condamnate s-o ia de la capăt"*. Acestea sînt frumoase formule retorice, dar care enunță mai multe idealuri de atins decît realități tangibile. Aceste idei generale și generoase nu trebuie să ascundă alte realizări mai puțin abstracte:

– mai înainte de a fi o reflectare senină asupra trecutului nostru, istoria posedă o funcție socială de întreținere a memoriei unei națiuni sau a unui grup. De unde și relațiile conflictuale dintre exigențele științei și „datoria memoriei";

– istoria este și o pasiune. Gustul pentru istorioarele trecutului și pentru poveștile frumoase a făcut din istorie o disciplină cu o mare priză la public. Dar și aici, raporturile dintre exigențele științei și cele ale povestirii se dovedesc adesea a fi conflictuale;

– în sfîrșit, istoria se vrea o știință sau mai curînd un domeniu de cercetări cu logicile ei proprii: cu decupajul ei pe discipline, cu instituțiile ei, tradițiile, metodele și locurile de formare.

Istoria și memoria națională

Istoria are înainte de toate o funcție socială: cea de a întreține memoria națională. Din acest punct de vedere, ea a fost multă vreme un instrument politic destinat să glorifice trecutul unei națiuni, să elimine episoadele tulburi, să onoreze marii oameni. François Guizot (1787–1874), unul dintre părinții instrucțiunii publice din Franța nu declara, oare, că *„societatea, pentru a crede în ea, are nevoie să nu se fi născut ieri"*? Astfel, în majoritatea țărilor, istoria trebuia să contribuie la edificarea identității naționale. În secolul al XX-lea, Ernest Lavisse (1842–1922) scrie un manual de istorie cunoscut sub numele de „mic Lavisse", în care istoria Franței nu este decît o suită de episoade glorioase – de la Vercingetorix la Napoleon și la războiul din 1870, trecînd prin Ioana d'Arc – ale unei patrii în construcție.

Este o veritabilă mitologie națională care se construiește prin învățarea istoriei. Această istorie rezervă un spațiu larg vieții marilor personalități, relatării bătăliilor, artelor frumoase etc. Societatea civilă, perioadele tulburi sau jenante rămîn în umbră.

Azi, istoricii s-au distanțat serios de viziunea patriotardă și autocentrată

a trecutului. Totuşi, nu e cazul să credem că disciplina s-a eliberat în totalitate de un gen de „naţionalocentrism“ care determină reflecţia istorică să graviteze în jurul marilor epoci din edificarea unei naţiuni[264].

Astfel, istoriografia americană continuă să privilegieze într-o largă măsură istoria coloniilor fondatoare – rezultate din imigraţia europeană – în detrimentul altor componente ale naţiunii (istoria indienilor, sclavii negri veniţi din Africa). Multă vreme a slăvit curajul, creativitatea, dinamismul emigranţilor europeni în detrimentul minorităţilor oprimate. Această istorie a provocat reacţii şi dezbateri. Istorici de mare renume în Statele Unite, cum ar fi Michael Kammen, au încercat să demonstreze în ce fel istoria aşa-zis „publică“ sau oficială s-a constituit în jurul unor celebrări, mituri şi ritualuri, de monumente în serviciul unei ideologii naţionale[265].

O altă expresie a raporturilor ambigue dintre cercetarea istorică şi memoria naţională se observă în dificultatea întîmpinată de istorici în a studia într-o manieră senină episoadele tulburi ale istoriei lor naţionale:

– astfel, în Franţa, după sfîrşitul războiului, istoricii francezi s-au abţinut cît s-a putut să studieze perioadele întunecate ale regimului de la Vichy. A fost nevoie de un istoric străin, ca Robert Paxton, care să îndrăznească să spargă zidul tăcerii asupra racilelor regimului de la Vichy şi să-i dea la iveală responsabilităţile proprii în ajutorul dat politicii naziste[266];

– la fel şi în Germania, la mijlocul anilor ’80, comunitatea istoricilor a fost agitată de o dezbatere în jurul cauzelor nazismului[267]. Unii dintre ei (Ernst Nolte, Michael Stümer) afirmau că nazismul a reprezentat o reacţie la stalinism şi un gen de imitare a bolşevismului, exonerînd, în final, naţiunea germană de propriile ei responsabilităţi şi negînd Holocaustului caracterul lui singular. Pe o poziţie diametral opusă, se plasează tînărul istoric american Daniel Johan Goldhagen care a susţinut recent că poporul german este responsabil în totalitate de persecuţiile împotriva evreilor[268].

---

264 Stau mărturie „istoriile Franţei“ care debutează pe timpul galilor, a se vedea preistoria, de parcă naţiunea franceză ar fi existat încă de pe atunci, sau Franţa actuală, cu frontierele, statul, limba, era rezultatul unei evoluţii necesare.

265 Elise Marienstras, *Istoria şi mitul identitar în Statele Unite,* Istoria în partaj, t.I: *Povestea adevărului,* colecţia Henri Moniot şi Mociej Serwanski, Nathan, 1994; Michael Kammen, *A. Season of Youth, The American Revolution and the Historical imagination,* 1978; *Selvages and Biases: the Fabric of History in American Culture,* 1973.

266 Robert Paxton, *Franţa guvernului de la Vichy,* Seuil, 1973.

267 Pentru o privire de ansamblu asupra nazismului, a se vedea Ian Kershaw, *Ce este nazismul? Probleme şi perspective de interpretare* (trad. franceză, Folio, Gallimard, 1997).

268 Daniel Johan Goldhagen, *Călăii zeloşi ai lui Hitler, germanii obişnuiţi şi Holocaustul,* Seuil, 1997.

Cert, istoricii zilelor noastre au rupt în mod decisiv cu anumite tabuuri şi privesc trecutul naţional cu mai puţin orgoliu decît înaintaşii lor; ceea ce nu împiedică tensiunile dintre istorie şi „datoria memoriei“ să rămînă puternice.

Istoria – povestire

„Istoria este fiica povestirii. (...) a face istorie înseamnă a povesti o întîmplare“, scrie François Furet[269]. Istoricii au întotdeauna fibră de scriitor. Ei ştiu să povestească, să dea viaţă personajelor, să descrie peisaje, să expună o intrigă, să scrie cu talent... Toate aceste aspecte alcătuiesc farmecul istoriei. De la Michelet la Georges Duby, istoria care se scrie este destinată atît amuzamentului, cît şi instruirii, ambele obiective, de altminteri, nu se opun unul celuilalt.

Iată de ce istoria a ştiut să atragă spre ea un public larg, sedus de farmecul spectacolului, de povestirile frumoase şi, fără îndoială, călăuzit de dorinţa şi nevoia psihologică de a-şi reconstitui propriul trecut. Marile epopei, biografiile, romanele istorice fac parte din deosebitele succese de librărie.

• De la istoria-povestire la istoria-problemă

Dar în ce măsură istoria povestită, vie, spectaculoasă, este compatibilă cu obiectivele cercetării ştiinţifice?

Istoria-povestire a fost multă vreme un gen privilegiat perfect adaptat biografiei, relatării bătăliilor sau evenimentelor politice. Avîntul istoriei cantitative şi al istoriei sociale, al căror demers este mai apropiat de cel al ştiinţelor sociale, va pune în discuţie această modalitate de a scrie trecutul. Fondatorii *Analelor,* Marc Bloch şi Lucien Febvre au avut ambiţia să facă din istorie o veritabilă ştiinţă, foarte departe de istoria-povestire, edificată după modelul ştiinţelor sociale, cu o problematică şi modele interpretative. Această ambiţie ştiinţifică se manifestă, în special, în dorinţa de a utiliza datele în cifre, în lungi serii statistice. Este mărturia de a face din istorie o veritabilă „matematică socială“, potrivit expresiei lui F. Braudel.

Începînd cu anii ’60, se constată un foarte clar interes al istoricilor pentru istoria lungă fondată pe seriile statistice. Pierre Chaunu publică *Sevilla şi Atlanticul în 1504–1650* (1960), în timp ce noua generaţie de tineri istorici americani lansează „noua istorie economică“ sau „cliometria“ care îşi împrumută modelele de la economie.

O întreagă armată de istorici se preocupă mai tîrziu de studiul statisticilor: istoria numită „serială“ capătă avînt.

---

269 François Furet, *Atelier de istorie,* Flammarion, 1982.

Atenția acordată duratelor îndelungi și folosirii seriilor statistice merg în același spirit, cel al „stabilirii caracterului științific al istoriei pe baze în sfîrșit incontestabile".

Evenimentul, biografia și povestirea trec, așadar, pe planul secund în avantajul istoriei-problemă fondată pe descrierea structurilor sociale și pe evidențierea tendințelor și a ciclurilor lungi ale schimbării.

• Unde se redescoperă istoria-povestire

Dar căutarea unui caracter științific al istoriei își va atinge rapid limitele. Cifrele și faptele, oricît de obiective ar fi, nu vorbesc de la sine: pentru a pătrunde sensul, este necesar să se recurgă la interpretare. Uneori, se dovedește a fi importantă acoperirea golurilor lăsate de date prin ipoteze. Aici anume intervine imaginația, capacitățile de reflecție ale istoricului.

Intervenția personală face parte integrantă din meseria de istoric, după cum subliniază Georges Duby: *„Eu pot, de exemplu, să stabilesc cu dovezile în mînă că pe 27 iulie 1214 și nu pe 26 sau pe 28, s-au confruntat două armate pe cîmpia Bouvines și chiar că era cald în ziua aceea, că secerișul nu se terminase (...). Toate acestea sînt adevărate, incontestabile. Dar dacă, în calitatea mea de istoric al societății feudale, nu am de gînd să-mi limitez curiozitatea la aceste detalii, dacă încerc să înțeleg ce însemna o bătălie, pacea, onoarea războinicilor care luptau, nu îmi este suficient să pun în față «faptele». Eu trebuie să mă străduiesc a interpreta situațiile cu ochii acelor războinici, trebuie să mă identific cu ei, deși nu mai sînt decît niște umbre și acest efort de încorporare imaginară, această revitalizare îmi impune să vin cu propria mea contribuție. Subiectivă."*[270]

Trecerea de la date la interpretări, de la fapte elementare la ansambluri vii, presupune pentru anumiți istorici o redescoperire a intrigii și a povestirii. Fiindcă, potrivit afirmațiilor filosofului Paul Ricoeur, s-ar părea că există aici o corespondență strînsă între explicația istorică și forma povestirii. Ce este o povestire dacă nu o intrigă brodată în jurul unei anumite probleme (Va fi război sau nu? De ce a vrut Napoleon să invadeze Rusia?) în care se încearcă înlănțuirea cauzelor și a evenimentelor într-un ansamblu coerent?

A povesti ar fi deci același lucru cu a explica.

Paul Veyne dă un exemplu foarte simplu: *„Regele pornește la război și este învins; sînt lucruri care se pot întîmpla; să împingem explicația mai departe: din pasiunea pentru glorie, ceea ce este foarte natural, regele pornește la război și este învins din cauza inferiorității lui numerice (...). Istoria nu depășește niciodată acest nivel de explicație foarte simplă; ea rămîne esențialmente o povestire, iar ceea ce numim explicație nu reprezintă decît maniera în care povestirea se organizează într-o intrigă*

[270] Georges Duby, *Istoria continuă*, Seuil 1992.

comprehensibilă."[271] În prezent, se descoperă, prin urmare, că povestirea ar putea fi suportul privilegiat al istoriei. Cu condiția de a trata această povestire sub o formă îmbogățită, care să ia în considerație cronologia evenimentelor, dar să se sprijine pe descrieri de peisaje, contexte determinante, personaje vii, riscuri...

Meseria de istoric

Dacă istoria va rămîne întotdeauna implicată în interesele societății (prin memoria și cererea socială), ea a dobîndit totuși o autonomie științifică imposibil de contestat. Această cucerire s-a realizat în decursul timpului și folosind un arsenal de metode și de tehnici lăsate moștenire în decenii de cercetări. Arta și maniera în care se scrie istoria au reprezentat întotdeauna obiecte de reflecție privilegiată pentru istorici. Nu există nici un istoric francez care să nu fi scris o lucrare de reflecție asupra meseriei lui. Lista este elocventă: Marc Bloch, *Apologie pentru istorie sau meseria de istoric* (1941); Lucien Febvre, *Bătălii pentru istorie* (1953); Henri Irénée Marrou, *Despre cunoașterea istorică* (1954); Fernand Bernadel, *Scrieri despre istorie* (1969); Paul Veyne, *Cum se scrie istoria* (1978); François Furet, *Atelier de istoric* (1982); Jacques Le Goff, *Istorie și memorie* (1988); Georges Duby, *Istoria continuă* (1991).

Aceste lucrări vorbesc puțin despre filosofia istoriei sau de cauzalitatea istorică. Principala lor temă constă în munca istoricului: cum își găsește izvoarele și le utilizează, cum își alcătuiește povestirea. Înseși titlurile lucrărilor (*Atelier de istoric, Meseria de istoric...*) traduc o viziune „artizanală" a rolului său. Munca istoricului ca și cea a artizanului presupune o îmbinare între artă și tehnică. Această viziune culminează într-un scop ultim: ideea realizării unei „opere" în sensul deplin al termenului. Adică, o carte care să fie în același timp frumoasă (bine scrisă), riguroasă (erudită) și convingătoare (care articulează succesiunea cauzelor și a faptelor într-un mod plauzibil).

• Pasiunea arhivelor

Munca de cercetare a documentelor rămîne un pilon de bază al profesiunii de istoric. Studierea arhivelor a fost pusă în valoare de școala numită „metodică" din secolul al XIX-lea.[272] Adevăratul istoric este cel

[271] Paul Veyne, *Cum se scrie istoria*, Seuil, 1971.

[272] Școala metodică desemnează un grup de istorici francezi, fiind reprezentată de Ernest Lavisse, Gabriel Monod, Charles-Victor Langlois și Charles Seignobos. Sub influența istoricilor germani, în special a lui Leopold von Ranke, scopul lor este de a pune bazele unei metode științifice în istorie, bazată pe descrierea strictă a faptelor, grija pentru detaliu și analiza riguroasă a surselor.

care merge direct la documente, ştie să se închidă zile întregi în sălile arhivelor. El trebuie să petreacă ore întregi citind, descifrînd, decorticînd, analizînd, întocmind fişe etc. Rigoarea informației se leagă, în special, de preocuparea de a găsi izvoare corespunzătoare şi de a le interpreta corect.

În această muncă, aparent austeră pentru profan, există o autentică bucurie, cunoscută bine de inițiați. Atingerea unui manuscris vechi, recunoaşterea unui nume pe o piatră antică, reconstituirea seriilor statistice... toate acestea reprezintă un joc absorbant: încercarea de reconstruire a unei imagini coerente a trecutului cu piesele unui puzzle, din care numeroase elemente sînt lipsă. Arlette Farge, o colaboratoare a lui Michel Foucault, vorbeşte despre o veritabilă înclinație pentru arhive[273]:

Iată, de exemplu, cum descrie Georges Duby primele sale investigații istorice pe cînd lucra asupra tezei lui: *„Uneltele mele nu diferă întru nimic de cele folosite în secolul al XVII-lea de călugării benedictini: o pană, o lupă, fişe. Timp de doi, trei ani, nu mai ştiu nimic, acumulez zeci de mii de mici dreptunghiuri de hîrtie pe care la îndes în cutii. Din cînd în cînd, le scot pe unele dintre ele şi le etalez pe masă ca într-o extravagantă pasienţă, aşteptînd să se producă o revelație din alăturarea lor. (...) Şi atunci, devin cu adevărat conştient de ceea ce înseamnă meseria de istoric.“*

• Decupajul timpului

O altă mare problemă cu care se confruntă istoricul este cea referitoare la decupajul timpului. Cum se „periodizează“ istoria, adică în ce mod se împarte trecutul în perioade istorice avînd o anumită unitate?

Se deosebesc, în general, mai multe faze mari în istoria umanității:

– **preistoria** reprezintă imensa perioadă care se întinde de la naşterea omului (cu *Homo erectus* şi *Homo habilis*), acum trei milioane de ani, pînă la intrarea în istorie, marcată de apariția scrisului, acum aproximativ cinci mii de ani, în Mesopotamia[274];

– **Antichitatea** debutează cu înjghebarea marilor civilizații (mesopotamiană, egipteană) din Mesopotamia (în mileniul al 3-lea î. Hr.) şi se termină odată cu prăbuşirea Imperiului Roman, în secolul al V-lea d.Hr.;

– **Evul Mediu**: „Marele Ev Mediu“ european debutează în secolul al V-lea şi se termină în Renaştere. În mod convențional, cucerirea Constantinopolului de către turci (în 1453) şi descoperirea Americii de către Cristofor Columb (în 1492) marchează sfîrşitul perioadei medievale;

– **timpurile moderne** se întind de la sfîrşitul Eevului Mediu şi se termină odată cu Revoluția franceză;

– **epoca contemporană** începe cu Revoluția franceză şi se continuă pînă în momentul în care citiți aceste rînduri, rămînînd ca istoricii viitorului să considere că a venit timpul să schimbe timpul...

[273] Arlette Farge, *Gustul pentru arhive*, Seuil, 1989.
[274] A se vedea capitolul *Preistorie*.

Această periodizare cunoaşte o puternică ancorare de învățămîntul şcolar şi în stabilirea domeniilor de competență universitară. Dar acest decupaj are o semnificație foarte relativă. El corespunde istoriei politice a Europei şi pierde esențialul pertinenței sale pentru civilizațiile nonoccidentale.

Ştiințele auxiliare: utilizarea tuturor posibilităților

Multă vreme, cercetarea şi exploatarea izvoarelor s-au redus în special la cele scrise (texte de legi, corespondență oficială, declarații politice etc.) şi la operele de artă (monumente, picturi, bijuterii etc.).

Pentru facilitarea decriptării surselor scrise, istoricii au pus la punct veritabile „ştiințe auxiliare“: paleografia (care se ocupă cu decriptarea scrierilor vechi); epigrafia (specializată în descifrarea semnelor scrise pe monumente sau obiecte funerare, onorifice); genealogia (cercetarea filiațiilor familiale); heraldica (studiul blazoanelor şi al emblemelor); numismatica (specializată în cunoaşterea medaliilor şi a monedelor); onomastica (studiu al numelor proprii); diplomatica (studiul actelor şi documentelor publice) etc.

Analiza documentelor oficiale se preta bine studiului unei istorii politice, diplomatice, dar în care se regăseau doar păturile superioare ale societății.

Cum se puteau găsi urmele țăranilor, ale femeilor şi ale celor umili? Odată cu revoluția conceptuală a *Analelor,* care deplasează domeniul istoriei către bazele societății, istoricul se va interesa din ce în ce mai mult de documente pînă atunci puțin exploatate: registre parohiale, testamente, registre de socoteli, corespondențe, unelte, mobilier, habitat, cîntece populare etc.

• Cele trei perioade ale lui Braudel

Pentru a încerca să depăşească periodizările prea sumare legate de istoria politică a Europei, Fernand Braudel a imaginat decuparea istoriei potrivit unor timpi sociali diferiți. În *Mediterana şi lumea mediteraneană pe timpul lui Philippe al II-lea*[275], el propune o decupare în trei „etaje“, cărora le corespund niveluri de explicații şi de temporalități diferite. Primul etaj al istoriei este cel al raporturilor dintre om şi mediul său: de exemplu, modul de viață al țăranilor care nu au evoluat deloc din epoca romană pînă în pragul revoluției industriale. Acești oameni trăiesc într-un *„timp lung şi aproape imobil“*. Istoria lor este *„lentă în curgerea şi transformarea ei, alcătuită adesea de întoarceri insistente, din cicluri reluate fără sfîrşit“.*

Urmează apoi etajul al doilea: timpul istoriei sociale, cel al grupurilor şi grupărilor, al economiilor, al statelor şi societăților. Este o temporalitate diferită în cadrul căreia evoluțiile se numără în decenii. O a treia temporalitate corespunde, în fine, istoriei tradiționale scrise *„nu la dimensiunea omului, ci a individului, (...) O istorie a oscilațiilor, scurtă, rapidă, nervoasă.(...) Dar aşa cum este ea, se dovedeşte a fi cea mai pasionantă,*

[275] Lucrare publicată pentru prima dată în 1949.

cea mai bogată în umanitate, dar şi cea mai periculoasă.“ Şi Braudel adaugă: *„Să fim atenţi cu această istorie fierbinte încă, aşa cum au simţit-o contemporanii, au descris-o şi au trăit-o în ritmul vieţii lor, scurte ca şi a noastră. Ea are dimensiunile furiilor lor, ale viselor lor şi ale iluziilor.“*[276]

[276] Pentru o privire critică asupra istoriei *Analelor* şi a derivatelor lor, a se vedea François Dosse, *Istoria în firimituri: de la Anale la noua istorie*, La Découverte, 1987.

ISTORIA PUSĂ PE TREABĂ

În secolul al XX-lea, istoria a cunoscut o extraordinară creştere cantitativă prin multiplicarea numărului de cercetători, de profesori, de centre de cercetări, de instituţii universitare, de reviste de specialitate şi de publicaţii lunare de vulgarizare, de colecţii de lucrări, de societăţi savante etc. Istoria s-a desfăşurat pe multiple direcţii şi numeroase subdomenii constituite: istoria mentalităţilor, istoria economică, istoria politică, istoria femeilor, istoria educţiei, istoria demografiei etc.

Interpretările Revoluţiei franceze

Reînnoirea abordărilor, multiplicarea cercetărilor specializate şi deschiderea disciplinei către „infraistorie“ conduc oare la o mai bună cunoaştere globală a majorităţii subiectelor studiate?

Se poate aborda această chestiune, plecînd de la un caz precis: cel al Revoluţiei franceze.

Astăzi, marea Revoluţie franceză este cunoscută în cele mai infime detalii: biografia principalilor conducători a fost de mai multe ori explorată; există studii serioase asupra poporului (cine erau sanculoţii care manifestau în noaptea de 4 august? Cine a redactat caietele de doleanţe?); s-a studiat mitologia revoluţionarilor: cronologia evenimentelor este perfect stabilită; studiile regionale s-au înmulţit; cauzele economice, politice şi sociale ale mişcării revoluţionare au fost explorate rînd pe rînd etc. Pe scurt, nu mai există nici un compartiment al Revoluţiei care să nu fi făcut obiectul unor teze, cercetări, articole specializate…

Se poate totuşi afirma că înţelegem mai bine procesul general al Revoluţiei? Răspunsul la această chestiune este mai delicat. Suma cunoştinţelor de specialitate nu furnizează în mod obligatoriu un răspuns global mai coerent.

În paralel cu aceste cunoştinţe specializate, interpretările de ansamblu ale Revoluţiei s-au schimbat. Printre aceste mari viziuni, se pot distinge:

– o versiune contrarevoluţionară, reprezentată în 1790, de Edmund Burke (1729–1797), în 1875 de Hippolyte Taine (1829–1893) sau în 1929 de Pierre Gaxotte (1895–1982). Pentru aceşti scriitori, Revoluţia nu este altceva decît opera unui pumn de iacobini care au manipulat poporul[277];

[277] E. Burke, *Reflecţii asupra revoluţiei din Franţa*, (1790); H. Taine, *Originile Franţei contemporane* (1876); P. Gaxotte, *Revoluţia franceză* (1929).

– o versiune romantică, reprezentată de Louis Blanc (1811–1882), Jules Michelet (1798–1874) sau, în 1898, de Jean Jaurès (1859–1914), în care lupta poporului este exaltată[278];

– o versiune marxistă cu Albert Mathiez (1874–1932), Albert Soboul (1914–1982), Daniel Guérin, Michel Vovelle, care văd în Revoluția franceză un episod ireversibil al luptei de clasă, marcînd ascensiunea burgheziei la putere. În această optică, anul 1793 înseamnă o radicalizare populară, iar Thermidor un gen de revenire a balansierului;

– o viziune liberală, în 1823, cu Adolphe Thiers (1797–1877) și în 1824, Auguste Mignet (1796–1884). Lucrările lor celebrează victoria burgheziei și a idealurilor de libertate, egalitate, regretînd însă „derapajele din 1793". În 1864, Edgar Quinet (1803–1875) și în 1856 Alexis de Tocqueville (1805–1859) subliniază amîndoi paradoxul dintre revendicarea egalității și cea a libertății. Opera recentă a lui François Furet (1927–1997) se înscrie pe această filiație[279].

Aceste interpretări ale Revoluției au fost influențate de pozițiile ideologice. Azi, abordările sînt mai echilibrate. Punctele de vedere strict romantice, marxiste sau contrarevoluționare ar putea cu greu să găsească credit printre istorici. În jurul anumitor teme există un consens, de exemplu, al ideii potrivit căreia procesul revoluționar ar avea mai multe faze: faza de radicalizare din 1793 care nu înseamnă rezultatul inevitabil al anului 1789. Această idee a mai fost subliniată de A. Mignet sau de E. Quinet; o regăsim tot așa de bine la marxiști, ca și la liberali.

De asemenea, astăzi se consideră că există o relație de autonomie a instanțelor economice, politice și ideologice în vederea explicării procesului revoluționar. Dacă declanșarea revoluției are cauze sociale (nemulțumirea populară, dar mai ales a elitelor burgheze în ascensiune), economice (crize agrare), politice (neputința monarhiei) și ideologice (mișcarea Luminilor), procesul politic al Revoluției urmează o logică care îi este proprie. Reconstituirea mișcării de ansamblu plecînd de la multiplele logici locale puse în lumină ar fi posibilă? Chestiunea rămîne deschisă. De fapt, reflecțiile istoricilor se orientează mai curînd către rezolvarea problemelor de importanță medie[280].

Azi, istoria se edifică plecînd de la diferite modalități de abordare: monografii specializate, istorie economică, istorie socială, biografii, serii statistice etc. Cunoștințele în domeniu s-au îmbogățit considerabil. Rămîne o provocare majoră: dificultatea de a articula între ele aceste multiple

[278] L. Blanc, *Istoria Revoluției de la 1847;* J. Michelet, *Istoria Revoluției franceze* (1898).
(1847); J. Jaurčs, *Istoria socialistă a Revoluției franceze* (1823–1828); A. Mignet, *Istoria Revoluției*
[279] A. Thiers, *Istoria Revoluției franceză* (1865); A. de Tocqueville, *Vechiul Regim*
franceze (1824); E. Quinet, *Revoluția franceză,* (1965).
și Revoluția (1856); F. Furet și D. Richet,
[280] Jacques Solé, *Revoluția în discuție,* Points Seuil, 1988.

prezentări. Un exemplu concret, cel al istoriografiei revoluției industriale, ne va ajuta să înțelegem mai bine cum se pune problema.

Cîteva modalități de a face istorie

Istoria-problemă

Aceasta adoptă un demers științific care își ia ca obiectiv prezentarea cauzelor unui fenomen, motoarele schimbării, degajarea structurilor și a logicilor fenomenelor. Se face o astfel de istorie cînd se cercetează „cauzele Revoluției ruse" sau cînd ne întrebăm asupra naturii nazismului.

Exemplu: *Să înțelegem Revoluția rusă* de Martin Malia (1980).

Istoria comprehensivă

Ea vizează reconstituirea universului mental, al evenimentelor așa cum au fost trăite ele și resimțite de actori. Ea se apropie de romanul istoric, făcînd loc povestirii și artei scriitorului.

Exemplu: *Guillaume le Maréchal* de G. Duby (reconstituirea universului feudalității, plecînd de la viața unui cavaler, 1984).

Antropologia istorică

Ea studiază practicile alimentare, sexuale, modurile de vestimentație, relațiile de rudenie, viața cotidiană a unei epoci date. Școala Analelor s-a aflat în fruntea deschiderii științelor istorice către antropologie.

Exemplu: *Miasma și narcisa galbenă* de Alain Corbin (1982).

Monografia

Munca monografică constă în reconstituirea în detaliu a integralității datelor unui obiect istoric foarte precis: o biografie individuală, viața unui sat. Monografia se preocupă mai mult să descrie decît să înțeleagă.

Exemplu: *Montaillou; sat Occitan* (din 1294 pînă în 1324) de Emmanuel Le Roy-Ladurie (1975)

Sinteza istorică

Acest gen constă în restituirea unei perioade sau a unei societăți în globalitatea ei.

Exemplu: *Mediterana și lumea mediteraneană pe timpul lui Philippe al II-lea* de Fernard Braudel (1947).

Către o istorie globală?

Aceste abordări nu sînt exclusive, nici incompatibile. Îmbinarea lor rămîne, în principiu, perfect posibilă. Dar ce ar putea fi o istorie totală sau o istorie globală? O istorie care întruneşte cauzalul cu comprehensivul, care ar sesiza dintr-odată ordinile de natură economică, socială, culturală și politică. O istorie care ar face loc cauzelor și structurilor, reînviind în același timp actorii, emoțiile lor, visurile, calculele… O istorie care păstrează un loc tendințelor și mișcărilor de fond, respectînd în totalitate partea individualităților și a hazardului… Pe scurt, o istorie care nu se știe încă a se face.

O problemă deschisă: sursele revoluției industriale

Cercetătorii cad de acord în privința situării primei revoluții industriale între două date de joncțiune: 1770, data inventării mașinii cu abur și anii 1880, data debutului celei de a doua revoluții industriale, cea a electricității și a automobilului.

Dar care sînt cauzele profunde ale acestei revoluții? Factorii tehnologici (mașina cu abur, cărbunele), instituționale (crearea marilor firme și fabrici), sociale (apariția unei clase a întreprinzătorilor-inovatorilor), economice (rolurile stimulante ale pieței și banului), culturale (avîntul științelor și tehnicilor, al valorilor materializate și progresiste)? O privire panoramică asupra unui secol de istoriografie permite elucidarea, fără să o rezolve, a acestei dificile chestiuni a cauzalității istorice.

Expresia „revoluție industrială" apare pentru prima oară sub pana lui Alfred Blanqui (1798–1854) care a scris în 1837: *„Abia născută din creierul a doi bărbați de geniu, Watt și Arkwright, revoluția industrială pune stăpînire pe Anglia"*.

James Watt (1736–1819) a fost, după cum se știe, inventatorul mașinii cu abur (în 1769), care avea să fie un factor decisiv al industrializării secolului al XIX-lea. Concepută inițial pentru a servi de pompă hidraulică în minele de cărbune (adesea inundate de apă), ea a fost apoi aplicată la propulsia vaselor cu aburi, pentru ca în cele din urmă să fie utilizată în construcția de locomotive.

Richard Arkwright (1732–1792) este inventatorul *frame water,* o mașină care fila bumbacul încontinuu. El a cuplat utilizarea mașinii cu abur la mașina lui de filat. Filatura, instalată la Cromford, în Marea Britanie, dădea de lucru la trei sute de muncitori în 1780. Poate fi considerată ca fiind prima uzină în sensul actual al termenului.

Dar, abstracție făcînd de geniul lui J. Watt și al lui R. Arkwright, acțiunea lor nu putea fi suficientă, orice ar spune A. Blanqui, pentru a explica revoluția industrială.

Trebuie așteptat secolul al XIX-lea pentru ca o reflecție pur istorică să se concretizeze, explicînd cauzele acestei răsturnări sociale majore.

• Interpretările globale ale revoluției industriale

Primul istoric autentic care s-a interesat de subiect a fost A. Toynbee. Prin *Lectures on the Industrial Revolution,* apărute în anii 1881–1882, el pune în față mai mulți factori ai decolării industriale: progresul tehnic, afluxul de bani și de noi debușee au fost precedate de o creștere demografică și de o revoluție agricolă care le-au făcut posibile. Analiza lui A. Tonybee

capătă mai curînd aspectul unei relatări de ansamblu, în care elementele sînt prezentate într-o ordine imprecisă, decît cel al unui studiu sistematic și riguros al condițiilor revoluției industriale.

A. Toynbee inițiază într-adevăr un proiect imens: cel al studiului cauzelor generale și al factorilor explicativi ai revoluției industriale. Dintr-un volum uriaș de ipoteze se pot reține cîteva jaloane istoriografice:

– numeroase studii statistice au fost întreprinse pe termen lung[281]. Aceste studii vor conduce la relativizarea ideii unei revoluții bruște și va înscrie revoluția industrială într-un lung *continuum,* care demarează către secolul al XV-lea, chiar mai de timpuriu. Astfel, Paul Bairoch a făcut din revoluția agricolă elementul determinant fundamental al revoluției industriale[282]; Douglas North, figură marcantă a New Economic History, consideră că inventarea noțiunii de proprietate individuală în secolul al X-lea semnalează debutul revoluției economice occidentale;

– invers, ideea (datorată lui Karl Marx) a unei „acumulări primitive" necesare, urmată de o bruscă „decolare" (sau *take off,* idee împrumutată de la W. Rostow), este comună unor numeroși autori. Această teză a fost dezvoltată de Alexander Gerschenkron: specialist în istoria economică rusă, el a demonstrat în ce mod o izbucnire economică brutală (*big spurt*) ar putea fi pregătită de condițiile anterioare;

– istorici, cum ar fi Maurice Dobbs, vor relua și dezvolta analizele lui K. Marx asupra emergenței combinate a capitalului comercial, bancar și industrial și asupra creerii unei noi relații de muncă în întreprinderi;

– alți specialiști insistă asupra rolului tehnicilor, al inovațiilor instituționale, asupra rolului central al tehnologiei, asupra acțiunii stimulatoare a forțelor pieței, asupra mobilizării capitalului, asupra rolului cererii sociale etc.;

– în sfîrșit, anumiți autori înscriu revoluția industrială propriu-zisă într-o schemă mai globală: cea a emergenței modernității occidentale și a capitalismului; ei subliniază rolul valorilor, al claselor sociale nou-apărute, al politicii, al urbanizării etc.

• De la sinteze la cercetări specializate

Paralel cu sintezele globale, vine să se acumuleze o masă considerabilă de date factuale și de cercetări specializate:

– nenumărate studii sectoriale au fost efectuate în diferite industrii: textile, siderurgie, căi ferate etc.[283];

---

281 În special în Marea Britanie, cu N.F.R. Caftz, în Franța, cu Ernest Labrousse (1895–1988), apoi Maurice Lévy-Leboyer, în Statele Unite prin istoricii de la New Economic History.

282 Paul Bairoch, *Revoluția industrială și subdezvoltatea,* 1963 (reed. EHESS, 1984).

283 Claude Folhen, *Industria textilă în timpul celui de al doilea Imperiu,* Plon, 1956.

– s-au constituit serii statistice asupra curbelor de creştere sau asupra preţurilor[284];

– au fost publicate biografii laudative ale inventatorilor şi şefilor din industrie, ale traiectoriilor lor sociale şi ale reţelelor cărora le aparţineau. Este cazul lui Emile Martin, meşter siderurgist şi inventator, al industriaşului german Alfred Krupp, al dinastiilor industriale, precum cele ale familiilor Cockerill, Crawshay, Schneider;

– s-au înmulţit studiile regionale, naţionale sau comparative, precum şi studiile sectoriale; istoria tehnicilor şi a industriilor a cunoscut un avînt considerabil în aceşti ultimi ani.

Aceste lucrări foarte precise şi specializate vor contribui la îndepărtarea cercetătorilor de modelele simple şi abstracte izvorîte adesea din teoriile economice (marxistă, keynesiană, teoria dezvoltării, microeconomiei). Aşa cum notează istoricul C. Treibilcock, nu trebuie să avem încredere în aceste modele care nu reprezintă decît *„instrumente grosiere“, „balize ale raţionamentului (...) deduse din caracteristicile unui număr mic de cazuri, dacă nu cumva doar al unuia singur.“*

Dar, există şi un revers al situaţiei, miriadele de studii specializate nu pot furniza o imagine globală a procesului revoluţiei industriale, nefiind suficiente pentru rezolvarea problemei de la originile ei. Aşa cum observă istoricul Patrick Verley, *„Dacă studiul revoluţiei industriale în «piese detaşate» nu prezintă dificultăţi insurmontabile, nu la fel stau lucrurile dacă se încearcă asamblarea lor.“*[285]

De fapt, cea mai mare parte a istoricilor admit implicit o viziune circulară şi interactivă a procesului industrializării. Revoluţia industrială ar fi produsul unei interacţiuni dintre tehnologie, inovaţie socială, context politic, roluri stimulatoare ale pieţei şi ale statului, importanţa infrastructurilor, educaţie, rolul minorităţilor inovatoare etc.

Această viziune circulară nu este satisfăcătoare pe deplin. Desigur, aşa cum sublinia istoricul britanic Abbott Payson Usher, încă din 1921: *„E mai prudent poate să se abandoneze cercetarea unei cauze unice şi să se recunoască faptul că interacţiunea dintre factori este în realitate esenţială“*, dar autorul se grăbea să adauge că această teză pluralistă nu putea fi susţinută decît cu condiţia demonstrării felului în care factorii s-au înlănţuit.

Ceea ce în esenţă rămîne în sarcina istoriei…

---

[284] Cele, de exemplu, ale lui N.F.R. Craftz, *Economic Growth during the Industrial Revolution*, 1985; sau ale lui Maurice Lévy-Leboyer şi F. Bourguignon, *Economia franceză în secolul al XIX-lea, analiză macroeconomică*, Economica, 1986.

[285] Patrick Verley, *Revoluţia industrială*, Folio Gallimard, 1997.

GEOGRAFIE

SPAŢIUL ŞI OAMENII

CUM VĂD GEOGRAFII LUMEA

Istoricul observă societățile din punctul de vedere al duratei; geograful analizează viața oamenilor plecînd de la dispunerea lor spațială. Acolo unde unul vede ponderea timpului, celălalt vede logica spațiului.

Logica spațiului

Dar ce înseamnă „logica spațiului"? Un exemplu ne va ajuta să înțelegem: regiunea Marilor Lacuri (Superior, Michigan, Huron, Ontario și Erie), situată la frontiera dintre Statele Unite și Canada, deține un loc deosebit în inima geografilor. Este un caz de referință în vederea explicării importanței spațiului în organizarea societăților. Această regiune a devenit centrul dezvoltării industriale a Statelor Unite. A fost supranumită *„Industrial Belt"* în comparație cu regiunile agricole situate mai la sud (*Cotton Belt, Tobacco Belt, Corn Belt*).

Mediul natural înconjurător explică în parte dezvoltarea industriei în această regiune. Atuurile erau numeroase: enormele zăcăminte de fier pe malul lacului Superior, minereuri de cărbune în zona Pittsburg, potențial hidroelectric considerabil, grație rîurilor și căderilor de apă, facilități de transport pe cale maritimă, posibilitatea comerțului cu Europa prin penetrarea mărfurilor de-a lungul golfului Sfîntul Laurențiu. Mai mult, regiunile înconjurătoare erau favorabile avîntului unei agriculturi în măsură să alimenteze centrele urbane.

Chicago, care a drenat milioane de imigranți, a ajuns simbolul expansiunii acestei regiuni. Infrastructura apărută aici a reprezentat al doilea element de dezvoltare a zonei. Rețeaua feroviară, canalele fluviale, industriile instalate, universitățile prestigioase au jucat la rîndul lor rolul unui pol de atracție pentru populații și activități.

Astfel, s-au combinat două logici spațiale pentru a alimenta avîntul regiunii. Una a fost legată de resursele naturale, cealaltă provenea din infrastructurile instalate. Istoricul și geograful William Cronon, care a studiat progresul economic al regiunii, atrage atenția în cartea sa *Nature's Metropolois; Chicago and the Great West*[286], asupra a două peisaje. Unul este peisajul natural oferit de lacuri, fluvii, munți, bogățiile solului. Ar fi

[286] William Cronon, *Nature's Metropolois: Chicago and the Great West*, Norton, 1991.

oarecum „prima natură" a regiunii. Acestui prim peisaj i s-a suprapus activitatea umană prin drumuri, industrii, oraşe, ferme, reţea feroviară, administraţii, care alcătuiesc, cumva, o a „doua natură".

În zilele noastre, regiunea şi-a pierdut din ponderea industrială; siderurgia este în declin, industria de automobile americane nu mai deţine semimonopolul de care se bucura cîndva pe continent. Din anii '50, atuurile naturale ale regiunii şi-au pierdut din importanţă. Cărbunele nu mai reprezintă o resursă fundamentală pentru industrie, centrul de gravitate al agriculturii şi al exploatărilor miniere s-a deplasat spre sud şi est. Comerţul cu Europa îşi pierdea din importanţa relativă…

Totuşi, regiunea continuă să fie o importantă zonă de activitate. Cum se explică faptul? O a treia lege a spaţiului intervine aici, alăturîndu-se celor două precedente (cea a mediului şi a infrastructurilor). Modelele geografice actuale ţin cont din ce în ce mai mult de „efectele distanţelor". Economiile în trepte datorate concentrării populaţiei în aceeaşi zonă, efectele de continuitate legate de instalările existente (transporturi, universităţi, poli de dezvoltare tehnologică) sînt aspecte care creează în sine centre de atracţie. Industria merge spre industrie, comerţul spre comerţ, tehnologiile spre tehnologii, banul către ban, ideile către idei. Pe scurt, oraşul şi regiunea atrag la rîndul lor prin propria dinamică şi efectul de concentrare[287].

Analiza spaţiului şi a organizării lui este, aşadar, utilă în vederea explicării anumitor fenomene sociale: pentru ce regiunea Marilor Lacuri este mai bogată decît regiunile din sud, de exemplu, sau pentru ce există mai multe şanse să obţii Premiul Nobel pentru economie sau să ajungi un jucător de baseball dacă te-ai născut la Chicago, mai curînd decît dacă te-ai fi născut la Kabul.

Teritoriul unei discipline.... a teritoriului

Multă vreme, geografia a fost o disciplină esenţialmente descriptivă şi comparativă, care se ocupa de trasarea contururilor lumii, de descrierea peisajelor şi a populaţiilor.

Disciplină de răscruce, de vreo treizeci de ani încoace, ea şi-a reînnoit profund tehnicile (anume datorită sistemelor informatice geografice), problematicile (geopolitică, geografie culturală etc.), demersurile (modelizarea), găsind chiar aplicări concrete (consiliere pe lîngă

[287] A se vedea Paul Krugman, *Geography and Trade*, MIT Press, 1991 şi *The Self Organisiting Economy*, Blackwell, 1997.

colectivităţile locale sau regionale, responsabile cu amenajarea teritoriului). S-a deschis larg altor ştiinţe (sociologie, economie etc.). În acelaşi timp, această deschidere s-a înfăptuit cu preţul unei crize de identitate a disciplinei[288].

Geografie fizică şi geografie umană

Geografia fizică. Apropiată de ştiinţele naturale, ea este legată de geologie, geomorfologie, climatologie… Ea încearcă să ne facă a înţelege cum se formează cursurile rîurilor, ne învaţă să deosebim esenţele copacilor din pădure, descrie diferitele tipuri de climă (temperată, tropicală). În fine, geografia se interesează de resursele solului.

Geografia umană. Se ocupă de popoare şi civilizaţii, de amplasamentul populaţiilor, de repartizarea spaţială a populaţiei (localizarea ei, naţionalităţile), de implantarea zonelor de producţie (agricultură, industrie), de disparităţile oraşe/sate, de traseele frontierelor, de amenajarea teritoriului etc.

[288] Pentru o privire de ansamblu, a se vedea: Franck Debié, *Geografie economică şi umană*, Puf, 1995; Antoine Bailly şi Hubert Beguin, *Introducere în geografia umană*, Masson, a 5-a, ed., 1995; Paul Claval, *Geografie umană şi economică contemporană*, Puf, 1984.

INVENTARUL LUMII

Geografia, fiică a călătoriilor şi a hărţilor

Geografia a fost mai întîi lumea hărţilor şi a călătoriilor de explorare. Prima misiune a pionierilor ştiinţei spaţiului a constat în descrierea, măsurarea şi delimitarea contururilor planetei noastre.

Această muncă a fost iniţiată de greci. În secolul al III-lea î.Hr., Eratostene din Cirene (c376–194 î.Hr.), conservator în celebra Bibliotecă din Alexandria, a adus primele contribuţii majore la cunoaşterea planetei. El a adunat o imensă documentaţie asupra tuturor popoarelor cunoscute, adică a celor care trăiau în lumea elenistică a bazinului mediteranean. A fost primul care a întocmit hărţi. Cea mai remarcabilă descoperire a lui a constat totuşi în determinarea circumferinţei Terrei, cu o precizie deosebită: de aproape 15%[289]. Opera lui Eratostene a fost continuată de alte generaţii de savanţi-enciclopedişti. Astfel, Strabon, istoric şi mare călător, care a lucrat şi el la Biblioteca din Alexandria, a întrunit într-o enormă *Geografie* alcătuită din şaptesprezece volume, toată ştiinţa dobîndită de epoca sa (secolul I d.Hr.) asupra Mediteranei, a popoarelor şi peisajelor ei.

Astronomul Ptolemeu (100–170 d.Hr.) a lăsat şi el o *Geografie,* care va avea o profundă influenţă asupra erudiţilor Renaşterii. În această Geografie anume, Ptolemeu corectează calculele lui Eratostene (despre care se ştie astăzi că erau totuşi exacte) şi propune o circumferinţă terestră cu mult mai mică decît este ea în realitate. Eroarea lui de estimare va avea o consecinţă fundamentală. Bazîndu-se pe calculele lui Ptolemeu, Cristofor Columb va îndrăzni să pună la cale traversarea Atlanticului. Gîndind că va putea înconjura destul de repede globul ca să ajungă pe coastele Indiei, navigatorul a nimerit din fericire în drumul său peste un nou continent. Fără monumentala eroare a lui Ptolemeu şi „greşita" lui corectare a calculelor lui Eratostene, America n-ar fi fost descoperită decît mult mai tîrziu, fără nici o îndoială…

Pentru a rezuma, se poate spune că grecii şi-au adus o triplă contribuţie geografiei: 1) lor le revine meritul de a fi descoperit că Pămîntul este

[289] Contrar unei opinii curente, savanţii greci nu susţineau că Pămîntul era plat.

rotund şi de a-i fi măsurat contururile; 2) ei au pus bazele principiilor cartografiei şi au desenat primele hărţi; 3) tot ei au realizat o cercetare enciclopedică asupra moravurilor şi modului de viaţă al popoarelor cunoscute în acea vreme.

Din antichitate pînă în epoca modernă, progresele geografiei – pe atunci esenţialmente descriptivă – vor depinde aproape exclusiv de explorările noilor teritorii. Progresiv, hărţile se vor îmbogăţi cu noi pămînturi, noi rîuri şi munţi, noi insule şi noi pustiuri, dar mai ales cu noi populaţii.

Istoria acestei îndelungi explorări a Terrei este marcată de episoade celebre: călătoriile lui Marco Polo în China şi în India, în secolul al XIII-lea, descoperirea Lumii Noi de Cristofor Columb, memorabilele călătorii ale Căpitanului Cook (1769–1779) în Pacific sau ale lui Louis Antoine de Bougainville (1764–1769) etc. În afara „marilor descoperiri", trebuie semnalată munca minuţioasă a anumitor savanţi-exploratori care au descoperit şi explorat noi teritorii – în Africa, Asia, America Latină, în Pacific. Aceşti geografi, în acelaşi timp naturalişti şi etnologi, au realizat un inventar, rod al răbdării, al mineralelor, al animalelor întîlnite în drumul lor; au zugrăvit chipurile şi moravurile popoarelor; au efectuat o muncă de geometru, întocmind hărţi din ce în ce mai precise ale locurilor străbătute.

Un bărbat ca Alexander von Humboldt a ridicat pe culmea cea mai înaltă acest spirit de geograf savant-explorator, determinînd geografia să treacă într-o nouă etapă.

Alexander von Humboldt, călător şi savant

Alexander von Humboldt (1769–1859) este fondatorul geografiei moderne. Prin rigoarea observaţiilor sale, locul acordat reflecţiei, ca şi descrierii, prin grija de a articula între ele elemente şi factori explicativi (climat, reliefuri, vegetaţie, organizare socială), el marchează tranziţia între geografii clasici – exploratori, enciclopedişti – şi geografii moderni, preocupaţi în mai mare măsură de explicaţii. Opera sa este importantă prin diversitatea şi durabilitatea ei: mineralogie, geologie, botanică, etnologie, istorie, mitologie… nu există nici un domeniu al geografiei fizice sau umane în care să nu-şi fi adus contribuţia.

Remarcabil călător, spirit enciclopedic, el a folosit o avere moştenită de la mama sa (era fiul unei mari familii aristocrate prusiene) pentru organizarea unei importante expediţii ştiinţifice în America Centrală. Timp de cinci ani (din 1799 pînă în 1804) A. von Humboldt va parcurge o vastă regiune pe atunci necunoscută, urcînd pe fluviile Orenoc şi Rio Magdalena,

străbătînd munți, făcînd ascensiuni pe mai mulți vulcani. A trecut prin Cuba, a vizitat Bogota, a traversat Anzii de la Quito la Lima, făcînd escală la Vera Cruz și în Mexic… La întoarcere, A. von Humboldt va publica un imens tratat în treizeci de volume: *Călătorie în regiunile echinoxiale ale Noului Continent* (1807–1834). Recolta științifică a acestei expediții (ca și a altor călătorii efectuate ulterior în Asia) este considerabilă.

A. von Humboldt a formulat ipoteze asupra formațiunilor magmatice ale vulcanilor, considerate ca esențiale de către vulcanologii actuali; a prezentat un tablou complet al formațiunilor geologice ale continentului american (relief, suprafață, structură a rocilor); a descoperit existența microclimatelor. Studiind magnetismul terestru, el este primul care a stabilit locul ecuatorului magnetic (la Peru). Tot el s-a interesat de curenții marini, dîndu-și numele unui curent rece de pe coasta peruviană (curentul Humboldt). În botanică, a recoltat și a adus din America mai multe sute de plante pînă atunci necunoscute.

Dar studiile lui nu se limitează la geografia fizică. A. von Humboldt s-a interesat îndeaproape de modul de viață al populațiilor întîlnite. A descris diversitatea tipurilor de indieni (morfologie, organizare socială, limbă, cultură). El este cel care a descoperit popoarele Americii și care a estimat (destul de corect) venirea lor pe Noul Continent acum aproximativ 20 000 de ani î.Hr.

Mai mult, a cercetat în amănunt organizarea economică, structurile sociale, moravurile, artele și credințele triburilor Americii Centrale. Avea grijă să noteze, pentru fiecare dintre diferitele populații prezente pe un teritoriu – albi, indieni, metiși, negri, mulatri, spanioli, creoli –, numărul lor, densitatea, repartizarea locală, conflictele care puteau să apară între grupuri, aspirațiile lor și obiceiurile…

Etnologii actuali consideră fiabile majoritatea observațiilor sale. Grija pentru detaliu a lui A. von. Humboldt a mers pînă în a descrie instrumentele muzicale ale indienilor, cum ar fi trompeta sacră (*botuto*), folosită la granița dintre Venezuela și Columbia, sau cornul din lemn sau scoarță (*jurupari* sau *majagua*), folosit de triburile de pe Orenoc. Aceste informații sînt prețioase pentru etnomuzicologii de azi.

A.von Humboldt a perfecționat arta descrierii și a clasificării, care rămîne o etapă obligatorie în orice muncă științifică. Dar A.von Humboldt este, în egală măsură, unul dintre primii care au introdus, în special în ultima sa carte, *Cosmos*, întrebările asupra cauzalităților și asupra relațiilor dintre fenomenele climatice, geologice și umane.

A. von Humboldt reprezintă simbolul unei geografii noi, contribuind la trasarea contururilor ei. Prin interesul dovedit pentru climă, relief, resurse

ale solului, cît și pentru populații, morfologia, repartizarea și obiceiurile acestora etc., geografia devine instrumentul privilegiat pentru studiul legăturilor dintre mediul înconjurător natural și organizarea societăților omenești. Dar dublele rădăcini ale geografiei fizice și geografiei umane au dat naștere unei discipline cu limite destul de vagi. Atracția pentru descrieri și clasificare – mai mare decît pentru stabilirea teoriilor sau a legilor – se potrivește perfect unui proiect enciclopedic care animă științele vremii. Mai tîrziu, această postură descriptivă va contribui totuși la situarea geografiei ca știință auxiliară a altor științe (istorie, antropologie, sociologie). Odată explorarea planetei aproape terminată (la începutul secolului al XX-lea), geografia va trebui să găsească noi piste de cercetări.

INFLUENȚA MEDIULUI ASUPRA VIEȚII OAMENILOR

La începutul secolului al XIX-lea, marele „inventar" al lumii pare a fi pe calea terminării, dar din acel moment își fac apariția probleme noi. Vine un timp cînd începem să ne întrebăm asupra influențelor pe care le poate avea mediul în istoria oamenilor.

Din 1753, Emmanuel Kant – care nu este numai filosof, ci, de asemenea, unul dintre întemeietorii geografiei fizice – afirmă primul că *„omul nu poate fi cunoscut dacă nu i se cunoaște mediul" (Geografie fizică).*

Totuși, trebuie așteptată jumătatea secolului al XIX-lea pentru ca intuiția lui Kant asupra legăturilor dintre mediu și istoria umană să se dezvolte într-o manieră sistematică. Doi geografi germani au participat la această reflecție: Karl Ritter și Friedrich Ratzel.

Karl Ritter (1779–1859) a ocupat prima catedră de geografie a Universității din Berlin. Titlul celei mai cunoscute dintre lucrările sale, *Geografia în raporturile ei cu natura*, explică intențiile sale: să demonstreze în ce mod mediul natural influențează fiecare societate. În optica lui, fiecare configurație geografică conferă fiecărui popor fizionomia sa particulară. Este ceea ce numește el *„influența fatală a naturii"* asupra vieții oamenilor.

Friedrich Ratzel (1844–1904) este și el partizanul unei teorii care poate fi calificată drept a mediului înconjurător. Influențat de Darwin și de teoria lui a selecției naturale, F. Ratzel cercetează în ce mod mediul înconjurător natural poate acționa asupra vieții popoarelor. Ajunge, astfel, să ia în considerație, în lucrarea sa *Antropogeografie* (1882–1891), divizarea spațiului în „arii culturale" în care un popor și-a desfășurat un „gen de viață" specific, în măsură să-i confere o personalitate deosebită.

Există un determinism al mediului înconjurător?

Teoria „genurilor de viață", enunțată de F. Ratzel, a fost dezvoltată mai tîrziu de geografii francezi, ca Paul Vidal de la Blanche, apoi de Maximilien Sorre. Această noțiune va avea o puternică influență asupra progresului geografiei umane. Prin „gen de viață", geografii definesc un ansamblu complex și organizat de practici (tehnici, organizare socială, cunoștințe etc.) adaptate unui mediu geografic dat. Popoarele care trăiesc în pustiuri aride nu pot practica agricultura din considerente evidente. Nevoia lor de apă (nouă litri de persoană pe zi pentru propriile trebuințe

și pentru cele ale vitelor) pare să-i constrîngă spre o viață nomadă. Iată de ce bindibușii, aborigeni din centrul Australiei, ca și boșimanii din deșertul Kalahari (Africa de Sud) trăiesc în grupuri mici care rătăcesc prin zone imense, în funcție de ploi. Un alt exemplu de gen de viață legat de un mediu particular este cel al „civilizației orezului" din regiunile asiatice. Cultura orezului determină o întreagă viață socială a populațiilor, estimată la 80% agricolă, la începutul secolului al XX-lea.

Și exemplele de determinisme legate de mediu s-ar putea înmulți:

– primele mari civilizații istorice (Indus, Egipt, Mesopotamia) au apărut de-a lungul marilor fluvii; există o legătură evidentă cu fertilitatea solului care a atras populațiile. Așa cum nota Herodot, *„Egiptul este un dar al Nilului";*

– pescuitul creează, în regiunile coastelor maritime, tipuri de activități legate de maree, de construcția vaselor sau a plaselor, de transportul peștelui în interiorul coastelor etc.

Este cazul să deducem că există o constrîngere implacabilă a mediului care ar impune oamenilor un anume mod de viață? Geografilor secolului trecut li s-a atribuit adesea un determinism strict și riguros. Unui mediu natural dat: un mod de viață asociat. De fapt, poziția fondatorilor geografiei moderne este cu mult mai nuanțată. Ei elaborau o nouă manieră de a interpreta societățile omenești, luînd în calcul mediul lor înconjurător natural. În anumite cazuri, s-au văzut în situația de a-și radicaliza pozițiile pentru a afirma existența geografiei. Dar analizele lor concrete sînt adesea complexe, prea subtile și prea preocupate de interacțiunile dintre factori, așa cum nu s-ar putea deduce din unele dintre formulările programatice.

Pentru F. Ratzel, de exemplu, era limpede că în vederea înțelegerii modului de viață al locuitorilor Noii-Anglii, istoria și cultura puritanilor care au imigrat aici erau cel puțin la fel de importante ca și cunoașterea reliefului regiunii.

Este suficient să se observe diversitatea societăților care uneori s-au edificat pe același teritoriu pentru a înțelege că geografia nu exercită o constrîngere absolută asupra modului de viață. În zonele tropicale ale Africii, de exemplu, savana adăpostește populații nomade care coexistă cu alte populații pentru care agricultura constituie activitatea principală. Dacă este evident că pescuitul nu se poate practica decît la țărmul mării sau extragerea petrolului doar din zonele petrolifere, nu înseamnă că există o relație directă și unilaterală între mediu și organizarea socială. Pentru a interpreta legăturile dintre mediu și modul de viață, Paul Vidal de La Blanche (1845–1918), fondatorul geografiei franceze, a susținut o teorie pe care a numit-o „posibilism". Natura nu face altceva decît să ofere o gamă de posibilități, dar oamenii sînt aceia ce-și impun opțiunile. *„La toate treptele, natura oferă posibilități ; dintre acestea, omul alege. Geografia furnizează canavaua, omul își brodează pe ea destinul."*

Nu există constrîngeri absolute ale mediului natural, ci doar potențialități pe care omul încearcă sau nu să le pună în aplicare.

GEOGRAFIA „NOUĂ“ ŞI ÎNCLINAREA PENTRU MODELE

Încă din anii ’60/’70, o nouă orientare a geografiei va prinde viaţă sub numele de „noua geografie“ (*New Geography*)[290]. Această nouă abordare este caracterizată de două trăsături:

– întrebarea centrală nu mai este cea a influenţei mediului, ci a localizării activităţilor umane. Dacă întrebarea de bază a fizicienilor este „de ce există ceva decît nimic?“ s-ar putea spune că întrebarea fundamentală a noii geografii este „de ce tocmai aici şi nu altundeva?“;

– Geografia nouă îşi împrospătează şi metodele, făcînd apel la teoretizare (modele, grafuri, choreme, simulări informatice) şi la demersul ipotetico-deductiv. Acesta constă în a înainta ipoteze teoretice, confruntate după aceea cu realitatea.

Noua geografie, avidă de modele şi de legi, se sprijină, de fapt, pe lucrările a trei precursori. Primul este agronomul prusac Johann Heinrich von Thünen (1783–1850), care a făurit primul un model geografic (destinat analizării impactului distanţei asupra unei producţii agricole date). Alfred Weber (1868–1958) va aplica el însuşi o problematică similară la problema implantaţiei activităţilor industriale. Dar, în special, Walter Christaller (1893–1969) şi teoria sa a „locurilor centrale“ vor reţine cel mai mult atenţia noilor geografi.

De ce există oraşe?

Teoria locurilor centrale a geografului german W. Christaller intenţionează să răspundă la o chestiune foarte simplă: ce anume determină localizarea şi mărimea unui oraş?

Răspunsul tradiţional la această întrebare face trimitere la datele proprii mediului natural sau la istorie. Dar W. Christaller pleacă de la cu totul alte premise.

Să presupunem, spune el, un spaţiu omogen (ca o cîmpie uniformă fără munţi sau rîuri); să presupunem apoi că populaţia este egal distribuită

[290] Manualul *Spatial Organisation; the Geographer's View of the World* (Wiley, 1971) va deveni rapid, potrivit lui Antoine Bailly, „Biblia noilor geografi din lumea nouă (*Sciences Humaines*, nr. 42, sept. 1994).

pe acest spaţiu. Dacă un medic se stabileşte într-un loc dat, costurile de transport ale pacienţilor vor varia în funcţie de depărtarea lor în raport cu locul de consultaţie. Să presupunem acum că doi medici se stabilesc pe respectivul teritoriu: ei vor fi interesaţi să-şi împartă spaţiul în două părţi egale. Cît despre farmacişti, şi ei vor fi interesaţi să se repartizeze pe teritoriu într-un mod echilibrat (în scopul partajării pieţei). În plus, toţi vor avea interesul să se plaseze în apropierea medicilor. Dacă se urmăreşte acest raţionament strict economic, atunci centrele urbane, comportînd un anumit număr de funcţii specializate (medici, farmacişti etc.), trebuia să se constituie la o distanţă egală pe un teritoriu. Ele formează, astfel, o reţea destul de regulată. În plus, se va stabili între aceste centre urbane o ierarhie a mărimii. Ca urmare, unele centre urbane vor fi prea mici pentru a primi pe anumiţi specialişti – pe un dermatolog sau pe un neurolog, de exemplu. În consecinţă, se vor constitui oraşe mari pe tot teritoriul, la distanţe aproximativ egale între ele. Implantarea oraşelor (sau a „locurilor centrale“, potrivit terminologiei lui W. Christaller) trebuie să capete forma unei reţele regulate în care alternează oraşele mari şi cele mici. W. Christaller şi-a comparat apoi schema teoretică cu harta oraşelor din Germania de Sud – regiune în care locuia şi pe care o cunoştea perfect. Corespondenţa dintre modelul său şi realitate părea perfectă… Demonstraţia era realizată – prin căi strict deductive – că spaţiul dintre oraşe răspundea unei logici a „distanţelor“ care despart activităţile economice.

Concluziile lui W. Christaller au fost mai tîrziu dezbătute şi contestate într-o largă măsură. Totuşi, principalul lui aport a constat în introducerea în geografie a unui nou demers. Modulul de raţionament ipotetico-deductiv (construirea unui model şi apoi compararea lui cu realitatea) şi căutarea legilor de organizare a spaţiului au avut mai tîrziu o profundă influenţă asupra reînnoirii geografiei, începînd din anii ’60.

Geografia „critică“ şi geografia umanistă…

Reînnoirea geografiei nu s-a limitat la curentul modelelor spaţiale. Au apărut în paralel şi alte domenii de cercetare, contribuind astfel la revitalizarea disciplinei.

Este cazul geografiei „critice“, apărute în anii ’70, care se preocupă în mod deosebit de inegalităţi şi traducerea lor spaţială[291]. Autori de obedienţă

[291] Reprezentată de autori, ca: David Harvey (*Social Justice and the City*, 1973), B. Coates, R.J.H. Johnson, P. Knox (*Geography and Inequality*, Oxford University Press, 1977), Manuel Castells (*Problema urbană*, Maspéro, 1972).

marxistă sau mai general „critică“, cum ar fi britanicul David Harvey[292], au vrut să demonstreze în ce fel procesul acumulării de capital ajungea la efecte de concentrare spațială în anumite zone, în detrimentul altora (logica centru-periferie); cum se delocalizau întreprinderile dacă salariile angajaților erau prea ridicate. Altă temă importantă a geografiei critice: segregarea spațială a minorităților. Repartizarea minorităților etnice în anumite cartiere ale orașelor americane reprezintă o cauză determinantă și nu doar un simplu efect al segregării dintre albi și negri. În alți termeni, faptul de a locui într-un cartier 100% negru mărește segregația și efectele sociale ale inegalităților.

Curentul calificat drept „umanist“ de către geograful american Yi-Fu Tuan studiază teritoriile în măsura în care ele sînt investite de simboluri[293]. Noțiunile de „spațiu trăit“, de „reprezentare culturală“ și de „loc“ (sau „teritoriu“) sînt conceptele centrale ale acestei abordări. Ideea de bază este că ființele umane au față de spațiul pe care îl locuiesc reprezentări, imagini, investiții afective mai mult sau mai puțin puternice. Cum se explică, de exemplu, atracția turistică exercitată de anumite locuri (Paris, New York, Vézelay sau Tahiti) fără a lua în calcul încărcătura simbolică pe care o poartă?[294] Teritoriul este un loc care nu corespunde obligatoriu unui decupaj administrativ sau fizic, ci care reprezintă pentru locuitori o unitate culturală puternică. Așa se petrec lucrurile cu locuitorii din Morvan care se simt „morvandiezi“ pe cît sînt de francezi.

[292] David Harvey, *The Limits to Capital*, Blackwell, 1982.
[293] Yi-Fu Tuan, *Topophilia*, Prentice Hall, 1974.
[294] A se vedea Paul Claval, *Geografia culturală*, Nathan, 1996.

FILOSOFIE
ÎN CĂUTAREA SENSULUI

„1. Ce pot să cunosc? – epistemologia
2. Ce trebuie să fac? – etica
3. Ce-mi este permis să sper? – metafizica
4. Ce este omul?“ – antropologia

Acestea sînt, în concepția lui Emmanuel Kant (1724–1804), cele patru chestiuni care alcătuiesc „domeniul filosofiei“. Autorul *Cursului de logică*, apărut către 1793, tratează aici liniile mari ale teritoriului unei discipline așa cum putea fi descrisă în epoca sa. *„Prima întrebare corespunde metafizicii, a doua moralei, a treia religiei și a patra antropologiei. Dar toate ar putea fi reduse la antropologie, fiindcă primele trei chestiuni se raportează la ultima.“*

Metafizică (a se vedea textul încadrat de la p. 364), morală, religie (sau teologie), antropologie, Kant atribuie filosofiei un cîmp de acțiune foarte vast. Toate cunoștințele asupra omului și ale destinului său, asupra lui Dumnezeu, asupra Frumosului, Binelui, Adevărului, Naturii... aparțin în principiu domeniului ei de investigații.

Foarte adevărat este faptul că pe timpul lui Kant, filosoful se cuvenea să fie un gînditor complet: în același timp matematician, fizician, moralist, naturalist, teolog... un gen de decatlon al gîndirii... Kant însuși nu s-a mulțumit să fie doar un bun profesor de filosofie. El a studiat și a predat fizica, matematicile și științele naturale. A fost unul dintre precursorii geografiei fizice; lucrarea sa *Istoria universală a naturii și teoria cerului* (1755) este considerată de fizicienii actuali ca o prefigurare a cosmologiei moderne. Kant a fost primul care a avansat ipoteza existenței galaxiilor.

Filosofii care l-au precedat erau și ei autentici savanți enciclopediști. Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716), teoretician al „armoniei prestabilite a lumii“, nu era acel blînd visător ridiculizat de Voltaire în *Candide*. Spirit universal, el a fost istoric, diplomat, matematician, pasionat călător. Împreună cu Isaak Newton a fost inventatorul calculului infinitesimal. Puțin mai înainte, René Descartes (1596–1650), considerat drept părintele raționalismului, a fost și fondatorul geometriei analitice. Se uită adesea că celebrul său *Discurs al metodei* nu-i numai o lucrare speculativă reprezintă, de fapt, introducerea la o lucrare voluminoasă, intitulată *Eseuri*, care se ocupă de optică, de geometrie și astronomie și în care Descartes prezintă pentru prima dată legile refracției în optică[295].

---

[295] Eseurile publicate de Descartes în 1637 (la Leydes în Olanda) cuprind o prefață care este celebrul *Discurs al metodei* pentru a-și conduce bine raționamentul și a căuta adevărul în științe, urmat de trei părți: *Meteorii* (care tratează imagini, curcubee etc.); *Dioptrica* (legile refracției, teoria vederii etc.) și *Geometria*, în care Descartes prezintă bazele marii lui invenții matematice: geometria analitică (fără care este greu de înțeles spiritul *Discursului metodei*).

Pe vremea lui Kant, filosofia poate, prin urmare, să ridice pretenții de statut al cunoașterii universale. De unde și dificultatea de a-i defini conținutul.

Totuși, am greși dacă ne-am imagina cunoașterea filosofică sub forma unei științe absolute care ar trona deasupra științelor particulare. Nu toți filosofii au fost și savanți. Socrate sau Nietzsche se interesau puțin de știința timpului lor; în optica lor, chestiunile majore ale gîndirii se legau de condiția umană, de sensul vieții. Montaigne, Jean-Paul Sartre, autentici filosofi, se situează mai aproape de literatură decît de știință.

La întrebarea *„ce este filosofia?“*, doar o privire panoramică permite definirea cîtorva mari orientări ale gîndirii. Plecînd de aici, se desprind trei „posturi filosofice“.

TREI ÎNFĂȚIȘĂRI ALE FILOSOFIEI

Sumar, trei posturi diferite au existat dintotdeauna: una concepe filosofia ca o muncă de reflecție critică; alta pretinde să dezvăluie adevărurile ultime asupra omului și asupra lumii; a treia, în fine, vede în filosofie o școală a înțelepciunii și a artei de a trăi.

O chestionare critică?

Este primul mod de a examina filosofia, pe linia marilor tradiții care merg de la Socrate la Ludwig Wittgenstein, trecînd prin Kant. În această postură, misiunea filosofului este concepută ca o punere sub semnul întrebării a ideilor preconcepute și a cunoștințelor stabilite. Filosofia nu pretinde obligatoriu să dezvăluie adevărul ultim. Ea se întreabă asupra condițiilor cunoașterii, asupra forțelor și limitelor ei. Se vrea o conștiință critică, o școală a îndoielii și a relativismului. Socrate utiliza dialogul și chestionarea ca pe un soi de dizolvant al ideilor preconcepute. Moralistului îi punea întrebarea ce este Binele, iar militarului ce înseamnă adevăratul curaj. Apoi, el făcea certitudinile să se clatine. A plătit cu viața această atitudine, judecată ca fiind subversivă de către autorități. Punînd la îndoială valorile și credințele, nu cumva avea să pervertească tineretul? Iată de ce a fost condamnat la moarte, ca fiind un sedițios. Se știe că, în loc să fugă așa cum îi propuneau discipolii lui, el a preferat să-și asume pînă la capăt rolul, hotărîndu-se să bea cucută[296].

Această chestionare neîncetată care punea în evidență fragilitatea cunoștințelor, care arăta cu degetul spre presupunerile judecății noastre, reprezintă esența filosofiei în spirit socratic. Iată de ce, spune Socrate, înțeleptul nu-i cel care deține adevărul, ci, dimpotrivă, *„cel care știe că nu știe“*.

O căutare a adevărului?

O a doua tradiție acordă filosofiei o misiune grandioasă: cea de a dezvălui Adevărul ultim asupra lucrurilor. Această filosofie, care merge de la Platon la Martin Heidegger, trecînd pe la Friedrich Hegel, pretinde

[296] Episodul este relatat în *Phedon*, dialog redactat de Platon.

să atingă profunzimile „Ființei“. Filosofia este o metafizică, o cunoaștere de o factură superioară în raport cu opinia, cu credința sau cu știința. Accesul către această cunoaștere absolută poate fi realizat în mai multe moduri. Primul constă în stabilirea principiilor primordiale ale cunoașterii: este demersul adoptat de Descartes. Metoda sa analitică (plecînd de la lucruri clare și simple se ajunge prin deducție către complex) este în optica lui singura metodă riguroasă care permite să se avanseze cu exactitate către Calea Adevărului. O altă concepție a filosofiei, mai enciclopedică, aspiră să edifice un vast sistem teoretic, sinteză și depășire a cunoștințelor epocii respective: este demersul adoptat de Aristotel (–384, –322)[297] sau de Hegel (1770–1831)[298].

O altă cale către Adevăr rezidă într-o formă de cunoaștere deosebită, distinctă atît de știință cît și de cunoașterea comună. Baruch Spinoza (1632–1677) o numește „cunoașterea celui de al treilea gen“. Primul gen al cunoașterii corespunde percepției imediate și opiniei comune. Această cunoaștere este îndoielnică și subiect de pasiuni. Cunoașterea celui de al doilea gen ne este dată de rațiune. Ea se exercită în matematici, de exemplu. Această cunoaștere este obiectivă, universală și liberă de pasiuni. În fine, *„cunoașterea celui de al treilea gen“*, pe care numai filosoful o poate dobîndi, este de o natură mult superioară. Un gen de percepție intuitivă și globală, obținută la capătul unui lung parcurs intelectual. Ea permite perceperea lucrurilor în relațiile, dezvoltarea și unitatea lor. Această viziune globală a armoniei lumii, gen de sinteză alcătuită din dragoste și inteligibilitate, procură seninătate și beatitudine[299].

De la metafizică la epistemologie...

Prin „metafizică“, se înțelege „filosofia primă“. Ea se situează deasupra cunoașterii empirice și studiază principiul tuturor lucrurilor. A face metafizică, înseamnă a studia „Ființa“. Cuvîntul este sinonim ontologiei. În secolul al XIX-lea, mai multe curente de gîndire, cum ar fi pozitivismul logic, au recuzat metafizica, învinuită de a fi o speculație golită de sens. Heidegger a încercat să-i confere metafizicii un nou sens: să gîndească Ființa ca atare și nu ca fenomen.

[297] Aristotel a realizat o operă monumentală cu lucrările lui asupra naturii (*Fizica cerului, Meteorii, Despre animale*), lucrări de morală (*Etica la Nicomaque*), de politică, de retorică, de logică, etc. Metafizica sa este divizată în 14 cărți.

[298] Friedrich Hegel, *Știința logicii*, 1812–1816.

[299] Expozeul celor trei genuri ale cunoașterii și valorile lor respective se află în *Tratatul reformei și al înțelegerii*, tratat rămas neterminat. Spinoza își va dezvolta teoria cunoașterii în *Etică* (secțiunea a doua), 1677.

Estetica: reflecția filosofică asupra artei și a frumosului. Cei doi mari filosofi ai esteticii sînt Kant (*Critica facultății de a judeca,* 1790) și Hegel (*Estetică,* 1818–1830).

Logica: pentru Aristotel, părintele logicii clasice care a dominat în Occident pînă în epoca Luminilor, este arta silogismului. Începînd din secolul al XIX-lea își vor face apariția logici formale: logica propozițiilor, logica ansamblelor. Prin caracterul ei abstract și „fundamental“ (fiindcă ea rămîne prima condiție a oricărei gîndiri, științifice sau nu), logica a fost unul dintre subiectele predilecte ale filosofilor din secolul al XX-lea (a se vedea curentul pozitivismului logic).

Teologia: a face teologie înseamnă a reflecta asupra lui Dumnezeu, ca un filosof. De exemplu, încercarea de a găsi o dovadă incontestabilă a existenței lui (au apărut numeroase versiuni care nu-i conving decît pe credincioși). A face teologie înseamnă poate și a reflecta asupra atributelor divinității. Exemple de enigme teologice: Dumnezeu este consubstanțial cu natura? Intențiile lui se supun legilor rațiunii?

Epistemologia: în țările anglo-saxone, epistemologia definește o filosofie a cunoașterii. În Franța, termenul semnifică filosofia științei.

A trăi, este o artă?

Potrivit unei a treia tradiții, filosofia este considerată arta de a trăi. Așa cum indică etimologia cuvîntului, filosofia este „prietena înțelepciunii“. Pentru acest curent, filosofia își propune ca ultim scop fericirea omului (sau mai modest, lupta împotriva Răului). Ea pretinde să spună ce este Binele. Acesta este demersul filosofilor mistici, umaniști, epicurieni, stoici, hedoniști, utilitariști... Cercetarea condițiilor fericirii este dublată uneori – ca în cazul existențialiștilor – de o întrebare neliniștitoare asupra destinului omului în lume.

Domeniile actuale ale filosofiei

În zilele noastre, filosofia a părăsit anumite domenii ale sale tradiționale: meditațiile asupra lui Dumnezeu și sfinților nu se mai bucură de atenție în comunitățile de filosofi. Marile sisteme explicative, vastele sinteze de cunoștințe nu mai sînt la ordinea zilei. Științele naturii și științele umane s-au dezvoltat într-un mod autonom, decuplîndu-se de filosofie. Și cu toate acestea, filosofia nu a dispărut. Se pot reformula chestiuni fondatoare puse de Kant („*Ce pot să cunosc?*“, „*Ce trebuie să fac?*“, „*Ce îmi este*

permis să sper?“, *„Ce este omul?“*), lor corespunzîndu-le cele patru mari domenii ale filosofiei contemporane:

– „filosofia cunoaşterii şi a spiritului“ încearcă să răspundă la *„Ce pot să cunosc?“*;

– filosofia morală continuă căutarea a *„Ce trebuie să fac?“*;

– filosofia politică face trimitere la întrebarea *„Ce îmi este permis să sper?“*;

– în fine, la întrebarea *„Ce este omul?“* răspunde o antropologie filosofică edificată de gînditorii condiţiei umane.

Patru domenii care vor fi explorate pe rînd, împreună cu legăturile lor strînse cu ştiinţele umane actuale vor fi în atenţia autorului.

FILOSOFIA CUNOAŞTERII: „CE POT SĂ CUNOSC?“

Enigma gîndirii nu încetează să preocupe toţi marii filosofi. De la Platon la Kant, de la Descartes la Hume şi pînă la actuala filosofie a spiritului, nu a rămas un singur gînditor care să nu fi propus un răspuns propriu la întrebarea: *„Ce este gîndirea?“*

Ce este gîndirea?

La o primă abordare, teoriile cunoaşterii s-au împărţit în două mari curente: „realiştii“, pentru care cunoaşterea se formează în contact cu lumea exterioară, şi „subiectiviştii“, pentru care cunoaşterea presupune o producţie de idei şi o recreare a lumii înconjurătoare. În jurul acestor două poziţii – şi a variantelor lor – se va derula o lungă dezbatere filosofică ce durează de mai multe secole şi încă se mai continuă...[300]

• Empirismul: lumea este aşa cum o vedem

Pentru abordarea realistă sau empiristă[301], a percepe nu înseamnă nimic altceva decît a capta informaţii despre lume aşa cum este ea în realitate. Nicolas de Malebranche (1638–1715) – discipol al lui Descartes – îl pune pe unul dintre protagoniştii lucrării sale *Discuţii metafizice* să spună: *„Acest pămînt este real: o simt prea bine. Cînd îl lovesc cu piciorul, îmi rezistă. Asta înseamnă să fie ceva solid!“*

În această optică – care corespunde bunului-simţ – simţurile noastre sînt considerate ca un receptacul pentru informaţiile venite din lumea exterioară, ca lumina imprimată pe o peliculă fotosensibilă. Dacă văd un copac dinaintea mea, iar prezenţa lui îmi atrage atenţia, faptul se explică prin două raţionamente simple:

– copacul are o existenţă reală, independentă de imaginaţia mea;

– imaginea primită constituie o copie fidelă a originalului.

---

[300] Pentru o prezentare clară şi sistematică a teoriilor clasice şi contemporane ale cunoaşterii, a se vedea: Jean-Michel Besnier, *Teoriile cunoaşterii*, Flammarion, 1996.

[301] În filosofie, empirismul este o teorie a cunoaşterii, potrivit căreia ideile noastre şi informaţiile asupra lumii provin din experienţă. John Locke (1632–1704) şi David Hume (1711–1776) sînt cele două figuri principale ale filosofiei clasice, care au expus această teorie.

Această abordare a cunoașterii este destul de simplă și intuitivă. Deși are de partea ei forța evidenței, ea se lovește de cîteva obiecții: în cazul în care cunoașterea este un gen de reflectare internă a realității exterioare, cum se explică erorile, iluziile, visele și cunoștințele abstracte: (matematicile, de exemplu) care nu reprezintă întru nimic produsul experienței noastre?

• Subiectivismul: lumea este așa cum o reconstruim

Alți filosofi, abili în argumentație, au venit cu numeroase obiecții la teza realistă, poate prea simplă pentru a fi adevărată.

Ei au remarcat, mai întîi, că subiectul nu are acces decît la propriile lui percepții și că nimic nu permite, în deplină rigoare, să afirmăm că realul este conform impresiilor acestuia. Atunci cînd visez, văd și simt de parcă imaginile ar fi reale. Și totuși, de îndată ce mă trezesc, constat că lumea visului a dispărut, că fusese deci un produs al imaginației mele și nu al realității. În forma sa radicală, acest idealism neagă pur și simplu existența lumii exterioare, cum ar fi solipsismul lui George Berkeley (1685–1753)[302]. În forma sa moderată, cea a lui Kant, realul există fără îndoială, dar nu ne este cunoscut ca atare „în sine". Nu putem să-l percepem decît prin intermediul categoriilor noastre mentale (a se vedea textul încadrat imediat următor).

Alt argument antirealist: percepțiile noastre ne pot înșela. Astfel, o experiență atribuită lui Aristotel demonstrează că dacă încrucișăm arătătorul și degetul mijlociu și începem să rulăm o bilă între ele, vom simți două bile în loc de una. Regularitatea și soliditatea senzațiilor contribuie la convingerea că percepțiile noastre sînt conforme realității. Totuși, așa cum va observa Descartes, în fiecare dimineață vedem Soarele ridicîndu-se și rotindu-se în jurul Pămîntului... pe cînd știința astronomică ne-a învățat că lucrurile stau exact invers, că noi sîntem proiectați cu o viteză de mai multe mii de kilometri pe oră în jurul Soarelui, fără ca măcar să ne dăm seama...

În sfîrșit, simțurile noastre sînt limitate și nu ne permit accesul decît la o realitate parțială. Așa cum orbul nu știe ce este vederea, poate că nici noi nu avem acces la anumite dimensiuni ale realității?

Percepția noastră vizuală nu ne transmite decît o bandă limitată a spectrului luminii (de la infraroșu la ultraviolet); la fel, nu auzim anumite ultrasunete pe care le aud cîinii. În linii mai generale, ne putem întreba dacă spațiul cu trei dimensiuni perceput de noi este un atribut al realității

[302] George Berkeley, *Tratat asupra principiilor cunoașterii umane,* 1710.

sau un „cadru mental". În accepția lui Kant, lucrurile erau clare în orice caz, el scriind de prin 1770: *„Spațiul nu este ceva obiectiv și nici real, (...), ci doar subiectiv și ideal, izvorît, potrivit unei legi fixe, din natura spiritului în maniera unei scheme destinate să coordoneze ansamblul a tot ceea ce vine din exterior prin simțuri."*[303]

Immanuel Kant și limitele rațiunii

„Puterea și limitele rațiunii noastre", acesta ar putea fi subtitlul la *Critica rațiunii pure,* publicată de Kant în 1781, una dintre cele mai remarcabile opere ale filosofiei occidentale.

Orice persoană care s-a gîndit într-o zi la limitele universului nu se poate să nu se fi izbit de o problemă dificilă, aparent insolubilă. Dacă universul are limite, ce s-ar afla dincolo de ele? Mintea noastră este mînată irezistibil către imaginea unei alte lumi dincolo de aceste limite.

Invers, socotind universul ca fiind infinit este la fel de incredibil. Încercînd să ne reprezentăm infinitul, ne vedem invariabil conduși spre căutarea unei limite situate undeva.

Fie că răsucim problema în toate sensurile, ideea infinitului ca și cea a finitudinii scapă înțelegerii noastre. Pentru Emmanuel Kant un asemenea impas logic survine dacă încercăm să transpunem în absolut noțiunea de spațiu care nu aparține universului, ci structurii spiritului nostru.

„Spațiul nu este un concept empiric care ar fi extras din experiența exterioară (...), ci o reprezentare necesară, a priori" (adică anterioară experienței). Același lucru se petrece și cu timpul. Ceea ce noi credem a fi proprietăți ale naturii, ca spațiul cu trei dimensiuni, timpul linear, reprezintă de fapt „forme" sau „categorii" ale gîndirii noastre. Încercarea de a le transpune în afara cîmpului experienței pentru a gîndi limitele universului revelează „limitele rațiunii pure".

Revoluția lui Copernic

În prefața la ediția a doua a *Criticii,* Kant nu ezită să compare schimbarea perspectivei lui filosofice cu o nouă „revoluție copericiană". Astronomul polonez Nicolas Copernic (1473–1543) a propus la începutul secolului al XVI-lea o nouă viziune a universului, demonstrînd că nu Soarele este cel care se învîrteşte în jurul Pămîntului, ci invers. Kant propune să răstoarne în maniera lui perspectiva filosofică. „Revoluția copericiană" a sa constă în următoarele: reflecția filosofică nu trebuie să se mai îndrepte către „esența" lucrurilor, ci asupra capacității și limitelor spiritului de a le concepe. Mai înainte de a încerca să înțelegem lumea, trebuie mai întîi să ne interesăm de instrumentele care ne permit să o gîndim. În acest sens, trebuie înțeles proiectul unei *Critici a rațiunii pure.*

[303] Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure,* 1781.

Cunoştinţe *a priori* şi cadre mentale

Din punctul de vedere al lui Kant, în întreaga cunoaştere există două elemente distincte: elemente empirice furnizate de experienţă (de exemplu, mărimea, forma şi culoarea unei pietre culese de pe marginea drumului); dar există şi elemente nonempirice, cadre mentale sau „categorii“ numite „a priori“, care nu rezultă din lucrurile înseşi, ci din modul nostru de a le concepe. Astfel, dacă apuc şi manevrez această piatră în mîna mea, simţurile mă fac să percep mai multe imagini consecutive, piatra îmi apare sub diferite unghiuri… Anume structura minţii mele este cea care îmi permite să unific aceste imagini diferite într-un singur şi acelaşi obiect. Fără această capacitate mentală de coordonare a imaginilor, de atribuire a unei anume unităţi şi continuităţi în timp, lumea ne apare ca o suită dezordonată şi haotică de imagini şi de evenimente. Kant susţine această teză provocatoare: unitatea obiectului nu este produsul experienţei empirice. Noi sîntem cei care punem lumea în ordine pentru a o putea gîndi. Unitatea obiectului este un cadru de gîndire *a priori* care ne permite să gîndim lumea. Cea mai mare parte a *Criticii raţiunii pure* este consacrată evidenţierii acestor categorii a priori care structurează şi dau formă cunoaşterii noastre. Anumite „forme“ ale spiritului se aplică „sensibilităţii“ (studiată în prima parte *„Estetica transcendentală“*): ele sînt spaţiul şi timpul.

În acelaşi fel, există o întreagă serie de noţiuni logice, cum ar fi ale unităţii, pluralităţii, cauzalităţii… care ajută în procesul de gîndire a lumii, dar care nu sînt izvorîte din lumea însăşi. De exemplu, experienţa ne spune că o piatră este grea, dar este o lege a priori care ne informează că ea nu ar putea fi altfel şi că toate pietrele au o greutate.

Raţiunea transcende experienţa şi ne informează asupra unor lucruri care depăşesc cadrul strict al constatărilor empirice. Experienţa este întotdeauna contingentă şi parţială.

Dacă este adevărat că nu putem vedea şi gîndi lumea decît prin „ochelari“ care o structurează într-un mod particular, rezultă de aici că nu cunoaştem (şi că nu vom putea niciodată cunoaşte) lucrurile aşa cum sînt ele în realitate. Lumea în sine – numenă – ne este necunoscută. Doar lumea fenomenelor ne este accesibilă.

Cu toţii sîntem adepţii lui Kant

Reflecţia kantiană a anticipat cu mult descoperirile psihologiei contemporane: asupra celor dobîndite de Gestalt-theorie, care demonstrează că noi gîndim lumea cu ajutorul „formelor“ prestabilite, asupra psihologiei cognitive pentru care orice cunoaştere nu reprezintă o reflectare a naturii, ci un proces de tratare a informaţiei.

Fizica contemporană pare să confirme şi ea intuiţiile kantiene. Spaţiul şi timpul experienţei noastre nu mai sînt considerate ca absoluturi.

Viziunea constructivistă este astăzi adoptată pe scară largă şi se poate afirma că precursorul ei este Kant. Într-un anume sens, după două secole de la redactarea *Criticii raţiunii pure*, cu toţii am devenit kantieni.

• Fenomenologia: eul „lansat“ în lume

Există o a treia abordare a cunoaşterii, care intenţionează să depăşească dilema „realism–subiectivism“: fenomenologia, teorie elaborată de filosoful german Edmund Husserl (1859–1938) la începutul secolului al XX-lea[304]. Teoria fenomenologiei se dovedeşte destul de anevoios de sesizat. Pentru a-i înţelege spiritul, trebuie plecat de la prima întrebare a lui Husserl: cea a misterului naturii numerelor.

Tînărul Husserl s-a lansat în reflecţia filosofică după studii de matematici. O problemă îi frămînta mintea. Ce este un număr? În mod manifest, soluţia realistă care atribuie existenţa numerelor lucrurilor înseşi este nesatisfăcătoare. Pot exista trei mere, trei arbori, trei cîini, dar numărul trei nu este proprietatea lucrurilor înseşi. Şi atunci, nu este numărul cumva o construcţie a spiritului uman? Teză la fel de dificil de admis, fiindcă numerele n-ar exista fără obiectele pe care le desemnează. Trebuie prin urmare să presupunem, cum gîndea Platon, că numerele aparţin unei lumi, alta decît cea a realităţii materiale? Ele ar fi oarecum expresia unei lumi pure a ideilor, planînd deasupra lumii reale… Husserl refuză să admită această teză idealistă. Din punctul lui de vedere, soluţia enigmei numerelor nu se află poate nici în real, nici în spiritul uman, ci în relaţia lor indisociabilă.

Husserl avea să edifice o interpretare a cunoaşterii care se demarchează în acelaşi timp de un realism centrat pe realitatea unei lumi exterioare şi de un psihologism centrat doar pe datele unei lumi interioare. Abordarea „fenomenologică“ înlătură aceste două perspective, luînd ca punct de plecare relaţia care se stabileşte între eu şi lume. Sîntem ca „lansaţi în lume“ şi tocmai această relaţie trebuie înţeleasă.

Prin corpul nostru, afirmă Maurice Merleau-Ponty (1908–1961), autorul *Fenomenologiei percepţiei,* noi percepem lumea[305]. Acest corp trăieşte, acţionează, simte, vede. El se află în relaţie cu lumea. Nu este un observator obiectiv, nu este nici o „interioritate absolută“. Mărul aşezat înaintea mea posedă o semnificaţie prin relaţia pe care o înnod cu el: mărul devine un fruct comestibil, un obiect pe care îl pot admira sau picta, un produs de consum, simbolul păcatului originar… Aceste proprietăţi nu reprezintă nişte atribute „interne“ ale lucrului în sine, nici o simplă dată a conştiinţei mele: este un raport care uneşte omul cu lumea.

A percepe înseamnă deci a atribui o semnificaţie obiectelor, a le da un sens, a le conferi o „formă“ particulară[306]. Această „formă“ atribuită

304 Lucrările principale – şi foarte aride – ale lui Edmund Husserl sînt: *Cercetări logice,* 1900–1901; *Meditaţii carteziene,* 1931; *Idei directoare pentru o fenomenologie,* 1913.

305 Maurice Merleau-Ponty în *Fenomenologia percepţiei,* 1945 (reed. Gallimard, 1976).

306 Influenţa psihologiei formei sau Gestalt-theorie (a se vedea capitolul *Psihologie*) este clar perceptibilă aici.

lucrurilor percepute nu reprezintă un cadru preconceput şi arbitrar, dependent doar de capriciul meu. Hussler afirmă că o categorie „cerc", de exemplu, care îmi serveşte să definesc un anume număr de obiecte nu este un „fapt" existent în realitate. El nu există în natura cercului perfect, ci în a obiectelor mai mult sau mai puţin rotunde, mai mult sau mai puţin regulate, de mărimi diferite...Este totuşi un produs al spiritului nostru? Nu, răspunde Husserl, anume prin percepţia diferitelor forme rotunde şi prin capacitatea de a găsi aici o unitate, am construit noţiunea de cerc, am „dat formă" unui obiect sau altuia cu aparenţă rotundă. Aşa se petrec lucrurile cu toate noţiunile pe care le-am folosit pentru descrierea realităţii percepute: arbore, casă, masă... Aceste semnificaţii se stabilesc în raport cu lumea; ele nu se află nici în obiect, nici în conştiinţa mea.

Fără această „punere în formă" lumea n-ar avea sens. Întîlnirea dintre gîndire şi lume este cea care dă sens lucrurilor. Omul este „deschis" lumii şi în această relaţie anume se constituie sensul.

Natura ştiinţei

O altă orientare luată de filosofia cunoaşterii se referă la demersul ştiinţific. În decursul secolului al XX-lea, s-au impus cinci mari figuri de filosofi ai ştiinţei sau epistemologiei[307]: Karl Popper, Thomas Kuhn, Imre Lakatos, Paul Feyerabend şi Gaston Bachelard.

• Karl Popper (1902–1994) şi raţionalismul critic

Potrivit lui K. Popper, o teorie ştiinţifică alcătuieşte un corp de ipoteze (sau de conjuncturi), iar validitatea ei se măsoară prin capacitatea de a rezista testelor sau experienţelor cruciale care ar putea să o infirme, să o falsifice. În accepţia lui K. Popper, specificul ştiinţei rezidă în capacitatea ei de a se autocorija şi nu în propunerea unor adevăruri definitive (a se vedea textul încadrat imediat următor).

Sir Karl Popper: ştiinţa împotriva ideologiilor

Karl Popper se naşte la Viena în 1902, într-un moment în care capitala austriacă devine centrul cultural al Europei. Ca adolescent, el a urmărit cu pasiune dezbaterile intelectuale care se purtau în jurul marxismului, al psihanalizei ce se înfiripa, al filosofiei analitice din Cercul de la Viena, al teoriei relativităţii tînărului Einstein...

De foarte timpuriu ajunge să se întrebe asupra caracterului ştiinţific al

[307] În franceză, termenul de epistemologie este sinonim cu filosofia ştiinţelor. În engleză, cuvîntul *Epistemology* desemnează, în general, orice teorie a cunoaşterii.

unora dintre aceste teorii, şi anume al marxismului, la care va adera o vreme. Predînd matematicile şi fizica în colegii, îşi continuă reflecţiile epistemologice asupra naturii ştiinţei şi publică în 1934 *Logica descoperirii ştiinţifice*. Născut dintr-o familie de origine evreiască, venirea nazismului la putere îl obligă să fugă în Noua Zeelandă. După război, se stabileşte la Londra (graţie intervenţiei prietenului său, economistul A. von Hayek). Întreaga carieră şi-o va consuma ca profesor de filosofie şi metodologie ştiinţifică. În celebra instituţie de învăţămînt: London School of Economics. Aici îşi va publica întreaga operă.

Criteriul de falsifiabilitate

„Cu ce condiţie o teorie este ştiinţifică?" Aceasta este chestiunea aflată la baza întregii opere a lui K. Popper. Proiectul lui constă în a distinge veritabilul demers ştiinţific de speculaţiile ideologice sau metafizice.

De obicei, se consideră că o teorie este ştiinţifică dacă este verificabilă. Pentru K. Popper, ceea ce defineşte caracterul ştiinţific al unui enunţ nu constă în verificare, ci în capacitatea lui de a face faţă testelor care ar putea să-l infirme, să-l declare fals sau „falsifiabil". Să luăm ca exemplu formula „toate lebedele sînt albe". Acest enunţ reprezintă o ipoteză provenind din experienţă. Ea nu poate fi aprobată. Într-adevăr, este imposibil materialmente să se verifice faptul că toate lebedele de pe Terra sînt albe. Ipoteza este în schimb „falsifiabilă" în principiu, fiindcă ar fi suficient să se găsească un contra-exemplu pentru a demonstra contrariul teoriei. Teza „toate lebedele sînt albe" nu a fost dovedită niciodată, dar rămîne validă atîta timp cît nu se găseşte un contra-exemplu.

„Am ajuns la această concluzie că atitudinea ştiinţifică este atitudinea critică. Ea nu procedează la verificări, ci la experienţe cruciale. Aceste experienţe ar putea refuta teoria supusă examinării, dar ele nu o vor putea stabili nicioată." Acesta este principiul „falsifiabilităţii".

Pentru K. Popper, anumite teorii pseudoştiinţifice, cum ar fi, în optica lui, marxismul sau psihanaliza, îşi găsesc întotdeauna confirmarea tezelor în realitate, pentru că sînt astfel făcute încît să poată integra un fapt, dar şi contrariul lui.

Conjunctură şi combatere cu argumente temeinice

Niciodată nu se dovedeşte adevărul absolut al unei teorii, dar i se poate judeca fiabilitatea mai mare sau mai mică în situaţia unor experienţe critice. O teorie bună, cum este teoria relativităţii, nu este decît o ipoteză (sau o „conjunctură") care a ştiut să reziste unor experienţe critice. Deci, nu există diferenţe de natură între ipoteze şi teorii; ştiinţa progresează prin „încercări şi prin erori", prin critici succesive ale teoriilor anterioare, „prin conjuncturi şi respingeri".

Raţionalismul critic

„Raţionalismul critic" profesat de K. Popper, ia act de partea ce revine indeterminării realului, imperfecţiei tuturor cunoştinţelor, pentru a promova o

atitudine critică bazată pe „posibilism", deschidere, liberă confruntare a ideilor. Liberalismele politice şi ideologice merg împreună cu progresul cunoaşterii. Totalitarismul implică o închidere teoretică. Căutarea unei lumi mai bune ca cea a unei cunoaşteri adevărate va rămîne mereu o „căutare fără sfîrşit".

• **Thomas Kuhn (1922–1996): structura revoluţiilor ştiinţifice**

Acest fost fizician şi istoric al ştiinţelor a reînnoit profund abordarea teoriilor ştiinţifice. Potrivit lui, istoria ştiinţelor evoluează ciclic. Unei epoci date i se impune o paradigmă (o teorie dominantă) pînă cînd apare o perioadă de criză. Apoi, se iveşte o revoluţie ştiinţifică, martoră a unei noi paradigme dominante[308].

• **Imre Lakatos (1922–1974): „programele de cercetare ştiinţifică"**

Ungur, imigrat în Marea Britanie, este cel care îi succede lui K. Popper în fruntea Departamentului de filosofie al prestigioasei London School of Economics. I. Lakatos consideră că fiecare ştiinţă îşi înscrie activitatea în „programe de cercetare" care sînt cadre de gîndire ce pun în ordine şi fixează orientările cercetării. Un PRS (program de cercetare ştiinţifică) este format dintr-un nucleu dur (ansamblul de ipoteze auxiliare care alcătuiesc un gen de „centură protectoare"). Programul de cercetare stabileşte o euristică pozitivă, adică în măsură să desemneze orientările cercetării[309].

• **Paul Feyerabend (1924–1994): o teorie anarhistă a cunoaşterii**

Pentru acest gînditor anticonformist, nu există o metodă ştiinţifică riguroasă. Istoria furnizează numeroase exemple de teorii valide, în timp ce acestea ascund contradicţii interne sau sînt în contradicţie cu anumite fapte.[310]

• **Gaston Bachelard (1884–1962): raţiunea împotriva imaginaţiei**

Potrivit filosofului francez, autorul *Formării spiritului ştiinţific,* gîndirea posedă două laturi: raţiunea şi imaginaţia. Ştiinţa trebuie să se dezică de puterea evocatoare a imaginaţiei pentru a atinge o raţionalitate abstractă. O „psihanaliză a gîndirii ştiinţifice" reuşeşte astfel să ridice obstacolele epistemologice importate de imaginile din interiorul discursului ştiinţific. Ştiinţa este o luptă permanentă împotriva erorilor şi a imaginilor înşelătoare. Ea nu progresează decît opunîndu-se lor şi nu evoluează niciodată pe un teren solid şi sigur. *„Spiritul ştiinţific se constituie pe un ansamblu de erori rectificate"*[311].

---

308 Thomas Kuhn, *The Structures of Scientific Revolution,* 1962 (trad. franceză: *Structura revoluţiilor ştiinţifice,* Flammarion, 1983).

309 Imre Lakatos, *The Methodology of Scientific Research Programs,* Cambridge University Press, 1978.

310 Paul Feyerabend, *Against Method: Outlines of an Anarchistic Theory of Knowledge,* New Left Press, 1975 (trad. franceză: *Împotriva metodei. Schiţă a unei teorii anarhiste a cunoaşterii,* Seuil, 1979).

311 Gaston Bachelard, *Formarea spiritului ştiinţific,* Vrin, 1938.

FILOSOFIA MORALĂ: „CE TREBUIE SĂ FAC?"

Chestiunea morală, cea a Binelui şi a Răului, reprezintă o temă clasică de interogare filosofică. Ea urmează două direcţii esenţiale: etica individuală, înţeleasă ca o căutare a fericirii şi a înţelepciunii, şi morala colectivă, legată de chestiunile datoriei şi ale condiţiilor de viaţă în comun.

În căutarea fericirii

Pentru o întreagă tradiţie a gîndirii clasice, căutarea morală se identifică cu căutarea înţelepciunii. Ea vizează în final atingerea unei stări satisfăcătoare prin respect şi anumite virtuţi. Etica, asimilată artei de a trăi, nu reprezintă decît un mijloc de îndeplinire a unui singur scop final: fericirea individuală[312].

Pentru majoritatea filosofilor antichităţii, cum ar fi Aristotel, fericirea este un Bun suprem, obiectivul ultim al vieţii. Căutarea sănătăţii, a frumuseţii sau a bogăţiei nu reprezintă decît un mijloc intermediar pe care oamenii şi-l fixează ca să atingă fericirea. Această idee poate apărea ca banală în ochii noştri. Trebuie neapărat să fii filosof ca să gîndeşti astfel? De fapt, se cuvine să acceptăm că această doctrină a fericirii terestre susţinute de greci este o idee foarte modernă. Epicur (341–270 î.Hr.) îi învăţa pe oameni că nu trebuie să se teamă de zei, fiindcă ei nu se ocupă de oameni; îi mai învăţa că lumea este alcătuită din atomi materiali şi că aceştia dispar odată cu moartea. În consecinţă, era zadarnică teama de o sentinţă a Cerului şi se cuvenea ca oamenii să-şi consacre viaţa fericirii terestre.

Cîteva secole mai tîrziu, la mijlocul Evului Mediu, ideea bunăstării terestre s-a eclipsat în avantajul unei morale a datoriei şi a unei perspective nesigure de mîntuire într-o altă lume.

Una dintre trăsăturile comune ale gînditorilor greci constă în a fi căutat calea fericirii în controlul pulsiunilor şi al dorinţelor. Ei au propus modele de conduită şi de strategie existenţiale pentru a răspunde întrebărilor universale ale luptei împotriva suferinţei şi a căutării fericirii.

---

312 A se vedea: *Fericirea de la filosofie la psihologia contemporană,* Sciences Humaines nr. 75, vara lui 1997.

Epicurismul nu este ceea ce s-ar crede

Epicurismul constituie o matrice de tipuri ale gîndirii numite „hedoniste". Nu este totuşi vorba, aşa cum se credea adesea, de o doctrină care exaltă doar plăcerea simţurilor, respectiv desfrîul... Pentru atingerea fericirii personale, trebuie, potrivit lui Epicur, să ştii a-ţi tempera nevoile, a respinge plăcerile frivole şi artificiale, ca luxul sau puterea, şi a evita pasiunile. Pasiunea amoroasă este, în optica lui, o sursă mai mult de suferinţă decît de satisfacţie. Fericirea se află în virtute: virtutea în înţelepciune.

Epicur s-a născut în insula Samos, în 341 î.Hr., unde tatăl său era învăţător. La vîrsta de 18 ani, el pleacă să-şi satisfacă serviciul militar la Atena. Sedus de renumele şi de măreţia acesteia, decide să se stabilească acolo. Dar Atena trece printr-o perioadă tulbure, în care războaiele nu mai contenesc, urmate de răscoale şi de schimbări politice. El preferă să rămînă în afara acestei agitaţii. Îşi cumpără o palmă de loc şi pune aici bazele unei şcoli filosofice, care va fi numită Şcoala din grădină. Spiritul epicurismului rezidă în retragerea voluntară din viaţa agitată, evitarea marilor pasiuni şi a excesele, a ambiţiilor şi a dorinţelor nemăsurate, surse mai mult de rele decît de bucurii. Ducînd o viaţă simplă, deşi nu austeră, Epicur cultivă prietenia şi gustul pentru problemele spiritului: arta, ştiinţele. Şcoala lui a fost un fel de confrerie, deschisă tuturor, femei şi bărbaţi, tineri şi bătrîni, atenieni sau străini.

Epicurismul este, prin urmare, contrariul unei căutări neînfrînate a plăcerilor şi a hedonismului nestăvilit. Este o doctrină a fericirii care se descoperă în plăcerile moderate. Nu este însă nici o şcoală a ascetismului şi a renunţării. Nouă ne revine alegerea dintre esenţial şi accesoriu, dintre dorinţe futile şi perverse şi cele care au cu adevărat valoare.

Cînd moare, la vîrsta de 71 de ani, în urma unor suferinţe puternice cauzate de o maladie a rinichilor, el va îndura durerea cu demnitate şi curaj. Va găsi o consolare în prietenia adepţilor săi, cărora le-a lăsat toate bunurile lui şi o operă care, gîndea el, elibera un mesaj cu o valoare universală.

Dacă majoritatea scrierilor lui au dispărut din păcate, doctrina epicuriană s-a bucurat de posteritate în lumea greacă şi romană. Ea a fost difuzată de poetul Lucreţiu (98–55 î.Hr.).

Morala în căutare de fundamente

Pentru altă mare tradiţie filosofică, această căutare morală se înrudeşte cu căutarea unei norme care să permită oamenilor să trăiască în comun. Ea se identifică „datoriei". În această optică, se poate clasa la fel de bine morala tradiţionalistă confucianistă[313] (respectul faţă de bătrîni şi de regulile

[313] De la Confucius, gînditor chinez (551–479 î.Hr.). Confucianismul este o doctrină morală care predică respectul valorilor fundamentale: simplicitate, înţelepciune, temperanţă, fidelitate.

virtuţii) ca şi moralele izvorîte din marile religii (iudaică, creştină, islamică) care se reduc la precepte de solidaritate faţă de aproapele nostru şi la o serie de interdicţii.

Filozofii modernităţii au încercat să pună bazele unei etici care să fie universală, fără să recurgă la transcendenţa divină. Filosofia morală a lui Kant marchează un moment de cotitură în această istorie. Pentru autorul *Criticii raţiunii pure* (1788), morala nu se preocupă, în primul rînd, de fericirea personală, ci de viaţa în comun. Cu imperativul categoric: *„Acţionează întotdeauna în aşa fel încît maxima acţiunii tale să poată fi erijată în regulă universală"*, Kant formulează o regulă cu pretenţie universală care trebuie să se impună în mod rezonabil tuturor. Această concepţie a moralei, bazată pe raţiune, justifică o bună parte a interogării etice contemporane, aşa cum o găsim la gînditori, ca: americanul John Rawls (născut în 1921), germanii Jürgen Habermas (născut în 1929) şi Hans Jonas (1903–1993), pentru care morala constă în definirea regulilor jocului social, pe baza unui acord minimal dintre indivizii raţionali.

• Paradoxurile eticii contemporane

Opţiunile etice nu sînt întotdeauna uşor de stabilit, fiindcă există contradicţii legate de pluralitatea valorilor şi de absenţa fundamentelor absolute ale moralei. Se pot repera mai multe conflicte interne ale valorilor.

Universalism versus particularism

Etica contemporană este universalistă. Ea consideră că toţi indivizii trebuie, în principiu, să fie plasaţi pe acelaşi plan. Toţi oamenii sînt egali în faţa legii şi a moralei. Invers, o morală pur tribală, de clan, comunitară, etnică, ne şochează, fiind selectivă. Morala universală – satisfăcătoare pe planul principiilor – este imposibil de realizat în fapt. În schimb, morala „tribală" – familială, de clan, profesională – redusă la sfera strîmtă a mediului de apartenenţă se dovedeşte reală pe plan practic, dar este nesatisfăcătoare pe planul principiilor. Favorizînd propriii copii, părinţii, prietenii... este o morală meschină, îngustă, dar reală. Invers, alegînd solidaritatea faţă de toţi nefericiţii Terrei, reprezintă o atitudine justă, dar inoperantă.

Etica de convingere sau de responsabilitate

„Etica de convingere" ne îndeamnă să acţionăm întotdeauna potrivit unor principii: de exemplu, refuzul violenţei de către pacifişti, apărarea libertăţii presei de către liberali.

Dar etica de convingere se expune uneori contradicţiilor. Neluînd în consideraţie consecinţele actelor sale, se poate ajunge la inversul efectului căutat: se cuvine a da libertate duşmanilor libertăţii, nu trebuie pusă mîna pe arme împotriva regimurilor opresorilor şi torţionarilor? Cel care nu

face decît să afirme principii, potrivit lui Hegel, are *„mîinile curate fiindcă nu are mîini"*.

Pe de altă parte, „etica de responsabilitate" ne spune că trebuie să acționăm luînd în considerație eficiența acțiunii respective. Această poziție, mai pragmatică, se expune totuși unei alte contradicții. Uneori, este cazul să nesocotim propriile principii pentru a ne atinge scopurile: Un stat democratic trebuie să accepte tratative cu un guvern dictatorial sau să adopte o poziție intransigentă, riguroasă pe planul principiilor, dar care nu contribuie la rezolvarea unei situații de criză?

Conflictul îndatoririlor

În societățile noastre, există o pluralitate de valori care conduce uneori la ceea ce Paul Ricoeur numește „conflict de îndatoriri" pe care nici o morală superioară nu îl poate rezolva. Astfel, un medic trebuie să respecte viața, dar și să ușureze suferințele. Ce-i de făcut în fața unui bolnav incurabil care cere să i se dea ajutor să moară? Sau – și mai dificil – dacă este vorba de un prunc care nu poate să ceară nimic?

FILOSOFIA POLITICĂ: „CE ÎMI ESTE PERMIS SĂ SPER?"

Filosofia politică s-a născut dintr-o reflecție asupra puterii și a fundamentelor ei. Ea s-a constituit în mai multe etape în jurul problemelor de bază care reprezintă tot atîtea dileme ale vieții publice: care sînt sursele puterii și cum i se poate justifica existența? Cum se conciliază necesara ordine socială cu libertatea indivizilor? Se poate edifica o cetate politică ideală? Cum se împacă justiția socială cu eficiența economică?

La sursele puterii

În secolul al XVI-lea, în epoca Renașterii, puterea din Europa este monarhică – regii și principii se consideră „de drept divin" – sau arbitrar. În vreme ce unii se preocupă să demonstreze că puterea era într-o oarecare măsură divină, doi filosofi – Nicolo Machiavelli și Etienne de La Boétie – vor dezvălui, fiecare în manieră proprie, condițiile exercitării și sursele foarte umane ale puterii.

• Machiavelli era într-adevăr machiavelic?

Gînditor și om politic florentin, Nicolo Machiavelli (1469–1527), autorul *Principelui*[314], este adesea considerat drept teoretician al cinismului politic. „Machiavelismul", sinonim duplicității, face trimitere la imaginea unei puteri care știe să uzeze de un joc dublu și de toate mijloacele pentru a-și asigura propria supraviețuire.

De fapt, *Principele* este înainte de toate un opuscul asupra artei de a guverna, adresat lui Lorenzo de Medici. Un tratat despre arta cuceririi puterii și a menținerii ei. Deci să nu căutăm aici precepte despre ceea ce ar trebui să fie o guvernare ideală. Machiavelli se vrea înainte de toate realist: *„Cum intenția mea este de a scrie pentru cei cu judecata sănătoasă,*

---

314 *Principele* a fost redactat în 1513 , dar publicat aproape douăzeci de ani mai tîrziu, în 1532. Trebuie reamintit că, în epoca respectivă, Italia era pradă conflictelor dintre comune și provincii, apoi războaielor (împotriva Franței). Rolul unui „prinț", potrivit lui Machiavelli, nu era de a constitui un stat ideal, ci de a reuși o restaurare a ordinii politice împotriva stării de dezordine și conflict în care se afla Italia. Realismul rece al lui Machiavelli se explică din plin prin această situație.

voi vorbi despre ceea ce este şi nu despre ceea ce îşi imaginează omul de rînd. Ne reprezentăm adesea republici sau alte ocîrmuiri care n-au existat niciodată".

Machiavelli prezintă fără menajamente tehnicile care permit asigurarea cuceririi şi apoi a stăpînirii puterii. Aceste instrumente sînt multiple: folosirea miturilor, a religiei, a vicleniei, a forţei şi, uneori, a... mărinimiei.

Astfel, suveranul poate utiliza religia şi „credinţele populare" în profitul său (fără să-şi bată capul de cît sînt de fondate sau nu aceste credinţe). De asemenea, politica fiind arta care girează conflictele dintre forţele opuse, în vederea dominării opozanţilor, nu se poate conduce numai după singurul principiu de acţiune pus în slujba adevărului, nu poate fi mereu echitabilă, să nu recurgă la violenţă...

Virtutea este acea artă a politicianului care constă în a guverna, ştiind să tragă profit de pe urma oportunităţilor, să ia decizii în situaţii incerte. Totuşi, nu trebuie să vedem în *Principele* o şcoală a imoralismului: din punctul de vedere al lui Machiavelli, vrînd să te supui doar unor principii ale justiţiei, adevărului şi moralităţii, poţi ajunge uneori la mai multă violenţă şi haos...

Semnificaţia acestei cărţi a fost amplu dezbătută. Trebuie să o considerăm ca pe un tratat cinic la îndemîna guvernanţilor, ca o teorie a surselor puterii, ca o analiză empirică a politicii timpului său? Aceste interpretări nu se exclud unele pe altele. Potrivit unei reinterpretări recente[315], prima lecţie a lui Machiavelli ar fi următoarea: puterea este întotdeauna fragilă, arbitrară şi contingentă. Nu are o justificare absolută şi trebuie neîncetat să menţină o ordine într-o Cetate supusă tensiunilor, conflictelor şi luptelor intestine.

În consecinţă, puterea presupune recurgerea la tehnici de legitimare pentru a-şi asigura propria stabilitate şi a veghea ca societatea să nu alunece în anarhie.

Puterea ar fi deci o muncă de punere în ordine, care se continuă la infinit.

• „Servitutea voluntară"

Etienne de La Boétie (1530–1563) a murit prematur la vîrsta de 33 de ani, lăsîndu-l pe Montaigne, prietenul său, neconsolat. În afara operei sale poetice, el este, de asemenea, autorul celebrului *Discurs al servituţii voluntare* (1547). Punctul de plecare al acestei opere este identic celui al contemporanului său Machiavelli: dezvăluirea surselor puterii. Dar el se situează de data asta pe poziţiile poporului şi nu pe ale conducătorului.

[315] Paul Valadier, *Machiavelli şi fragilitatea politicii*, Seuil, 1996.

Debutează printr-o interogare, pusă ca o enigmă: cum se explică faptul că oamenii acceptă să se supună unui stăpîn care este, uneori, un tiran? În optica lui Boétie, este limpede că dominaţia politică şi sclavia nu sînt întru nimic naturale. Mai mult, poporul este acela care, prin numărul şi forţa sa, posedă capacitatea de a răsturna toate puterile. În consecinţă, cum se poate înţelege supunerea faţă de autoritate? La Boétie aminteşte mai multe motive: mai întîi, cutuma, obiceiurile şi pasivitatea care îi determină pe oameni să creadă că aşa stau lucrurile şi nu se poate face nimic, condiţia lor fiind „naturală". Dar există, de asemenea, o întreagă serie de mecanisme de dominaţie, de dependenţă: admiraţia faţă de conducător şi faţă de însemnele puterii, resemnarea şi pasivitatea. Aşadar, o parte a responsabilităţii revine poporului în propria lui supunere, o „servitute voluntară". La Boétie subliniază un alt punct esenţial: stăpînul ştie să „dezbine ca să domnească". Tiranul se va folosi întotdeauna de vrajbele din popor; el va acorda unora privilegii şi anumite atribute ale puterii, multiplicînd nivelurile ierarhice şi favorurile.

Dezvăluind anumite rădăcini ale puterii, înscrise chiar în poporul însuşi, La Boétie îl invita să se trezească şi să lupte împotriva poverilor tiraniei.

• Contractul social: arta de a trăi împreună

În maniera lor, Machiavelli şi La Boétie au demonstrat în ce măsură puterea regilor, a prinţilor şi a seniorilor este produsul unui artificiu. Dacă instituţiile politice sînt arbitrare, rămîne de înţeles cum de au reuşit oamenii să se doteze cu astfel de instituţii. Dar se pune mai ales problema cercetării condiţiilor unei ordini sociale legitime. Filosofii secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea vor găsi un răspuns la aceste chestiuni în două concepte-cheie: starea naturală şi contractul social.

Dacă puterea este produsul unei construcţii politice şi nu o fatalitate, în consecinţă, se impune cercetarea condiţiilor unei ordini politice care se sprijină pe natura omului şi pe nevoile lui fundamentale. Teoria contractului social este un răspuns la această chestiune. Ea a cunoscut mai multe formulări, cele mai cunoscute fiind ale lui Hobbes şi Rousseau[316].

[316] Filosofii politicului (Hobbes, Rousseau) adoptă o metodă identică. Mai întîi, ei examinează oamenii în starea lor naturală (omul nu este un animal politic prin natura lui). Apoi, încearcă să înţeleagă motivele care l-au determinat să edifice instituţii politice. Politica nu se trage dintr-o ordine naturală sau divină: ea provine dintr-un contract social stabilit între oameni. Dar condiţiile istorice ale acestui pact originar rămîn şi la Hobbes şi la Rouseau destul de vagi. (A se vedea: *Starea naturii şi contractul social*, Dicţionar de filosofie politică, Puf, 1996).

Omul este lup pentru om

Filosoful scoțian Thomas Hobbes (1588–1679) a încercat să gîndească prin studierea omului în starea lui naturală, fundamentele puterii politice. În *Despre natura umană* (1650), Hobbes prezintă mai întîi starea naturii care exprimă starea în care s-ar afla oamenii dacă n-ar exista nici o lege, nici o morală. În această stare, oamenii acționează în funcție de instincte sau *„conatus"* (dorințe): oamenii, căutînd doar să-și satisfacă instinctele, se află în situația de rivalitate permanentă.

„Războiul tuturor împotriva tuturor" sau *„omul este lup pentru om"*. Hobbes folosește această metaforă animală marcată de instincte, apărarea teritoriului, dobîndirea hranei prin forță, pentru a descrie starea naturală.

Dar, din fericire, omul este capabil de rațiune și de clacul. Pentru a evita starea războiului permanent, oamenii au hotărît să încheie un contract și să renunțe la dreptul lor natural. Ei vor încredința exercitarea dreptului lor unei instanțe politice separate: adunarea sau republica. Aceasta este originea puterii. *Leviatanul* (nume provenit de la un animal monstruos ce se întîlnește în *Biblie*) nu este altul decît statul suveran în fața căruia omul acceptă să-și piardă o parte din libertate în schimbul protecției și a garanției drepturilor fiecăruia.

Originea inegalităților dintre oameni

Celebrul *Discurs asupra originii inegalității dintre oameni* (1856) al lui Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) a fost scris ca răspuns la un concurs al Academiei din Dijon. Cîțiva ani mai devreme, Rousseau obținuse primul premiu cu ocazia unui concurs al aceleiași academii care punea următoarea întrebare candidaților: *„progresul artelor și al științelor a contribuit la ameliorarea omului?"*.

Rousseau susține că există două cauze majore ale inegalităților dintre oameni: una este naturală și fizică, ea provenind din diferența de vîrstă, de putere... Dar aceste diferențe interindividuale n-ar fi în stare să justifice organizarea socială. Adevărata explicație constă în ordinea politică. Inegalitățile s-au născut dintr-o suită de hazarduri, de accidente istorice și s-au menținut prin convenții. Inegalitățile, cum ar fi proprietatea, nu rezultă dintr-o ordine naturală, ele sînt produsul unei ordini arbitrare. Textul lui Rousseau se vrea o critică virulentă la adresa monarhiei. În starea naturală, omul nu este nici bun, nici rău, nici stăpîn, nici sclav. Societatea este cea care îi face dominanți și dominați. Dar ceea ce face societatea, tot ea poate să și desfacă...

Într-un alt important eseu, *Despre contractul social: principiu de drept politic* (1762), Rousseau vrea să transmită următorul mesaj: poporul și numai el trebuie să se afle la fundamentul autorității politice. Ca și în

Discurs asupra originii și inegalității dintre oameni, Rousseau refuză ideea că puterea are un fundament natural sau divin. Societatea este fondatoarea puterii, a politicului. Tot ea este cea care o poate remania. În fond, Rousseau susține o idee simplă: cea a contingențelor dintre ordinea socială și puterea politică. Dorința lui este foarte limpede, și anume de a pune sub semnul întrebării evidența puterii monarhiei absolute care, ca majoritatea puterilor forte, se prezintă drept produsul unei legi divine sau naturale, în vreme ce nu este decît o construcție socială.

Dilemele libertății

Orice viață în comun presupune limitarea libertăților individuale. Dar pînă unde pot și trebuie să meargă aceste limite? Iată una dintre întrebările centrale ale filosofiilor politice moderne.

Pentru început, se cuvine a afirma întîietatea drepturilor individului împotriva tiraniei. Este ceea ce au realizat autori, ca Locke sau Montesquieu.

John Locke (1632–1704), partizan al liberalismului politic, susține în lucrarea sa *Al doilea tratat asupra ocîrmuirii civile* (1690) că oamenii au încheiat un contract politic pentru a-și proteja și apăra viața, bunurile, proprietatea. Scopul ultim al guvernării civile constă deci în protejarea individului și a libertății sale. În *Scrisori despre toleranță* (1689), el recomandă separarea dintre autoritățile politice și cele religioase și apără vehement dreptul la libertatea opiniilor religioase: *„Libertatea absolută, libertatea adevărată, o libertate egală și imparțială, iată de ce anume avem nevoie."*

• Naşterea statului de drept

Problema limitării libertăților prin lege este abordată și de Charles-Louis de Secondat, baron de la Brède și de Montesquieu, numit în mod curent „Montesquieu" (1689–1755). Lucrarea sa *Spiritul legilor* (1748) este consacrată, în special, descrierii diferitelor tipuri de ocîrmuiri (despotică, monarhică sau republicană) și analizei formării legilor. Pe această cale, Montesquieu marchează o tradiție între filosofia politică, normativă și speculativă și știința politică, ce se vrea obiectivă și descriptivă. Montesquieu face parte dintre aceia care au pus bazele concepțiilor statului de drept. Pentru evitarea exceselor arbitrare, puterile legislativă, executivă și juridică trebuie să fie separate. „Se cuvine ca, prin dispoziția lucrurilor, puterea să oprească puterea." Și invers, libertatea fiecăruia are limite. Libertatea nu constă în a putea face tot ce dorești fără limite, ci să faci *„tot ceea ce permit legile"*.

Ishia Berlin și cele două libertăți

Libertatea politică este considerată, de la gînditorii Luminilor încoace, din punctul de vedere al drepturilor individuale de a acționa potrivit propriei voințe: dreptul de deplasare, dreptul de asociere, dreptul de expresie, dreptul de proprietate... Aceste libertăți se lovesc de o singură limitare: cea exercitată de ceilalți oameni. Apelul la libertatea politică reprezintă valoarea centrală, opusă regimurilor tiranice, autoritare sau totalitare.

Filosoful Ishia Berlin (născut în 1909) a propus deosebirea a două tipuri de libertate: libertatea negativă și libertatea pozitivă.

Libertatea negativă reprezintă dreptul acordat fiecăruia de a acționa fără nici o constrîngere – garantată de lege – în cazul în care ea nu contravine libertății altora. De exemplu, eu mă pot deplasa unde îmi face plăcere cu condiția de a respecta regulile de circulație.

Libertatea pozitivă rezidă în posibilitatea de a interveni în mod pozitiv în instanțele politice pentru a controla deciziile publice de a participa la ele activ. În democrația ideală, fiecare trebuie să participe la deciziile politice; aceasta fiind, de asemenea, o condiție esențială a libertății într-un regim democratic.

Libertatea negativă îmi garantează autonomia, libertatea pozitivă vizează creșterea capacității mele de acțiune.

Cum se împacă justiția cu libertatea?

Necesitatea concilierii principiilor de justiție, de egalitate și eficiență reprezintă una dintre problemele gîndirii contemporane. Într-adevăr, sistemele economice actuale cele mai eficiente sînt adesea inegalitare. În schimb, sistemele socialiste care au vrut să impună egalitatea au încălcat libertățile individuale. Cum se poate rezolva dilema dintre justiție și libertate?

Teoria justiției a lui John Rawls

Pentru a da un răspuns cît mai rațional posibil la această problemă, filosoful american John Rawls (născut în 1921) a scris o lucrare intitulată *Teoria justiției* (1971). Această carte s-a bucurat de un extraordinar răsunet în filosofia anglo-saxonă, fiind considerată de unii specialiști în domeniu drept o carte majoră a filosofiei politice a secolului al XX-lea. Scopul acestui eseu de filosofie politică și morală constă în stabilirea unui contract social just. Metoda sa: construirea unei ficțiuni în care indivizii plasați „în poziții originare", adică indivizii liberi și solitari, au însărcinarea de a defini regulile unei societăți edificabile. Acești indivizi vor fixa reguli universale fără să cunoască locul pe care îl va ocupa personal fiecare în

această societate. Indivizii sînt deci plasați „sub un văl de ignoranță" și nu pot să aleagă în funcție de interesele particulare.

Într-o astfel de situație, fiecare individ va avea tendința, din prudență, să imagineze o situație care ar putea fi cea mai proastă pentru el odată atribuite celelalte poziții. Dacă el se află într-o poziție inferioară, va dori să-și poată minimaliza pierderile. Este o strategie de prudență față de riscuri. În teoria jocurilor[317], se face apel la strategia *„maximin"*.

Plecînd de la o astfel de situație, J. Rawls deduce că orice om va căuta să pună la punct sistemul cel mai „just" și cel mai echitabil posibil. Acest sistem răspunde la două principii:

– primul principiu sau „principiul libertății" afirmă egalitatea de drepturi la accesul libertăților fundamentale. *„Fiecare persoană are un drept egal pe ansamblul cel mai extins al libertăților fundamentale"*;

– al doilea principiu sau „principiul de diferență" tolerează inegalitățile dar cu anumite condiții. Prima condiție presupune că accesul la poziții favorabile este deschis tuturor: egalitatea șanselor trebuie să fie asigurată. A doua condiție este că societatea trebuie să-i ajute pe cei mai defavorizați să ajungă într-o situație cît mai bună posibil: adică, să le amelioreze cît mai mult soarta în cadrul acestei societăți.

Turul de forță al lui J. Rawls constă în a fi construit un model teoretic care conciliază principiile libertății și ale justiției. Libertatea este adesea sinonima inegalităților. Teoria lui Rawls tolerează aceste inegalități, justificînd, în același timp, recurgerea la o politică de redistribuire în favoarea celor lipsiți.

---

317 Teoria jocurilor inventată de Oskar Morgenstern (1902–1977) și Johann von Neumann (1903–1957) constă în modelizări matematice ale situațiilor de „joc" în care participanții trebuie să aplice strategii fără să cunoască strategiile adversarilor lor (ca într-un joc de șah sau un joc de go). Teoria jocurilor a cunoscut numeroase dezvoltări în economie și în științele politice. Lucrarea fundamentală a lui Morgenstern și Neumann este *Theory of Game and Economic Behavior* 1944 (a se vedea capitolul *Sociologie*).

„CE ESTE OMUL?“

Către o antropologie filosofică?

„Ce este omul?“ Astfel sună a patra mare interpretare a filosofiei care, potrivit lui Kant, rezumă toate celelelate chestiuni.

Într-un eseu scris la sfîrşitul vieţii sale *Antropologia dintr-un punct de vedere pragmatic,* Kant intenţionase să pună bazele acestei noi discipline al cărei scop ar fi fost înţelegerea naturii umane. Chestionarul asupra destinului omenesc urma să încheie programul filosofiei şi să-i anunţe sfîrşitul.

Obiectul acestei antropologii făcea trimitere, de fapt, la o multitudine de interogări asupra naturii umane, a timpului, a istoriei, limbajului, identităţii, dragostei, puterii, pasiunilor... „Antropologia filosofică“ considerată de Kant ca fiind una dintre dorinţele lui arzătoare, avea să păleasscă în faţa ştiinţelor omului care îşi vor însuşi, vor reformula şi vor dezvolta proiectul studierii omului sub toate faţetele: psihologică, socială şi culturală... Totuşi, cade în sarcina filosofiei formularea cîtorva teorii generale ale naturii noastre asupra omului. Renaşterea a asistat la apariţia unei noi concepţii despre om. Gînditorii umanişti au avut o părere diferită asupra a ceea ce Montaigne numea *„condiţia umană“*. Umanismul este o doctrină care proclamă că omul reprezintă valoarea supremă şi că destinul lui nu poate fi subordonat unei legi – divine, naturale sau istorice – care i-ar fi superioară. Umanismul este deci asociat cu filosofiile subiectului, care pun omul, libertatea lui şi fericirea în centrul preocupărilor morale. Un text al lui Pic de La Mirandole, *Despre demnitatea omului* (1483), va servi de manifest oricărui curent umanist. Mai înainte însă, trebuie să spunem cîteva cuvinte despre destinul extraordinar al autorului.

Jean Pic de La Mirandole (1463–1494) este ca un meteor în lumea gîndirii. Numele lui este asociat celui al cunoştinţelor enciclopedice. Foarte adevărat că acest tînăr şi-a impresionat de timpuriu contemporanii prin erudiţia sa. Născut în 1463, în apropiere de Modena (în actuala Italie de Nord), a dobîndit rapid o imensă cultură care îi permitea să strălucească prin cunoştinţele lui în drept, filosofie, istorie, prin stăpînirea retoricii, a limbilor străine (cunoştea latina, greaca, araba, ebraica şi arameica). Călătorea mult, cumpăra de prin locurile pe unde trecea zeci de cărţi care îi îmbogăţeau monumentala bibliotecă. Scrierile sale, teologice şi filosofice, au fost considerate ca eretice de Roma. Specialist în *disputatio,* artă

oratorică a controversei practicată în Evul Mediu, Pic de La Mirandole a lansat o provocare publică cui ar fi dorit şi ar fi îndrăznit să-i dezbată tezele şi să încerce a i le infirma. Mare senior, el propunea chiar să plătească voiajul celui care nu ar fi avut mijloacele necesare ca să vină la Roma unde ar fi putut avea loc confruntarea!

La sfîrşitul anilor 1480, el se retrage din viaţa fastuoasă de gentilom pentru a se consacra unei meditaţii interioare şi cucernice. În 1491, de La Mirandole îşi lasă moştenire toate bunurile celor săraci. Cîteva luni mai tîrziu, este doborît de o febră malignă – s-a mai spus că fusese otrăvit de secretarul lui – şi moare înainte de a putea începe un pelerinaj pe care dorea să-l întreprindă prin Europa. Pe atunci nu avea decît 31 de ani...

Cartea sa *Despre demnitatea omului* este considerată ca fiind manifestul umaniştilor curentului renascentist. În această lucrare, Pic de La Mirandole prezintă locul deosebit al omului în mijlocul creaţiei, imaginînd cum i l-a atribuit Dumnezeu. Mai întîi, Dumnezeu *„Părinte şi arhitect suprem“* a construit *„locuinţa lumii, templu al divinităţii“*. În ceruri, el a pus astrele, *„globuri eterice“,* la fel ca spiritele pure şi perfecte. În partea inferioară a lumii, a depus *„părţile excrementiale şi mîloase“*. Între cele două au fost plasate fiinţe intermediare (despre care ne imaginăm că ar fi vorba de plante şi animale), apa şi focul. Odată misiunea lui terminată, Dumnezeu a dorit o fiinţă nouă care să-i poată admira creaţia. La ce i-ar fi putut servi crearea unei lumi fără ca nimeni să nu i-o poată admira? *„Terminîndu-şi opera, arhitectul şi-a dorit să fie cineva care să-i poată cîntări raţiunea unei asemenea opere, să îndrăgească frumosul, să-i admire grandoarea.“* Astfel s-a hotărît Dumnezeu să-l creeze pe om.

Dar în loc să-i atribuie acestuia un loc deosebit şi definitiv în cadrul creaţiei, el a hotărît să-l alcătuiască din materialele existente. Aşa că Adam a fost conceput ca o fiinţă la jumătatea drumului dintre divinităţi şi animale. Dar mai ales a fost dotat cu posibilitatea de a-şi alege singur destinul, să şi-l clădească cum înţelegea el. Potrivit lui Pic de La Mirandole, Domnul s-a adresat astfel lui Adam: *„Dacă nu ţi-am dat, Adame, nici un loc anume, nici un aspect care să-ţi fie propriu, nici un dar deosebit, a fost în intenţia ca locul, aspectul şi darurile pe care singur ţi le-ai dori să le ai şi să le stăpîneşti după dorinţa ta, după ideile tale. Pentru alţii, natura lor definitivă este ţinută în frîu de legi pe care noi le-am prescris: pe tine nu te înfrîneză nici o restricţie, te încredinţez propriei tale judecăţi, care îţi va permite să-ţi defineşti natura. Dacă te-am adus pe lume într-o poziţie intermediară (...) dacă nu te-am conceput nici celest, nici terestru (...), am făcut-o în scopul ca, dotat aşa cum eşti cu puteri arbitrare şi onorifice de a te modela şi de a te fasona tu însuţi, să-ţi dai forma care*

ți s-ar potrivi cel mai bine. Ai putea degenera în forme inferioare, care sînt bestiale; ai putea, prin decizia minții tale, să te regenerezi în forme superioare, care sînt cele divine."[318]

Acest text admirabil conține în germene esențialul concepțiilor occidentale asupra naturii umane. Găsim aici, bineînțeles, ideea creștină că omul este creat de Dumnezeu și dispune de libertatea de acțiune. Dar tot aici se află și ideea tragică, susținută mai tîrziu de Pascal, că ființa umană oscilează între natura sa fizică care o trage „în jos" către animalitate, și natura spirituală care o ridică „spre înălțimi". Mai găsim și ideea hegeliană și marxistă a autogenerării omului. Putem descoperi, ceva mai departe în text, teza nietzscheană a forței vitale și creatoare, care se poate desfășura sau nu în fiecare om. *„Omului pe cale de a se naște, Tatăl i-a dat semințe de toate felurile și germenii tuturor formelor de viață. Cele pe care fiecare le va cultiva se vor dezvolta și vor rodi în el: vegetative, ele vor deveni plante; sensibile, vor face din el un animal; raționale, ele se vor înălța la rangul de ființă celestă; intelective, vor face din el un înger și un fiu al lui Dumnezeu."*

Concepțiile despre natura umană

În final, Pic de la Mirandole a expus, în maniera proprie, principalele chestiuni care vor marca mai tîrziu gîndirea asupra destinului uman. Omul este o ființă rațională sau pasională, este liber sau prizonierul determinismelor sale? Este un înger sau un demon? Viața lui are un sens superior sau este condamnat să rătăcească într-o lume absurdă?

Ca răspuns la aceste interogări, o întreagă antologie de concepții filosofice despre ființa umană vor vedea lumina zilei: viziuni raționaliste, naturaliste, utilitariste, prometeice, vitaliste, existențialiste, tragice... Unele merită să fie reținute, fiindcă vor avea influențe profunde asupra științelor umane.

• Concepția raționalistă

Potrivit viziunii raționaliste, susținute anume de Descartes, omul este o ființă cu rațiune (deși nu este numai atît): *„Rațiunea este lucrul cel mai la îndemîna fiecăruia în lume"*. Prin conștiința sa, omul reușește să-și călăuzească viața și să-și orienteze existența în mod conștient.

Perspectiva cognitivă contemporană se înscrie în această filiație. Ea sugerează că omul ajunge să-și conducă viața mulțumită capacităților de raționament, de proiecție în viitor, de calcul.

[318] Pic de La Mirandole, *Despre demnitatea omului*, 1486 (reed. Editions de l'Eclat, 1993).

• Concepția naturalistă

Aceasta este formulată în *Omul-mașină* de Julien de La Mettrie (1709–1751), medic și filosof, discipol al lui Descartes. Această doctrină materialistă își trimite rădăcinile în materialismul filosofului grec Democrit (460–370 î.Hr.). În fond, omul este înainte de toate o ființă din carne și sînge (La Mettrie practică disecția) ca și alte ființe vii. A înțelege omul înseamnă a-i înțelege mai întîi biografia, psihologia și funcționarea organismului.

Ideii de natură îi este adesea asociată cea a determinismului (pe care nu-l implică obligatoriu) de parcă legile naturii ar fi implacabile.

Această viziune naturalistă a omului se regăsește în sociologie care explică majoritatea conduitelor umane plecînd de la un determinism genetic.

• Concepția utilitaristă

Susținătorii utilitarismului sînt filosofii englezi Jeremy Bentham (1748–1832) și John Stuard Mill (1806–1873). Ei au conceput o doctrină morală și socială potrivit căreia omul este pus în mișcare esențialmente de interese private pe care încearcă să le maximizeze cît mai bine posibil. Doctrina utilitaristă se sprijină pe trei principii:

– individul este egoist. El acționează mai întîi în funcție de interesele personale;

– el urmărește satisfacția maximă avînd costuri minime;

– comportamentele lui sînt raționale: el își întemeiază acțiunile pe *„calculul științific al plăcerilor și necazurilor sale"* (Bentham).

Teoriile „opțiuni raționale" (*Rational Choice*) fondate pe interesul personal se înscriu azi în această filiație teoretică.

• Concepția prometeică

Omul este o ființă istorică care se modelează el însuși în decursul timpului printr-un proces de autogenerare, printr-o edificare progresivă datorată muncii sale, a tehnicilor, a cunoștințelor acumulate, a culturii. Această istorie este conflictuală, colectivă și pune omul într-o confruntare cu natura, cu propria sa istorie pe care trebuie să o depășească fără întrerupere. Găsim o astfel de concepție sub o formă idealistă la filosofi ca: Giambattista Vico (1668–1744) sau Hegel și sub o formă materialistă la Marx.

• Concepția vitalistă

Omul este pus în mișcare de o forță interioară, de un elan vital, care îl îndeamnă să acționeze, să domine, să lupte, să creeze. Această forță motrice, semi „instinctivă", este inconștientă. Ea este reprimată în parte de societatea care încearcă să-i înfrîneze pasiunile periculoase. Găsim această idee la Arthur Schopenhauer (1788–1860), pentru care în voință

rezidă esența umană; o găsim, de asemenea, sub forma „voința forței" la Friedrich Nietzsche (1844–1900)[319] și în concepția sa eroică a existenței. Subiectul conștient care crede că-și stăpînește viața se hrănește doar cu o iluzie. Forțe obscure și profunde ne conduc destinul pe ascuns.

• Concepția existențialistă

Libertatea originară și angoasa care rezultă din ea reprezintă constitutivele destinului omenesc. Confruntat cu o lume deschisă și al cărei sens nu este stabilit dinainte, omul resimte ceea ce Soren Kierkegaard (1813–1855) numește o „angoasă", iar Martin Heidegger (1889–1976) o „neliniște" fundamentală (a se vedea textul încadrat imediat următor). Mai mult, ființa umană este frămîntată de timpul care trece, de perspectiva morții și de cea a păcatului. În același timp, libertatea omului îl lasă în fața cretivității sale sau a dușmanului.

• Concepția complexă și tragică

Pentru Pascal (1623–1662), ființa umană este tragică, hărțuită între două naturi: prin anumite trăsături este o creatură mizerabilă și josnică, supusă pasiunilor, setei de glorie, mereu în căutarea divertismentelor, agitîndu-se zadarnic. Dar ea poate fi capabilă și de măreție, de caritate, de spiritualitate. Nici înger cu adevărat, nici animal cu adevărat, omul este permanent frămîntat de această dublă natură a lui care îl sfîșie. Pascal a pătruns mai bine ca oricare altcineva contradicțiile ființei umane.

În științele umanistice, această concepție complexă și tragică a condiției omenești se va regăsi la Edgar Morin[320].

Sensul vieții în optica lui Martin Heidegger

Ființă și timp, lucrare publicată în 1927, de Martin Heidegger (1889–1976), este considerată de multe persoane avizate ca fiind o mare carte a filosofiei secolului al XX-lea. Uimitor succes pentru o operă neterminată, dificilă, teribil de abstractă, adesea neclară și care nu propune nici o soluție existenței, nici o explicație finală a lumii, nici un mesaj de supraviețuire...

Atracția, fascinația exercitată de acest eseu se datorează fără îndoială următoarelor: în spatele unui discurs ontologic asupra Ființei, scris în termeni exagerat de artificiali, se află o profundă meditație referitoare la raportul om/timp. Abstracție făcînd de neologisme și de barbarisme, Heidegger

[319] Cea mai cunoscută carte a lui Friedrich Nietzsche, *Voința de putere,* nu a fost niciodată publicată de autor! Ea a fost alcătuită după moartea sa de către cei apropiați, plecînd de la manuscrise disparate.

[320] Edgar Morin, *Paradigma pierdută,* Seuil, 1973 ; *Complexitatea umană,* Flammarion, 1994.

vorbește despre condiția umană, despre finitudinea ei, de sentimentul lucrului nedesăvîrșit, de teama în fața morții. Iată de ce această carte, dincolo de proiectul „ontologic" al autorului, a avut o rezonanță existențială și psihologică atît de puternică.

Angoasa libertății

„Sensul ființei acestui fenomen de a fi, pe care noi îl numin Dasein, se va revela a fi temporalitatea", scrie Heidegger. Traducerea: existența umană – sau Dasein – este marcată de temporalitate. Timpul nu este în sufletul omului sau în lume: omul este cel aflat în timp. Heidegger inversează perspectiva clasică; el recuză clivajul subiect/obiect, om/lume. Condiția umană a *Dasein*-ului este de a fi „plonjat în lume" (*„Sein-in-der-Welt"*).

Proiectată în lume și în timp, ființa umană este la început o ființă deschisă și neterminată, sensul vieții sale nefiind stabilit din capul locului. De unde și o preocupare (*Besorgen*), o neliniște fundamentală, constitutivă a ființei sale. Sentimentul nedesăvîrșirii, partea ce ne revine din libertate, provoacă, de asemenea, o profundă neliniște. Situația de *Dasein* îi impune să-și asume existența, „să se angajeze" în viață.

Neliniștea sau „grija", cum o numește Heidegger, este generată de temporalitatea omului. Prima dimensiune a temporalității este viitorul. Acest viitor nu este privit ca o simplă anticipare a unor evenimente viitoare. El trebuie văzut ca o „proiecție" a omului în afară de sine, către o altă lume pe care el trebuie s-o construiască.

Deschiderea spre lume

Însuși prezentul nu înseamnă doar faptul de a trăi momentul, ci de a se situa în lume și de a-și proba potențialitățile, capacitățile de a acționa, de a pune în aplicare „deschiderea către lume".

Temporalitatea, succesiune a trecutului, prezentului și viitorului, nu înseamnă pentru Heidegger, o succesiune de momente, de clipe care defilează în afara noastră. Timpul în optica lui Heidegger este pentru om un cîmp de posibilități, de desfășurare a condiției sale. Există aici o viziune creativă a timpului. Timpul este o deschidere spre lume.

Să privești moartea în față

Dar temporalitatea omului înseamnă și o tragedie: moartea este destinul său. Cum să trăiești dacă te știi muritor și biodegradabil? Redutabilă problemă existențială... Pentru Heidegger, majoritatea oamenilor ascund în ei acest adevăr. Ei au inventat un întreg sistem de apărare împotriva acestei evidențe. Ideea unei vieți pe o altă lume are marele avantaj de a propune o opțiune de nemurire: este oarecum jokerul nostru metafizic... A te lăsa absorbit de viața cotidiană este un alt mod de a întoarce ochii de la scadența supremă. Dar omul „autentic", în accepția lui Heidegger, este cel care îndrăznește să-și privească moartea în față, care îndrăznește chiar s-o anticipeze. Cu acest preț anume el își pierde liniștea spiritului care cunoaște adevăratul preț al vieții și o poate trăi plenar.

Interogări contemporane

Gîndirea contemporană este marcată de o absență: cea a absolutului. Cum se definesc fundamentele asigurate pentru știință, morală, politică, drept, justiție... dacă nu dispunem de un principiu care să permită construirea lor?

• Criza rațiunii

În filosofie, secolul al XX-lea poate fi calificat drept cel al crizei rațiunii. Criza rațiunii provine din însăși inima științei, odată cu matematicianul Kurt Gödel (1906–1978) și teorema sa a incompletudinii care a ruinat ideea construirii unui limbaj logic, total închis[320]. Karl Popper (1902–1994) a reușit să ne convingă că o teorie științifică nu este cea care enunță un adevăr definitiv, ci aceea care acceptă, dimpotrivă, să fie supusă principiului combaterii...

Paralel, filosofii „deconstrucției", Michel Foucault (1926–1984) sau Jacques Derrida (născut în 1930) au fost preocupați de a demonstra vanitatea marilor discursuri și modele cu pretenție de universalitate.

În consecință, se cuvine a ceda relativismului, scepticismului, nihilismului sau vagabondajului intelectual?

Nu este aceasta calea pe care merge majoritatea autorilor contemporani. Una dintre provocările majore ale gîndirii actuale constă în esență în încercarea de a surmonta „criza fundamentelor" fără a ceda iraționalismului.

• Pragmatism, comunicare și complexitate

Dacă trebuie să luăm act de criza rațiunii absolute, rămîne să găsim, potrivit lui Jürgen Habermas (născut în 1929)[321] condițiile unui dialog comun între oameni, bazat pe principii comune de argumentare. În accepția filosofului american Richard Rorty (născut în 1931) discuția liberă, critică este cea care trebuie să aibă întîietate față de cercetarea adevărului ultim[322].

---

320 În 1930, tînărul matematician Kurt Gödel a publicat un articol care avea să revoluționeze fundamentul logicii matematice. Această faimoasă teoremă (numită „teorema incompletudinii") enunță că un sistem formalizat nu poate fi „complet", adică avînd în interiorul lui cel puțin un enunț care nu poate fi demonstrat ca adevărat sau fals (se spune că este „indecidabil"). Cu alte cuvinte, un sistem logico-matematic nu poate ajunge la demonstrarea tuturor enunțurilor pe care le comportă.

321 Jürgen Habermas, *Teoria acționării comunicaționale*, 2 vol., Fayard 1987.

322 Richard Rorty, *Speranță în loc de cunoaștere*, Albin Michel, 1995.

În ceea ce-l privește pe Edgar Morin, *„gîndirea complexității"* deschide calea unei gîndiri autentice, eliberate de dogma adevărului absolut[323].

Pe scurt, aceasta este orientarea noului raționalism, în același timp deschis și critic, numeroși gînditori actuali fiind preocupați să-i definească și să-i traseze contururile. Gîndirea cîștigă astfel în deschidere, dar pierde în siguranță.

• În căutarea unui nou umanism

Pe plan moral, și aici filosofii sînt supuși unei provocări: să confere baze stabile unei etici, unei justiții, unui drept care nu se mai bucură de fundamente absolute. Dacă nu putem găsi nici în Dumnezeu, nici în Natură, nici în Rațiune sursele ultime ale moralei, ce ar mai putea justifica umanismul: drepturile omului, justiția? Găsim la autori foarte diferiți, ca: Hans Jonas (*Principiul responsabilității*[324]), André Comte-Sponville (*Tratat al disperării și al beatitudinii*[325]), Jean-Michel Besnier (*Umanismul sfîșiat*[326])... aceeași preocupare: căutarea unei speranțe rezonabile care să renunțe la un ideal utopic.

• De la științele spiritului la filosofia dreptului...

Chestiunile fundamentelor gîndirii sau ale moralei se află departe de a epuiza reflecția filosofică contemporană. Dezbaterile sînt ample și mereu reînnoite.

Dacă timpul marilor sisteme s-a încheiat, filosofii n-au renunțat însă să mai gîndească. Postmodernitatea, bioetica, drepturile omului, democrația, fericirea, căutarea sensului sau dezvoltările științei contemporane oferă încă teme de reflecție pentru o gîndire în plină reînnoire.

---

323 Edgar Morin, *Metoda*, t.l.: *Natura naturii*, Seuil, 1977.

324 Principiul responsabilității. O etică pentru civilizația tehnologică, 1979 (trad. franceză: *Le Cerf*, colecția „Passages", 1990).

325 T. 1: *Mitul lui Icar*, t. II, *A trăi*, Puf, 1984.

326 Descartes et Cie, 1995.

Curentele filosofice ale secolului al XX-lea

1925

Pozitivism logic
Numit uneori „neopozitivism" sau „empirism logic", pozitivismul logic defineşte grupul de filosofi şi de logicieni întruniţi în anii '30 în jurul „Cercului de la Viena". Ei denunţă metafizica speculativă. Pentru ei este riguros doar un discurs fondat fie pe raţiune, fie pe fapte pozitive.

L. Wittgenstein (1889–1951)
R. Carnap (1881–1970)

Fenomenologie
Conştiinţa este un „raport cu lumea" definit prin „intenţionalitate". Husserl (1859–1938), Heidegger (1889–1976) propune în Fiinţă şi Timp o reflecţie asupra condiţiei omului faţă de timp şi de moarte.

Existenţialismul este un derivat al fenomenologiei
K. Jaspers (1883–1969)
M. Merleau-Ponty (1908–1961)
J. P. Sartre (1905–1980)

1950

Filosofia analitică
Moştenitoare, în acelaşi timp, a pozitivismului logic şi a gîndirii lui B. Russel (1872–1970). Apropiată de logica formală şi de lingvistică, filosofia analitică respinge pretenţia filosofiei de a cunoaşte lumea (rol ce revine ştiinţei). Ea se preocupă, în special, de enunţurile lingvistice.

Şcoala engleză de la Oxford este reprezentată de:
G. Ryle (1900–1976)
J.L. Austin (1911–1960)

Filosofia ştiinţelor
K. Popper (1902–1994) încearcă să stabilească deosebirea dintre demersul ştiinţific şi cel al discursului pseudoştiinţific. Ştiinţa nu enunţă adevăruri, ci propoziţii refutabile. O pleiadă de filosofi ai ştiinţei s-au preocupat să deceleze logicile implicite ale discursului ştiinţific.

T. Kuhn (1922–1996)
G. Bachelard (1884–1962)
P. Feyerabend (1924–1974)
I. Lakatos (1922–1974)

1975

Filosofia spiritului
Ea se leagă de avîntul ştiinţelor cognitive. Dezbaterile se articulează în jurul chestiunilor de intenţionalitate şi ale raportului creier/spirit.

J. Searle (născut în 1932)
H. Putman (născut în 1926)
J. Fodor (născut în 1935)
R. Rorty (născut în 1931)
D. Dennet (născut în 1942)

Filosofia morală
Sfîrşitul secolului a asistat la reapariţia şi redescoperirea filosofiei morale, adesea izvorîtă din tradiţia fenomenologică.

W. Jankelevitch (1903–1985)
E. Lévinas (1905–1995)
H. Jonas (1903–1993)
P. Ricoeur (născut în 1913)

1925

Şcoala de la Frankfurt
Acest curent de gîndire dezvoltă o „teorie critică" inspirată din marxism, şi atacă raţiunea tehno-ştiinţifică, fiind socotită un instrument de dominaţie şi alienare.

M. Horkheimer (1895–1973)
T. Adorno (1903–1969)
H. Marcuse (1898–1979)
J. Habermas este un moştenitor al Şcolii de la Frankfurt.

1950

Structuralism şi deconstrucţie
„Structuralismul", curent de gîndire specific francez, numără autori, ca:
J. Lacan (1901–1981)
C. Lévi-Strauss (născut în 1908)

sau filosofi cum ar fi
M. Foucault (1926–1984)
L. Althusser (1918–1990)

În Statele Unite, se vorbeşte despre deconstrucţionism pentru a-i desemna pe J. Derrida (născut în 1930) şi structuraliştii francezi, precum şi „postmodernismul".

1975

Index de nume

A

Abraham K. 121, 155
Adler A. 154
Adorno T. 212
Akoun A. 89
Allport G.W. 128, 203, 210, 211
Aristotel 364, 365, 368, 375
Arkwright R. 342
Aron R. 230, 249, 329
Arrow K. 293
Ash S. 204, 205, 219, 220
Austin J.L. 66, 77, 78, 79, 80, 175

B

Bachelard G. 15, 372, 374
Bairoch P. 343
Balzac H. de 83, 90, 227
Bandura A. 109, 204, 219, 222
Barthes R. 82, 83
Bartlett F. 92, 104
Bateson G. 82, 161, 177
Becker G. 250, 300
Becker H. 225
Benedict R. 30
Bentham J. 389
Bergeret J. 146
Berkeley G. 368
Berlin I. 384
Berne E. 164
Bernstein B. 80
Binet A. 97, 110
Binswanger L. 156, 162
Birdwhistell R.L. 62
Blanc L. 340
Blanqui A. 342
Bleuler E. 140, 154
Bloch M. 264, 327, 333, 335
Boas F. 28, 29, 30, 39, 59
Böhm-Bawerk E. von 295, 297
Bonaparte M. 156
Bossuet J.B. 232, 250
Boudon R. 24, 351
Bourdieu P. 78, 109, 225, 234, 235
Braudel F. 327, 333, 337, 338, 341
Breuer J. 148, 149, 157
Broca P. 186
Bruner J. 100, 102, 174, 175, 177
Brunet M. 309
Buchanan M. 300
Buffon 23, 25
Burckhardt J. 327
Burke E. 238, 246
Burgess E.W. 339

C

Cannon W.B. 117, 123
Castells M. 357
Cattell R. 128, 129
Changeux J.-P. 187, 188
Charcot J. 148, 160, 162
Chaunu P. 333
Childe G. 320
Chomsky N. 59, 71, 75, 76, 177
Christaller W. 356, 357
Claval P. 349, 358
Clérambault G.G. 142
Coase R. 274
Comte A. 237, 238, 239, 393
Condorcet 26, 326
Confucius 376
Coppens Y. 309
Craftz N .F.R. 344
Croce B. 328

D

D' Alembert J.
Damasio A. 125
Dahrendorf R. 26, 124, 308, 354

Derrida J. 392
Descartes R. 361, 364, 367, 368, 388, 389, 393
Devereux G. 35, 156
Dobbs M. 293, 343
Dolto F. 156
Douse F. 338
Dreyfus H. 194
Duby G. 328, 333, 334, 335, 336, 341
Ducrot O. 79, 88
Durkheim E. 19, 33, 50, 127, 231, 238, 241, 244, 245, 246, 258

E

Ebbinghaus H.
Eckman P. 122
Eco U. 82, 83, 92, 152
Edelman G. 184, 187, 188
Elias N. 126, 232, 233, 254, 261
Epicur 375, 376
Erasmus 139
Eratostene 350
Erickson M. 162
Evans-Pritchard E.E. 46, 47, 48
Eysenck H.J. 112, 128, 129

F

Farge A. 336
Febvre L. 327, 333, 335
Ferenczi S. 155
Festinger L. 85, 204, 205, 217
Feyerabend P. 372, 374
Fodor J. 176
Fogel R. 329
Fortes M. 47
Foucault M. 83, 257, 258, 328, 336, 392
Frazer J. 26
Freeman D. 31, 103, 215
Freud S. 32, 57, 119, 128, 134, 142, 147–155, 157–159, 162, 210, 262
Friedman M. 300
Frisch K. von 61

Frobenius L. 30
Froissart J. 326
Fromm E. 156
Furet F. 333, 335, 340
Fustel de Coulanges D. 327

G

Galbraith J. 277, 302
Gardner A. şi B. 65
Gardner H. 65, 112, 114, 115, 171, 177
Gaxotte P. 339
Geertz C. 38
Gerschenkron A. 202, 208
Gibbon E. 327 343
Giddens A. 234, 254
Ginzburg C. 329
Gödel K. 190, 392
Goffman E. 79, 87, 208, 251
Goleman D. 125
Graebner F. 30
Gramsci A. 240
Granovetter M. 302
Greimas A.J. 83, 91
Grendi E. 329
Griaule M. 35
Grünbaum A. 157
Guilaine J. 320
Guizot E. 327, 331
Gumperz J. 78

H

Habermas J. 89, 377, 392
Hagège C. 68, 76
Hale N.G. 158
Hall E.T. 82
Harris M. 36
Harvey D. 357, 358
Haudricourt A.G. 35
Hayek F. von 300, 373
Hegel F. 328, 363, 364, 365, 378, 389
Heidegger M. 363, 364, 390, 391
Heider E. 214, 215
Herodot 21, 323, 324, 325, 355
Hicks J.R. 299

Hilbert. D. 190
Hirschman A.O. 302
Hjelmslev L. 83
Hobbes T. 46, 179, 257, 381, 382
Hovland C. 204
Humboldt A. von 351, 352
Hume D. 23, 367
Husserl E. 371, 372
Hymes D. 78

I

Imbert M. 189
Ivanov V. 70

J

Jakobson R. 35, 71, 72, 74, 87
James W. 95, 97, 123, 208, 300
Jensen A. 114
Jevons S. 295, 297
Johnson-Laird P. 92, 192, 357
Jonas H. 377, 393
Jones E. 155, 159, 215
Jones W. 68
Jung C. 128, 129, 154, 155

K

Kaldor N. 287, 299
Kalecki M. 299
Kammen M. 332
Kant I. 23, 354, 361, 362, 363, 365, 367, 368, 369, 370, 377, 386
Katz E. 86
Kelly G. 128, 130, 131
Kershaw I. 332
Keynes J.M. 283, 293, 297, 298
Klein M. 156
Koffka M. 97, 101
Köhler W. 97, 101
Kondratieff N. 283, 303
Kroeber A. 28, 30
Kuhn T. 372, 374

L

La Mettrie J. de 389
Labov W. 66, 78, 80
Lacan J. 156
Laforgue R. 156
Lagache D. 156
Lakatos I. 372, 374
Lange C.G. 335
Langlois C.V. 335
LaPiere R.T. 203, 214
Lavisse E. 327, 331, 335
Lazarsfeld P.F. 86
Leach E.R. 50, 53
Leakey M. 307, 308, 309
Le Bon G. 202, 236
Le Goff J. 335
Leibniz G.H. 179, 361
Le Play F. 226, 238
Levi-Strauss C. 220
Lewin K. 84, 101, 106, 162, 203, 204, 205, 206, 207
Linton R. 28, 30, 208
Lippitt R. 205, 206
Locke J. 367, 383
Lucas R. 284, 300
Luckmann T. 228, 251
Lucy 308, 309

M

McLuhan 84
Machiavelli 379, 380, 381
Malia M. 341
Malinowski B. 11, 31, 32, 33, 39, 53, 159, 232
Marcuse H. 156
Marr D.C. 100, 102, 103
Marrou H.I. 335
Martinet A. 64, 71, 72, 82
Marx K. 10, 46, 234, 237, 238, 239, 240, 244, 266, 292, 293, 294, 302, 303, 343, 389
Maslow A. 121
Mathiez A. 340

Mauss M. 19, 33, 35, 54, 55
Mead G.H. 238
Mead M. 30, 31, 39
Menger C. 295, 297
Merleau-Ponty M. 371
Merton R.K. 41, 232, 233, 234
Mesmer F. 160
Michelet J. 327, 333, 340
Mignet A. 340
Milgram S. 203, 205, 220, 221
Mills C.W. 234, 252
Minsky M. 177, 189
Molière 230
Mommsen T. 327
Monod G. 327, 335
Montesquieu 383
Moreno J. 162, 208
Morgan L. 19, 26, 27, 39, 45, 46, 315
Morgenstern O. 259, 385
Morin E. 227, 254, 390, 393
Moscovici S. 205
Mucchielli A. 86, 87
Murray H.A. 112, 113, 120

N

Nagel E. 157
Nash J. 259
Neumann J. Von 172, 177, 190, 259, 385
Newell A. 173, 177, 189, 191
Nietzsche F. 327, 362, 390
Nisbet R. 112, 237
North D. 329, 343

O

Osgood C.E. 66

P

Pareto V. 238, 295, 296, 297
Park R. 24, 228, 238, 246
Parsons T. 232, 234, 248, 249
Pascal B. 109, 388, 390
Patterson B. 307

Pavlov I. 107, 108, 109, 133
Peirce C.S. 82, 83
Perelman C. 79, 87
Perry W.J. 30
Pettygrew T.F. 212
Piaget J. 97, 110, 111
Pic de La Mirandole 386, 387, 388
Pinker S. 68
Polanyi K. 285, 302
Popper K. 157, 372, 373, 374, 392
Premack D. 65
Propp W. 91
Proust M. 228

Q

Quesnay F. 265
Quetelet A. 239

R

Radcliffe-Brown A.R. 31, 33
Rank O. 155
Ranke L. von 327, 335
Ratzel F. 29, 354, 355
Rawls J. 377, 384, 385
Reich W. 156
Renfrew C. 70
Ricoeur P. 91, 152, 334, 378
Robinson J. 299
Rogers C. 97, 162
Roheim G. 156, 159
Rorty R. 392
Rosher W. 327
Rostow. W. 343
Rousseau J.-J. 23, 25, 46, 381, 382

S

Sacks O. 78, 144, 188
Samuelson P. 299
Sargent T. 300
Sartre J.-P. 90, 362
Saussure F. de 71, 72, 83
Say J.-B. 290, 291, 300
Schachter S. 124, 217
Schopenhauer A. 389
Schumpeter J. 277, 281, 293, 302, 303
Searle J. 188
Seignobos C. 327, 335
Serres M. 89
Seyle H. 167
Shannon C.E. 81, 82, 86, 189
Sheldon W. 128
Sherif M. 203, 204
Simmel G. 229, 232, 234, 238, 256, 300
Simon H.A. 173, 174, 177, 179, 189, 191, 196
Singer J. 124
Small A. 238, 246
Smith A. 258, 265, 285, 288
Smith G.E. 30
Soboul A. 340
Socrate 362, 363
Sombart W. 238, 300
Spearman C. 114
Spencer H. 237, 238, 241
Spengler O. 329
Sperry R. 184, 187
Spinoza B. 364
Sternberg R. 112, 114
Steward J. 36
Stuart Mill J. 101, 285
Sullivan H.S. 156

T

Taine H. 327, 339
Tarde G. 202, 238
Thierry A. 11, 327
Thiers A. 340
Thomas W.I. 19, 176, 209, 226, 227, 229, 232, 233, 238, 246
Thomdike E.L. 114, 203, 211
Tucidide 323, 324, 325
Tocqueville A. de 237, 238, 240, 241, 244, 265, 327, 340
Todorov T. 91
Tolman E. 108, 109
Tours G. de 326
Toynbee A. 329, 342, 343
Triplett N. 201, 203
Turing A. 177, 190
Tylor E. 26, 40, 50, 51

V

Veyne P. 328, 334, 335
Vico G. 326, 389
Voltaire 326, 361
Vovelle M. 340
Vygotsky L.S. 97, 109, 111

W

Wallon H. 110
Walras L. 285, 295, 296, 297
Warner W.L. 266
Watt J. 342
Watzlawick P. 82, 161
Weber A. 357
Weber E. 96
Weber M. 127, 229–231, 233, 239, 242–245, 258, 267, 302, 303
Weiner N. 33, 117
Wernicke C 186
Wertheimer M. 97, 101
White R. 205, 206
White T. 308
Whyte W.F. 251, 252
Winograd T. 191
Winnicott D. 156
Wittgenstein L. 363
Wrong D. 260
Wundt W. 96, 202, 203

Y

Yi Fu Tuan 358
Young T. 68

Z

Zajonc R. 205
Znaniecki F. 226, 227

Index tematic

A

Abordare cognitivă 133, 134
Acte de limbaj 77
Acte ratate 147, 148
Acțiune rațională 235, 242
Adevăr 363
Afazie 185, 186
Agnozie 144
Ajustare (strategie de) 168
Alegere rațională 248, 250
Algoritm 171, 180
Alienare 240
Altruism 218,261, 262
Alzheimer (boala) 144
Amnezie 145
Analitic 364
Analiză tranzacțională 163–166
Anchete sociale 226
Angoasă 390,391
Annales (Școala de la) 327, 330, 333, 337, 338, 341
Antichitate 336
Anticipări raționale (teorie) 284, 289, 300
Antropologie 8, 10, 20–55
Anxietate 144, 145
Argumentare 87, 88
Arhetipuri 155
Arhive 335, 336
Arii
– cerebrale 183, 185
– culturale 28, 30, 354
Artă parietală 318
Atitudine 203, 210, 211
Atribuire cauzală 214, 215
Australopitec 307–310
Autism 139, 140
Autoritate 220, 221
Avantaje comparative 290

B

Bande (primitive) 48
Behaviorism 97, 133, 174
Birocratizare 303
Birocrație 243
Borderline 145, 146
Boșimani 39, 41, 42

C

Capitalism 239, 240, 277, 292–294, 303
Categorizare 175, 216
Cauzalitate 215, 231,
Căsătorie 43, 44
Cercul de la Praga 71, 73
Cercul de la Viena 372
Chicago (Școala) 232,237, 246,247
Ciclu economic 283, 293, 303
Cimpanzeu 308, 312, 315,316
Circuit economic 271, 276, 298
Cîmp 206, 207
Clan 40,
Clase
– mijlocii 234, 265, 266
– sociale 240, 252, 265
Clasicii (economiști) 288, 289
Cod restrîns, cod elaborat 80, 81
Coeficient emoțional 109, 110
Coeficient intelectual 109, 110
Cogniție 95
Comerț internațional 290
Competență 75
Complex
– de inferioritate 135, 154, 166
– lui Oedip 32, 134, 150, 154, 159
Comportament 133
Computaționism 179–181
Comunicare
– animală 61–64
– non verbală 62
Comunicare (știința) 81–83
Comunități 267,
Concepte 229
Concepție raționalistă 388, 389
Concurență 201, 292, 294
Condiționare 107, 108
Conexionism 179–182

Conflictul îndatoririlor 378
Constructivism 100, 101, 248
Construcție personală 130, 131
Conștiința (de sine) 208
Contract 258,
– social 381, 384
Contrametodă 374
Conversație (analiza) 78, 79, 88
Coping 167
Costuri de tranzacție (economie) 302, 304
Creație 387
Credință 210
Creier 132, 171–176, 183–189
Crize economice 294, 295, 303
Cromagnon 311, 313
CSP 267, 268
Culturalism 30, 31, 34,
Cultură 28–30, 36, 37, 234, 235,
Cunoaștere 364–367
– ordinară 214
– implicită 251
Cură psihanalitică 157

D

Dar 29, 35, 258
Darwinism neuronal 187, 188
Delicvență 228, 231,
Delir 139–151
Demență senilă 139,144
Democrație 240, 241, 303, 384,
Demografie 239
Depresie 143–145
Determinism 234–236, 354, 355
Deviață 218, 219
Dezvoltare personală 163
Dialectică 232, 233, 328
Difuzionism 30, 31, 34
Dilema prizonierului 259
Dinamica (grupurilor) 205, 206
Disonanță cognitivă 85, 204, 217
Distincția limbă-vorbire 71, 72
Distribuționalism 73, 74
Distrugere creatoare 303
Diviziunea muncii 13, 46, 240, 245, 263, 290
Dominație (tipuri de) 244
DSM IV 96, 146,
Dragoste 262
Dubla articulație a limbajului 64

E

Echilibru general 295
Ecologie culturală 36, 37
Economie 271
Economii mixte 286
Efect multiplicator 283, 298
Egopsihologie 156
Elite 252,
Emergență 180
Emisfere cerebrale 184–187
Emoții 122–127
Empirism 367
Epigeneză 187
Epigrafie 337
Epistemologie 364, 365
Erotomanie 142
Estetică 365
Etică 375, 377,
Etnie 41
Etnologie 8, 20, 33
Etnometodologie 248, 250, 251
Etnomuzicologie 352
Etnopsihiatrie 35
Eul 152
Euristică 180, 197
Evoluție
– biologică 187
– a limbajului 67
Evoluționism 26–28, 34, 37
Evul Mediu 21, 326, 336
Existențialism 390, 394
Experimentare 23, 99, 202
Exploatare 266, 292, 294

F

Facilitare socială 205
„Fapt social total" 35
Familie 20, 27, 31, 42–45, 264, 265
– originile 314, 315
Fenomenologie 371, 394
Feromon 62
Filiație 45, 48
Filologie 73
Filosofie
– a spiritului 176
– politică 379
Filtraj 86, 172
Fobii 144, 157, 163
Foneme 72
Fonetică 65
Fonologie 65, 72, 73
Formă 371
Fugă psihogenă 145
Funcționalism 31, 33, 34, 73,

G

Genealogie 337
Geografie 9
– critică 357, 358
– umană 349
– fizică 349
Gestalt (teorie) 97, 100–102,
Gîndire 98, 243
– comună 215
– sălbatică 55
Glossematică 73, 83
Gramatică 65
– comparată 73
– generativă 75, 76
Grupuri (dinamica) 206

H

Habitus 109, 225, 235,
Hedonism 376
Heraldică 337
Hipnoză 160, 162
Homeostazie 117, 123
Hominizare 313
Homo 309
Homo erectus 310
Homo economicus 174
Homo sapiens 311, 312

I

IA inteligență artificială 172–174, 180, 189
Ideal-tip 229, 230
Identitate 208
Ierarhie 314
Ilocutor 78
Imago 155
Imitație
Imperativ categoric 377
Implicit 82, 84, 86
Implicite (cunoștințe) 250
Incertitudine 284, 285
Incest (interzicerea) 37, 43, 119
Inconștient 148–150, 153–156
– colectiv 155
Indice de interes 276
Individualism metodologic 248, 250
Indo-european 68–70
Inegalitate 7, 23, 256, 382
Inferență 192, 193
Influență 201-205, 218-219
Informare 87
Infra-istorie 330, 339
Inovații 34, 160, 280, 303
Instituționalism 272
Interacționism 208, 248
Intrigă 90, 333
Introversiune 129, 155
Ipotetico-deductiv 329, 356, 357
Ipoteză 373
Istorie 8
– culturală 327
– economică 329, 340
– a mentalităților 339
– socială 340
Istoriografie 326
Învățare 64, 65, 75, 103, 107–109

J

Jocuri (teoria) 259
Judecată
– de fapt 242
– de valoare 242
Justiție 384, 385,

K

Keynesianism 288, 297, 299
Kinezică 62
Kula 32, 35

L

Leadership 206
Lectură 98
Legătură socială 256
Legea avantajelor comparative 290
Legea cererii şi ofertei 273, 282, 285
Legea debuşeelor 290
Legea lui Grimm 69, 73
Legea randamentelor crescînde 291
Legea randamentelor descrescînde 291
Legea valorii-muncă 290
Legile economice 29
Leviatan 257, 382
Levirat 44
Libido 150, 262
Libido sciendi 119
Limbaj
– acte de 77, 78
– dubla articulaţie a 64
– uman 63
Lingvistică 59, 176
Loc de muncă 274, 275, 281
Locuri centrale 356
Locutoriu 78
Logică 3651

M

Macro-economic (abordare) 271, 275, 276
Macrosociologie 248, 249
Magie 54, 55
Mana 55
Maniaco-depresiv 144, 145
Marginalism 289, 295,
Marxism 292–296
Materialism istoric 234
Matriarhal 27, 45, 315
Matriliniar 45
Mecanisme de apărare 150
Media 86
Mediu 354
Memorie 103–106
– de scurtă durată 104
– de lungă durată 104
Mentalităţi (istoria) 339
Metafizică 364
Metodă 12, 14,
– istorică 327–330, 335–336
– sociologică 243, 245, 246
Mezosociologie 251
Microistorie 328, 329
Micro-economie 284, 301
Mitologie 42
Mituri 52, 53
Mînă invizibilă 258, 285
Moarte 389–391
Mod de viaţă 355
Model 98, 108
Morală 245, 375
Moravuri 126, 226, 261,
Morfeme 64
Motivaţie 106, 116, 120, 205
Muncă (diviziunea) 240–241
Muzică 225

N

Naratologie 91
Natura umană 382, 388
Neandertal 311
Nebunie 139–141, 160, 257
Neoclasici 289, 301
Neo-evoluţionism 36, 37
Neolitic 47, 320
Neuroanatomie 183, 185
Neuroendocrinologie 186
Neuroni 183, 184
Neuropsihologie 185
Neuroştiinţele 132, 176, 183, 185
Neurotransmiţători 186
Nevoi
– primare 116, 117, 120
– piramida 121
Nevroză 142, 143, 147, 148, 155
Normă 218, 219
Noua geografie 356
Numismatică 337

O

Observaţie participantă 32. 227
Ofertă (teoria) 300

Omul modern 312, 317
Operaţiuni formale 111
Opinii 86
Optimul lui Pareto 296
Oraşe 247, 356

P

Paleoantropologie 307
Paleografie 337
Paleolitic 47, 314, 318,
Palo Alto (şcoala) 82,
Paradigmă 374,
Paranoia 141
Patrilinear 45
Peisaj 333,335, 347, 348
Percepţie 98, 100–102, 188, 364, 371
– vizuală 102, 132, 172
Performanţă 75
Perlocutoriu 78
Personalitate 128, 153, 210
– de bază 30
– de tip A şi B 168
– multiplă 144
Piaţă 272, 273, 275, 285
Pidgin (limba) 68
Piramida nevoilor 121
Plasticitate cerebrală 187, 188
Plăcere 116, 117,
Pluralism explicativ 14
Poliandrie 44
Poliginie 44
Politică economică 278, 287
Posibilism 355, 374
Povestire 90
Pozitivism 394
Pragmatică 66, 77
Preistorie 307–310
Prejudecăţi 211, 213, 214
Prelevării obligatorii 284
Primate 315, 316
Principii 377, 378
Principiul plăcerii 148
Profeţie autorealizatoare 41, 233
Program de cercetare ştiinţifică 374
Programare neurolingvistică 164, 166
Progres tehnic 280, 342
Psihanaliză 97, 134, 147
Psihiatrie 96, 160
Psihodramă 162
Psihologi 12
Psihologie 8
– cognitivă 96, 133, 174
– diferenţială 110, 114
– socială 96, 211
Psihopatologie 95, 96, 139
Psyholingvistică 66
Public Choice 300
Putere 42, 46, 47, 229, 232, 233, 379, 380, 257, 258, 369, 379

R

Rase 210,214
Rasism 211
Rational Choice 389
Raţionalism 372, 373
Raţiune 374
Războaiele medice 323, 324
Războiul peloponesiac 324, 325
Realism 371
Receptor 85
Reducţionism 178
Refulare 134, 150, 168
Relaţii
– interpersonale 79
– de obiect 155,156
– sociale 218
Religie 50,318
Reţele
– de neuroni 194
– semantice 191,192
Revoluţie
– franceză 339
– industrială 237, 342
Ritual 61, 62
Robotică 194
Roluri 251
– sociale 79
Rudenie 27, 34, 36, 39, 43, 45, 46

S

Scenariu de viaţă 163
Scheme 92
Schizofrenie 140
Segregare

– spațială 358
Semantică 82
Semiologie 82
Semne 65
Semnificant/semnificat 71
Sens
– al unui cuvînt 192
– al vieții 390
Sexualitate 119
Simbolică (funcție) 113
Simbolizare 317
Sine (conștintă) 208
Sistem expert 195
Sistemică (abordare) 82, 232
Socializare 260
Societate fără stat 48,49
Societăți primitive 39
Sociobiologie 36
Socioeconomie 248, 300
Sociolingvistică 65, 80
Sociologie 223, 225–228, 235, 237–238, 241, 243, 248
Solidaritate (organică, mecanică) 20
Sororat 44
Spațiu 347
– spațiu și timp 370
Specializare 12
Stat 241, 285, 286, 378, 379,
– de drept 383
Stereotipuri 211
Stiluri de viață 268
Strategie de ajustare 167, 168
Stratificare socială 265
Stres 167
Structuralism 34, 35, 53, 73, 248, 327
Subiectivism 368
Suicid 231, 245
Supra sarcină cognitivă 85
Supraeul 153
Supunere la autoritate 382

Ş

Şah (joc) 134, 194, 195–197
Şamanism 51, 52
Şcoala culturală 29
Şcoala de la Frankfurt 395
Şcoala metodică 335
Şef (în societățile primitive) 49
Şomaj 214, 271, 274, 275, 281, 282
Știință 372,373
Științe
– cognitive 96
– ale comunicării 84
– umane 7,8
– sociale 7,8

T

Take off 349
TAT 159
Tehnică 316
Teologie 364
Teoria
– ofertei 300
– jocurilor 304, 385
Terapii
– scurte 160
– comportamentale și cognitive 160
– corporale 162
– existențiale 162
Teste proiective 159
Testul Rorschach 159
Timp
– decupaj al 336
– spațiu și timp 370
Tipologie 229
Traducere automată 191
Tulburări
– bipolare 143
– disociative 145
– obsesional convulsive 143

U

Umanism 386, 393
Utilitarism 389

V

Valoare-muncă (legea) 292
Vînători-culegători 41, 48, 245
Vise 151

Cuprins

INTRODUCERE 5
Introducere 7
Explorînd un univers de cunoştințe 7
Un proiect fondator 9
Formarea galaxiilor disciplinare 11
În secolul al XX-lea: O creştere spectaculoasă 12
Cîte diviziuni? 12
Arborescența cunoştințelor 13
Un arsenal de metode 14
De la teorie la practică 14
Către un pluralism explicativ 14
Ghid de lectură 15

ANTROPOLOGIA ÎN INTERIORUL SOCIETĂȚILOR 17
Descoperirea naturii umane 19
Invariabilitate şi diversitate a culturilor 19
Fundamentarea societăților 19
Privire asupra celuilalt şi... asupra propriei persoane 20
Istorie şi curente ale antropologiei 21
Evul Mediu şi Renaşterea: privire asupra „sălbaticilor" 21
Secolul al XVIII-lea: naşterea unei „ştiințe a omului" 23
Antropologia în accepțiunea naturaliştilor 23
O antropologie filosofică 23
Primele expediții etnografice 24
O nouă privire asupra condiției umane 25
De la secolul XIX la secolul XX: de la revoluție la structură 25
Evoluționismul: mersul înainte al societăților 26
Antropologia socială şi culturală 28
Şcoala difuzionistă: descoperirea ariilor culturale 29
Culturalismul: personalitatea este făurită de cultură 30
Funcționalismul: la ce servesc instituțiile? 31
Antropologia şi etnologia franceză 33
Cîteva tendințe ale antropologiei actuale 36
Ecologie culturală, sociobiologie, neoevoluționism 36
Antropologie „interpretativă" 37

Rudenie, putere, religie... 39
Studiul societăților primitive 39
Antropologia rudeniei 39
Prohibiția incestului și exogamia 43
Studiul căsătoriei și al altor forme de alianță 43
Studiul filiației 43
Sistemele de rudenie: „Tu ești fratele meu“ 45
Antropologie politică: Origine și forme de putere 45
Tipuri de organizare politică 46
Geneza statului 47
Religii, rituri, mituri, gîndire primitivă 49
Nașterea religiilor 50
Miturile 50
Magia și secretele ei 52
Gîndirea sălbatică 54
LINGVISTICA 55
SECRETELE LIMBAJULUI 57
Enigmele limbajului 59
Natura, originea și istoria limbajelor 61
Comunicarea animală 61
Căile de comunicare: văz, pipăit, miros, auz... 61
Despre ce vorbesc animalele? 63
Limbajul uman și limbajul animal 63
Dubla articulare a limbajului 64
Creativitatea umană 64
Misterele Turnului Babel, evoluție și varietate a limbilor 67
Limbile lumii 67
Originile obscure ale limbii indo-europene 68
Limbajul și modul său de funcționare 71
În căutarea unei algebre a limbajului 71
Anatomia și fiziologia limbii 72
Fonologia: știința sunetelor 72
Funcțiile limbajului după Roman Jakobson 74
În căutarea unei gramatici universale 75
Noam Chomsky și gramatica generativă 75
Impasul formalismului 76
Vorbirea și utilizările ei 77
Pragmatica: puterea de acționare a cuvintelor 77
Austin și actele de limbaj 77
Critica pragmaticii 78
Analiza conversației: cum comunică oamenii 78
Sociolingvistica: variația limbajului în funcție de mediu 80
Comunicarea și misterele ei 81
Mesajul este adesea echivoc 81
Modelul telegrafic al comunicării 81
Metacomunicarea și nivelurile de comunicare 82
Semiologia și semnele ambigue 82
Implicitul în conversație 84
Forța canalului 84
Receptorul nu este niciodată pasiv 85
Psihologie cognitivă și filtre mentale 85
Mass-media și (modestul) ei impact 86
Interesele implicite ale comunicării 86
A informa sau a distra? 87
Poziționarea de sine 87
Comunicarea persuasivă 87
Reglarea comunicării 88
O miză filosofică și practică 89
Expunerea sau arta de a povesti întîmplări 90
Ce este o povestire? 90
O punere în scenă 90
O intrigă 91
Secretul de fabricație al povestirilor 91
Cînd cititorul creează din nou povestirea... 91
PSIHOLOGIA 93
MISTERELE PSIHISMULUI 95
Cele trei înfățișări ale psihologiei 98
Misterele gîndirii 98
Percepția, un filtru al realității 100
Trierea informației: efectul „cocktail party“ 100
Teoria Gestalt sau punerea în formă a lumii 102
Viziunea în trei timpi a lui David C. Marr 103
Memoria și secretele ei 104
Tipurile de memorii 104
Trecutul reconstruit 106
Memorie și motivare: „efectul Zeigarnik“. 107
Învățarea și legile ei 107
Există mai multe moduri de a învăța 411

Învățarea în societate: modele și eroi 108
Inteligența și arta de a gîndi 109
Abordarea psihometrică: IQ 110
Abordarea dezvoltării stadiale 110
Există mai multe forme de inteligență? 114
Teoria triarhică a lui Robert J. Sternberg 114
Howard Gardner și inteligențele multiple 115
Rezolvarea problemelor și inteligența artificială 115
Viața afectivă 116
Motivațiile, resorturi ale comportamentului 116
„Nevoile primare", și totuși nu chiar atît de primare 116
„Centrul plăcerii" 117
Dorința de a cunoaște sau *libido sciendi* 119
Sexualitatea și legea seducătoare a dorinței... 119
Atașamentul, o nevoie specifică 119
Motivațiile sociale: realizarea de sine 120
Piramida nevoilor 121
O filosofie a pasiunilor 121
Împletirea mobilelor umane 122
Fața ascunsă a emoțiilor 122
„Rîzi și vei fi fericit": ipoteza James-Lange 123
Cum se joacă oamenii de-a frica 124
La ce servesc emoțiile? 124
Există un IQ emoțional? 125
Supărarea și mila 125
Personalitatea 128
Numeroasele tratate despre personalitate 128
Două raporturi față de lume: cel introvertit și cel extravertit 129
Diverse abordări în psihologie 132
Abordarea biologică 132
Abordarea comportamentală 133
Abordarea cognitivă 133
Abordarea psihanalitică 134

PSIHOPATOLOGIA ÎN INIMA DEMENȚEI 137
Maladiile mentale 139
Înfățișările nebuniei 139
Autismul: cazul micuțului Luc 139
Schizofrenia sau spiritul divizat 140
Delirul paranoic 141
Tulburările obsesionale compulsive: de la „omul cu șobolani" la „omul care aude glasuri" 142
Tulburările bipolare: maniacul depresiv 143
Cîteva tulburări exotice 144
Cum se clasează tulburările mentale 144
Psihanaliza și destinul ei 147
O psihologie a profunzimilor 147
Teoria pulsiunilor 150
Teoria personalității 153
Istoria mișcării psihanalitice 153
Disidențe și sciziuni: A. Adler și C.G. Jung 154
Linii de dezvoltare 155
Critici și interogări 156
Este psihanaliza științifică? 157
La ce servește tratamentul? 157
Ce viitor i se rezervă psihanalizei? 157
Nebuloasa psihoterapiilor 160
Avîntul noilor terapii 160
Psihoterapiile sînt eficiente? 162
Dezvoltarea personală: arta de a-ți organiza viața 163
Scoaterea la lumină a scenariilor noastre inconștiente 164
Cum se schimbă aceste stări? 165
Utilizarea unor noi mesaje 165
Tehnici de „reprogramare" 166

ȘTIINȚELE COGNITIVE DE LA CREIER LA SPIRIT 169
Revoluția cognitivă 171
Emergența noilor științe 172
Un mariaj între cinci discipline 172
Către o inteligență artificială (IA)? 174
Psihologia cognitivă: secretele cunoașterii 176
Lingvistica și „gramatica gîndirii" 176
Neuroștiințele și explorarea creierului 176
Filosofia spiritului 177
O nebuloasă eterogenă 179
Modelele gîndirii: calcul sau emergență? 179
Computaționismul: a gîndi înseamnă a calcula 180
Conexionismul: gîndirea emergentă 181
Forța și limitele modelelor 183
De la creier la calculator 413

Neuroştiinţele: o investigaţie a profunzimilor creierului 183
Arhitectura creierului şi nivelurile lui de organizare 183
Centru pilot sau modularitate 183
Darwinismul neural: „selecţia naturală“ din cap 187
Limitele neuroştiinţelor 187
Inteligenţa artificială: calculatorul poate gîndi? 188
Un proiect grandios 189
Blocaje neaşteptate 191
Cum se poate da un „sens“ simbolurilor? 191
Domeniile actuale ale IA 192
194

PSIHOLOGIE SOCIALĂ
INFLUENŢA SOCIETĂŢII ASUPRA INDIVIDULUI 199
Individul şi societatea 202
De la teorie la experiment 202
Kurt Lewin şi dinamica grupurilor 205
Teoria cîmpurilor 206
Dinamica grupurilor 206
Identitatea şi rolurile sociale 208
Formarea identităţii 208
Rolurile şi regizarea socială 209
Credinţe şi reprezentări sociale 210
Atitudinile şi ancorarea ideilor 210
Prejudecăţi şi stereotipuri: la rădăcinile rasismului 211
Reprezentări sociale şi gîndire curentă 213
Atribuţia cauzală: cine a greşit? 214
Gîndirea comună 215
Categorizarea socială: „Ei nu sînt ca noi!“ 216
Relaţiile sociale 218
Norme şi devianţe: arta de a se face sau nu remarcat 218
Devianţa, de la nonconformism la revoltă 219
Mecanismele de influenţă 219
„Efectul Ash“ sau conformitatea faţă de grup 219
Supunerea faţă de autoritate: experienţa lui Stanley Milgram 220
Imitarea modelelor 222

SOCIOLOGIE
CONSTRUIREA SOCIETĂŢILOR 223
Cum se studiază societatea? 225
Descrierea faptelor 226
De la statistici… la zugrăvirea moravurilor 226

Organizarea datelor 229
În căutarea cauzelor 231
Teoriile: mari şi medii 233
„Suprema teorie“ 234
Teoriile cu bătaie medie 234
Pluralitatea modelelor 237
Sociologia, fiică a modernităţii 237
Prima generaţie: precursorii 239
A doua generaţie: fondatorii 241
Trei poli ai sociologiei contemporane 248
Macrosociologia: societatea la telescop 248
Microsociologie: societatea văzută cu lupa 249
Mezosociologie: grupuri sociale şi organizaţii 251
Către o sinteză? 252
Două chestiuni fondatoare 256
La fundamentul liantului social 256
Constrîngerea şi dominaţia: este societatea o închisoare? 257
Contractul: societatea este un joc de pocher? 258
Stratificarea socială: societatea în trepte 265
Clasele sociale: omniprezente şi de negăsit… 265
Straturi şi categorii socioprofesionale 266
Mozaicurile de comunităţi şi pluralitatea apartenenţelor 267
Stiluri de viaţă 268

ECONOMIE
ORDINI ŞI DEZORDINI 269
Domeniul economiei 271
Abordarea microeconomică: modele de piaţă şi piaţa model 272
Economie „pură“, poate cam prea pură… 273
Abordarea macroeconomică: economia naţiunilor 275
Abordarea socioeconomică: economia în luptă cu societăţile 277
Cum merge economia? 279
O logică sistemică 280
Feed-back-uri: cercuri vicioase şi cercuri virtuoase 282
Mecanismele de reglementare 282
Efectele de accelerare 283
Feed-back-uri perturbatoare 283
Mecanismele ciclice oscilatorii 283
Conduita – mai mult sau mai puţin previzibilă – a agenţilor 284
Imbricarea subsistemelor 284
Economia „încastrată“ în social 285

Piață sau stat, marea dezbatere a secolului 285
Neamestec, mai mult sau mai puțin 285
Stat și Welfare State 285
Curentele gîndirii economice 286
„Clasicii" și armonia pieței 288
Marxiștii și critica sistemului capitalist 288
Marginaliștii și economia în ecuații 292
Era keynesismului 295
Dezvoltare, criza și permanența în gîndirea keynesismului 298
Susținătorii actuali ai neamestecului 299
De la heterodocși pînă la „socioeconomiști" 299
Considerente asupra gîndirii economice actuale 300
304

PREISTORIE
ORIGINILE OMULUI 305
Arborelegenealogic al umanității 308
Strămoșul comun al omului și al maimuței 308
Familia australopitecilor 308
„Ecce Homo" (Iată omul) 309
Și Homo devine „Sapiens"... 311
La originea, familiei, puterii, religiei... 314
Fundamentul societăților 314
Societatea nu este o invenție omenească 314
Originile familiei nu ne sînt cunoscute 315
Tehnică și utilaj mental 316
Explozia sferei culturale 317
Inventarea limbajului 317
Nașterea gîndirii 317
Copilăria artei 317
A avut loc o revoluție neolitică? 320

ISTORIA
ÎN CĂUTAREA TRECUTULUI 321
Scurtă istorie a istoriei 323
O invenție aparținînd grecilor 323
Herodot, mare reporter al războaielor medice 323
Tucidide și războiul Peloponezului 324
Un nou mod de a vedea trecutul 325
Renașterea unui gen 326
Secolul al XIX-lea: timpul sintezelor și al școlilor naționale 327
Istoriografia secolului al XX-lea 330

La ce servește istoria? 331
Istoria și memoria națională 331
Istoria – povestire 333
De la istoria-povestire la istoria-problemă 333
Unde se redescoperă istoria-povestire 334
Meseria de istoric 335
Pasiunea arhivelor 335
Decupajul timpului 336
Cele trei perioade ale lui Braudel 337
Istoria pusă pe treabă 339
Interpretările Revoluției franceze 339
O problemă deschisă: sursele revoluției industriale 342
Interpretările globale ale revoluției industriale 342
De la sinteze la cercetări specializate 343

GEOGRAFIE
SPAȚIUL ȘI OAMENII 345
Cum văd geografii lumea 347
Logica spațiului 347
Teritoriul unei discipline.... a teritoriului 348
Inventarul Lumii 350
Geografia, fiică a călătoriilor și a hărților 350
Alexander von Humboldt, călător și savant 351
Influența mediului asupra vieții oamenilor 354
Există un determinism al mediului înconjurător? 354
Geografia „nouă" și înclinarea pentru modele 356
De ce există orașe? 356
Geografia „critică" și geografia umanistă... 357

FILOSOFIE
ÎN CĂUTAREA SENSULUI 359
Trei înfățișări ale filosofiei 363
O chestionare critică? 363
O căutare a adevărului? 363
A trăi, este o artă? 365
Domeniile actuale ale filosofiei 365
Filosofia cunoașterii: „Ce pot să cunosc?" 367
Ce este gîndirea? 367
Empirismul: lumea este așa cum o vedem 367
Subiectivismul: lumea este așa cum o reconstruim 368
Fenomenologia: eul „lansat" în lume 371

Natura științei 372
Filosofia morală: „Ce trebuie să fac?“ 375
În căutarea fericirii 375
Morala în căutare de fundamente 376
Paradoxurile eticii contemporane 377
Filosofia politică: „Ce îmi este permis să sper?“ 379
La sursele puterii 379
Machiavelli era într-adevăr machiavelic? 379
„Servitutea voluntară“ 380
Contractul social: arta de a trăi împreună 381
Dilemele libertății 383
Nașterea statului de drept 383
Cum se împacă justiția cu libertatea? 384
„Ce este omul?“ 386
Către o antropologie filosofică? 386
Concepțiile despre natura umană 388
Concepția rațională 388
Concepția naturalistă 389
Concepția utilitaristă 389
Concepția prometeică 389
Concepția vitalistă 389
Concepția existențialistă 390
Concepția complexă și tragică 390
Filosofia astăzi 390
Interogări contemporane 392
Criza rațiunii 392
Pragmatism, comunicare și complexitate 392
În căutarea unui nou umanism 393
De la științele spiritului la filosofia dreptului 393
Index de nume 397
Index tematic 403

CARTEA PRIN POȘTĂ

Puteți primi cartea dorită chiar în momentul apariției ei, cu o reducere substanțială de preț, prin comandă, la adresa:

B-dul Libertății nr. 4, bl. 117, et. 3, ap. 7, sector 4,
cod 040128, București
Tel: 317.76.77; 0744.530.970; 0723.335.197;
fax: 317.76.78;
e-mail: lider@e-xtreme.ro

Cititorii care solicită carte prin poștă devin automat membri ai **CLUBULUI CĂRȚII LIDER**, beneficiind de următoarele facilități:

1. Editura suportă cheltuielile de expediție prin poștă a cărților comandate. În termen de o săptămînă de la data comenzii, solicitantul va primi prin poștă, la domiciliul său, cărțile dorite (comandă de minim trei exemplare) cu plata ramburs.
2. Reducerea prețului de vînzare cu: 10% pentru fiecare comandă de minim trei cărți, 12% pentru comenzile ce depășesc cinci cărți, 15% la comenzile de cel puțin zece cărți.
3. Livrarea cărților cu prioritate.
4. Comanda anticipată pentru cărțile în curs de apariție.
5. Asigurarea materialelor informative: cataloage și liste de apariții.
6. Posibilitatea de a comanda cărți on-line la adresa:

www.trustul-lider.ro

Editura își rezervă dreptul de a actualiza prețurile.

OFERTA DE CARTE A TRUSTULUI EDITORIAL LIDER

Editurile: ORIZONTURI, LIDER, JURIDICĂ, ȘTIINȚELOR MEDICALE, ȘTIINȚELOR AGRICOLE, ȘTIINȚELOR SOCIALE ȘI POLITICE, SIRIUS, STAR, LUCEAFĂRUL, CARTEA PENTRU TOȚI

I. SERIA CULTURĂ GENERALĂ

J. F. Pépin, **GHID DE CULTURĂ GENERALĂ** (368 pag. / 249000 lei / 24,9 lei noi)
F. Braunstein **RĂDĂCINILE CULTURII OCCIDENTALE** (288 pag. / 189000 lei / 18,9 lei noi)
Michael H.Hart **100 DE PERSONALITĂȚI DIN TOATE TIMPURILE CARE AU INFLUENȚAT EVOLUȚIA OMENIRII** (384 pag. / 249000 lei)
Anca Balaci **DICȚIONAR MITOLOGIC GRECO-ROMAN** (368 pag. / 249000 lei / 24,9 lei noi)
Larousse **CRONOLOGIA UNIVERSALĂ** (608 pag. / 240000 lei / 24 lei noi)
Marcel Bordet **ISTORIA ROMEI ANTICE** (400 pag. / 245000 lei / 24,5 lei noi)
R. Spangenburg, D.K. Moser **ISTORIA ȘTIINȚEI** vol. 1 (256 pag. / 160000 lei / 16 lei noi)
ISTORIA ȘTIINȚEI vol. 2 (256 pag. / 160000 lei / 16 lei noi)
ISTORIA ȘTIINȚEI vol. 3 (224 pag. / 160000 lei / 16 lei noi)
R. Spangenburg, D.K. Moser **ISTORIA ȘTIINȚEI** vol. 4 (256 pag. / 180000 lei / 18 lei noi)
F. Braunstein **ISTORIA ȘTIINȚEI** vol. 5 (304 pag. / 180000 lei / 18 lei noi)
Richard Tames **ISTORIA CIVILIZAȚIILOR** (304 pag / 199000 lei / 19,9 lei noi)
Alex Hellemans **JAPONIA** (384 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
John Simmons **ISTORIA DESCOPERIRILOR ȘTIINȚIFICE** (592 pag. / 330000 lei / 33 lei noi)
H.C. Schonberg **100 CEI MAI MARI SAVANȚI AI LUMII** (384 pag. / 230000 lei / 23 lei noi)
V. Zartarian **VIEȚILE MARILOR COMPOZITORI** (608 pag. / 350000 lei / 35 lei noi)
Pierre Miquel **MARILE CIVILIZAȚII** (304 pag. / 199000 lei / 19,9 lei noi)
Jean Prieur **16 EVENIMENTE CRUCIALE ALE ISTORIEI** (192 pag. / 160000 lei / 16 lei noi)
C. Groneman **MISTERELE REÎNCARNĂRII** (288 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)
Charles Panati **NIMFOMANIA** (336 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)
D. Eliot Brody **CARTEA ÎNCEPUTURILOR** (520 pag. / 280000 lei / 28 lei noi)
A.R. Brody **ȘAPTE DESCOPERIRI EPOCALE ALE ȘTIINȚEI ȘI AUTORII LOR** (400 pag. / 209000 lei / 20,9 lei noi)

II. SERIA LUCRĂRI LEXICOGRAFICE

V. Ionescu **DICȚIONAR LATIN-ROMÂN** (224 pag. / 200000 lei / 20 lei noi)

III. SERIA BESTSELLERURI INTERNAȚIONALE

A. D. Ortiz **PASIUNEA CONTELUI TOULOUSE-LAUTREC** (272 pag. / 200000 lei / 20 lei noi)
B.T. Bradford **PUTEREA UNEI FEMEI** (368 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
VIAȚA MERGE ÎNAINTE (368 pag. / 230000 lei / 23 lei noi)
B.T. Bradford **UN ALT ÎNCEPUT** (368 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
UN VIS ÎMPLINIT (336 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
REVEDERE LA PARIS (352 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
SECRETUL EMMEI HARTE (416 pag. / 260000 lei / 26 lei noi)
B. Delinsky **O TAINĂ DIN TRECUT** (336 pag. /210000 lei / 21 lei noi)
ÎNTÎLNIRE ÎN ALASKA (208 pag. /180000 lei / 18 lei noi)
TREI DORINȚE (368 pag. /220000 lei / 22 lei noi)
APE TULBURI (432 pag. / 270000 lei / 27 lei noi)
JOCUL IUBIRII (416 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
SFIDEAZĂ-ȚI SOARTA (336 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
ENIGMA VĂDUVEI (336 pag. / 230000 lei / 23 lei noi)
C. McCullough **TIM** (352 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)

C. Fowler	**ATRACȚIE FATALĂ** (448 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
Danielle Steel	**VULTURUL SINGURATIC** (352 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
	SUBSTITUIREA (272 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
	POVESTEA UNEI VIEȚI (256 pag. / 230000 lei / 23 lei noi)
	NUNTĂ ÎN STIL HOLLYWOODIAN (416 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
	CĂLĂTORIA (368 pag. / 230000 lei / 23 lei noi)
	FORȚE IREZISTIBILE (304 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
D. Kennedy	**SĂRUTUL** (336 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
Elizabeth Adler	**IDENTITĂȚI FURATE** (416 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
	ACUM ORI NICIODATĂ (496 pag. / 230000 lei / 23 lei noi)
	SECRETELE TRECUTULUI (336 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)
E. Thornton	**LA DOLCE VITA** (304 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)
E. Roblès	**HOTEL RIVIERA** (304 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)
Erich Segal	**NEÎNCREDERE** (352 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)
Gayle Lynds	**NORMA** (288 pag. / 180000 lei / 18 lei noi)
	SINGURA IUBIRE (272 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)
	ACȚIUNEA MASCARADA (464 pag. / 300000 lei / 30 lei noi)
	MOZAIC (560 pag. / 320000 lei / 32 lei noi)
G.M. Zamfirescu	**MAREA SCHIMBARE** (544 pag. /300000 lei / 30 lei noi)
Harold Robbins	**CONSPIRAȚIA SPIRALA** (528 pag. / 300000 lei / 30 lei noi)
Iris Johansen	**MAIDANUL CU DRAGOSTE** (416 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
Irving Wallace	**MIRAJUL PUTERII** (432 pag. / 240000 lei / 24 lei noi)
J. Briskin	**LANȚUL MINCIUNILOR** (352 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
Jackie Collins	**FĂRĂ SCRUPULE** (464 pag. / 280000 lei / 28 lei noi)
	SINGURUL SECRET (560 pag. / 290000 lei / 29 lei noi)
	SEDUCȚIE FATALĂ (416 pag / 250000 lei / 25 lei noi)
James Patterson	**INTRIGI FAMILIALE LA HOLLYWOOD** (464 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
	INFIDELITĂȚI LA HOLLYWOOD (448 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
	JACK & JILL (416 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
	ȘOARECELE ȘI PISICA (432 pag. / 260000 lei / 26 lei noi)
	MAREA RATARE (384 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
J. A. Krentz	**TRANDAFIRII SÎNT ROȘII** (256 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
	VIOLETELE SÎNT ALBASTRE (304 pag. / 240000 lei / 24 lei noi)
Justin Scott	**CASA OGLINZILOR** (352 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
KC Ellis	**CĂSĂTORIE DE FORMĂ** (320 pag. / 230000 lei / 23 lei noi)
Kenneth Royce	**IUBIRE TRĂDATĂ** (480 pag. / 240000 lei / 24 lei noi)
Kristin Hannah	**PARRY HOTTER** (240 pag. / 180000 lei / 18 lei noi)
Leona Blair	**PE URMELE LUI IUDA** (336 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
	REGĂSIRE (288 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)
Linda Howard	**DE PARTEA ÎNGERILOR** (416 pag. / 290000 lei / 29 lei noi)
	ÎMPLINIRI (416 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
	CAPCANA (336 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)
L. C. Douglas	**LA VÎNĂTOARE DE BĂRBAȚI** (336 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)
L. La Plante	**ÎNTRE DORINȚĂ ȘI PERICOL** (320 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)
M. Brent	**MARELE PESCAR** (416 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
Malika Oufkir,	**BELLA MAFIA** (560 pag. / 280000 lei / 28 lei noi)
M. Fitoussi	**PIATRA CAPRICORNULUI** (448 pag. / 240000 lei / 24 lei noi)
M. Cruz Smith	**PRINȚESA CAPTIVĂ**
Max Seydlitz	(384 pag. / 200000 lei / 20 lei noi)
M. H. Clark	**GORKI PARK** (448 pag. / 280000 lei / 28 lei noi)
	ANOTIMPURILE LUPILOR (512 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
	FĂRĂ SCĂPARE (288 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
M. Connelly	**REVELAȚIA** (336 pag. / 260000 lei / 26 lei noi)
	ESCROCHERIA (320 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
	PISTE FALSE (416 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
	DARLING LILLY (320 pag. / 230000 lei / 23 lei noi)
M. Crichton	**ANCHETA** (352 pag. / 230000 lei / 23 lei noi)
M. Hartland	**PRADA** (448 pag. / 270000 lei / 27 lei noi)
N. DeMille	**PRIZONIERII TIMPULUI** (560 pag. / 340000 lei / 34 lei noi)
	ANUL SCORPIONULUI (432 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
Nora Roberts	**JOCUL LEULUI** (688 pag. / 300000 lei / 30 lei noi)
Nora Roberts	**MISIUNE INGRATĂ** (752 pag. / 390000 lei / 39 lei noi)
O. Weulersse	**JOCUL DESTINULUI** (512 pag. / 300000 lei / 30 lei noi)
Patricia Rice	**DEZVĂLUIRE ȘOCANTĂ** (480 pag. / 300000 lei / 30 lei noi)
P.-L. Sulitzer	**TEODORA, CURTEZANĂ ȘI ÎMPĂRĂTEASĂ** (366 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
	APROAPE PERFECT (352 pag. / 230000 lei / 23 lei noi)
P.-L. Sulitzer	**ÎNVINGĂTOAREA** (448 pag. / 199000 lei / 19,9 lei noi)
Paullina Simons	**COPILUL CELOR ȘAPTE MĂRI** (480 pag. / 260000 lei / 26 lei noi)
Philip Shelby	**DINASTIA O'HARA** (496 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
Philip Sheib	**DINCOLO DE PASIUNE** (496 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
R. Marcinko,	**JOCURI MURDARE** (376 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
John Weisman	**ATAC LA PREȘEDINTE** (416 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
Robert Ludlum	**FORȚA SPECIALĂ ALFA**
	(400 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
	MANUSCRISUL LUI CHANCELLOR (512 pag. / 310000 lei / 31 lei noi)
	COMPLOTUL GENERALILOR (672 pag. / 370000 lei / 37 lei noi)
	DRUMUL SPRE OMAHA (592 pag. / 360000 lei / 36 lei noi)
	DRUMUL SPRE GANDOLFO (352 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
Robert Ludlum	**PROIECTUL HADES** (480 pag. / 290000 lei / 29 lei noi)
	DECEPȚIA LUI PROMETEU (544 pag. / 330000 lei / 33 lei noi)
	CERCUL MATARESE (532 pag. / 310000 lei / 31 lei noi)
	NUMĂRĂTOAREA INVERSĂ MATARESE (544 pag. / 299000 lei / 29,9 lei noi)
Robert Ludlum,	**PROTOCOLUL SIGMA** (560 pag. / 340000 lei / 34 lei noi)
Philip Shelby	**DIRECTIVA JANSON** (640 pag. / 380000 lei / 38 lei noi)
Robert Ludlum,	**TRĂDAREA LUI TRISTAN** (480 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
Gayle Lynds	**CASSANDRA COMPACT**
Robert Ludlum	(400 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
Sandra Brown	**OPȚIUNEA PARIS**
	(480 pag. / 300000 lei / 30 lei noi)
	CODUL ALTMAN (528 pag. / 320000 lei / 32 lei noi)
	ALIBIUL (592 pag. / 300000 lei / 30 lei noi)
	SITUAȚIE LIMITĂ (256 pag. / 200000 lei / 20 lei noi)
	CĂUTĂRI PERICULOASE (448 pag. / 270000 lei / 27 lei noi)
	INVIDIE (496 pag. / 300000 lei / 30 lei noi)
	SEDUCȚIE (208 pag. / 180000 lei / 18 lei noi)
	CONFIDENȚA NOPȚII (432 pag. / 260000 lei / 26 lei noi)
S. O'Flanagan	**DILEMA** (224 pag. / 230000 lei / 23 lei noi)
	DINTR-O DATĂ SINGURĂ (448 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
	DRAGOSTE LA PRIMA VEDERE (448 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)

	O MINTE SCLIPITOARE (544 pag. / 299000 lei / 29,9 lei noi)
	DOMENIUL PENMARRIC (688 pag. / 300000 lei / 30 lei noi)
Sylvia Nasar	**ARISTOCRAȚII, DISPARIȚIE MISTERIOASĂ** (448 pag. / 270000 lei / 27 lei noi)
Susan Howatch	**30 DE SECUNDE**
Susan Howatch	(448 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
Sam și Bettina	**ULTIMUL VALS AL MATILDEI** (512 pag. / 270000 lei / 27 lei noi)
Giancana	**SUB SEMNUL BLESTEMULUI** (400 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
T. McKinley	**DRAGONUL ROȘU** (400 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
	DUMINIA NEAGRĂ (352 pag. / 240000 lei / 24 lei noi)
Thomas Harris	**MARNIE** (368 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
Thomas Harris	
W. Graham	

IV. SERIA CARTE DIVERSĂ

	MESAJE DE DINCOLO DE MOARTE (304 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)
J. Van Praagh	**DETECTIVUL PARTICULAR** O profesie de mare viitor (288 pag. / 200000 lei / 20 lei noi)
M. Enăchescu	**MANUAL DE CHIROMANȚIE** (176 pag. / 200000 lei / 20 lei noi)
Valter Curzi	**ZODIACUL CHINEZESC – 2005** (400 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
Neil Somerville	**CELE MAI FRUMOASE BASME** (304 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
Petre Ispirescu	

V. COLECȚIA ROMANTICA

	INELUL DE ADIO (320 pag. / 240000 lei / 24 lei noi)
Amanda Quick	**MEDUZA ALBASTRĂ** (368 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
	DAMA DE COMPANIE (352 pag. / 240000 lei / 24 lei noi)
	IMPULS IREZISTIBIL (256 pag. / 200000 lei / 20 lei noi)
B. Delinsky	**CAPRICIILE DESTINULUI** (384 pag. / 240000 lei / 24 lei noi)
	ADEVĂRATA DRAGOSTE (432 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
C. Cookson	**NICIODATĂ NU E PREA TÎRZIU** (272 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
Elizabeth Adler	**ÎMPOTRIVA RAȚIUNII** (336 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
E. Thorton	**MISTERIOASA DOAMNĂ** (352 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
	TENTAȚIE (336 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
Jude Deveraux	**ÎMPREUNĂ PENTRU TOTDEAUNA** (288 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
	COMOARA BLESTEMATĂ (448 pag. / 230000 lei / 23 lei noi)
Madeleine Brent	**PREȚUL NESOCOTINȚEI** (416 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
Mary Balogh	**MAI MULT DECÎT AMANTĂ** (336 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
	NU SÎNT AMANTA NIMĂNUI (320 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
	O NOAPTE DE IUBIRE (352 pag. / 230000 lei / 23 lei noi)
	DOUĂ ORFELINE (176 pag. / 200000 lei / 20 lei noi)
A. D'Ennery	**O VARĂ DE NEUITAT** (384 pag. / 230000 lei / 23 lei noi)
Luanne Rice	

VI. MARI PERSONALITĂȚI ALE ISTORIEI

	SFÎRȘITUL LUI HITLER (400 pag. / 199000 lei / 19,9 lei noi)
A. Joachimsthaler	**LENIN** – O nouă biografi (576 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
Dmitri Volkogonov	**TROȚKI** – Eternul radical (528 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)

VII. TITANI AI LITERATURII UNIVERSALE

N. Hawthorne	**DIAVOLUL DIN MANUSCRIS** (400 pag. / 240000 lei / 24 lei noi)
Wilkie Collins	**FEMEIA ÎN ALB** (640 pag. / 300000 lei / 30 lei noi)
André Maurois	**CLIMATE** (288 pag. / 200000 lei / 20 lei noi)
Anne Brontë	**NECUNOSCUTA DE LA WILDFELL HALL** (560 pag. / 300000 lei / 30 lei noi)
Charles Dickens	**MARTIN CHUZZLEWIT** vol. 1 (544 pag. / 250000 lei / 25 lei noi) Vol. 2 (544 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
Joseph Conrad	**AGENTUL SECRET** (352 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)
W.S.Maugham	**JULIA, LIZA DIN MAHALAUA LAMBETH** (400 pag. / 240000 lei / 24 lei noi)
Samuel Butler	**ȘI TU VEI FI ȚĂRÎNĂ** (480 pag. / 280000 lei / 28 lei noi)
Maurice Druon	**CONTESA** (192 pag. / 150000 lei / 15 lei noi)

INTEGRALA CRONIN

A. J. Cronin	**FRUMOASA GRACIE** (176 pag. / 170000 lei / 17 lei noi)
	SUB STELE (688 pag. / 390000 lei / 39 lei noi)
	GRAN CANARIA (400 pag. / 240000 lei / 24 lei noi)
	CITADELA (464 pag. / 300000 lei / 30 lei noi)
	CASTELUL PĂLĂRIERULUI (592 pag. / 340000 lei / 34 lei noi)

INTEGRALĂ CLAVELL

James Clavell	**SHOGUN** vol. 1 + 2 (1392 pag. / 800000 lei / 80 lei noi)
	TAI-PAN vol. 1 + 2 (912 pag. /600000 lei / 60 lei noi)
	GAI-JIN vol. 1 + 2 (1452 pag. / 800000 lei / 80 lei noi)
	NOBILA CASĂ vol. 1 + 2 (1404 pag. / 800000 lei / 80 lei noi)
	VÎRTEJUL vol. 1 + 2 (1664 pag. / 800000 lei / 80 lei noi)

VIII. CAPODOPERE ALE SECOLULUI XX

	MIEZUL LUCRURILOR (400 pag. / 240000lei / 24 lei noi)
Graham Greene	**DRUMUL SPRE ÎNALTA SOCIETATE** (288 pag. / 180000 lei / 18 lei noi)
John Braine	**VIAȚA ÎN ÎNALTA SOCIETATE** (288 pag. / 188000 lei / 18,8 lei noi)
John Braine	**MILIARDARUL** (368 pag. / 148000 lei / 14,8 lei noi)
M. de Saint Pierre	

IX. CARTE MEDICALĂ

	BRONHOPNEUMOPATIA CRONICĂ OBSTRUCTIVĂ (272 pag. / 170000 lei / 17 lei noi)
F. Mihâlțan,	**DIAGNOSTICUL DIFERENȚIAL ÎN DUREREA ACUTĂ** (698 pag. / 760000 lei / 76 lei noi)
R. Ulmeanu	**CHIRURGIA OTOLOGICĂ** (432 pag. / 306000 lei / 30,6 lei noi)
S. L. Wiener	**DIAGNOSTIC ȘI TRATAMENT ÎN PRACTICA MEDICALĂ** (1496 pag. / 1299000 lei / 129,9 lei noi)
Traian Ataman	**DICȚIONAR MEDICAL ILUSTRAT** (632 pag. / 880000 lei / 88 lei noi)
Colectiv	**HARRISON PRINCIPII DE MEDICINĂ INTERNĂ** Ediția a 14-a (1090 pag. /200000 lei / 20 lei noi)
Colectiv	**TESTE DE AUTOEVALUARE ȘI RECAPITULARE HARRISON** Ediția 14 (336 pag. / 400000 lei / 40 lei noi)
Colectiv	
R. M. Stone	

Valentin Ifrienie
J. Wallach
Colectiv.

MEDICINA LEGALĂ Ediție revizuită și adăugită (360 pag. / 390000 lei / 39 lei noi)
INTERPRETAREA TESTELOR DE DIAGNOSTIC (1328 pag. / 900000 lei / 90 lei noi)
HARRISON MANUAL DE MEDICINĂ Ediția a 15-a (1200 pag. / 800000 lei / 80 lei noi)

X. CARTE JURIDICĂ

•
Valentin Ifrienie,
A. Boroi

INFRACȚIUNILE DE LOVIRE ȘI VĂTĂMARE A INTEGRITĂȚII CORPORALE SAU A SĂNĂTĂȚII Cadrul juridic, aspecte medico-legale (176 pag. / 164000 lei / 16,4 lei noi)

Marin Voicu
C-tin Brînzan
M.-Kerry Guiu
Ștefan Danes,
V. Papadopol
Doru Ciuncan
Cristian Ionescu
***

CURTEA EUROPEANĂ A DREPTURILOR OMULUI (336 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
AVOCATUL POPORULUI O instituție la dispoziția cetățeanului (432 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)
ELEMENTUL SUBIECTIV ȘI STRUCTURA INFRACȚIUNII (144 pag. / 160000 lei / 16 lei noi)
INDIVIDUALIZAREA JUDICIARĂ A PEDEPSELOR (512 pag. / 300000 lei / 30 lei noi)
LIBERAREA PROVIZORIE PE CAUȚIUNE ȘI SUB CONTROL JUDICIAR (208 pag. /180000 lei / 18 lei noi)
INSTITUȚII POLITICE ȘI DREPT CONSTITUȚIONAL (448 pag. / 300000 lei / 30 lei noi)
Legea nr. 373/24.09.2004 pentru alegerea Camerei Deputaților și a Senatului și Legea nr. 370/20.09.2004 pentru alegerea Președintelui României (224 pag. / 195000 lei / 19,5 lei noi)

XI. CARTE SOCIALĂ ȘI POLITICĂ

Valeriu Râpeanu
P.-M.deLaGorce
Lee M. Silver
Vasili Mitrokhin,
C. Andrew
Pierre Lorrain
G.H. Bennett

N. IORGA, M. ELIADE, N. IONESCU Polemici, controverse, elogii (336 pag. / 200000 lei / 20 lei noi)
ULTIMUL IMPERIU (256pag./ 200000lei/20leinoi)
CLONAREA UMANĂ – Un șoc al viitorului (368 pag. / 200000 lei / 20 lei noi)
ARHIVA MITROKHIN (576 pag. / 340000 lei / 34 lei noi)
INCREDIBILA ALIANȚĂ RUSIA-STATELE UNITE (368 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
PREȘEDINȚII AMERICANI 1945-2004 (384 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)

XII. BIOGRAFII CELEBRE

Frank McLynn
PRIN ABISURILE MINȚII. VIAȚA LUI JUNG
Constantin Gane
VIAȚA LUI JUNG vol. I (400 pag. / 225000 lei / 22,5 lei noi) vol. II (400 pag. / 225000 lei / 22,5 lei noi)
L. Feuchtwanger
TRECUTE VIEȚI DE DOAMNE ȘI DOMNIȚE vol. I (624 pag. / 300000 lei / 30 lei noi); vol. II (624 pag. / 300000 lei / 30 lei noi)
André Maurois
GOYA (544 pag. / 260000 lei / 26 lei noi)
ÎNȚELEPCIUNEA NEBUNULUI (464 pag. / 299000 lei / 29,9 lei noi)
Michael White
POETUL REBEL – Viața lui Shelley (256 pag. / 180000 lei / 18 lei noi)
Hannah Pakula
VIAȚA LUI CHATEAUBRIAND (400 pag. / 240000 lei / 24 lei noi)
P. de Nolhac
LEONARDO (400 pag. / 239000 lei / 23,9 lei noi)
A.K. Tolstoi
ULTIMA ROMANTICĂ Viața Reginei Maria a României (552 pag. / 270000 lei / 27 lei noi)
P.-L. Franceschini,
MARCHIZA DE POMPADOUR (272 pag. / 170000 lei / 17 lei noi)
Pierre Lunel
IVAN CEL GROAZNIC (336 pag. / 199000 lei / 19,9 lei noi)
M. White,
CALIGULA (304 pag. / 199000 lei / 19,9 lei noi)
J. Gribbin
VIAȚA LUI DARWIN (400 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
Carolly Erickson
JOSEPHINE – prima împărăteasă a Franței (432 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)

Edmond Rostier
VIAȚA EXTRAVAGANTĂ A LUI HENRIC AL VIII-LEA (480 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
Evelyne Lever
PE TREPTELE TRONULUI (240 pag. / 175000 lei / 17,5 lei noi)
PE EȘAFOD – MARIA ANTOANETA Ultima regină a Franței (432 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)

ULTIMELE APARIȚII

Colectiv
CEA MAI FRUMOASĂ ISTORIE A LUMII (208 pag. / 139000 lei / 13,9 lei noi)
Judith Lennox
DRAGOSTE ȘI RĂZBUNARE (464 pag. / 270000 lei / 27 lei noi)
Josephine Cox
PUTEREA DRAGOSTEI (364 pag. / 220000 lei / 22 lei noi)
Colectiv
ZOONOZE (864 pag. / 850000 lei / 85 lei noi)
Lisa Scottoline
OBSESIA (336 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)
Nicolas J. Talley
EXAMINAREA CLINICĂ Tratat de semiologie ilustrat (528 pag. / 800000 lei / 80 lei noi)
S. O'Connor
100 CELE MAI MARI DEZASTRE (368 pag. / 230000 lei / 23 lei noi)
S. J.Spignesi
SPAIMELE TRECUTULUI (352 pag. / 230000 lei / 23 lei noi)
J. Ann Krentz
LA FRONTIERELE ȘTIINȚEI (168 pag. / 168000 lei / 16,8 lei noi)
Michael White
SUSPANS (376 pag. / 250000 lei / 25 lei noi)
Sidney Sheldon
SUB TEROARE (480 pag. / 290000 lei / 29 lei noi)
Steve Martini
100 CEI MAI MARI SCRIITORI AI LUMII (384 pag. / 249000 lei / 24,9 lei noi)
Daniel Burt
O ISTORIE A AMANTELOR (472 pag. / 270000 lei / 27 lei noi)
Elizabeth Abbott
DICȚIONAR DE DROGURI, TOXICOMANII ȘI DEPENDENȚE (752 pag. / 490000 lei / 49 lei noi)
Denis Richard
UN VIS ÎMPLINIT (336 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)
J.-L. Senon
ENCICLOPEDIA RAZBOAIELOR (608 pag. / 350000 lei / 35 lei noi)
Pamela Anderson
A TREIA TRĂDARE (288 pag. / 230000 lei / 23 lei noi)
David Brownstone
REGINA ELISABETA (480 pag. / 280000 lei / 28 lei noi)
Irene Franck
PSIHOTERAPIA (304 pag. / 299000 lei / 29,9 lei noi)
M. Hartland
BĂNUIALA (304 pag. / 299000 lei / 29,9 lei noi)
Carolly Erickson
ISTORIA CELIBATULUI (520 pag. / 259000 lei / 25,9 lei noi)
Prof. I. Holdevici
FEMEIA IDEALĂ (384 pag. / 195000 lei / 19,5 lei noi)
Julia Grice
100 CELE MAI MARI ÎNVENȚII DINTOTDEAUNA (392 pag. / 239000 lei / 23,9 lei noi)
Elizabeth Abbott
TREI IUBIRI (672 pag. / 299000 lei / 29,9 lei noi)
S. Laurens
CODUL FISCAL (424 pag. / 399000 lei / 39,9 lei noi)
Tom Philbin
INFIDELITATE (352 pag. / 215000 lei / 21,5 lei noi)
A.J.Cronin
APELUL ÎN PROCESUL PENAL (304 pag. / 399000lei / 39,9 lei noi)
***
JURĂMÎNTUL UITAT (464 pag. / 249000 lei / 24,9 lei noi)
Jane Green
SĂ NU CREZI ÎN NIMENI (288 pag. / 215000 lei / 21,5 lei noi)
Dumitru Rădescu
VÎNĂTOAREA DE COMORI (496 pag. / 269000 lei / 26,9 lei noi)
Sandra Brown
Iris Johansen
Nora Roberts

Harlan Coben
UN MESAJ ȘOCANT (368 pag. / 210000 lei / 21 lei noi)
Danielle Steel
CARUSELUL ÎNTÎLNIRILOR (408 pag. / 240000 lei / 24 lei noi)
Barbara Delinsky
ÎN INIMA NOPȚII (576 pag. / 289000 lei / 28,9 lei noi)
Dean Koontz
LA UN PAS DE PARADIS (688 pag. / 359000 lei / 35,9 lei noi)
Traian Tandin
ERORI JUDICIARE vol. I (512 pag. / 299000 lei / 29,9 lei noi)
S. Dobrescu
PENSII PRIVATE (160 pag. / 159000 lei / 15,9 lei noi)
Mihai Șeitan
CODUL MUNCII (232 pag. / 160000 lei / 16 lei noi)
FURIE OARBĂ (440 pag. / 249000 lei / 24,9 lei noi)

Karin Slaughter
LUMINILE NORDULUI (496 pag. / 298000 lei / 29,8 lei noi)
Nora Roberts
TAINELE NOPȚII (368 pag. / 249000 lei / 24,9 lei noi)
Amanda Quick
CHEILE ÎMPĂRĂȚIEI (376 pag. / 289000 lei / 28,9 lei noi)
A.J.Cronin
CARTEA SFÎRȘITURILOR (464 pag. / 330000 lei / 33 lei noi)
Charles Panati
BUFONUL (424 pag. / 349000 lei / 34,9 lei noi)
James Patterson
CASTELUL SAMURAIULUI (656 pag. / 420000 lei / 42 lei noi)
Andrew Cross
ZODIACUL CHINEZESC (400 pag. / 240000 lei / 24 lei noi)
Takashi Matsuoka
DE LA STALIN LA SADDAM - Secrete biografice (312 pag. / 299000 lei / 29,9 lei noi)
Neil Somerville
AL ȘASELEA SIMȚ AL ANIMALELOR (240 pag. / 190000 lei / 19 lei noi)
Vladimir Alexe
100 DE PERSONALITĂȚI MILITARE ALE LUMII (392 pag. / 340000 lei / 34 lei noi)
Dr. Philippe de Wailly
A DOUA ȘANSĂ (252 pag. / 270000 lei / 27 lei noi)
M. Lee Lanning
CHEMAREA DESTINULUI (280 pag. / 278000 lei / 27,8 lei noi)
Danielle Steel
UN DON JUAN VIAȚA LUI BYRON (512 pag. / 320000 lei / 32 lei noi)
Jude Deveraux
O LECȚIE DE VIAȚĂ (536 pag. / 330000 lei / 33 lei noi)
André Maurois
OASPETELE PAPEI (432 pag. / 359000 lei / 35,9 lei noi)
Barbara Delinsky
DR. ARROWSMITH (560 pag. / 349000 lei / 34,9 lei noi)
Vladimir Volkoff
MARTORUL (376 pag. / 299000 lei / 29,9 lei noi)
Sinclair Lewis
100 MARI GÎNDITORI AI LUMII (232 pag. / 319000 lei / 31,9 lei noi)
Nora Roberts
INIȚIERE ÎN MISTERELE ISTORIEI (224 pag. / 229000 lei / 22,9 lei noi)
Philip Stokes
JOCURI DE CULISE (408 pag. / 349000 lei / 34,9 lei noi)
Fabio Ragno
O ISTORIE SCANDALOASĂ A ÎMPĂRAȚILOR ROMANI (280 pag. / 299000 lei / 29,9 lei noi)
Michael Connelly
ERORI JUDICIARE ÎN ROMÂNIA (376 pag. / 329000 lei / 32,9 lei noi)
Anthony Blond
CASA BLESTEMATĂ (400 pag. / 339000 lei / 33,9 lei noi)

Traian Tandin
ANOTIMPUL IUBIRII (304 pag. / 299000 lei / 29,9 lei noi)
M. Higgins Clark
GOLFUL HAVANA (440 pag. / 349000 lei / 34,9 lei noi)
Jude Deveraux
MAI BINE MAI TÎRZIU (456 pag. / 299000 lei / 29,9 lei noi)
M.Cruz-Smith
DALIA ALBASTRĂ (408 pag. / 349000 lei / 34,9 lei noi)
B.Delinsky
PASĂREA NOPȚII (352 pag. / 349000 lei / 34,9 lei noi)
Nora Roberts
Mary H.Clark

BLACK COLOR

IMPORTANT

Pentru comenzile prin poștă completați talonul cu titlurile dorite.

ATENȚIE, NU ESTE NEVOIE SĂ TIMBRAȚI!

În cazul neridicării comenzilor făcute către editura noastră, vă asumați achitarea taxelor poștale și a taxelor de retur survenite prin expedierea coletelor.

CLUBUL CĂRȚII LIDER

Bdul. Libertății nr. 4, bl. 117, et. 3, ap. 7, sector 4
cod 040128, București, Tel: 317.76.77
0723.335.197
0744.530.970

Expeditor _____

Strada _____ **Nr.** ____

Bl. ____ **Sc.** ____ **Et.** ____ **Ap.** ____

Județ. _____ **Sector** ____

Cod _____ **Localitate** _____

Tel. _____

CARTE POȘTALĂ
Post răspuns

Nu timbrați
CR

Destinatar:

C.P. 42-7, București

TITLURI COMANDATE:

	Titlul	Nr. ex.		Titlul	Nr. ex.
1.			6.		
2.			7.		
3.			8.		
4.			9.		
5.			10.		

În această lucrare, autorul îşi propune să realizeze o trecere în revistă a principalelor domenii şi discipline ale ştiinţelor umaniste, în cadrul unui adevărat ghid ce permite abordarea diferitelor domenii aparţinînd acestora, prin intermediul teoriilor, autorilor şi cercetătorilor.

Antropologia, lingvistica, psihologia, ştiinţele cognitive, psihologia socială, sociologia, economia, istoria, geografia, filosofia conturează panorama universului cunoaşterii.

Avînd în vedere vastitatea şi complexitatea sferei de cercetare a ştiinţelor umaniste, o asemenea abordare reprezintă o încercare temerară, nelipsită de pericolul de a face o prezentare trunchiată şi simplistă. Trebuie apreciată în mod deosebit capacitatea de sinteză a autorului, care reuşeşte să ofere, într-o manieră clară şi accesibilă, esenţa ştiinţelor şi disciplinelor ce au ca obiect de studiu omul şi mediul său social şi natural.

Cititorul va găsi în paginile acestei cărţi o serie dintre cele mai interesante şi incitante teorii, printre care amintim doar *complexul Oedip, dilema prizonierului, libertatea pozitivă şi libertatea negativă ale lui Ishia Berlin, strategiile mentale de apărare* - idei ce fascinează şi invită la o reflecţie asupra propriei noastre existenţe.

EDITURA ŞTIINŢELOR SOCIALE ŞI POLITICE

Lei 329000 (301835 + 27165 TVA)
Lei noi 32,9 (30,19 + 2,71 TVA)

5 948390 003728

JEAN-FRANÇOIS DORTIER • ȘTIINȚELE UMANISTE

ȘTIINȚELE UMANISTE

O PANORAMĂ A CUNOAȘTERII

JEAN-FRANÇOIS DORTIER